

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

SUNDARAKĀNDA 5.

EDITED AND PUBLISHED

BY

T. R. Krishnacharya,

Proprietor, Madhya Vilās Book Depot, Kumbakonam.

---

*Printed by B. R. Ghanekar for the proprietor,
at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane.*

BOMBAY.

1912.

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

सुन्दरकाण्डम् ५.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३४ परिधाविनामसंवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखारूढं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्त्राः स्वाधीना रक्षिताः।

—❁ श्रीः ❁—

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्भोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—❁ सुन्दरकाण्डम् ५ ❁—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—❁ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ❁—

सीतान्वेषणाय लङ्काजिगमिषया महेन्द्रगिरिशिखराजलधिमुलङ्घयताहनुमता मध्येसमुद्रं तच्चोदनया जलमध्यादभ्युद्गच्छतःस्वशिखरे स्वस्यविश्रममर्थयतोमैनाकगिरेः स्त्रकरतलसंस्पर्शनेन संमाननं ॥ १ ॥ तथा देवैः स्वबलपरीक्षणाय वरदानपूर्वकं प्रेषितया राक्षसरूपधारिण्यासुरसया स्वनगरणाय बहुयोजनपरिमाणनिजवदनव्यादाने स्वतनुतनूकरणपूर्वकं तदुदरप्रवेशेन तदाहिसयैव बहिर्निर्गमनं ॥ २ ॥ तथा सिंहिकाख्ययामहाराक्षस्या स्वच्छायाग्रहणपूर्वकं स्वग्रसनाय बहुयोजनविस्तीर्णनिजमुखव्यादाने स्वशरीरसंकोचनपूर्वकं तन्मुखप्रवेशेन तदुदरविदारणेन तदसुहरणपूर्वकंबहिर्निर्गमनं ॥ ३ ॥ तथा राक्षसजनासंभ्रमाय स्वशरीरतनुकरणेन लङ्काबहिस्स्थलंबगिरिशिखरे निपतनं ॥ ४ ॥

ततो रावणनीतायास्सीतायाश्शत्रुकर्शनः ॥ इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

तत्त्वज्ञानसमुच्चयो घनदयासारस्य सारो महान्निष्कर्षः कमलानिवासचरणद्वन्द्वानुरागस्मृतेः ॥ अक्लेशः परिपाक एष जगतामक्षय्यपुण्यावलेखसाकं निधिरक्षयो विजयते श्रीमाञ्छठारिर्गुरुः ॥ १ ॥ श्रीरामायणभूषायै प्रवृत्तो रामभक्तितः ॥ व्याख्यां सुन्दरकाण्डस्य तिलकं कलयाम्यहम् ॥ २ ॥ उक्तं परत्वासाधारणं समस्तकल्याणगुणाकरत्वं किष्किन्धाकाण्डे । अत्र सर्वसंहर्तृत्वमुच्यते । वक्ष्यति हि तत् “ ब्रह्मा स्वयंभूः ” इत्यादिना । यद्वा पूर्वस्मिन्काण्डे सर्वथा मित्रसंरक्षणं कार्यमित्युक्तं । अत्र दूतेन पतिव्रतया चैवं वर्तितव्यमित्यर्थः प्रतिपाद्यते । यद्वा पूर्वत्र सर्वरक्षणप्रवृत्तस्य विष्णोराचार्यरूपपुरुषकारलाभ उक्तः । अधुना आचार्यकृत्यमुच्यते । तत्र प्रथमे सर्गे शिक्षणीयशिष्यान्वेषणमुपपाद्यते । तत इत्यादि । ततः जाम्बव-

त्योत्साहनानन्तरं । चारणाः सङ्घचारिणो देवगायकाः तैराचरिते पथि आकाशे । रावणनीतायास्सीतायाः पदं स्थानमन्वेष्टुमियेष । शत्रुकर्शनः तदन्वेषणविरोधिनिरसनसमर्थः । यद्वा चारणाचरिते पथि गत्वा सीतायाः पदमन्वेष्टुमियेष । यद्वा यथापाङ्कमेवान्वयः । आकाशेऽपि पदन्यासान्वेषणसमर्थोयमिति बुद्धिचातुर्यातिशय उच्यते । अनेन शिष्यस्थानान्वेषणपरगुरुस्वरूपमुच्यते । ततः मुद्राप्रदानपूर्वकभगवदनुज्ञालाभानन्तरं शत्रुकर्शनः । “ गुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्गुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ” इत्युक्तीत्या अज्ञाननिवर्तनशीलो गुरुः । चारयन्ति आचारयन्ति धर्मानिति चारणाः पूर्वाचार्याः तैराचरिते पथि । “ महाजनो येन गतस्स पन्थाः ” इत्युक्तसदाचारे स्थित इति शेषः । रावयति असत्प्रलापा-

श्रीरामोजयति ॥ रामानु० श्रीमत्सुन्दरकाण्डेव्याख्यानिव्याक्रियन्ते । पूर्वस्मिन्काण्डे मनसागमनंकृतमित्युक्तं । इदानीं कायेनापिगमनंकर्तुमैच्छदित्याशयेनाह—ततइति ॥ अत्रगन्तुमितिपदमध्याहर्तव्यं । शत्रुकर्शनोहनुमान् रावणनीतायाःसीतायाः पदं निवासस्थानं अन्वेष्टुं चारणाचरितेपथि वर्तमानं गन्तुमियेषेति योजना । शि० चारणैः आचरिते अतिसंचारविशिष्टे ॥ १ ॥

दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः ॥ समुद्रशिरोग्रीवो गवांपतिरिवाऽऽबभौ ॥ २ ॥
 अथ वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ॥ धीरस्सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥
 द्विजान्वित्रासयन्धीमानुरसा पादपान्हरन् ॥ मृगांश्च सुबहून्निम्नप्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥
 नीललोहितमाञ्जिष्ठपत्रवर्णैस्सितसितैः ॥ स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिस्समलंकृतम् ॥ ५ ॥
 कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः ॥ यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवैकल्पैश्च पन्नगैः ॥ ६ ॥
 स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते ॥ तिष्ठन्कपिवरस्तत्र हृदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥
 स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे ॥ भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥
 अञ्जलिं प्राञ्जुखः कृत्वा पवनायात्मयोनये ॥ ततोभिववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥
 प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः ॥ ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥
 निष्प्रमाणशरीरस्सलिलङ्घयिषुरर्णवम् ॥ [प्रवृद्धं बलवान्बाहू लङ्कामभिमुखः स्थितः] ॥
 बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११ ॥

न्कारयतीति रावणः अविवेकः तेन नीतायाः स्ववशं प्रापितायाः सीतायाः अनादिभगवत्परतन्त्रचेतनस्य । सीताशब्देनायोनिजत्वोक्तेः । स्त्रीलिङ्गेन पारतन्त्र्योक्तेश्च । स्त्रीप्रायमितरत्सर्वमिति ह्युक्तं । पदं स्थानं संसारमण्डलमन्वेष्टुं । सात्त्विकसंभाषणादिचिह्नं वा । तथोक्तं “ विष्णोः कटाक्षश्चाद्वेष आमिमुख्यं च सात्त्विकैः । संभाषणं षडेतानि त्वाचार्यप्राप्तिहेतवः ” इति । यद्वा पदं व्यवसायमन्वेष्टुं कस्य चेतनस्य भगवत्प्राप्तावध्यवसाय इत्यन्वेष्टुं । इयेष । “ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमाङ्गिवस्तुषु ” इत्यमरः । अत्रैकादशसहस्रश्लोका गताः । द्वादशसहस्रस्यादिमोयं श्लोकः । अत्र गायत्र्याः द्वादशमक्षरं प्रयुक्तं । तदवलोकनीयं विद्वद्भिः ॥ १ ॥ निष्प्रतिद्वन्द्वं यथा भवति तथा दुष्करं चिकीर्षन् समुद्रशिरोग्रीवः समुन्नतशिरोग्रीवः । गवां पतिः वृषभः ॥ २ ॥ शाद्वलानां स-

लिलकल्पत्वं वैदूर्यवर्णतया ॥ ३ ॥ केसरीव बभौ-विति शेषः ॥ ४ ॥ नीळेति अत्र यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यदेवंविधं तलं तत्र तिष्ठन्नित्यन्वयः । पत्रवर्णैः पन्न-त्रयामैः । “ पलाशो हरितो हरित् ” इति हलायुधः । सितसितैः कल्पापैः । स्वभावविहितैः स्वतस्सिद्धैः ॥ ५-७ ॥ स्वयंभुवे चतुर्मुखाय । भूतेभ्यः देवयोनिभ्यः ॥ ८ ॥ आत्मयोनये स्वकारणभूताय । दक्षिणः समर्थः । हनुमान् प्राञ्जुखः सन् आत्मयोनये पवनाय । अञ्जलिं कृत्वा ततो दक्षिणां दिशं गन्तुं ववृध इत्यन्वयः । हिः पादपूरणे । अञ्जलिं प्राञ्जुखः कुर्वन्निति पाठस्त्वयुक्तः शत्रुप्रत्ययेन प्राञ्जुखत्वविशिष्टाञ्जलि-करणदक्षिणदिग्गमनोद्योगयोरेककालिकत्वप्रतीत्या विरोधात् । नहि प्राञ्जुखस्यैव सतो दक्षिणदिग्गमनोद्योगो युज्यते ॥ ९ ॥ रामवृद्ध्यर्थं रामप्रयोजनार्थं ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरः निर्मर्यादशरीरः । बाहु-

रामानु० निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वान्निष्कान्तं । प्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः ॥ २ ॥ रामानु० वैदूर्यवर्णेषु हरितत्वसंवलितशौक्य-विशिष्टतयावैदूर्यवर्णैः । शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं शैलमार्दवादिना ॥ ३ ॥ स० सूर्याय स्वस्यविद्योपदेष्टृत्वान्नोक्तदृष्ट्या । महेन्द्राय व्यवहारसिद्ध्यर्थं प्रकृतसीताप्रतिकृतिसंनिहितत्वात् । यथोक्तं भगवत्पादैः—“ तस्यास्तुतांप्रतिकृतिंप्रविवेशशक्रः ” इत्यादि । पवनाय पितृत्वात् । स्वयंभुवे सर्वगुरुत्वात्स्वस्यवरदानाद्वा । भूतेभ्यः विघ्ननिवारकेभ्योदेवेभ्यः । अञ्जलिं हस्तद्वयमेलनं ॥ ८ ॥ स० वृद्ध्यर्थं पितृलोपाधिना पुनरपि वायुं प्रणमति । अञ्जलिमिति । स्वयोनये स्वकारणाय । अथवा आत्मैव योनिः स्वोत्पत्तिकारणं यस्य तस्मै रामायेति वा ॥ ९ ॥ स० रामवृद्ध्यर्थं रामयशोवृद्ध्यर्थं । योववृधे स प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्ट इत्यन्वयः । तेन नपौनस्त्यं । अथवा अरामवृद्ध्यर्थमिति च्छेदः । अर्थस्तु नविद्यते रामोयेषां स्वपक्षीयत्वेन ते अरामाः । यद्वा अरामाः रामविरुद्धाः । तेषां वृद्ध्यर्थं छेदनार्थं । ‘ वृधु हिंसायां ’ इति धातुव्याख्यानात् । यद्वा वृद्धिरभिवृद्धिः तस्या अर्थो निवृत्तिस्तमुद्दिश्य । ‘ अर्थोऽभिधेयैरेवस्तु प्रयो-

[पा०] १ क. च. छ. ज. न. वीरः. २ क. च.—झ. न्भीमान्. ३ क. ड. छ.—ट. पन्नवर्णैः. ४ ड. झ. ज. ट. स्वभावसिद्धैर्विमलैः. ५ ड. झ. ज. ट. देवकल्पैस्स. ६ क. तिष्ठन्हरिवरः. ७ झ. कुर्वन्. ८ ड.—ट. ततोहि. ९ क. सिद्ध्यर्थं. १० इदमर्थं च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते.

स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः ॥ तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥
 तेन पादपमुक्तेन पुष्पाधेण सुगन्धिना ॥ सर्वतः संवृतश्शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥
 तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानस्स पर्वतः ॥ सैलिलं संप्रमुखाव मन्दं मत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥
 पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः ॥ रीतीर्निर्वतयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥
 मुमोच च शिलाश्शैलो विशालास्समनश्शिलाः ॥ मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६ ॥
 गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः ॥ गुहाविष्टानि भूतानि विनेदुर्विकृतैस्स्वरैः ॥ १७ ॥
 स महासत्त्वसन्नादश्शैलपीडानिमित्तजः ॥ पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥
 शिरोभिः पृथुभिस्सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः ॥ वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनैश्शिलाः ॥ १९ ॥
 तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महाशिलाः ॥ जज्वलुः पावकोद्दीप्ता विभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥
 यानि चौषधजालानि तस्मिञ्जातानि पर्वते ॥ विषघ्नान्यपि नागानां न शेकुश्शमितुं विषम् ॥ २१ ॥
 [अपरे तु महाकाया वमन्तोऽग्निं स्वतेजसा ॥ कन्दरेभ्यो विनिष्पेतुः कपिपादनिपीडिताः ॥ २२ ॥
 गिरेराक्रममाणस्य तरवस्तरुणाङ्कुराः ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि व्यक्तमुत्पलगन्धिनः ॥ २३ ॥
 गैरिकाञ्जनसंजुष्टा हरितालसमावृताः ॥ व्यदीर्यन्त गिरेस्तस्य शिलास्ताः समनश्शिलाः ॥ २४ ॥
 सचन्दनारुणस्ताम्रश्चित्रः काननधातुभिः ॥ क्षिप्तः शिखिनिभैर्दीपैर्दीप्तगैरिकधातुभिः] ॥ २५ ॥
 भिद्यतेऽयं गिरिभूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ २६ ॥
 त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैस्सह ॥ पानभूमिगतं हित्वा हैममासवभाजनम् ॥
 पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २७ ॥
 लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि च ॥ आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २८ ॥
 कृतकण्ठगुणाः क्षीवा रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥ २९ ॥

भ्यामित्युक्तिर्वानरस्य चतुर्भिः संचारात् ॥ ११ ॥
 चापीत्येकमव्ययमप्यर्थकं । अशातयत् अगच्छत् ।
 स्वार्थे णिच् ॥ १२-१४ ॥ रीतीः रेखाः । काञ्चना-
 ञ्जनरजतगर्भासु शिलासु विदीर्यमाणासु दृश्यमाना-
 स्तास्ता भेदधारा इत्यर्थः ॥ १५ ॥ समनश्शिलाः
 धातुविशेषसहिताः । मध्यमेनार्चिषा मध्यमया ज्वा-
 लया । पार्श्वज्वाला हि न धूमनिवर्तिका ॥ १६ ॥
 विकृतैः विकृतिमद्भिः दैन्यव्यञ्जकैरित्यर्थः ॥ १७ ॥
 सत्त्वसन्नादः भूतसन्नादः ॥ १८ ॥ स्वस्तिकं नाम
 फणोपरि दृश्यमानार्धचन्द्रकं । ददंशुरिति दंशनं

कोपव्यापारः ॥ १९ ॥ विभिदुः भिन्नाः ॥ २० ॥
 यानीति अत्र तानीत्यध्याहार्यं । शमितुं शमयितुं
 ॥ २१-२५ ॥ भिद्यत इत्यर्धमेकं ॥ उत्पेतु-
 रित्यनुषज्यते ॥ २६ ॥ त्रस्ता इत्यादिसार्धश्लोकद्वय-
 मेकान्वयं ॥ आसवभाजनं मद्यपात्रं । पात्राणि भोज-
 नपात्राणि । आर्षभाणि चर्माणि ऋषभचर्मपिनद्धानि
 खेटकानि । त्सरुः मुष्टिवन्धनं ॥ २७-२८ ॥ कृत-
 कण्ठगुणाः कृतकण्ठस्रजः । क्षीवाः मत्ताः । रक्ताक्षाः
 मधुपानात् । पुष्कराक्षाः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

जननिवृत्तिषु ॥ इत्यमरः ॥ १० ॥ रामानु० अशातयत् अपातयदित्यर्थः । अत्राप्यचलः कर्ता । ति० अशातयत् पर्वतः कर्ता
 चलनंकरणं ॥ १२ ॥ रामानु० पुष्पाधेणेत्यत्र 'कुमतिच' इतिणलं । पुष्पमयोयथा पुष्पमयइव ॥ १३ ॥ ति० मुमोच
 निपीडनात् । अतएव मध्यमेनमध्यभागेन अर्चिषाज्वालायुष्टोऽनलस्तस्यधूमराजिरिव बभावित्यर्थः । यस्येत्यध्याहारः ।

[पा०] १ ड. झ. व. ट. आशु. क. ख. च. छ. श्वार. २ झ. सवृतः. ३ ज. सलिलंच. ४ ड. च. ज.—ट. मदमत्तः.
 ५ ड.—ट. हरिणा. ६ क. च. छ. ज. व. सर्वशः. ७ ट. सत्वानि. ८ ड. च. छ. झ. व. ट. महान्तस्र. ९ क. शब्देनो-
 पवनानिच. १० ड. झ. ट. पृथुभिर्नागाः. ११ इमेचलारः श्लोकाः च. छ. ज. पाठेषुदृश्यन्ते. १२ क. ख. ड. च. छ. झ. व.
 मासनभाजनं.

हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः ॥ विस्मितास्सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैस्सह ॥ ३० ॥
 दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः ॥ संहितास्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ ३१ ॥
 शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥ ३२ ॥
 एष पर्वतसंकाशो हनुमान्मासुतात्मजः ॥ तितीर्षति महावेगस्समुद्रं मेकरालयम् ॥ ३३ ॥
 रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्करम् ॥ समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्रामुमिच्छति ॥ ३४ ॥
 इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् ॥ तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३५ ॥
 दुधुवे च स रोमाणि चक्रुः चाचलोपमः ॥ ननाद सुमहानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३६ ॥
 आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गलं रोमभिश्चितम् ॥ उत्पतिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३७ ॥
 तस्य लाङ्गलमाविद्धमौत्तवेगस्य पृष्ठतः ॥ ददृशे गरुडेनेव हिर्यमाणो महोरगः ॥ ३८ ॥
 बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ ॥ ससाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३९ ॥
 संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् ॥ तेजस्सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ४० ॥
 मार्गमालोकयन्दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः ॥ रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ४१ ॥
 पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः ॥ निकुञ्ज्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ॥
 वानरान्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
 यथा राघवनिर्मुक्तश्शरश्चसनविक्रमः ॥ गच्छेत्तद्द्रुमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ४३ ॥
 न हि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ॥ अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ४४ ॥
 यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृतश्रमः ॥ बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ ४५ ॥

पारिहार्यं बलयं । तस्थुः तस्थुश्च ॥ ३० ॥ दर्शयन्तः प्रयोजयन्तः । महाविद्यां अणिमाद्यष्टमहासिद्धिं । विद्याधरमहर्षयः विद्याधराः महर्षय इवेत्युपमितसमासः । “ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ” इत्यनुशासनात् । विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । विद्याधरा महर्षयश्चेति द्वन्द्वसमासो न युक्तः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपरितनश्लोके विद्याधराणामेवोपादानात् ॥ ३१ ॥ सा पुनरत्राकाशस्थितिः । शुश्रुवुः विद्याधरा इति शेषः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपसंहारात् ॥ ३२-३३ ॥

समुद्रं तितीर्षतीत्युक्तं तस्य प्रयोजनकथनायोक्तमनुवदति—रामार्थमिति ॥ ३४-३६ ॥ आनुपूर्व्येण वृत्तं क्रमेण वृत्तं ॥ ३७-३८ ॥ लङ्घनोद्योगकालिकावस्थां वर्णयति बाहू इत्यादिना । बाहू संस्तम्भयामास निश्चलीचकार । कट्यां ससाद शरीरं संचुकोचेत्यर्थः । चरणौ संचुकोच च ॥ ३९ ॥ संहृत्य संकोच्य ॥ ४० ॥ प्राणान् उच्छ्वासरूपान् । प्राणनिरोधो व्योमोत्पतनार्थः ॥ ४१-४३ ॥ हिशब्दः पादपूरणे ॥ ४४ ॥ अकृतश्रमः अप्राप्तश्रमः । राक्षसराजानमित्यत्र टजभावआर्षः ।

धूमराजिरिवेतिह्रस्वपाठः ॥ १६ ॥ ति० पारिहार्यशब्दः श्रेष्ठवाचीति । एतदग्रे ‘ दर्शयन्तइत्यादि विमलेऽम्बरे ’ इत्यन्तंश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तं कचिदिति चकतकः ॥ ३० ॥ शि० महाविद्यां महाविद्याजनितां निरवलंबनस्थितिरूपां स्वशक्तिदर्शयन्तः । स० महाविद्याः अणिमाद्याः ॥ ३१ ॥ रामानु० महावेगमतिक्रियाविशेषणं ॥ ३३ ॥ स० परंपारं स्वगमनोद्दिष्टं ॥ ३४ ॥ रामानु० वीर्यवान्वीर्यमाविवेशेत्यभिधानात् पूर्वविद्यमानमेव वीर्यं विशेषतोऽधिष्ठितवानित्यवगम्यते । तेजस्सत्त्वयोरप्येवं द्रष्टव्यं । तेजः पराभिवननसामर्थ्यं । सत्त्वं बलं । वीर्यं आकाशाद्यभिनिष्क्रमणसामर्थ्यं ॥ ४० ॥ रामानु० राघवशरदृष्टान्तेन स्वस्याविलंबितत्वाप्रति-

[पा०] १ ख. सस्मितास्तस्थुः. ज. सभार्यास्तस्थुः. क. विस्मितास्तस्थुः. २ च. छ. ज. वीक्षमाणाश्च. ३ च. छ. तितीर्षुस्समहावेगं. ज. तितीर्षुस्समहावेगं. ४ ड. झ. न. ट. वरुणालयं. ५ क. द्रष्टुमिच्छति. ६ ड. झ. न. ट. विद्याधरावाचः श्रुत्वातेषां. ७ क. ड.—ट. तपस्विनां. ८ ड. झ. ट. चानलोपमः. ९ ड. झ. न. ट. ननादच. १० ड.—ट. आनुपूर्व्याच. ११ ड. झ. न. ट. वृत्तं लाङ्गलं. १२ क. ड. च. छ. झ. न. ट. लोमभिश्चितं. १३ क. ख. ड.—न. मतिवेगस्य. १४ ख. हियमाणइवोरगः. क. च. छ. ज. हियमाणोयथोरगः. १५ ड. छ. झ. ट. आससाद. १६ क. ख. ड.—ट. द्रक्ष्यामिकृतश्रमः.

सर्वथा कृतकार्योहमेष्ट्यामि सह सीतया ॥ आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाद्य सरावणाम् ॥ ४६ ॥
 एवमुक्त्वा तु हनुमान्वानरान्वानरोत्तमः ॥ उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ॥

सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४७ ॥

समुत्पतति तैस्मिस्तु वेगात्ते नगरोहिणः ॥ संहृत्य विटपान्सर्वान्समुत्पेतुः समन्ततः ॥ ४८ ॥

स मत्तकोयष्टिभकान्पादापान्पुष्पशालिनः ॥ उद्रहन्मूखवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४९ ॥

ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः ॥ प्रस्थितं दीर्घमध्वानं खबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ५० ॥

तैर्मूखवेगोन्मथिताः सालाश्चान्ये नङ्गोत्तमाः ॥ अनुजग्मुर्हनुमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ५१ ॥

सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ॥ हनुमान्पर्वताकारो बभूवादुतदर्शनः ॥ ५२ ॥

सारवन्तोथ ये वृक्षा न्यमज्जल्लवणाम्भसि ॥ भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५३ ॥

स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः ॥ शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५४ ॥

विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः ॥ अवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५५ ॥

लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् ॥ द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५६ ॥

ताराचितमिवाकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५७ ॥

पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः ॥ बभौ मेघ ईवाकाशे विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५८ ॥

तस्य वेगसंमाधूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत ॥ ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥ ५९ ॥

तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशांते प्रसारितौ ॥ पर्वताग्राद्विनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ६० ॥

आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४५—४७ ॥ तस्मिन्

हनुमति । वेगात्समुत्पततिसति नगरोहिणः शैलरु-

हावृक्षाः । विटपान् संहृत्य आदाय समुत्पेतुरित्यर्थः

॥ ४८ ॥ संग्रहेणोक्तं विवृणोति—स मत्तत्यादिना ॥

कोयष्टिभकः कोयष्टिः ॥ ४९—५० ॥ तमूखवेगेति

प्राठः । ऊरुवेगेन उन्मथिताः सालाः सालवृक्षाः ।

अन्ये नङ्गोत्तमाः अन्ये वृक्षश्रेष्ठाः । सैन्याः सेनायां

समवेताः पुरुषाः । “ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते

सैनिकाश्च ते ” इत्यमरः ॥ ५१—५२ ॥ सारवन्तः

स्थिरांशवन्तः । “ सारो बले स्थिरांशे च ” इत्यमरः

॥ ५३ ॥ मेघसंकाशः स कपिरित्यन्वयः । खद्योतैः

रात्राविति शेषः ॥ ५४ ॥ अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त ।

आगमशासनस्यानित्यत्वादङ्गभावः । स्थितवन्त इत्यर्थः ।

निवृत्ताः बन्धूननुगम्य निवृत्ताः सुहृत्पक्षे सलिल इति

सामीप्येसप्तमी । “ ओदकान्तात्स्निग्धो बन्धुमनुव्र-

जेत् ” इत्युक्तेः ॥ ५५ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं लघुत्वेन

युक्तं ॥ ५६ ॥ तारेत्यर्धमेकं वाक्यं ॥ ५७ ॥ अनुव-

हतत्वामोघत्वादिकसूचितवान् ॥ ४३ ॥ ति० मत्ताः कोयष्टिभाः येषुतान् । स० यद्वा कोयष्टिभिः भा शोभायस्यतः कोयष्टिभं । तच्च-

तत्कं शिरःप्रदेशश्च । तेनसहितान् ॥ ४९ ॥ रामानु० तस्यवेगेनविमुक्ताः दूरगमनहेतुभूतवेगेनहेतुनाविमुक्ताः गतसंबन्धाः

अवशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादङ्गभावः । पुष्पाणिमुक्त्वासलिलेअवशीर्यन्तेत्यनेनप्रस्थितेभ्यःसुहृद्भ्योनिवृत्तानामश्रुमोक्ष-

णपूर्वकंशोकसागरेनिमग्नानांसुहृदांसमाधिध्वन्यते ॥ ५५ ॥ रामानु० हनुमन्तमनुद्धताःसारवन्तोवृक्षाःप्रथमंसागरेपतिताःअल्प-

साराःततोप्यधिकंगत्वाजलेविशीर्णाइत्युक्त्वापुष्पाण्यप्यतिलघुत्ववत्तयामहद्वृंगत्वापतितानीत्याह—लघुत्वेनेति ॥ ५६ ॥ ति०

सर्ववर्णानां विद्युत्सुसत्त्वान्नानावर्णपुष्पोद्यानबद्धस्यविद्युद्गणमेधोपमा ॥ ५८ ॥ रामानु० बाह्वोःपञ्चशाखत्वात्पञ्चास्यपन्नगदृष्टान्तः

[पा०] १ क. इलेवमुक्त्वा. २ ख. वानरान्वानरर्षभः. झ. वानरोवानरोत्तमः. ३ ड.—ट. वेगात्तु. ख. वेगेन. क.

वेगात्तुतास्मिन्ते. ४ ठ. कोयष्टिमकान्. ५ ड.—ट. ऊरुवेगोत्थिताः. ६ क. तदूरु. ७ क. नगादयः. ८ ख. ड.—ट. व्यवशीर्यन्त.

९ घ. च. छ. ज. बान्धवायथा. १० क. तन्निवृत्तं. ११ ड.—ट. पुष्पौघेणसुगन्धेन. १२ ख. नानागन्धेन. १३ क. घ.—ट.

इवोद्यन्तै. १४ ख. ड.—ट. समुद्रतैः. १५ ड. झ. ट. ताराभिरिवरामाभिः.

पिबन्निव बभौ चापि सोमिंजालं महार्णवम् ॥ पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥ ६१ ॥
 तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः ॥ नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ६२ ॥
 पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले ॥ चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६३ ॥
 मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमावभौ ॥ सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६४ ॥
 लाङ्गलं च समाविद्धं पुवमानस्य शोभते ॥ अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ६५ ॥
 लाङ्गलचक्रेण महाशृङ्खलदंष्ट्रोऽनिलात्मजः ॥ व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६६ ॥
 स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः ॥ महता दारितेनेव गिरिगैरिकधातुना ॥ ६७ ॥
 तस्य वानरसिंहस्य पुवमानस्य सागरम् ॥ कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६८ ॥
 'खे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिस्सृता ॥ दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६९ ॥
 पतत्पतङ्गसंकाशो व्यायतः शुशुभे कपिः ॥ प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्षया बध्यमानया ॥ ७० ॥
 उपरिष्ठाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया ॥ सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ७१ ॥
 यंयं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः ॥ सँस तस्योरुवेगेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ ७२ ॥
 सागरस्योर्मिंजालानामुरसा शैलवर्ष्मणाम् ॥ अभिघ्नंस्तु महावेगः पुपुवे स महाकपिः ॥ ७३ ॥
 कपिवातश्च बलवान्मेघवातश्च निस्सृतः ॥ सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥ ७४ ॥
 विकर्षन्मूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि ॥ पुपुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥ ७५ ॥

द्वेन व्याप्तेन ॥ ५८—६० ॥ अर्णवं पिबन्निव आकाशं पिपासुरिवेत्याभ्यामस्य महानुद्योगस्सूच्यते । लङ्घनवेगेन सहसा क्षीयमाणे सागरविस्तारे स पीयमान इव भवति एवमंबरं च । ततोतिवेगेन गच्छन्समहार्णवं पिबन्निव बभौ तथा आकाशमपीत्याहुः ॥ ६१—६२ ॥ पिङ्गे पिङ्गलवर्णे । पिङ्गाक्षणां वानराणां मुख्यस्य । परिमण्डले मण्डलाकारे । चन्द्रसूर्याविविभूतोपमा ॥ ६३ ॥ तत्सूर्यमण्डलं सन्ध्यासूर्यमण्डलं ॥ ६४ ॥ समाविद्धं उन्नतीकृतं ॥ ६५—६६ ॥ स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६७ ॥ गर्जति अग-

र्जत् ॥ ६८ ॥ सानुबन्धा सपुच्छा । उल्का हि पुच्छयुक्ता निपतति ॥ ६९ ॥ पतङ्गः सूर्यः । व्यायतो दीर्घः । प्रवृद्ध इव दीर्घ इव । कक्षया बध्यमानायां हि मातङ्गो दीर्घो भवति ॥ ७० ॥ नौरिवावगाढेनाधोभागेन व्योमावगाढेन चोर्ध्वभागेन गच्छति । अयं च उपरिगतशरीरेणाधोजलावगाढच्छायया चैकाकारस्सन् मारुतपूरितकटा नौरिवासीत् ॥ ७१ ॥ सोन्माद इव समुद्रर्ष इव समुद्रतजल इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ शैलवर्ष्मणां शैलतुल्यानां । “वर्षमदेहप्रमाणयोः” इति सज्जनः ॥ ७३—७४ ॥ विकिरन्निव विभजन्निव ।

॥ ६० ॥ ति० विद्युतवक्रत्वात्पिबन्निवेति । अधोवक्रत्वेऽयमुत्प्रेक्षा । ऊर्ध्ववक्रत्वेऽआकाशं पिपासुरिवेति । ती० अर्णवसमीपंगमनवेलायामुदधिपिबन्निवबभौ । उपरिगमनावस्थायामाकाशं पिपासुरिवददृशे ॥ ६१ ॥ स० कक्षान्तरगतः बाहुमूलमध्यगतः । ‘बाहुमूलेऽभेकक्षौ’ इत्यमरः ॥ ति० जीमूतइतिसप्तम्यन्तमितिकतकः ॥ ६८ ॥ रामानु० उल्कापातोपमयारावणस्यभाव्युभं सूच्यते ॥ ६९ ॥ रामानु० कक्षया इभमध्यबन्धनं । ‘कक्षयाप्रकोष्ठेऽहम्यादेः काष्ठ्यां मध्येऽभवन्धने’ इत्यमरः ॥ ७० ॥ ती० सोन्मादइव समुद्रः अपस्सारीवलक्ष्यते भ्रमणफेनजलोद्गमनघोषादिमत्त्वादियमुपमा ॥ ७२ ॥ रामानु० ऊर्मिजालानामित्यत्र ‘नलोकाव्यय—’ इतिषष्ठ्यानिषेधेऽपि कृषिप्रयोगात्साधुत्वं । उरसा । उरश्शब्देनोरोवेगजनितोवायुर्लक्ष्यते ॥ ७३ ॥ स०

[पा०] १ ख. श्रीमान्. २ क. ख. च. छ. ज. ज. सोमिंजालं. ३ घ. नयनेच. ४ च. छ. ज. चन्द्रसूर्याविवानरे. क. घ. ड. झ. ज. ट. चन्द्रसूर्याविवस्थितौ. ५ ख. यथासूर्यस्यमण्डलं. ड.—ट. यथास्यात्सूर्यमण्डलं. ६ घ. ड. च. ज.—ट. ध्वजमिवोच्छ्रितं. छ. ध्वजमिवोत्थितं. ख. ध्वजइवोत्थितः. ७ ड.—ट. लाङ्गलचक्रोऽहनुमान्. ८ क. शृङ्खलदंष्ट्रोमहाकपिः. ९ ड. झ. नातिताम्रेण. १० क. यथातु. ११ क. घ.—ट. सतुतस्याङ्गवेगेन. १२ घ. च. ज. ज. जालानिउरसा. ख. मालानामुरसा. १३ क. घ. च.—ज. शैलवर्ष्मणा. १४ क. अभिघ्नंस्तुमहावेगः. १५ ड.—ट. निर्गतः. १६ ड.—ट. भीमनिर्हादं. १७ क. हरिशार्दूलो.

मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स महार्णवे ॥ अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान्गणयन्निव ॥ ७६ ॥
 तस्य वेगसमुद्धूतं जलं सजलदं तदा ॥ अम्बरस्थं विवभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७७ ॥
 तिमिनऋषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा ॥ वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥ ७८ ॥
 प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजङ्गास्सागरालयाः ॥ व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णं इति मेनिरे ॥ ७९ ॥
 दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ॥ छाया वानरसिंहस्य जले चौरुतराऽभवत् ॥ ८० ॥
 श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी ॥ तस्य सा शुशुभे छाया वितृता लवणाम्भसि ॥ ८१ ॥
 शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ॥ वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ८२ ॥
 येनासौ याति बलवान्वेगेन कपिकुञ्जरः ॥ तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ८३ ॥
 आपाते पक्षिसंघानां पक्षिराज इव व्रजन् ॥ हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ॥ ८४ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्टकानि च ॥ कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८५ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८६ ॥
 प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवङ्गं त्वरितं तदा ॥ वर्षुः पुष्पवर्षाणि देवगन्धर्वदानवाः ॥ ८७ ॥
 तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरोत्तमम् ॥ सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८८ ॥
 ऋषयस्तुष्टुवृश्चैनं प्लवमानं विहायसा ॥ जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम् ॥ ८९ ॥
 नागाश्च तुष्टुवृक्ष रक्षांसि विबुधाः खगाः ॥ प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ९० ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥ ७५ ॥ अतिक्रामत् अत्य-
 क्रामत् ॥ ७६ ॥ तस्य हनुमतः । वेगेन ऊरुवातेन ।
 समुद्धूतं समुत्थापितं । सजलदं जलं जलदो जलं
 चोद्धूतमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ तिमयो महामत्स्याः नकाः
 ग्राहाः ज्ञाः मकराः । विवृताः जलविभेदेन प्रका-
 शिताः ॥ ७८—७९ ॥ दशयोजनविस्तीर्णेति ।
 ननु त्रिंशद्योजनायतले चतुर्थपदेपि लङ्काप्राप्तिः स्यात्
 मैनाकसंवादासुरसासंवादादिकं च विरुध्येत । नहि

विम्बादधिकपरिमाणत्वं संभवतीति न शङ्कनीयं ।
 छायाशब्दो हि नात्र प्रतिबिम्बपरः किन्त्वनातपपरः ।
 प्रातरेव हि समुद्रतरणमुक्तं तदा तस्य छाया समुद्रे
 तथाप्रमाणा दृश्येतैव ॥ ८० ॥ अभ्रघनः अभ्रमूर्तिः
 ॥ ८१—८२ ॥ द्रोणी कटाहः ॥ ८३ ॥ आपाते
 मार्गे ॥ ८४—८७ ॥ रामकार्यं सीतान्वेषणं तदे-
 वार्थः प्रयोजनं तस्य सिद्धये लाभाय तद्धेतुभूतहनु-
 मच्छ्रमनिवर्तनायेत्यर्थः ॥ ८८—८९ ॥ रक्षांसि

मेरुमन्दरसंकाशानुद्धतान्स्थौल्यतारतम्येनतयोःसदृशान् । मेरुमन्दरइतिमहामेरोरवष्टंभपर्वतः । तत्सदृशान्वा ॥ ७६ ॥ रामानु०
 जलंसजलदमित्यनेनसमुद्धूतंजलंमेघमण्डलपर्यन्तमभूदित्यवगम्यते ॥ ७७ ॥ ति० छायाप्रमाणवर्णनेनतच्छरीरप्रमाणमपिवर्णि-
 तप्रायं । इयंमाध्याह्निकीच्छाया ॥ ८० ॥ ती० श्वेताभ्रघनराजीव अत्रश्वेतशब्देनखच्छतोच्यते । घनशब्देनसान्द्रता । तथाचनिर्म-
 लाभ्रसान्द्रपङ्क्तिरित्यर्थः ॥ ति० श्वेताभ्रघनराजीव श्वेताभ्रयुक्तमेघपङ्क्तिवत्तस्यच्छायाशुशुभे । शुक्लदंष्ट्रादिनानानावर्णत्वादुक्तोपमानि-
 बाहः ॥ स० श्वेताभ्रघनराजीवशुभ्रमेघदीर्घपङ्क्तिरिव । छायाचसमुद्रेप्रतिफलितप्रतिबिम्बः । नातपाभावः । तेनशौक्यं संगच्छते ।
 “घनःसान्द्रदेहेदीर्घं” “छायास्यादातपाभावेप्रतिबिम्बार्कयोषितोः” इत्युभयतोविश्वः ॥ ८१ ॥ वि० तस्य उपरीतिशेषः
 ॥ ८७ ॥ स० तत्रहनुमति । दानवाःसज्जनाः ॥ ८७ ॥ रामानु० सिषेवइत्यनेन पुत्रत्वेपिरामकार्यप्रवृत्तत्वात्पूज्यतैवद्योत्यते

[पा०] १ ड. छ. झ. ट. उद्धतान्सुमहार्णवे. २ क. घ. ड. झ. ज. ट. अत्यक्रामन्महा. ३ क. न्महावेगांस्तरङ्गान्.
 ४ क. ख. घ.—ट. समुद्धूतं. ५ ख. जलमध्येजलंतदा. ६ घ. ड. छ. ज. व. ट. विवभ्राजे. ७ च. छ. विविधास्तदा. घ.
 विकृतास्तदा. ८ ड. ज.—ट. क्रममार्गं. ९ ड. झ. ट. भुजगाःसागररंगमाः. क. च. छ. ज. भुजगाः. १० क. ड.—ट.
 सुपर्णमिव. ११ ड. झ. ट. जवे. १२ ज. वारिचरा. १३ ड.—ट. पतिता. १४ घ. न्वेगवान्कपि. १५ ग. घ. च. आकाशे.
 १६ ड.—ट. दृश्यते. १७ ग. घ. च.—ट. प्लवगं. १८ च. छ. ज. व. वर्षुस्तस्यपुष्पाणि. झ. ट. वर्षुस्तत्रपुष्पाणि.
 १९ क. ख. घ.—ट. वानरेश्वरं. २० ग. विहायसि. २१ ड.—ट. वनौकसं. २२ क. ग. च. छ. ज. व. विविधाःखगाः.
 ड. झ. ट. विविधानिच. २३ क. ख. ग. प्रेक्षयाकाशे.

तस्मिन्पुवगशार्दूले पुवमाने हनूमति ॥ इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ९१ ॥
 साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः ॥ करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ९२ ॥
 अहमिक्ष्वाकुनाथेन संगरेण विवर्धितः ॥ इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥ ९३ ॥
 तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः ॥ शेषं च मयि विश्रान्तस्मुखेनातिपतिष्यति ॥ ९४ ॥
 इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि ॥ हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९५ ॥
 त्वमिहासुरसंधानां पातालतलवासिनाम् ॥ देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठ परिघस्सन्निवेशितः ॥ ९६ ॥
 त्वमेषां ज्ञातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् ॥ पातालस्याग्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥ ९७ ॥
 तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम् ॥ तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तमम् ॥ ९८ ॥
 स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान् ॥ हनूमात्रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥ ९९ ॥
 अस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुं कुलवर्तिनः ॥ मम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥ १०० ॥
 कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत् ॥ कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत् ॥ १०१ ॥
 सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि ॥ अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च पुवतांवरः ॥ १०२ ॥
 चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित ॥ हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततश्शेषं गमिष्यति ॥
 स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान् ॥ १०३ ॥
 काकुत्स्थस्यानृशंसं च मैथिल्याश्च विवासनम् ॥ श्रमं च पुवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ १०४ ॥

दिक्पालकरक्षस्सबन्धीनि ॥ ९० ॥ मानार्थी बहुमा-
 नार्थी । स्वयं सागरत्वादिति भावः ॥ ९१ ॥ सर्व-
 वाच्यः सर्वप्रकारेण निन्द्यः । विवक्षतां वक्तुमिच्छतां
 ॥ ९२—९४ ॥ हिरण्यनाभं हिरण्यशृङ्गं । नाभि-
 शब्दो ह्यध्यक्षवाची । शृङ्गं च पर्वतस्याध्यक्षमेव ।
 “नाभिरध्यक्षकस्तूर्योः” इति दर्पणः ॥ ९५ ॥
 परिघः अर्गलं । “परिघो मुद्रेऽर्गले” इति दर्पणः
 ॥ ९६ ॥ परिघत्वमेवाह त्वमेषामिति ॥ ९७ ॥

शक्तिः अस्तीति शेषः ॥ ९८—९९ ॥ इक्ष्वाकोः
 कुले वंशे वर्तते शुश्रूषत इति इक्ष्वाकुकुलवर्ती तस्य ।
 पूज्यतमास्तव मत्संबन्धादिति भावः । यद्वा
 त्वदुपकारकवायुपुत्रमुद्दिश्य ॥ १०० ॥ कार्यं प्रयो-
 जनं विश्रान्त्यादि । कर्तव्यं कार्यमकृतं सतां मन्युं
 कोपं उदीरयेत् प्रेरयेत् उत्पादयेत् ॥ १०१—१०२ ॥
 चामीकरमहानाभ स्वर्णमयमहाशृङ्ग ॥ १०३ ॥
 काकुत्स्थस्यानृशंसं रामस्य सीताविषयां दयां ॥ १०४ ॥

॥ ८८ ॥ ती० सर्ववाच्यः सर्वनिन्दावाग्विषयः भविष्यामीत्यर्थः ॥ ९२ ॥ ति० सागरेणविवर्धितइत्युक्त्या कश्चिद्देशः सागरखा-
 तस्यापि एतत्संबद्धइति ज्ञायते ॥ ९३ ॥ ती० हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानं । हिरण्यमित्यर्थः । ‘नाभिः प्रधानेकस्तूर्या’ इति विश्वः ।
 स० हिरण्यनाभं नाम्ना । मैनाकं मेनाकाहिमवत्पर्वतभार्या । तत्पुत्रं ॥ ९५ ॥ ती० परिघः संनिवेशितः आयुधविशेषत्वेन संनिवे-
 शितः । अनेन पक्षच्छेदभयात्समुद्रप्रवेशानन्तरं पातालस्थराक्षसनिरोधार्थं देवराजेन मैनाकः स्थापितइत्यवगम्यते ॥ स० देव-
 राज्ञा देवराजेन निवेशितइवाचि । देवराजभयात्क्षिसत्त्वात्तेन प्रक्षिप्तइत्युत्प्रेक्षा । अतो नोत्तरग्रन्थविरोधः ॥ ९६ ॥ ति० ज्ञातवी-
 र्याणां देवराजेनेति शेषः ॥ ९७ ॥ ति० शक्तिस्ते अस्तीति शेषः । तस्मात्पिहितपातालमुख एव सन् द्विशतक्यावर्धमानस्सन्तूर्ध्वमु-
 त्तिष्ठ ॥ ९८ ॥ ति० उपर्येति तवोपरि प्रदेशं प्राप्नोति । तस्माद्विश्रमयत्युत्तिष्ठेति पूर्वणान्वयः । एतदुत्तरं ‘हनूमात्रामकार्यार्थं भी-
 मकर्माखमाप्लुतः । श्रमं च पुवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि’ इति प्राचीनः पाठः । अत्र खमाप्लुतइत्यनन्तरं केचिच्छ्लोकाः प्रक्षिप्ताः-
 परैरितिकतकः ॥ ९९ ॥ रामानु० साहाय्यंसहायकर्म । सहकारित्वमितियावत् । ब्राह्मणादिलात्पञ्च । मम इक्ष्वाकवः पूज्याहि ।

[पा०] १ झ. ट. सागरेण. २ ड. झ. ट. तन्नाह्यवसादितुं. घ. नचाह्यवसादितुं. ३ ड. ज.—ट. स्सुखीसोतितरि-
 ष्यति. च. स्सुखीसोतिगमिष्यति. घ. स्सुखेन निपतिष्यति. ४ ड. झ. ट. सङ्घानादेवराज्ञामहात्मना । पातालनिलयानां हि परिघः
 संनिवेशितः. ५ ड.—ट. ज्ञातवीर्याणां. ६ च. छ. ज. त्संबोधयामि. ७ क. ग. च. छ. ज. नगसत्तम. ख. त्वंनगोत्तम. ८ ड.
 झ. ट. कार्यार्थी. ९ एतदादयः—‘मैथिल्याश्च विवासनं’ इत्येतदन्ताः पञ्चश्लोकाः झ. पुस्तकेन दृश्यन्ते. । ग. साहाय्यंतस्य क-
 र्तव्यं. क. तस्य साह्यं. १० क. वशवर्तिनः. ११ ज. ममचेक्ष्वाकवः. ग. मयाहीक्ष्वाकवः. १२ छ. ज. कर्तव्यं ननु यत्कार्यं. ग. घ.
 कर्तव्यनंकृतं कार्यं. १३ क. ग. मतिथिर्ह्येष. घ. मतिथिश्चैव. १४ क. हनूमांस्त्वेष.

हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः ॥ उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः ॥ १०५ ॥
 स सागरजलं भिच्चा बभूवाभ्युत्थितस्तदा ॥ यथा जलधरं भिच्चा दीप्तरश्मिर्दिवाकरः ॥ १०६ ॥
 स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतस्सलिलावृतः ॥ दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ १०७ ॥
 शीतकुम्भनिभैश्शृङ्गैः सकिन्नरमहोरगैः ॥ आदित्योदयसंकाशैरालिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ १०८ ॥
 तप्तजाम्बूनदैश्शृङ्गैः पर्वतस्य संमुत्थितैः ॥ आकाशं शस्त्रसंकाशमभवत्काञ्चनप्रभम् ॥ १०९ ॥
 जातरूपमयैश्शृङ्गैर्भ्राजमानैः खंयंप्रभैः ॥ आदित्यशतसंकाशस्सोभवद्भिरिसत्तमः ॥ ११० ॥
 तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम् ॥ मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १११ ॥
 स तमुच्छिन्नतमत्यर्थं महावेगो महाकपिः ॥ उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ ११२ ॥
 स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ बुद्ध्वा तस्य कैपवेगं जहर्ष च ननन्द च ॥ ११३ ॥
 तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः ॥ प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ॥
 मानुषं धारयन्नूपमात्मनश्शिखरे स्थितः ॥ ११४ ॥
 दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ॥ निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ११५ ॥
 राघवस्य कुले जातरुदधिः परिवर्धितः ॥ स त्वां रोमहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ ११६ ॥
 कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मस्सनातनः ॥ सोयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति ॥ ११७ ॥
 त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः ॥ तिष्ठ त्वं कैपिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ ११८ ॥

निशम्य वचनमितिशेषः ॥ १०५—१०७ ॥ ॥ १११—११२ ॥ जहर्ष विसिष्मिये ॥ ११३ ॥
 शीतकुम्भनिभैः स्वर्णसदृशैः । आदित्योदयसंकाशैः । आदित्योदयतुल्यैरित्यर्थः । शृङ्गैरुपलक्षितः शृङ्गाणि दर्शयामासेति योजना ॥ १०८ ॥ शस्त्रसंकाशं नीलमित्यर्थः । “ शस्त्रमायुधलोहयोः ” इतिविश्वः ॥ १०९—११० ॥ निश्चितः निश्चितवान् । कर्तरिनिष्ठा ॥ १११—११२ ॥ जहर्ष विसिष्मिये ॥ ११३ ॥
 प्रीतः प्रीतिद्योतकव्यापारः ॥ ११४—११६ ॥
 कृते उपकारे । त्वत्प्रतिकारार्थी त्वदातिथ्यकरणापेक्षी त्वत्तः संमाननमर्हतीति त्वया तत्कृतातिथ्यपरिग्रह एवास्य संमाननमित्यर्थः ॥ ११७ ॥ चोदनाप्रकारमाह योजनानामिति ॥ प्रक्रमतामिति प्रचोदित इति पूर्व-

मद्विहेतुत्वात् । तवपरंपूज्यतमाः सगरविवृद्धमदन्तःप्रवेशशुखावस्थानादिफलभोक्तृत्वादितिभावः ॥ १०० ॥ रामानु० जीमू-
 तइवमारुतइत्यनेनअनायासेनपर्वतपातितवानितिद्योत्यते ॥ ११२ ॥ रामानु० जहर्षचननन्दचेतिपदद्वयेनकायमनसोर्विकृतिरु-
 च्यते । अस्यवेगेनगलानिरालिखंषुद्धाहृष्टमनाबभूवेत्यर्थः । ति० सादितःअवसादितःअधःकृतइतियावत् । जहर्षचननादचेतिप्राची-
 नःपाठः । बलवैभवंदृष्ट्वाजहर्ष । स्तोत्थानप्रयोजनावेदनाय ननाद शब्दंकृतवान् । ननन्देतित्वाधुनिककल्पितःपाठः
 ॥ ११३ ॥ रामानु० प्रीतःसुखितः । हृष्टमनाः प्रसन्नमनाः ॥ ११४ ॥ रामानु० विश्रमस्वेति । श्रमिरात्मनेप-
 दीकश्चिदस्ति । तथाचोक्तंभट्टमलेन— “ विश्राम्यतीतिविश्रान्तौकचिद्विश्रमतेपिच ” इति ॥ ११५ ॥ रामानु०
 त्वन्निमित्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यं । एषकपिःयोजनानांशतंचापिसमाश्रुतःसमापतितुमुपक्रान्तः । तवसानुषुविश्रान्तःशेषं
 मार्गशेषंप्रक्रमतामितिलिखन्निमित्तंअहमनेनसागरेणबहुमानात्प्रचोदितः । अतःकपिशार्दूल त्वंतिष्ठ । मयिविश्रम्यगम्यतामित्यन्वयः ।

[पा०] १ ड. झ. ट. हिरण्यगर्भो. क. हिरण्यनाभस्तद्वक्त्यंनिशम्य. २ क. उत्पपाताथवेगेनजलाद्रुम. ३ ड. झ. ट.
 लतावृतः. ४ ग. च. छ. ज. न. सागरस्यजलं. ५ ड. झ. ट. बभूवात्युच्छ्रितस्तदा. क. बभूवावस्थितस्तदा. ६ ख. घ.—ट.
 शीतकुम्भमयैः. ७ ड. झ. न. ट. संकाशैरलिखद्भिः. ८ क.—ट. तस्यजाम्बूनदैः. ९ कं. च. समुच्छ्रितैः. १० ड. झ. न. ट.
 महाप्रभैः. ख. खलंकृतैः. ११ झ. तमुत्थितं. १२ घ. च. छ. तथासादितस्तेन. ड. झ. न. ट. तदासादितस्तेन. क. ख. ग.
 तथापातितः. १३ ज. बुद्ध्वासुमहावेगं. १४ च. छ. महावेगं. ड. झ. न. ट. हरेवेगं. १५ क. ग. ड. झ. न. ट. ननादच.
 १६ च. छ. ज. समवस्थितं. ख. ग. घ. समवस्थितः. क. समुपस्थितं. १७ ग. प्रीतिहृष्टमनाः. १८ च. छ. ज. वाक्यं
 पर्वतःकपिमब्रवीत्. १९ ट. दुष्कृतं. २० क. वानरर्षभ. २१ ड. झ. ट. सुखंविश्रम्यगम्यतां. २२ ग. रामहितार्थाय.
 २३ घ. युक्तमभ्यर्चयति. २४ क.—ज. न. हरिशार्दूल. २५ क. विश्रम्यमयि.

योजनानां शतं चापि कपिरेष सैमाप्नुतः ॥ तैव सानुषु विश्रान्तदशेषं प्रक्रमतामिति ॥ ११९ ॥
 तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु ॥ तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तो नुगमिष्यसि ॥ १२० ॥
 अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य त्वयाऽस्ति वै ॥ प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ॥ १२१ ॥
 वेगवन्तः पुवन्तो ये पुवगा मारुतात्मज ॥ तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥ १२२ ॥
 अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोपि विजानता ॥ धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान् ॥ १२३ ॥
 त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः ॥ पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥ १२४ ॥
 पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः ॥ तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १२५ ॥
 पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् ॥ ते हि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः ॥ १२६ ॥
 ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः ॥ भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥ १२७ ॥
 ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः ॥ पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः ॥ १२८ ॥
 स मीमुषगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् ॥ ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना ॥ १२९ ॥
 अस्मिन्नेवणतोये च प्रक्षिप्तः पुवगोत्तम ॥ गुप्तपक्षसमग्रश्च तव पित्राऽभिरक्षितः ॥ १३० ॥
 ततोऽहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः ॥ त्वया मे ह्येष संबन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥ १३१ ॥
 तस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च ॥ प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि मेहाकपे ॥ १३२ ॥
 श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम ॥ प्रीतिं च बहु मन्यस्व प्रीतोस्मि तव दर्शनात् ॥ १३३ ॥
 एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ प्रीतोस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोपनीयताम् ॥ १३४ ॥
 त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते ॥ प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्यातव्यमिहान्तरे ॥ १३५ ॥

णान्वयः ॥ ११८—११९ ॥ तत् प्रसिद्धं । कन्दः
 करहाटः । मूलं पादः । तत् तस्मात् ॥ १२० ॥
 प्रख्यात इति संबन्धविशेषणं । महागुणानां परिग्रहो
 यस्मिन्स तथा ॥ १२१—१२५ ॥ संबन्धं विवृणोति
 पूर्वमित्यादिना ॥ पक्षिणः पक्षवन्तः । हिः पादपूरणे
 ॥ १२६—१२९ ॥ समग्रः समग्रपक्षः । गुप्तसम-

प्रपक्षश्च यथा भवामि तथा अभिरक्षितोऽस्मीत्यर्थः
 ॥ १३०—१३३ ॥ कृतमातिथ्यं तव दर्शनादिनेति
 भावः । मन्युः कोपः । मत्कृता पूजानगृहीतेति कोपो
 निरस्यतामित्यर्थः ॥ १३४ ॥ कार्यकालः त्वरते शीघ्रं
 गच्छेति मां प्रेरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते अत्र विल-
 म्बः क्रियते चेदिदमहोतिवर्तते इत्यर्थः । इह समुद्रे ।

॥ ११८—११९ ॥ रामानु० हनुमतः पूज्यतमलेहेलन्तरदर्शयति—अस्माकमपीति । संबन्धः अतिथ्यतिथिमद्भावलक्षणः ।
 महागुणपरिग्रहः परिगृह्यतइतिपरिग्रहः । महागुणानां सत्तां परिग्रहः महागुणपरिग्रहः ॥ ती० महागुणपरिग्रहः महागुणेन वायुनाप-
 रिगृह्यतइतितथा ॥ १२१ ॥ रामानु० किंचातिथेस्तव पूजायां काम्यार्थसिद्धिवद्वायोरपि प्रत्युपकारसिद्धिः स्यादित्याह—लंही-
 त्यादिना ॥ १२४ ॥ रामानु० मोक्षय मुञ्च । 'मोक्षनिरसने' इति चौरादिकोधातुः ॥ ति० मान्यस्य वायुसंबन्धात्तव पूज्यस्य म-
 म प्रीतिं कुर्वितिशेषः ॥ १३३ ॥ ती० मन्युः पूजानङ्गीकारनिबन्धनं दैन्यं ॥ १३४ ॥ रामानु० कार्यकाल इति । कार्यः करणयो-

[पा०] १ च. छ. ज. न. वापि. २ ड. झ. ट. खमाप्लुतः. ३ च. छ. ज. न. तवसानुनि. ४ ड. छ. ज. न. विक्रम-
 तामिति. ५ ड. झ. न. ट. विश्रान्तो नृपतिष्यति. क. ग. विश्रान्तो नृपतिष्यति. ६ ख. घ. न. ट. पुवङ्गाः. ७ ग. तेषु. ८ छ.
 ज. विधानतः. ९ ड.—ज. पुत्रस्त्वंतस्य. ख. पुत्रस्तस्यच. १० ड.—ट. धर्मज्ञे. ११ ख.—ट. तेषु. १२ क. ड. झ. न. ट.
 गरुडाइववेगिनः. १३ ड.—ज. न. सहस्रशः. ख. महर्षिभिः. ग. सुरर्षिभिः. १४ च. छ. ज. न. क्षयायवै. १५ घ.—ट.
 ततः शतसहस्रशः. ग. शतशश्वसहस्रशः. १६ क. घ. झ. मासुपागतः. १७ क. च.—झ. गुप्तपक्षः समग्रश्च. १८ ड. झ. ट.
 मान्योऽस्मिममारुते. १९ ग. ड. झ. न. ट. ममैष. २० क.—ट. अस्मिन्नेव. २१ क.—घ. च. छ. ज. ममैवहि. २२ ख.
 ग. च. छ. ज. कर्तुमर्हसिलं. २३ ड. झ. न. ट. महामते. २४ क. पूजालं. २५ ड. न. ट. हरिसत्तम. घ. कपिकुञ्जर.
 २६ ड. झ. ट. मममान्यस्य. २७ घ. ड. झ. न. ट. मिहान्तरा.

इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः ॥ जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव ॥ १३६ ॥
 स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः ॥ पूजितश्चोपपन्नाभिराशीभिरेनिलात्मजः ॥ १३७ ॥
 अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ ॥ पितुः पन्थानमौस्थाय जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३८ ॥
 भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् ॥ वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३९ ॥
 तद्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १४० ॥
 देवताश्चाभवन्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा ॥ काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १४१ ॥
 उवाच वचनं धीमान्परितोषात्सगद्गदम् ॥ सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १४२ ॥
 हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽसि ते भृशम् ॥ अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठं सौम्य यथासुखम् ॥ १४३ ॥
 साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनूमतः ॥ क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४४ ॥
 रामस्यैव हि^३ दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः ॥ सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोऽसि दृढं त्वया ॥ १४५ ॥
 ततः प्रहर्षमङ्गमद्रिपुलं पर्वतोत्तमः ॥ देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १४६ ॥
 स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा ॥ हनुमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४७ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ [तं प्रयान्तं समुद्रीक्ष्य ह्याकाशे मारुतात्मजम् ॥]
 अञ्जुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४८ ॥

अयं वातात्मजः श्रीमान्पुत्रवते सागरोपरि ॥ हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्ते विघ्नमाचर ॥ १४९ ॥
 राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् ॥ दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्रं कृत्वा नैमस्समम् ॥ १५० ॥

अन्तरे मध्ये । मया नस्थातव्यमिति वानरसन्निधौ
 प्रतिज्ञा कृता ॥ १३५ ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इवे-
 त्यर्थः ॥ १३६—१३७ ॥ हित्वा शैलमहार्णवौ मूर्ति-
 मन्तौ तौ हित्वेत्यर्थः । अनेन शैलवत्समुद्रोपि मूर्ति-

मत्तया तत्रादृश्यतेति सूचितं ॥ १३८—१३९ ॥

द्वितीयं समुद्रलङ्घनापेक्षया द्वितीयं तत्पर्वतजयरूपं कर्म

॥ १४०—१४३ ॥ भये सति समुद्रलङ्घनेऽस्य किं भवि-

ग्यः कालः कार्यकालः । लरतेत्ययति । अहश्चाप्यतिवर्तते तल्लङ्काद्वीपप्रवेशयोग्यमहश्चातिवर्तते । प्रतिज्ञाचेति—‘यथाराघवनिर्मुक्तः
 शरःश्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्विष्यामिलङ्कारावणपालिताम्’ इति प्रतिज्ञादत्ता । तस्मादिहान्तरनेन स्यात्तव्यं ॥ १३५ ॥ ति०
 प्रहसन्निवेति । एतावत्त्ववनेपिश्रममारोप्यवृथायं प्रयास एतयोरिति प्रहासः ॥ रामानु० आलभ्यस्पृष्ट्वा । प्रहसन्निवेत्यत्रेव शब्देहा-
 सप्रकर्षस्य पारमार्थ्यपरः प्रीतिसूचकः । मन्दस्मितं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १३६ ॥ ति० भूय ऊर्ध्वततोपि बह्वूर्ध्वतंगिरिः अधः प्रदेशवर्तिनम-
 वलोकयन् ॥ १३९ ॥ रामानु० साह्यं सहायकर्म सहकारित्वमिति यावत् । तेलयानिर्भयस्य भये सति अतिविस्तृतसमुद्रोपर्याका-
 शगमने समुद्रपतनादिभयनिमित्तसंभावनायामपि निर्भयस्य ॥ १४४ ॥ रामानु० बभूवावस्थितस्तदा तस्मिन्काले स्वस्थो भूदित्यर्थः ।
 प्रतिप्रयाणवेलायापि ‘पर्वतेन्द्रसुनाभं च समुद्रपृथ्वीर्यवान्’ इति नैनाकावस्थानाभिधानात् । सागरं नैनाकाधिष्ठितसागरप्रदेशं
 ॥ १४७ ॥ रामानु० श्रीमान् अत्र श्रीशब्देनातिदूरसमुद्रलङ्घनेप्युपर्युपरिबलाभिश्चिद्विप्रयुक्तासुषमोच्यते ॥ १४९ ॥ स० रक्षसाम-
 यं राक्षसस्तं । करालकूरं । पिङ्गलवर्णयुक्तेऽक्षिणीयस्यतं । वक्रं मुखं । अर्धर्चादिनिविष्टइति वक्रशब्दः पुंलिङ्गः । अतो न भस्पृशमित्युप-
 पन्नं । अतएवार्धर्चादिगणोक्तप्रपञ्चनपरे ‘वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि नपुंसके च’ इति लिङ्गानुशासने च शब्देन पुंलिङ्गत्वमप्यनुशिष्टं ।

[पा०] १ ख. श्वोपहाराभिः. २ घ. ड. झ. ज. ट. रभिनन्दितः. ३ च. छ. ज. अतऊर्ध्वसमुत्पत्य. ग. ड. झ. ज. ट.
 अथोर्ध्वदूरमाह्वय. क. ख. अथोर्ध्वदूरमुत्पत्य. ४ ख. ड.—ट. मासाय. ५ ख. ग. घ. ततश्चोर्ध्वगतिं. झ. ततश्चोर्ध्वगतिं.
 ६ ड.—ट. वायुसूनुर्निरालंबो. ख. वायुपुत्रो निरालंबो. ७ घ. ड. झ. ट. कपिकुञ्जरः. ८ च. ज. कर्मणि. ९ घ. प्रदास्यामि.
 १० झ. ज. ट. गच्छसौम्य. ११ ग. ड. झ. द्विश्राप्तस्य. १२ क. च. छ. ज. रामस्यैव. १३ ड. झ. ज. ट. हितायैव.
 १४ ड. झ. ज. ट. दाशरथेः कपिः. १५ क. ग.—ट. शक्त्या. १६ ड. झ. ट. सतत्प्रहर्ष. १७ क. ख. छ.—ट. मलभक्त.
 १८ अ. पर्वतोभृशं. १९ इदमर्थं च. छ. ज. पाठेषु दृश्यते. २० घ. अञ्जुवन्देवसंकाशां. २१ ग.—झ. ट. नभस्स्पृशं.
 अ. विवस्पृशं.

बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् ॥ त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १५१ ॥
 एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता ॥ समुद्रमध्ये सुरसा विभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १५२ ॥
 विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् ॥ प्रवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १५३ ॥
 मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ ॥ अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५४ ॥
 [वरं एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरं ॥ व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः] ॥ १५५ ॥
 एवमुक्तः सुरसया प्रौञ्जलिर्वानरर्षभः ॥ ग्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५६ ॥
 रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १५७ ॥
 अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः ॥ तस्य सीता हता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १५८ ॥
 तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनी ॥ १५९ ॥
 अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १६० ॥
 एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥ १६१ ॥
 तं प्रयान्तं समुद्रीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् ॥ बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः ॥ १६२ ॥

प्यतीत्यस्माकं भये सतीत्यर्थः ॥ १४४-१५७ ॥ अन्य-
 त्कार्यविषक्तस्य मारीचमृगग्रहणव्यासक्तस्य ॥ १५८ ॥
 विषयवासिनी रामराज्यवासिनी ॥ १५९-१६० ॥
 नातिवर्तेन्मां ममाननमप्रविश्य न गच्छेत् । अतिव-
 र्तेदित्यत्र परस्मैपदमार्थः । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं ।
 “अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ” इत्यस्या-
 नन्तरं “तदृष्ट्वा व्यादितं वक्त्रं वायुपुत्रः सुबुद्धि-
 मान् ” इत्यादिश्लोकाद्रष्टव्याः । मध्ये तं प्रयान्तमि-
 त्यादयः केचन श्लोकाः प्रक्षिप्ताः असङ्गताश्च । शत-
 योजनायतत्वे वानरैर्लङ्कावासिभिश्च ज्ञातः स्यादिति
 विरोधात् । त इमे प्रक्षिप्तश्लोकाः ॥ “तं प्रयान्तं
 समुद्रीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना
 वै नागमाता हनूमतः ॥ प्रविश्य वदनं मेघं गन्तव्यं
 वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरं ॥

व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एव-
 मुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्क्रु-
 द्धो वै वक्त्रं येन मां विषदिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो
 दशयोजनमायतः ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनु-
 मांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥
 चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् । हनूमांस्तु
 ततः क्रुद्धश्चिदयोजनमायतः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं
 चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् । बभूव हनुमान्वीरः पञ्चा-
 शद्योजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजन-
 मायतम् । तथैव हनुमान्वीरस्सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ।
 चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनोच्छ्रितम् । हनुमान-
 चलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ चकार सुरसा
 वक्त्रं शतयोजनमायतं ” इति । प्रकृतं विलिख्यते—
 तदृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । सुसं-

अथवा ‘यथावाचानिशादिशा’ इत्यादिवत्स्पृक्छन्दस्य हलन्तलाघावन्ततामाश्रित्यनभसःस्पृशायस्यतदिति ॥ १५० ॥ ति० बलंज्ञान-
 बलमुपायबलं च । पराक्रमं च ज्ञातुमिच्छामहे । तदेव विवृणोति—त्वामिति भयस्य च भयावहमिति पाठे सर्वलोकाभयस्यापीत्यर्थः ॥ स्त०
 बलंशारीरं । मैनाकाविश्रमेणैव ज्ञातत्वाद्भूय इत्युक्तं । इच्छामहे इच्छामः । केनचिदुपायेन त्वां विजेष्यति वा किं वा विषादं दैन्यं गमिष्यती-
 ति विचारयामः । यद्वा बलं तुभ्यमस्मद्वत्वरबलं अस्य हनुमतः पराक्रमं च ज्ञातुमिच्छामः । यदुपायेन त्वां विजेष्यति तर्हि तत्पराक्रमो-
 विज्ञातः । यदि विषादं गमिष्यति तदा स्मद्वत्वरबलं विज्ञातं भवेदिति ॥ १५१ ॥ शि० अन्यकार्यविषक्तस्य देवादिकार्यसाधनासक्तस्य
 ॥ १५८ ॥ ती० विषयवासिनि रामराज्यवासिनि । त्रैलोक्यनाथलाद्रामस्येति भावः ॥ १५९ ॥

[पा०] १ ख. दैवतैश्चापि. घ. देवैस्तैरभि. च. छ. ज. देवैरपि च. २ क. सहसा. ३ क. प्रविशस्व. ४ ग. ड.—ट.
 पाठेषु अर्थश्लोको दृश्यते. ५ ग. छ. ज. न. प्राञ्जलिः पवनात्मजः. ६ ख. श्रीमान् सुरसां वाक्यमब्रवीत्. ७ क. ख. दाशरथिः
 श्रीमान्. ८ च. छ. ज. न. सीतया. ९ चैव. ट. सह. १० ड.—न. अस्य कार्यं. ११ ग. ततः सीता. घ. तस्य भार्या-
 हता देवी. १२ क. तपस्विनी. १३ ग. नातिवर्तेताः. च. छ. ज. नातिवर्तेत. १४ ड.—ट. मानासा.

प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम ॥ वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्त्वरा ॥
 व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ॥ १६३ ॥
 एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषेहिष्यसे ॥ १६४ ॥
 इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ दशयोजनविस्तारो वैभूव हनुमांस्तदा ॥ १६५ ॥
 तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् ॥ चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् ॥ १६६ ॥
 तं दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः ॥ १६७ ॥
 चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः ॥ १६८ ॥
 चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् ॥ तथैव हनुमान्वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः ॥ १६९ ॥
 चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनमायतम् ॥ हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः ॥ १७० ॥
 चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ १७१ ॥
 तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ दीर्घजिह्वं सुरसया सुघोरं नरकोपमम् ॥
 सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १७२ ॥
 सोभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च मेहाजवः ॥ अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७३ ॥
 प्रविष्टोऽसि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोस्तु ते ॥ गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्त्व ॥ १७४ ॥
 तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ॥ अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् ॥ १७५ ॥
 अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथा सुखम् ॥ समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १७६ ॥
 तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ साधुसाध्विति भूतानि प्रशंसुस्तदा हरिम् ॥ १७७ ॥
 स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् ॥ जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १७८ ॥
 सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ॥ चरिते कैशिकाचार्यैरेरावतनिषेविते ॥ १७९ ॥

क्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १६१-१७३ ॥ दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी । तत्त्वं च पूर्वं वरप्रदा-

ति० विंशद्योजनमायतमित्यनन्तरं 'तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं' इति प्राचीनः पाठः । 'तां दृष्ट्वा' इत्यादयः 'शतयोजनमायतं' इत्यन्ताः श्लोकास्तु प्रक्षिप्ता इति कतकः ॥ १६६ ॥ रामानु० व्यादितं व्याप्तं । इडागमस्त्वार्थः । अतिविस्तृतं वक्त्रं सूक्ष्मरूपेण प्रवि-
 श्यक्लेशेन । निर्गन्तुमयं समीचीनः समय इति ज्ञानयोगात् सुबुद्धिमानिति विशेषणं ॥ १७२ ॥ रामानु० दाक्षायणीत्यनुवादा-
 त्स्ववरप्रदानकथनसमये हनुमन्तमुद्दिश्य स्वकीयं दाक्षायणीलमपितयैव कथितमित्यवगन्तव्यं । सत्यं चासीद्वरतव लदास्यं प्रविश्य निर्ग-
 मनाद्ब्रह्मणा दत्तो वरः सत्यश्चासीदित्यर्थः । वरशब्दस्य नपुंसकत्वमर्थः ॥ १७४ ॥ रामानु० समानयस्व संगमय ॥ १७६ ॥
 रामानु० कैशिकरागविशेषः तदाचार्यैः तुंबुरुप्रभृतिभिरित्यर्थः । ऐरावतनिषेविते ऐरावतमितिक्रुजुदीर्घमिन्द्रधनुश्च्यते ।
 तेन निषेवितेयुक्ते । 'इन्द्रायुधं लिन्द्रधनुस्तदीर्घमजुरोहितम् । ऐरावतं च विद्युत्तु चञ्चला च पला' इति वैजयन्ती ॥ १७९ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. निविश्य. २ घ.—ट. विपुलं वक्त्रं. ३ घ. ड. झ. ज. ट. विषेहिष्यसि. ४ ड. झ. ज. ट. दशयो-
 जनमायतां. घ. पञ्चयोजनमायतः. ५ ड. झ. ज. ट. हनुमानभवत्तदा. ६ इदमर्थं. झ. पाठेन दृश्यते. ७ च. छ. ज.
 गिरिसंकाशं. ८ क. ख. ड.—ज. ट. सुरसाप्यास्यं. ९ तां दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु इत्यर्थमारभ्य नवार्धानि झ. पाठेन दृश्यन्ते. १० क.
 अतः परं हनूमांस्तु त्रिंशद्योजनं. ११ घ. सुरसाचास्यं. क. सुरसाप्यास्यं चत्वारिंशत्तथायतं. १२ ग.—ज. ज. ट. मुच्छ्रितं.
 १३ ड. ज. ट. तदैव. १४ क. वक्त्रं योजनाशीतिमायतं. १५ घ. ज. योजनोच्छ्रितं. १६ ड. ज. ट. ननलप्रख्यः. १७ ख. वक्त्रं.
 क. घ. चास्यं. १८ क. झ. वायुपुत्रस्त. ख. वायुपुत्रस्तु. १९ घ. सुघोरनरकोपमं. ड.—झ. सुभीमं. २० ख.—ट.
 संक्षिप्यात्मनः. क. संक्षिप्यात्मनः. घ. ड. झ. ज. ट. पाठेषु. सुसंक्षिप्यात्मनः कायमित्यर्थस्य स्थाने. संक्षिप्यात्मनः कायं जी-
 मूत इव मारुतः । तस्मिन्मुहूर्ते हनुमान् बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः. इत्येकः श्लोको दृश्यते. २१ ड.—ट. सोभिपत्याशु. ग. सन्निपत्याशु.
 २२ ड.—ट. महाबलः. २३ क. ख. घ. श्रीमान् प्रहसन्निदमब्रवीत्. २४ ख. घ. सत्यं चास्तु वचस्त्व. क. सत्यश्चास्तु वरस्त्व.
 २५ ग. वातजं. २६ क. ग.—ट. समानयच. २७ घ. गरुडो यथा.

सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः ॥ विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥ १८० ॥
 वज्राशनिसमाधातैः पावकैरुपशोभिते ॥ कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्धिरैलंकृते ॥ १८१ ॥
 वहता हव्यमैत्यर्थं सेविते चित्रभानुना ॥ ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १८२ ॥
 महर्षिर्गणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले ॥ विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १८३ ॥
 देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे ॥ विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते ॥ १८४ ॥
 बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरैर्गणैर्वरैः ॥ जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १८५ ॥
 [हनुमान्मेघजालानि प्राकर्षन्मारुतो यथा ॥ १८६ ॥
 कालागरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च ॥ कपिनाऽऽकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ १८७ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रावृषीन्दुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तदा ॥ १८८ ॥
 प्रदृश्यमानस्सर्वत्र हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भेजेऽम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवाद्विराट् ॥ १८९ ॥
 पुंवेमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी ॥ मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ १९० ॥
 अथ दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता ॥ इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥ १९१ ॥
 इति संचिन्त्य मनसा छायायामस्य समाक्षिपत् ॥ छायायां गृह्यमाणायाम् चिन्तमायास वानरः ॥ १९२ ॥
 समाक्षिप्तोऽसि सहसा पङ्कृतपराक्रमः ॥ प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १९३ ॥
 तिर्यग्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः ॥ ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १९४ ॥

न कथनसमये तथैव कथितमित्यनुवादात्कल्प्यते ॥ १७४—१७८ ॥ आकाशगमनमतिदुष्करमित्यमु-
 मर्थं कथयितुं आकाशस्वरूपं वर्णयते सेवित इत्या-
 दिना श्लोकसप्तकेन ॥ कैशिकाचार्यैः कैशिके रागवि-
 शेषे आचार्यैः विद्याधरविशेषैरित्यर्थः ॥ १७९—१८० ॥
 वज्राशनिसमाधातैः पावकैः वज्राशनिसमाधातैर्हेतु-
 मिर्जातैः पावकैः ॥ १८१ ॥ हव्यं वहता देवेभ्यो
 हव्यवहनार्थं गतेन । चित्रभानुना वह्निना ॥ १८२ ॥

विश्वे विश्वगते व्यापक इत्यर्थः ॥ १८३ ॥ देव-
 राजगजाक्रान्ते ऐरावतभिन्नदिग्गजाक्रान्ते । विताने
 वितानतुल्ये । वितत इति वितानविशेषणं ॥ १८४—
 १९० ॥ दीर्घस्य कालस्य दीर्घकाले गते सति ।
 अथ आशिता आशित्री भुक्तवती । भविष्यामि
 ॥ १९१ ॥ समाक्षिपत् सम्यग्गृहीतवती ॥ १९२ ॥
 पङ्कृतपराक्रमः कुण्ठितगतिः । प्रतिलोमेन प्रतिकू-

ति० पतगोरगाः पक्षिसर्पाः ॥ १८० ॥ रामानु० वज्राशनिसमाधातैः वज्राशन्योः समः तुल्यः आघातः अभिघातः येषां
 ॥ १८१ ॥ ती० आकाशस्यैकोनपञ्चाशदमिसंबन्धमुक्त्वा तत्प्रधानभूतचित्रभानुसंबन्धमाह वहतेति ॥ ति० वज्राशनिसमस्पर्शः
 तद्वत्प्राणहरैः । पावकैः पञ्चाभिभिरिव स्वर्गजिद्धिरधिष्ठिते ॥ स० स्वर्गजिद्धिः प्राप्तस्वर्गैः । धनजिते स्वर्जिते इत्यादाविविधास्तुः
 प्राप्त्यर्थकः ॥ १८१ ॥ स० नक्षत्राणि पुनर्नक्षत्राणि । तारागणः अश्विन्यादिसमूहः ॥ १८२ ॥ रामानु० विविक्तेति । विश्वे विश-
 तीति विश्वः व्यापक इत्यर्थः ॥ १८३ ॥ रामानु० विताने उल्लेखभूते । ‘अस्त्री वितानमुल्लेखः’ इत्यमरः । हनुमान्मेघजालानी-
 त्यादिसार्धश्लोकद्वयं प्रमादाल्लिखितं ॥ १८४ ॥ ति० महानौर्यथापङ्कृतपराक्रमास्तब्धगतिः प्रतिलोमेन वातेन क्रियते । गम्यदेशग-
 तिनिरोधेवावरात्रस्तब्धगतिलं । यद्वा तेन यथाविपरीतगतिवारणाय यत्रैः स्तब्धगतिः कार्यते तथाऽहं केन चित्स्तब्धगतिः कृतः ॥ १९३ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. संपतद्भिश्च विमलैर्विमानैः. घ. विमानैर्निष्पतद्भिश्च विविधैः. २ झ. ट. समस्पर्शैः. ३ ड. झ.
 ट. पावकैरिव. ४ ड. झ. ट. रधिष्ठिते. च. छ. ज. ज. रधिष्ठिते. ५ क. ख. घ.—ट. मल्यन्तं. ६ घ. कृष्णवर्त्मना. ७ क.
 ख. घ. गणनिषेविते. ८ क. देवगन्धर्व. ९ ग. ड.—ट. विमले. १० क. घ. ड. झ. ज. ट. गणैर्वृते. ११ ख. च. छ. ज. वायु-
 मार्गेण. ड. झ. ज. ट. वायुमार्गेण. क. घ. वायुवेगेन. १२ क. वानरः. १३ इमानपञ्चाध्यानि क. ख. घ.—ट. पाठेषु द-
 श्यन्ते. १४ ड.—ट. पक्षयुक्त इवाद्विराट्. १५ क. ग. प्लवमानंहि. १६ घ. अथैव दीर्घकालस्य. १७ ड.—ट. इदं मम महासत्त्वं.
 १८ क.—घ. संचिन्तयामास. १९ क. मारुतिः. २० ड. झ. ज. ट. स्तदा कपिः. क. ग. घ. च. छ. ज. स्ततस्ततः. २१ ख.
 ददर्श च. ग. ददर्श सहसा सत्त्वं.

तदृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् ॥ कपिराजेन कथितं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥

छायाग्राहि मेहावीर्यं तदिदं नात्र संशयः ॥ १९५ ॥

स तां बुद्ध्याऽर्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ॥ व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १९६ ॥

तस्य सा कायमुद्रीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः ॥ वक्रं प्रसारयामास पातालान्तरसन्निभम् ॥ १९७ ॥

धनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १९८ ॥

स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् ॥ कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ॥ १९९ ॥

स तस्या विवृते वक्त्रे वज्रसंहननः कपिः ॥ संक्षिप्य मुहुंरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ २०० ॥

आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः ॥ ग्रंथ्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ॥ २०१ ॥

ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः ॥ उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः ॥ २०२ ॥

तां तु दृष्ट्वा च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य च ॥ स कपिप्रवरो वेगाद्रवृधे पुनरात्मवान् ॥ २०३ ॥

हतहत्सा हनुमता पपात विधुराभसि ॥ [स्वैयंभुवैव हनुमान्सृष्टस्तस्या निपातने] ॥ २०४ ॥

तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् ॥ भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः पुनर्वगोचमम् ॥ २०५ ॥

भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् ॥ साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं पुवतां वर ॥ २०६ ॥

यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव ॥ धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स्वकर्मसु न सीदति ॥ २०७ ॥

लेन ॥ १९३—१९४ ॥ तदिदं छायाग्राहि कपिराजेन

कथितं नात्र संशय इति योजना ॥ १९५—१९७ ॥

समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १९८ ॥ कायमात्रं देहप्र-

माणं ॥ १९९ ॥ मुहुस्संक्षिप्य संनिकर्षानुगुणं

संकुच्य ॥ २००—२०१ ॥ ततः तेन रूपेण मन-

स्संपातविक्रमः मनोवेगतुल्यगतिः ॥ २०२ ॥ दृष्ट्वा

दूरादेव दर्शनेन । धृत्या अस्य नियमनजननधाष्टर्षेन ।

दाक्षिण्येन पाटवेन ॥ २०३ ॥ विधुरा आर्ता

॥ २०४—२०५ ॥ अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा ।

यस्य सिंहिकारूपसत्त्वस्य । दृष्टिः आयतिक्षमसूक्ष्मे-

क्षणं । मतिः अर्थतत्त्वनिश्चयः । क्रियावत्त्वं दाक्ष्यं

यथा तव तथा यस्य चत्वारि सन्ति तत्त्वया हतं ।

तान्येव चत्वार्याह—धृतिरिति । या धृतिः स्वकर्मसु

स्वानुकूलकार्येषु नावसीदति । या दृष्टिर्नावसीदति ।

या मतिर्नावसीदति । यदाक्ष्यं नावसीदति एतानि

चत्वारि यस्य सन्ति तत्त्वया हतमिति योजना

स० कायमात्रं कायस्य खदेहस्य मात्रा परिमाणं यस्यतत् । स्वशरीरकबलीकरणयोग्यमितियावत् । मर्माणि सन्धिस्थानानि

॥ १९९ ॥ स० आत्मानं आत्मीयं वपुः । कंपयति शत्रूनि कपिः । कंपेर्नलोपश्चेति नलोपः । कुडिकेभ्य इतीलं ॥ २०० ॥

रामानु० अथ वानरः मनस्संपातविक्रमः मनोगमनसमानगतिः सन्तीक्ष्णैर्नखैः तस्यामर्माण्युत्कृत्य ततः आस्यात् वेगेनोत्पपात ।

आस्यपिधानात्पूर्वमेवोत्पपातेत्यर्थः ॥ २०२ ॥ ति० ननु प्रथमप्रवृत्तवेगस्य सुरसादिः कुण्ठीभावे सति कथं पुनराकाशगमनं तत्राह—

आत्मवान् । वायोरिव स्वाधीन एव तद्गमनविषयो यत्नः । प्रथमं लाकाशमार्गं प्राप्तिमात्राय महेन्द्रपर्वतालंबनमितरजनप्रतारणाय वे-

द्याहुः । अत्र कविस्त्रेक्षते—तस्याच्छायाग्रहणमात्रेण भक्षणादिशक्तिमत्याः सिंहिकायानिपातने निपातनिमित्तं रावणनाशाय स्वात्म-

परामवत्स्वस्वरूपो हनुमान्सृष्टः । ति० महत्सत्त्वं महाबलाराक्षसीरावणवदशक्यसंहारा । लयासंहतेत्यर्थः । अरिष्टं बाधारहितं ।

‘रिष हिंसायां’ ॥ २०६ ॥ स० यस्य पुरुषस्य दृष्टिः अपरोक्षज्ञानं । मतिः परोक्षज्ञानं दाक्ष्यंदक्षलं ॥ २०७ ॥

[पा०] १ ड.—ट. कपिराज्ञायथाख्यातं. क. ख. घ. कपिराज्ञायदाख्यातं. २ घ. महासत्त्वं. ३ ग.—च. झ. ज. ट.

तालांबरसंनिभं. क. पातालतलसंनिभं. ४ घ. मेधराजीव. ५ ड.—ट. विकृतं. ६ ग. ड.—ट. विकृते. ७ क. च.

ज. पुनरात्मानं. ८ क. ड. झ. ज. ट. निपपातमहाकपिः. छ. ज. निष्पपातमहाकपिः. ९ क. गृह्यमाणं. १० च. छ.

ज. निहल्यसः. ड. झ. ट. निपात्यसः. ११ ड. छ. ज. ट. कपिप्रवीरोवेगेनवृधे. १२ ख. ग. लवणांभसि. १३ इदमर्थं

ग.—ट. पाठेषु दृश्यते. १४ च. छ. ज. ज. वानरेणाथ. ग. वानरेन्द्रेण. १५ क.—घ. छ. ज. पुनर्वगर्षभं. १६ च. छ.

ज. भीममद्यद्भुतकर्म. क. भीममद्यमहत्कर्म.

स तैः संभावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः ॥ जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ २०८ ॥
 प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकयन् ॥ योजनानां शतस्थान्ते वनराजं ददर्श सः ॥ २०९ ॥
 ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ॥ द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ २१० ॥
 सागरं सागरानूपं सागरानूपजान्द्रुमान् ॥ सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन् ॥ २११ ॥
 स महामेघसंकाशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ॥ निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ २१२ ॥
 कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ॥ मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः ॥ २१३ ॥
 ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ २१४ ॥
 तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः ॥ त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिर्वीर्यहरो हरिः ॥ २१५ ॥

स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ॥

परैरशक्यः प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ २१६ ॥

ततस्त लम्बस्य गिरस्समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ॥

सकेतकोदालकर्णालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ २१७ ॥

ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूढि ॥

कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ॥ २१८ ॥

॥ २०६—२०७ ॥ संभावितः पूजितः । प्रतिपन्नप्र-
 योजनः प्राक्प्रतिभासितकार्यसारः । सच स्त्रीत्वे
 दोषे समानेपि सुरसाया जयप्रतिपत्तिः सिंहिकाया
 वधप्रतिपत्तिश्च ॥ २०८ ॥ प्राप्तभूयिष्ठपारः प्राप्तप्रा-
 यतीरः ॥ २०९ ॥ मलयोपवनानि लङ्कामलय इति
 दक्षिणतीरे स्थितमलयः तस्योपवनानि ॥ २१० ॥
 सागरस्य पत्नीनां नदीनां त्रिकूटोत्पन्नानां आत्मानं
 स्वशरीरं । मतिं चकार मेन इति यावत् ॥ २११—
 ॥ २१२ ॥ कथं मेन इत्यत्राह कायवृद्धिमिति
 ॥ २१३ ॥ पुनः प्रकृतिमापेदे पुनर्निजाकारं प्राप्त-

वान् ॥ २१४ ॥ उक्तं शरीरसंक्षेपं दृष्टान्तार्थमनुव-
 दति—तद्रूपमिति ॥ २१५ ॥ प्रतिपन्नरूपः प्रतिपन्नस्व-
 भावशरीरः । अभूदितिशेषः । समीक्षितात्मा समी-
 क्षितदेहः । समवेक्षितार्थः निरूपितकार्यः । पूर्वोक्तो-
 पसंहारश्लोक एषः ॥ २१६ ॥ लम्बस्य लम्बमान-
 स्येव स्थितस्य अविज्ञाताप्रत्येत्यर्थः । विचित्रकूटे
 विविधाश्चर्यसमूहे । “कूटस्त्वस्त्रियां पुञ्जपालयोः”
 इति दर्पणः । उदालकाः श्लेष्मातकाः ॥ २१७ ॥
 व्यथयन्मृगद्विजानित्यादिविशेषं वक्तुमुक्तमर्थमनुव-
 दति—ततस्त्विति ॥ समुद्रतीरं तीरोपर्याकाशं । विधूय

स० प्राप्तभूयिष्ठपारः प्राप्तप्रायं भूयिष्ठपारं महालङ्काद्वीपतीरयेनसः ॥ २०९ ॥ ति० पतन्नेवगच्छेन्नवमलयोपवनानि । अनेनो-
 त्तरतीरइवदक्षिणतीरेपिमलयाख्यःपर्वतोस्तीतिगम्यते ॥ २१० ॥ ती० वीतमोहःनिवृत्ताविद्यः ॥ २१४ ॥ रामानु० चारु-
 नानाविधरूपधारीतत्तत्कार्यानुगुण्येनपरिगृहीतरमणीयस्थूलसूक्ष्मादिरूपः । परैःसिंहिकादिभिः । अशक्यःअप्रवृध्यः । सःपरं स-
 मुद्रतीरमासाद्यसमीक्षितात्मा समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः समवेक्षितार्थःसमालोचितकार्यः प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतनिजशरीर-
 अभूदितिशेषः । ती० समवेक्षितार्थःआलोचितानन्तरकार्यः । प्रतिपन्नरूपःअङ्गीकृतपृषदंशदेहः ॥ ११६ ॥ इतिप्रथमःसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. संपूजितःपूज्यैः. क. ज.—झ. ट. संपूजितःपूज्यः. २ ड. झ. न. ट. प्रतिलोकयन्. च. प्रविलोकयन्.
 ३ क. ड. च. छ. झ. न. ट. सागरानूपान्. ४ ख. ग. मुखान्यभि. ५ ख. मात्मना. ६ घ. संनिरुद्धमिवा. ७ घ. दृष्ट्वैवमम.
 ८ ड. ट. महामतिः. ९ ग. च. छ. ज. तद्रूपमपि. १० घ. बलियज्ञहरो. क. बलवीर्याधिको. ११ ख. ड. झ. ट. राक्षस्यं.
 १२ क. सचित्रकूटे. १३ ड.—ट. नारिकेले. १४ ख.—छ. झ. न. ट. महाभ्रकूट.

स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् ॥

निपत्य तीरे च महोदधस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २१९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

हनुमता लङ्काया राक्षसगणरक्षणादिनिरीक्षणेनेतरदुराधर्षत्वादिचिन्तनपूर्वकं बिडालतुल्यपरिमाणकवपुषासता चन्द्रो-
दयसमये लङ्काप्रवेशनं ॥ १ ॥

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः ॥ त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥

ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ॥ अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥ २ ॥

योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाऽप्युत्तमविक्रमः ॥ अनिश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥

शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि ॥ किं पुनस्सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥

स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्रवतामपि चोत्तमः ॥ जगाम वेगवाँलङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥

शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ॥ गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥

शैलांश्च तैरुसंछन्नान्वनराजीश्च पुष्पिताः ॥ अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान्प्रवर्गर्षभः ॥ ७ ॥

स तस्मिन्नचले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च ॥ स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥

सरलान्कर्णिकारांश्च खर्जूरान्श्च सुपुष्पितान् ॥ प्रियालान्मुचुलिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि ॥ ९ ॥

प्रियङ्गुगन्धपूर्णान्श्च नीपान्संछ्छदांस्तथा ॥ असनान्कोविदारान्श्च करवीरान्श्च पुष्पितान् ॥ १० ॥

पुष्पभारनिबद्धान्श्च तथा मुकुलितानपि ॥ पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥

हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः ॥ आक्रीडान्विविधान्प्रम्यान्विविधान्श्च जलाशयान् ॥ १२ ॥

रूपं पूर्वरूपं विहाय । वृत्तमुपजातिः ॥ २१८—२१९ ॥

इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने प्रथमः
सर्गः ॥ १ ॥

गण्डशब्देन गण्डशैल उच्यते ॥ ६—७ ॥ स तस्मि-

न्नित्यर्थे ददर्शेत्यपकृष्यते ॥ ८ ॥ सरलान् यूपसर-

लान् । कर्णिकारान्परिव्याधान् । खर्जूरान् कण्टक-

च्छदान् । प्रियालान् धनुःपटान् । मुचुलिन्दान्

जम्बीरान् ॥ ९ ॥ प्रियङ्गून् फलिनः । गन्धपूर्णान्

नीपान् असनान् । कोविदारान् चमरिकान् ॥ १०—

११ ॥ आक्रीडान् सर्वसाधारणक्रीडास्थानानि ॥ १२ ॥

स सागरमित्यादि ॥ १—३ ॥ समुद्रलङ्घने कुतो

ग्लानिं नाध्यगच्छदित्यत्राह—शतानीति ॥ ४—५ ॥

गण्डवन्ति स्थूलोपलवन्ति । नामैकदेशे नामग्रहणेन

स० स्वस्थउत्तरत्रकथं कर्तव्यमिति चित्तवैकल्यरहितः ॥ १० ॥ रामानु० समुद्रलङ्घने कुतः श्रमनाध्यगच्छत्तत्राह—शतान्यह-

मिति । अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयं । शतयोजनसंख्याकं सागरस्यान्तं किंपुनरित्यमन्यतेति शेषः ॥ ४ ॥ रामानु० अत्र

शैलशब्दः शृङ्गपरः । लंबाख्यगिरिरूपरितनस्योच्यमानत्वात् ॥ ७ ॥ वनानि स्वतएवजातवृक्षसमूहान् । उपवनानि स्थापितवृक्ष-

[पा०] १ क. घ. ड. झ. अ. ट. त्रिकूटस्यतटे. २ क. ग. घ. ड. झ. अ. ट. स्थितः स्वस्थो. ३ ग. ड. झ. अ. ट.

अभिवृष्टस्ततस्तत्र. ४ ड. झ. अ. ट. हरिः. ५ च. छ. ज. शतं तीर्त्वा तथाप्युत्तम. ६ क. ड. झ. अ. ट. मधुमन्तिच. ग. च. छ.

गजवन्तिच. ७ घ. छ. तरुसंपन्नान्. ८ ग. ड.—ट. स्थितां लङ्कां. ९ ग. बकुलान्मु. १० क. ख. नसंछद्वानपि. ११ ग.

पनसान्को. १२ छ. ज. भारपिण्डान्श्च. ग. भारातिभारांश्च. क. भारातिबद्धान्श्च. १३ झ. अ. ट. पद्मोत्पलायुताः.

संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः ॥ उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥
 समासाद्य च लक्ष्मीवाँलङ्कां रावणपालिताम् ॥ परिधाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥ १४ ॥
 सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम् ॥ समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्विभिः ॥ १५ ॥
 काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् ॥ गृहैश्च ग्रहसंकाशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १६ ॥
 पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम् ॥ अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजमालिनीम् ॥ १७ ॥
 तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविचित्रितैः ॥ ददर्श हनुमाँलङ्कां दिवि देवपुरीमिव ॥ १८ ॥
 गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः ॥ ददर्श स कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशगं यथा ॥ १९ ॥
 प्रालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ पुत्रमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्पुरीम् ॥ २० ॥
 वप्रप्राकारजघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम् ॥ शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालकवतंसकाम् ॥
 मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥

द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥

कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् ॥ डीयमानामिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥

उद्यानानि राजयोग्यानि । सर्वर्तुफलपुष्पितैः सर्वर्तुषु
 फलपुष्पाण्येषां संजातानि तैः ॥ १३ ॥ समासाद्य
 ददर्शेति क्रियाभेदादलङ्कापदावृत्तिः । लक्ष्मीवान् जय-
 हेतुकान्तिमान् । उत्पलानि पद्मव्यतिरिक्तानि सरसि-
 जानि ॥ १४ ॥ सीतापहरणं अर्थः प्रयोजनं यस्य
 तेन । सुरक्षितत्वे हेतुरयं । विचरद्भिश्चेत्यत्र चकारो
 भिन्नक्रमः । राक्षसैश्च सुरक्षितां ॥ १५ ॥ ग्रहसंकाशैः
 नवग्रहतुल्यैः ॥ १६ ॥ पाण्डुराभिः सुधालिप्रभूमि-
 कत्वात्सिताभिः । प्रतोलीभिः वीथीभिः । अट्टालकाः
 अट्टाः । पताकाध्वजमालिनीं लतादिरेखाविचित्रित-
 पटविशिष्टाः पताकाः । मत्स्यमकराद्याकारा ध्वजाः ।

ब्रीह्यादित्वादिनिः ॥ १७ ॥ लतापङ्कयः लताकाररे-
 खाः ॥ १८—२० ॥ वप्रेत्यादावपि ददर्श हनुमान्क-
 पिरित्यनुवर्तते । वप्रं प्राकारमूर्तिकः । प्राकारः
 सालः । विपुलाम्बु परिधारूपं नवाम्बरं यस्यास्ता ।
 शतघ्नी यत्रविशेषः । वतंसः अवतंसः । भागुरिमते-
 नालोपः । वस्तुतो विश्वकर्मणा निर्मितां विचार्यमाणे
 केनापि मनसा निर्मितामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥
 उत्तरं द्वारमासाद्य । चिन्तयामास मनसा निरूप-
 यामास । वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ २२ ॥
 डीयमानां गच्छन्तीं । डीङ् विहायसागतौ इत्यस्मा-

षण्डानि । सनगंवृक्षसहितं यदग्रतस्मिन्स्थितां लङ्कां च ददर्श ॥ ८ ॥ ती० अट्टालकशताकीर्णां प्राकारवेदिकोपरियुद्धार्थपरिकल्पितम-
 ञ्चविशेषशतसंकुलां । ददर्श हनुमाँलङ्कामिति पुनर्दर्शनाभिधानं विशेषान्तरविवक्षयोपमानान्तरविवक्षयावा ॥ स्त० पताकासौभाग्यं
 तस्याध्वजः सूचकसंचलयष्टिविशेषः । तेन मालतेशोभते सा तथा ॥ अभिधानंतूक्तं । ति० गिरिमूर्धस्थलादेवाकाशेष्ठवमानामिव ।
 लङ्काद्रष्टुर्हनुमत इव तद्वर्णनप्रसक्तस्य कवेरप्याश्चर्यमग्रतया ददर्शेति पुनरुक्तिर्न दोषाय । विस्मयेन पुनः पुनर्दर्शेति वा तात्पर्यं ॥ १७—२० ॥
 रामानु० वप्रं चयः । प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । ' स्याच्चयोवप्रमस्त्रियां ' इत्यमरः । अट्टालकाः वतंसः कर्णाभरणं यस्यास्तातां ।
 ति० विपुलांबुः समुद्रो वनानि चारं वा सोयस्यास्तां । स्त० विश्वकर्मणानिर्मितामपि मनसेव कृतां मनोमयसदृशीं ॥ २१ ॥ ति० कैलासो-
 निलयः स्थानं यस्य अलकाद्वारस्य तत्प्रख्यं उत्तरद्वारं । उच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः अंबरमालिखन्तमिव । आकाशप्रियमाणमिव आकाशधारणं
 कुर्वदिव ॥ स्त० कैलासरूपो योनिलयः रुद्रभवनंतत्प्रख्यं तत्सदृशं । यद्वा कैलासनिलयो भवस्तत्प्रख्यं हरस्यापि केवलं शुभ्ररूपत्वात् ।
 एतादृशं द्वारमासाद्येति पूर्वेणान्वयः । आलिखन्तं आलिखत् । ' तदशिष्यं ' इति लिङ्गस्यातन्त्रलोके । रामानु० आलिखन्तमिति
 लिङ्गव्यत्ययः ॥ डीयमानामिव उद्गच्छन्तीमिव । डीयमानलादिविशेषणविशिष्टा या तस्यालङ्कायाः महती गुप्तितागं चरावणघोरं
 [पा०] १ छ. ज. संततैर्विविधैः. २ ज. विहायसिचरद्भिश्च. ३ क.—ट. गिरिसंकाशैः. ४ च. ज. समाकीर्णां. ५ ड.
 झ. व. ट. ध्वजशोभितां. घ. ध्वजशालिनीं. ६ ज. ट. विराजितैः. ७ ड. झ. ज. ट. देवो देवपुरीमिव. ८ क. ग. च. रम्यां.
 ९ ग. सददर्शकपिः श्रीमान्. क. ख. घ.—ट. ददर्शकपिः श्रीमान्. १० ड. ज. ट. पुरीमाकाशगमिव. ११ घ.—ट.
 हनुमान्कपिः. १२ घ. विपुलांबुधरांबरं. ड. झ. ज. ट. विपुलांबुवनंबरं. १३ ग. मनसेव तदालङ्कां. १४ क. ख. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. कैलासनिलयप्रख्यमालिखन्तमिवा. १५ ड. झ. ट. प्रियमाणमिवाकाशं. ख. पिबन्तीमिव चाकाशं.

संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव ॥ अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेराध्युषितां पुरा ॥ २४ ॥
 दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ २५ ॥
 तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः ॥ रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २६ ॥
 आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः ॥ नहि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७ ॥
 ईमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् ॥ प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २८ ॥
 अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते ॥ न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते ॥ २९ ॥
 चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् ॥ वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः ॥ ३० ॥
 यावज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा नवा ॥ तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् ॥ ३१ ॥
 ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ गिरिशङ्के स्थितस्तस्मिन्नामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२ ॥
 अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ॥ प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३३ ॥
 उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः ॥ वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३४ ॥
 लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया ॥ प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३५ ॥
 तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षा सुरासुरैः ॥ हनुमांश्चिन्तयामास विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥
 केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३७ ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः ॥ एकामेकंश्च पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥
 भूतार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः ॥ विद्वन् दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९ ॥

च्छानच् ॥ २३—३० ॥ एवं विचार्य नायमेतद्वि-
 चारकाल इत्यनुशेते—यावदिति ॥ यावत् यदा ।
 जीवति वा न वेति वैदेहीं जानामि । तत्रैव काले तां
 जनकात्मजां दृष्ट्वा चिन्तयिष्यामि । यद्वा यावच्छ-
 द्बोधधारणे । जानाम्येव जीवति वा नवेति जाना-
 म्येव । यदि जीवति तदा तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव
 तत्काल एव । चिन्तयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥
 चिन्तयामास वैदेहीदर्शनेनोपायमिति शेषः ॥ ३२—

३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येति लक्ष्यशरीरत्वे राक्षसा गृहीयुः ।
 अलक्ष्यशरीरत्वे सर्वा लङ्का न विचेतुं शक्या । कृत्यं
 साधयितुं प्रवेष्टुं कृत्यसाधनाय प्रवेष्टुं । प्राप्तकालं युक्तं
 ॥ ३५ ॥ विनिश्चित्य सीतान्वेषणप्रकारं विनिश्चित्य । मुहु-
 र्मुहुस्तमेव चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ एकश्च प-
 श्येयमिति अत्रापि कथमित्यनुषञ्जनीयं । रहिते एकान्ते
 ॥ ३८ ॥ पण्डितेन मुहुर्मुहुर्विचार्य कार्याणि कर्तव्यानि
 नतु पण्डितमानिना सकृद्विचार्य कर्तव्यानि तथासति

रिपुं च निरीक्ष्य ज्ञात्वा वानरश्चिन्तयामासेतिसंबन्धः ॥ २३ ॥ रामानु० आगत्यापीति । अत्रापिशब्देन दुस्तरसागरलङ्घनपूर्वकमागम-
 नमेव दुर्घटमिति सूच्यते ॥ २७ ॥ रामानु० सः सालगिरिभूविदलनादिपुष्टपरक्रामइत्यर्थः ॥ स० राघवः किं करिष्यतीत्येतलङ्का-
 स्तुत्यर्थः । नतुरामस्यासामर्थ्याभिप्रायं । ति० अविषमानं विद्यते विषमायतस्तां ॥ २८ ॥ रामानु० सान्त्वस्यावकाशाभाव आसुर-
 प्रकृतित्वात् । दानस्यावकाशाभावोऽर्थोपचितत्वात् । भेदस्यावकाशाभावो बलदर्पितत्वात् । युद्धस्यावकाशाभावो बुद्धिपराक्रमयु-
 क्तत्वात् ॥ २९ ॥ स० आगत्यापीति पूर्वमङ्गीकृत्य सर्वेषामागमनमुक्तं । वस्तुतस्तदपि न संभवतीत्याह—चतुर्णामिति ॥ ३० ॥
 ति० रामस्याभ्युदयं तदभ्युदयरूपसीतान्वेषणोपायं ॥ ३२ ॥ रामानु० विनिश्चयस्य मुहुर्मुहुरित्यनेन समुद्रलङ्घनादपि लङ्काप्रवे-
 शस्यदुष्करलंघ्यत्वमेव ॥ ३६ ॥ ती० पृषदंशकमात्रः पृषान्मूषिकान्दशतीति पृषदंशोमार्जारः । ‘ओतुर्बिडालोमार्जारः पृषदंशक-
 आखुमुक्’ इत्यमरः ॥ शि० पृषदंशकमात्रः पृषाणां मूषकाणां दंशकोमार्जारः तन्मात्रः । “वृषोगव्याखुधर्मयोः” इति हैमः

[पा०] १ ट. राक्षसैर्वरैः. २ घ. पुष्टां. ३ घ. शूलमुद्रपाणिभिः. ४ ग. आगताश्चापि. ५ ग. सुरासुरैः. ६ ड. झ. ज.
 ट. इमां विषमां. ७ क. ख. घ.—ट. लंकादुर्गा. ८ ड. च. छ. ज. ट. सुमहाबाहुः. ९ साप्रस्तु. १० क. ग. प्वधिगम्यते.
 ११ ड. ज. ट. तरखिनां. १२ ज. तदैव. १३ ख. ड. झ. ज. ट. गिरेः शङ्के. १४ च. छ. ज. स्थितः श्रीमान्. १५ ड. झ.
 त्रामस्याभ्युदयंततः. १६ ड.—ट. महौजसो. १७ झ. विनिश्चयस्य. १८ क. रामस्याक्लिष्टकर्मणः. १९ झ. ज. मेकस्तु. २० ग.
 च. ज. न. भूतार्थाश्च. २१ ड. झ. विनश्यन्ति.

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चिताऽपि न शोभते ॥ धातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ४० ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु नै वृथा भवेत् ॥ ४१ ॥
 मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः ॥ भवेच्चर्यमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः ॥ ४२ ॥
 न हि शक्यं क्वचित्स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः ॥ अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥ ४३ ॥
 वायुरप्यत्र नै ज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम ॥ न ह्यस्त्यविदितं किञ्चिद्राक्षसानां बलीयसाम् ॥ ४४ ॥
 इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः ॥ विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५ ॥
 तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः ॥ लङ्कामधिपतिष्यामि राघवस्यार्थसिद्धये ॥ ४६ ॥
 रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् ॥ विचिन्वन्भवन्नं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४७ ॥
 इति संचिन्त्य हनुमान्सूर्यस्यास्तमयं कंभिः ॥ आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४८ ॥
 सूर्यं चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः ॥ वृषदंशकमात्रः सन्वभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥
 प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्प्लुत्य वीर्यवान् ॥ प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहापथाम् ॥ ५० ॥
 प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनराजैः ॥ शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ५१ ॥
 सप्तभूमाष्टभूमैश्च स ददर्श महापुरीम् ॥ तैलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ५२ ॥

दोषः स्यादित्याह—भूताश्चेति ॥ भूताश्चार्थाः सम्य-
 गुपायप्रयोगान्निष्पन्नप्राया अप्यर्थाः । विक्लवं अधीरं
 अविमृश्यकारिणं । दूतमासाद्य देशकालविरोधिता-
 स्सन्तः । सूर्योदये तमो यथा तम इव तद्भूतस्याविमृ-
 श्यकारित्वेन सद्य एव विपद्यन्ते । नश्यन्तीत्यर्थः
 ॥ ३९ ॥ न केवलं कार्यहानिः किन्तु स्वाम्यादीनां
 बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह—अर्थेति ॥ अत्रापि विक्लवं
 दूतमासाद्यैत्यनुवर्तते । अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः
 प्रयोजनसाधनयोः कार्याकार्ययोः । अन्तरे विषये ।
 निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णीता । बुद्धिः । विक्लवं
 दूतमासाद्य न शोभते अनर्थकारिणी भवतीत्यर्थः ।
 इदमेव समर्थयते—धातयन्तीति ॥ ४० ॥ प्रागुक्त-
 दोषाः स्वस्मिन्कथं न स्युरिति चिन्तयति—न विन-
 श्येदिति ॥ कार्यं रामकार्यं । कथं केनोपायेन न
 विनश्येत् । किमद्यापराह एव लङ्काप्रवेष्टव्या उत
 रात्रौ । किमनेनैव महता रूपेण प्रवेष्टव्या उत ह्रस्वेन

रूपेणेत्यर्थः । वैक्लव्यं ममापाण्डित्यं कथं न भवेत्
 ॥ ४१ ॥ अपराह्णे प्रवेशेदोषमाह—मयीति ॥ ४२ ॥
 महता रूपेण प्रवेशं निराचष्टे—न हीति ॥ ४३—
 ४४ ॥ स्वेन रूपेण स्वाभाविकमहता रूपेण ॥ ४५ ॥
 परिशेषाद्रात्रौ ह्रस्वरूपेणैव प्रवेष्टव्यमित्याह—तदह-
 मिति ॥ ४६—४८ ॥ स्वेन रूपेण वृषदंशकमात्रः
 बिडालप्रमाणः ॥ ४९ ॥ प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः ।
 चतुर्थे सर्गे प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लङ्कादर्शनं तु
 त्रिकूटदर्शनस्थित्या ॥ ५० ॥ काञ्चनराजैः स्तम्भैः
 शातकुम्भमयैर्जालैश्च उपलक्षितां । गन्धर्वनगरोपमा-
 मिति । गन्धर्वनगरं नाम नानारत्नमयगोपुरप्रासादा-
 दियुक्तनगरादिवद्भासमानमभ्रचित्रं तद्वाद्वाश्चर्यावहा-
 मित्यर्थः । यथोक्तं “अनेन रत्नाकृति स्वे विराजते
 पुरं पताकाध्वजतोरणान्वितम् । यदा तदा हस्तिमनु-
 ष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा” इति ॥ ५१ ॥
 सप्तभूमाष्टभूमैश्चेति । भूमिशब्देन आसनशयनादियो-

॥ ३९ ॥ रामानु० अभ्रंलिहत्वातिविचित्रत्वाभ्यांगन्धर्वनगरौपम्यं ॥ स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैश्चतैरुपलक्षितैः सप्त-
 भौमाष्टभौमाः भूमिभुग्वन्तीतिभौमानिस्थलानि । सप्त भौमानियेषांतेसप्तभौमाः । एवमष्टभौमाः । सप्तभौमाश्चाष्टभौमाश्चतैः ।
 प्रासादैरितिशेषः । तैरुपलक्षितांपुरींददर्शेतियोजना ॥ ५१—५२ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. ट. धातयन्तीह. २ ख. घ. ड. झ. ज. ट. नभवेद्वथा. ३ ग. ड. च. छ. झ. ज. नाज्ञातः.
 ४ ड. झ. ट. ह्यत्राविदितं. ५ झ. ज. ट. हास्यति. ६ क. ख. ग. ड. च. ज. झ. ट. लङ्कामभि. ७ च. छ. ज. ज. रम्यां.
 ८ ड.—ट. प्रविश्यभवनं. ९ ड. च. झ. ज. ट. निश्चिद्य. १० क. च. छ. ज. हरिः. ११ क. ड. झ. ज. ट. मात्रोध.
 १२ क. घ. च.—ट. सुप्त्य. १३ ड. च. छ. ज. ट. प्रविभक्तं. १४ ड. झ. ज. ट. काञ्चनसंनिभैः. १५ झ. सप्तभौ-
 माष्टभौमैश्च. १६ ड.—ट. स्थलैः. १७ च. छ. ज. ज. परिष्कृतैः.

वैदूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः ॥ तैलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३ ॥
 काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् ॥ लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलङ्कृतम् ॥ ५४ ॥
 अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः ॥ आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनेत्सुकः ॥ ५५ ॥
 स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् ॥
 यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः संभावृतम् ॥ ५६ ॥
 चन्द्रोपि साचिव्यमिवास्य कुर्वस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ॥
 जोत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५७ ॥
 शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्रच्छमानं व्यवभासमानम् ॥
 ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

लङ्काभिमानिन्यामहाराक्षस्या निशि लङ्कांप्रविशतो हनुमतः प्रत्यक्षीभूय साधिक्षेपंप्रतिषेधनपूर्वकं स्वपाणितलेन ताडनं ॥ १ ॥ ततो हनुमता नारीतिकरुणया वाममुष्टिनामन्दं ताडने पतितविह्वलया तथा तंप्रति कपिना स्वपराजये सति लङ्का-
 विनाशप्रतिपादकब्रह्मवचननिवेदनेन नगरान्तःप्रवेशाभ्यनुज्ञानं ॥ २ ॥

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे ॥ सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥

ग्यं तलमुच्यते । सप्त भूमयो येषां ते सप्तभूमाः ।
 “कृष्णोक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते” इत्यच्
 समासान्तः । एवमष्टभूमाः । सप्तभूमादिशब्देन
 तादृशाः प्रासादविशेषा उच्यन्ते । यद्वा प्रासादैरिति
 शेषः । तैरुपलक्षितां ॥ ५२—५४ ॥ विषण्णः हृष्ट-
 श्रेति । अचिन्त्या दुष्प्रवेशेति च विषण्णः । यतोद्भु-
 ताकारा अतो विस्मयनीयतया हृष्टः ॥ ५५ ॥ स इति
 पूर्वश्लोकेनायमेकान्वयः । सुधाधवलनिम्नोन्नतविमा-
 नाकारभवनमालिनीमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ इदानीं

चन्द्रोदयकाल इत्याह—चन्द्रोपीति ॥ मध्यगतः
 सन्निधानात्तारागणमध्यगतः । तारागणैरिति सहयोगे
 तृतीया । ज्योत्स्नावितानेन लोकं वितत्य व्याप्य ।
 उत्तिष्ठते आविर्भवति स्म । “उदोनूर्ध्वकर्मणि”
 इत्यात्मनेपदं ॥ ५७—५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

लम्बे लम्बाख्ये । लम्बशिखरे लम्बगिरिशिखरे इति

रामानु० सपाण्डुरेत्यस्यदृष्टेति पूर्वेण संबन्धः । पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं सुधाधौतोन्नतसप्तभूमगृहमालिनीं । “विमानोस्त्री-
 विवयाने सप्तभूमे च सञ्चति” इति वैजयन्ती ॥ ५६ ॥ ति० मध्यगतः खमध्यगतः । अनेकसहस्रेत्यनेन पूर्णत्वं । अनेकेत्यस्यैव सहस्रे-
 त्यनेन विवरणं । उत्तिष्ठते आर्षस्तब्ध । ज्योत्स्नावितानेन लोकान् वितत्य आचार्यसम्यगवलोकनसाधनतया अस्य हनुमतः साचिव्यं साहा-
 य्यं कुर्वन्निव ॥ ति० ननु खमध्यगतस्य प्रदोषे उद्योष्टम्यान्तदा पूर्णत्वं । पूर्णस्य तु न खमध्यगतस्योदय इति चेन्न । शुक्लैकादश्यां खमध्य-
 गतस्य मीपगतत्वेन मध्यगतत्वोपचारात् । पूर्णत्वं च पूर्णकल्पत्वेन व्यवहृतं । यद्वा नेकन्यूनाः सहस्रं रश्मयो यस्येति मध्यमपदलोपितत्पुरुषग-
 त्वात् बहुव्रीहिः । अतएव रात्रिशेषे हनूमत्शोकवनि कास्थे सीतासविधे रावणस्यागमनकाले दीपिकावर्णनं कृतं । तेन हितदा चन्द्रास्तानु-
 मानं । साचेयं मार्गशीर्षस्य । फाल्गुने लङ्कां प्रविष्टायाः सीतायाः “वतते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ षड्वक्त्रम्” इति हनूमन्तंप्रतिवचनात् ।
 रावणदिन एव च सीताया लङ्काप्रवेशनं रामभयादिति स्पष्टमेव । रामानु० सागरमैनाकदिवाकरादिव चन्द्रोपि साचिव्यं कुर्वन्प्रादुरभूदित्य-
 पि शब्देनावगम्यते ॥ ५७ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

रामानु० पूर्वसर्गोक्तलङ्काप्रवेशोपक्रमं विस्तरेणाह । सलंबशिखर इत्यादिना । सः सागराक्षे शतरणेन प्रसिद्धः । महासलः समुद्र-
 [पा०] १ ड. झ. ट. तैसैः शुशुभिरे. २ घ. भवनान्यपि. ३ ड. छ. ज. झ. ट. पाण्डराविद्ध. ४ झ. ट. सुपालितां.
 क. दुरासदां. ५ ड.—ट. लोकानुत्तिष्ठते. ६ क.—ट. कपिप्रवीरः.

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ॥ रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥
 शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् ॥ सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥
 सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम् ॥ चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतोरणाम् ॥ ४ ॥
 भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव ॥ तां सविद्युद्धनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम् ॥ ५ ॥
 मैन्दमारुतसंचारां यथेन्द्रस्यामरावतीम् ॥ शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिषंवृताम् ॥ ६ ॥
 किङ्किणीजालघोषाभिः पताकाभिरलङ्किताम् ॥ आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७ ॥
 विस्मयाविष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः ॥ ८ ॥
 जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवेदिकैः ॥ वज्रस्फटिकमुक्ताभिर्मणिर्गुह्यिमभूषितैः ॥
 तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥
 वैदूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः ॥ चारुसंजवनोपेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥
 क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टै राजहंसनिषेवितैः ॥ तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतितनादिताम् ॥ ११ ॥
 वस्त्रोक्तसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य नगरीं ततः ॥ खमिवोत्पतितुं कामां जहर्ष हनुमान्कपिः ॥ १२ ॥
 तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः शुभाम् ॥ अनुत्तमार्मुद्विगुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥
 नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् ॥ रक्षिता रावणबलैरुद्यतायुधधारिभिः ॥ १४ ॥
 कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः ॥ प्रसिद्धेयं भवेद्धूमिमैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥

चाहुः । यद्वा लम्बे लम्बमान इव स्थिते । लम्बशिखरे । लम्बशिखरे । सत्त्वं व्यवसायं । धैर्यमिति यावत् । विवेश प्राप ॥ १—३ ॥ विटपावतीं अलकां । निर्यूहो मत्तवारणः । पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे द्वारतोरणे यस्यास्तां ॥ ४—७ ॥ विस्मयाविष्टहृदयः । अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥ पुनर्हर्षहेतूनाह—जाम्बूनदमयैरित्यादिना ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्यादौ सहयोगे तृतीया । वज्र-

स्फटिकमुक्ताभिरित्यत्रापि कृतवेदिकैरिति संबध्यते । राजतामलपाण्डुरैः अवयवैः ॥ ९ ॥ स्फाटिकान्तरपांसुभिः स्फटिकमयाङ्गणपांसुभिः । संजवनं चतुश्शालं ॥ १०—११ ॥ वस्त्रोक्तसारा अलका । यद्वा वस्त्रोक्तसारा पूर्वदिगवस्थिताशक्रपुरी । “ वस्त्रोक्तसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि वै पुरी ” इतिपुराणवचनात् ॥ १२—१४ ॥ प्रसिद्धेयमिति । इयं लङ्का विदिता-

लङ्कनादावप्रतिहतशक्तिः । हनुमान् लंबेलंबमानाकारे । लंबतोयदसंनिभेलंबशिखरे लंबपर्वतशिखरे । मेधावीतत्कालोचितकर्तृव्यविषयप्रज्ञायुक्तः सन् । सत्वमास्थाय लङ्काप्राप्तिमात्रोपयुक्तलङ्घनशक्तिमास्थाय निशिविवेशेति संबन्धः ॥ ति० लंबशिखरे उन्नतशिखरे लंबेलंबाख्यपर्वते ॥ १—२ ॥ रामानु० सागरोपमनिर्घोषां सागरनिर्घोषोपमनिर्घोषां । विटपावतीं अलकां । ‘क्षयः पुण्यजनानां स्यादलका विटपावती’ इतिवचनात् । तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः । चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यास्तां । प्राकारशब्देन प्राकारसमीपोलक्ष्यते । ‘ अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुष्टुवे ’ इत्युपरिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ २—८ ॥ ति० चण्डमारुतानां परिवहदनां शब्दो यस्यां तादृशीं अमरावतीमिव स्थितां । अत्रामराः सन्त्यस्यामित्यमरावतीद्यौः । असंज्ञायामपि ‘ मतौ बह्वचः ’ इत्याषोदीर्घः । नलिहेन्द्रपुर्यमरावती । उक्तलक्षणाभावात् । लङ्काया उक्तसादृश्यं च सालङ्कारराक्षसवत्त्वाद्बलवद्बोधबाहुल्याच्चेति कतः ॥ शि० अमरावती यथा संपत्त्या इन्द्रपुरी सदृशी ॥ ६ ॥ शि० अन्येन रामभिन्नेन जनेन । बलात् पराक्रमात् धर्षयितुं न शक्या ॥ १४ ॥ रामानु० प्रसिद्धा दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धा इयं नगरी कुमुदाङ्गदयोः महाकपेः सुषेणस्यापि मैन्दद्विविदयोरपि भूमिः विषयो भवेत् । ति० [पा०] १ च. छ. ज. पाठेषु. सुपुष्टबलसंघुष्टा मिलार्धस्य स्थाने. सुपुष्टबलसंघुष्टा गुप्तां राक्षसैर्गुप्तां. वस्त्रोक्तसारा प्रतिमां यथैव विटपावतीं । इत्येकः श्लोको दृश्यते. ड. झ. सुपुष्टबलसंघुष्टां. ग. सुदुर्गाराक्षसैर्गुप्तां. क. सुपुष्टफलसंयुक्तां. २ ज. पाण्डुरध्वजतोरणां. ३ च. छ. ज. गुहां. ४ ग. ड.—ट. ज्योतिर्गण. ५ ख. ग. ड.—ट. चण्डमारुतनिर्हादां. ६ क. ड. झ. ज. ट. यथाचाप्यमरावतीं. ग. च. छ. ज. यथावदमरावतीं. ७ ज. कृततोरणैः. ८ ख. ड. झ. ज. ट. मणिस्फटिक. ९ क. च. छ. ज. कुह्यिमवेदिकैः. १० ड. झ. ट. परिनादितां. ११ क. ग.—ट. समीक्ष्य. १२ क. ख. ड. छ. ट. खमिवोत्पतितालङ्कां. १३ क. ख. ड. झ. ज. ट. लङ्कां. १४ क. ड. झ. ज. ट. मृद्धिमतीं. च. छ. ज. मृद्धियुक्तां. १५ क. वानरः. १६ ड. झ. ट. पाणिभिः. १७ क. ख. महात्मनः.

विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः ॥ ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥ १६ ॥
 समीक्ष्य तु महाबाहू राघवस्य पराक्रमम् ॥ लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्रीतिमान्कपिः ॥ १७ ॥
 तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागारौवतंसकाम् ॥ यन्नागारस्तनीमृद्धां प्रमदाभिव भूषिताम् ॥ १८ ॥
 तां नष्टतिमिरां दीप्तैर्भास्वरैश्च महागृहैः ॥ नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९ ॥
 अथ सा हरिशार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् ॥ नगरीं स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥
 सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता ॥ स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥ २१ ॥
 पुरस्तात्कपिवर्यस्य वायुसूनोरतिष्ठत् ॥ मुञ्चमाना महानादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥
 कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय ॥ कथयस्वैह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥ २३ ॥
 न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया ॥ रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥
 अथ तामब्रवीद्वीरो हनुमानग्रतः स्थिताम् ॥ कथयिष्यामि ते^{१२} तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५ ॥
 का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसि ॥ किमर्थं चापि मां रुद्ध्वा निर्भर्त्सयसि दौरुणा ॥ २६ ॥
 हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥ २७ ॥
 अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः ॥ आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥ २८ ॥
 न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीं त्वया ॥ अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥ २९ ॥

भवेत् ॥ १५ ॥ गतिस्तु सुप्रीवस्य कुशपर्वणः केतुमालस्य मम चैव भवेत् । पूर्व नीलादीनामेव गतिरुक्ता । १७ ॥ तां रत्नेत्यत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । नत्वेकं वाक्यं श्लोकद्वयं तच्छब्दद्वयप्रयोगात्प्रथमे श्लोके स्त्रीसाम्यो-
 अत्र त्वन्येषामित्युक्तिश्चिन्ताप्रकारविशेषः ॥ १६— ॥ १८—२३ ॥ अभिगुप्ता समावृतेत्यर्थः ।

प्रसिद्धाप्रकर्षेण सिद्धगतिः ॥ १५ ॥ रामानु० अत्रइयमित्यनुषज्यते । गतिः विषयः भवेत् । ममचै-
 विपश्चात्निर्देशेनसर्वोत्तरेणापिहनुमतस्वस्यनैच्यमनुसंहितमित्यवगम्यते ॥ ति० कुशपर्वणइति । कुशपर्वसदृशलोमवतइत्यर्थकम्-
 क्षयविशेषणं । अतिदीर्घकठोरलोमावृतत्वात्कपिमुख्यस्येतिविशेषणं च । तस्यैवममचैवगतिः अस्यामितिशेषः ॥ १६ ॥ रामानु०
 विक्रान्तं विक्रमं । भावेनिष्ठा । प्रीतिमानभवत् । रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेनजेतुंशक्येतिमलाप्रीतिमानभूदित्यर्थः ॥ स० सर्वेषामेषां
 विनागरामावलंबेनेजेतुंनशक्येत्येतत्प्रसंगात्स्मारितंरामलक्ष्मणयोर्विक्रमंस्मृत्यानुतोषेत्याह—समीक्ष्येति ॥ १७ ॥ रामानु० तामि-
 ति । अत्रददर्शेत्यपकृष्यते । यद्वाएकस्यतच्छब्दस्यप्रसिद्धिपरत्वेनश्लोकद्वयमेकंवाक्यं ॥ ति० रत्नवसनोपेतां रत्नप्राकारवाससंच ।
 गोष्ठान्यगाराणिचावतंसोयस्यास्तां । गोष्ठंगोशाला । इदंवाजिशालादेरप्युपलक्षणं । यन्नाणिप्राकारोपरिस्थापितानिक्षेपण्यादीनि ।
 तां दृष्ट्वा ॥ १८ ॥ ति० तांप्रसिद्धालङ्कांभास्वरैश्चमहाप्रहैः । चाचन्द्रकिरणैः ॥ १९ ॥ रामानु० स्वेनरूपेणअधिदेवतारूपेण
 ॥ २० ॥ रामानु० अतिष्ठतस्मैस्वात्मानंप्रदर्शितवती । ‘प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च’ इत्यात्मनेपदं ॥ २२ ॥ रामानु०
 यावत्प्राणाःयावद्धरन्तिप्रियन्तेतावत्तत्त्वं तत्कथयस्वकथय । ‘वृद्ध्वावसाने’ विकरणादिप्रत्ययार्थः । यावत्प्राणान्हरामिते
 इतिवापाठः ॥ २३ ॥ रामानु० नशक्यमिति । लिङ्गसामान्येनपुंसकं । तथाचोक्तं भगवताभाष्यकारेण—‘श्वमांसेनापिशक्यं-
 क्षुद्रंरूपहन्तुंइति । रावणबलैःसमन्ततःअभिगुप्तासमन्ततःसंवृता । अतएवरक्षिता ॥ शि० किंच अभितःचतुर्दिक्षुगुप्ताः राक्षसवि-
 जातीयनिरीक्षणार्थमलक्ष्यरूपेणस्थिताराक्षसायस्यास्ता ॥ स० लांहलाऽन्तर्गच्छेयमित्याशापितवमास्त्वितिवाह—अभिगुप्तेति ।
 अहं समन्ततःमृत्योस्सकाशादभिगुप्ताआसंसंस्मि । अतो नलयावध्या ॥ २४ ॥ ति० अथतयापृष्टोहनुमांस्तांप्रतितत्प्रश्नोत्तरकथनं
 प्रतीतिज्ञायसुरसावदेष्टापूज्यावासिंहिकावद्व्यावेतिनिर्णेतुंपृच्छति—कालमिति ॥ २६ ॥ रामानु० आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी

[पा०] १ ड. झ. न. ट. कपिमुख्यस्य. २ ड.—ज. न. ट. समीक्ष्यच. ३ ड. झ. न. ट. महाबाहोः. ४ च. छ. ज.
 लक्ष्मणस्यापि. ५ ड. झ. न. ट. रावतंसिकां. ६ ख. ड. झ. न. ट. दीपैः. च. छ. ज. दीप्तांभास्वरैः. क. दीप्तैर्भास्वरैर्भवनैः.
 ७ झ. महाप्रहैः. ८ ड.—ज. सददर्श. क. घ. ददर्शहनुमान्कपिः. ९ ड. झ. न. ट. महाकपिः. १० क.—ट. पुरस्ता-
 तस्यवीरस्य. ११ क.—ड. नशक्या. न. अशक्यं. १२ ड. न. ट. यत्तत्त्वं. क. तत्त्वेन. झ. तत्तत्त्वं. १३ क.—ट. द्वारेऽवतिष्ठसे.
 १४ क. ख. च. छ. ज. क्रुद्धा. ड. न. ट. क्रोधान्निर्भर्त्सयसि. १५ क. ड.—ट. दारुणे. १६ क. ग. ड.—ज. शक्यं.
 १७ ड. न. ट. नगरीमिमां. क. वानरलया. १८ च. छ. ज. प्राणान्परित्यज्य.

अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव पुवङ्गम ॥ सर्वतः परिरक्षामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३० ॥
 लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥
 स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः ॥ आचभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान्पुवर्गर्षभः ॥ ३२ ॥
 द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां सादृष्ट्राकारतोरणाम् ॥ [निर्विशङ्कमिमं लोकं पश्यन्त्यास्तव सांप्रतम्] ॥
 इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥
 वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च ॥ सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ॥ ३४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी ॥ भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥
 मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् ॥ न शक्यमद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥
 ततः स कपिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् ॥ दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७ ॥
 ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् ॥ तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥
 ततः स कपिशार्दूलो लङ्काया ताडितो भृशम् ॥ ननाद सुमहानादं वीर्यवान्पवनात्मजः ॥ ३९ ॥
 ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः ॥ मुष्टिनाऽभिजघानैनां हनुमान्क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४० ॥
 स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधस्स्वयं कृतः ॥ ४१ ॥
 सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ॥ पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ४२ ॥
 ततस्तु हनुमान्प्राज्ञस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् ॥ कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं तु ताम् ॥ ४३ ॥
 ततो वै भृशसंविग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् ॥ उवाच गर्वितं वाक्यं हनुमन्तं पुवङ्गमम् ॥ ४४ ॥
 प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम ॥ समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५ ॥
 अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव पुवङ्गम ॥ निर्जिताऽहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६ ॥
 इदं तु तर्ह्यं शृणु वै ब्रुवन्त्या मे हरीश्वर ॥ स्वयंभुवा पुरा दत्तं वरदानं यथा मम ॥ ४७ ॥

अतो न रक्षितेत्यनेन पुनरुक्तिः ॥ २४—३३ ॥ उपवनानि गृहोद्यानानि । काननानि शून्यारण्यानि ॥ ३४ ॥ भूयः अतिशयेन । परुषाक्षरमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ शक्यमित्येतदव्ययं । तदाह कालिदासः—
 “ शक्यमरविन्दसुरमिः कणवाही मालिनीतरङ्गा-
 णाम् । अङ्गैरनङ्गतैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ” इति । पुरीरूपं वस्तु शक्यमिति शक्यपुय्योस्सामानाधिकरण्यं
 वा ॥ ३६ ॥ यास्ये यास्यामि । इत्युवाचेति संबन्धः ॥ ३७ ॥ वेगिता संजातवेगा ॥ ३८—३९ ॥
 संवर्तयामास संकोचयामास ॥ ४०—४४ ॥ समये
 स्त्रीवधवर्जनव्यवस्थायां । सत्त्ववन्तः धैर्यवन्तः ॥ ४५ ॥ अहं त्वित्यर्थं भिन्नं वाक्यं । एकवाक्यत्वेऽपि

॥ २८ ॥ रामानु० स्वयमेवसर्वतःसर्वपरिरक्षामीतिसंबन्धः ॥ ३० ॥ रामानु० इत्यर्थ एतदर्थं ॥ ३३ ॥ स० वानराधमेति
 संबोधितेनापि भद्रेइतिसंबोधनं समर्थेनसता कार्यतएवप्रतीकारःकार्यो नवाचेतिदर्शयितुं ॥ ३७ ॥ स० क्रोधःमूर्च्छितः मध्यमा
 वस्थाप्राप्तोयस्मिन् । अनुद्रिक्कइतियावत् । एवंचेदेवपूर्वोत्तरग्रन्थस्वारस्यंभवति ॥ ४० ॥ स० कृपांचकार पुनर्नतताड ॥ ४४ ॥
 स० सत्ववन्तः निश्चयवन्तः । ‘ सत्वमात्मलेव्यवसायेच ’ इतिविश्वः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ ड. नगरीलङ्कां. २ ड. छ.—ट. अतस्ते. ३ च. छ. ज. हनुमान्पवनात्मजः. घ. हनुमान्कपिकुञ्जरः. ४ ड. व
 वीर्यवान्स. ५ घ. स्थितोगिरिरिवा. ६ घ. वीर्यवान्. ७ इदमर्थ. क. ग. च. छ. ज. ज. पाठेषुदृश्यते. क. निर्विशङ्कमिमालं. ८ ग. एतदर्थ. ९ क. भृशमेवपुनः. ख. ग. भूयएवहिंसावाक्यं. १० ड. ज. ट. शक्याह्वय. ११ ड.—ट. हरिशार्दूलः. १२ ड. श.
 क्ष. अ. ट. भयंकरं. क. च. छ. ज. भयानकं. १३ च.—ट. हरिशार्दूलो. १४ ड. क्ष. ज. ट. वीर्यवान्मारुतात्मजः.
 च. छ. ज. वीर्यवान्पुवर्गर्षभः. १५ ड. क्ष. ज. न्वीरस्तां. १६ ख. च. ज.—ट. स्त्रियंच. ड. स्त्रियंकपिः. ग. स्त्रियंलिमां.
 १७ ग.—ट. भृशमुद्विग्ना. १८ ग. ड. छ.—ट. इदंच. १९ ख. सत्यं. २० ग. ड. छ. क्ष. ज. ट. शृणुमेब्रुवन्त्यावै.
 २१ क. ग.—च. क्ष. ज. ट. स्वयंस्वयंभुवादत्तं.

यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्वशमानयेत् ॥ तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥ ४८ ॥
 स हि मे समयस्सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् ॥ स्वयंभूविहितस्सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४९ ॥
 सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः ॥ राक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ५० ॥
 तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ॥ विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५१ ॥
 प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम् ॥
 यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्गं सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

वामपादनिक्षेपपूर्वकमद्वारेणलङ्कां प्रविष्टवता हनुमता नगरान्तर्नानागीतवादित्रश्रवणेन सह विचित्रतरगृहाणां नानावि-
 धायुधाकारधारिरावणमूलबलादीनां चावलोकनं ॥ १ ॥

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् ॥ विक्रमेण महातेजा हनुमान्कैपिसत्तमः ॥

अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुषुवे ॥ १ ॥

[निर्जित्य लङ्कां महासत्वो विवेश कपिकुञ्जरः] ॥ प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितंकरः ॥

चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ २ ॥

प्रविष्टः सत्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः ॥ स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम् ॥ ३ ॥

दृष्टं शब्दस्य पुनरुक्तिः ॥ ४६-४७ ॥ वरदानस्वरूपमाह

यदिति ॥ अत्र रावणस्य दिग्विजये नन्दिकेश्वरादि-

लङ्कायाः सद्यो विनाशशापे दत्ते सा ब्रह्माणं

त्वा प्रार्थयामास । विनाशो मे माभूदिति । स च

मैत्रेय वरमदात् । तव सद्यो विनाशो न भविष्यति ।

यदा तु वानरस्त्वामभिभविष्यति तदा तु विनाशो

भविष्यतीति कथोन्नीयते ॥ ४८-५१ ॥ शापो नन्दि-

रादिकृतः । यदृच्छयेत्यस्य गत इति संबन्धः ।

यदृच्छयाऽत्र प्राप्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगो-

विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
 काख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अद्वारेणेत्यनेन लङ्कापरिभवो राक्षसैर्न ज्ञातुं शक्य
 इति द्योत्यते ॥ १ ॥ चक्र इति । शत्रुदेशप्रवेशे प्रथमं

सव्यपादः कार्यः स तु शत्रोर्मूर्ध्नि कृतो भवेदिति

राजशास्त्रं । अनेन प्रथमं सव्यं पादं लङ्कायां कृतवा-

नित्यर्थः सिद्धः । तदाह बृहस्पतिः “ प्रयाणकाले च

गृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्गिम् । कृत्वाग्रतः

१० रावणाधिक्षेपक्षुभितनन्दिकेश्वरशापात्सद्यः प्राप्तोपि विनाशः स्वयंभूवरप्रसादाद्वानरास्कन्दनपर्यन्तं प्रतिबद्ध इति कथात्रा-

संधेया ॥ ४९ ॥ ति० शापोपहतां सत्यसंकल्पभगवद्रचनेन नन्दिकेश्वरशापेन च प्रापितनाशकालां हरीश्वरस्त्वप्रविश्य यदृच्छया

ध्वित्ररावणान्तःपुरपर्यन्तं यथासुखगतः सन् सतीं अप्रच्युतपातित्रत्यां जानकीविमार्गं अन्वेषय । अनेन च वचनेन सीताऽकल्मषा-

त्रपुरेवर्तत इत्युपदिष्टम् ॥ ५२ ॥ इति तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रामानु० “ प्रामवानगरं वापि पत्तनं वा परस्य हि । विशेषात्समये सौम्यनद्वारेण विशेषेण नृपः ” इत्युक्तप्रकारेण अद्वारेण प्रविष्टवान् ॥ १ ॥

स० कपिराजहितंकरः कपीश्वरसुग्रीवाय हितकारीत्यर्थः । हितशब्दोपपदात्करोतेः खश्चिदायकाभावेपि प्रामाणिकप्रयोगानुसारे-

ण तस्योद्यत्वात् । अतएव काशिकायां भगदर इति रूपसिद्धये ‘ भगेचदारेः ’ इत्युक्तं ॥ २ ॥ रामानु० महापथं आस्थाय गम्यत्वेना-

[पा०] १ क.—ट. पुरीं शुभां. २ च. छ. ज. राक्षसराज. ३ क. ग. तां. ४ घ. ड. झ. ज. ट. लङ्कां श्रेष्ठां. ५ छ.—

ट. न्कपिकुञ्जरः. क. न्मारुतात्मजः. ६ झ. ज. ट. महावीर्यः. ७ ज. प्राकारं च सपुषुवे. ग. ड.—झ. ट. प्रा-

कारमवपुषुवे. ८ ड.—ट. पाठेऽपि दमर्धदृश्यते. ९ छ. ज. चक्रेच. १० क. शत्रूणामपि. ११ क. घ. ड. झ. ज. ट. मुक्तापुष्प.

['सेवितां राक्षसैर्भीमैर्बलिभिः शस्त्रपाणिभिः] ॥ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः॥४॥
 हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः ॥ वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः ॥
 गृहमेधैः पुरी रम्या वभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ ५ ॥
 प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६ ॥
 सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ॥ वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता ॥
 गृहमुख्यैः पुरी रम्या वभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ ७ ॥
 तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ॥ राघवार्थं चरञ्श्रीमान्ददर्श च ननन्द च ॥ ८ ॥
 भवनाद्भवनं गच्छन्ददर्श पवनात्मजः ॥ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥ ९ ॥
 शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ॥ स्त्रीणां मंदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १० ॥
 शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निखनम् ॥ सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ॥
 आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेलितांश्च ततस्ततः ॥ ११ ॥
 शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रात्रक्षोगृहेषु वै ॥ १२ ॥
 स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्ददर्श सः ॥ रावणस्तवसंयुक्तान्गर्जतो राक्षसानपि ॥ १३ ॥
 राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् ॥ ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान्वहून् ॥ १४ ॥
 दीक्षिताञ्जटिलान्मुण्डान्गोजिनाम्बरधारिणः ॥ दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधास्तथा ॥ १५ ॥

शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः ” इति ॥ २—४ ॥ तूर्यघोषपुरस्सरैः हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितानामुत्कृष्टस्वरैः युक्तैर्यथैः । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रमङ्कुशो यस्य सः वज्राङ्कुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तद्वच्छुभ्रैरित्यर्थः । वज्राङ्कुशतुल्यसंस्थानैर्वा । वज्रजालविभूषितैः वज्रो रत्नविशेषः । गृहमेधैः गृहश्रेष्ठैः । “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” इत्युपमितसमासः ॥ ५—६ ॥ पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्धमानगृहैः वर्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः गृहैः । तल्लक्षणानि वराहमिहिरसंहितायां व्यक्तानि विस्तरभयात्र लिख्य-

न्ते ॥ ७—९ ॥ त्रिस्थानस्वरभूषितं त्रिस्थानेषु उरः-कण्ठशिरस्सु भवैः स्वरैर्भूषितं । ते च मन्दमध्यताराः ॥ १० ॥ सोपाननिनदांश्च मणिहेमकृतानां सोपानानां नूपुरादिताडनेन ये निनादाः संभवन्ति तान् आस्फोटितनिनादान् व्यत्यस्तकरतलाभ्यां भुजाप्रास्फालनशब्दान् । क्ष्वेलितान् सिंहनादान् ॥ ११ ॥ यं मन्त्रान् ऋग्वेदादीन् ॥ १२ ॥ स्वाध्यायनिरततां ब्रह्मभागपाठनिरतान् ॥ १३ ॥ मध्यमे गुल्मे नृपस्य मध्यस्थितसैन्यसमाजे । चरान् स्वजनवृत्तान्तजिज्ञासया प्रधानप्रेरितान् प्रणिधीन् ॥ १४ ॥ गोजिनाम्बरधारिणः वृषभचर्मरूपवस्त्रधारिणः । दर्भमुष्टि-

वल्लभ्यप्रविष्टइति संबन्धः ॥ ३ ॥ रामानु० हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितोच्चध्वनिभिः । गृहमुख्यैरिति पाठः ॥ ५ ॥ ति० स्वस्तिकाख्यगृह-आकृत्याचतुरश्राः । “चतुश्शालाचतुर्द्वारासर्वतोभद्रसंज्ञिता । पश्चिमद्वाररहितामध्यावर्ताहयानना । दक्षिणद्वाररहितवर्धमानधनप्रदा । प्राग्द्वाररहिता स्वस्तिकाख्यापुत्रधनप्रदा ” इत्युक्तेः पद्मस्वस्तिकवर्धमानाख्यगृहाः प्रभुगृहभेदादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ति० दीक्षितजटिलमुण्डाः गृहिवनियतयः । गोजिन्गवाजिनं तद्वाससः । अंबरवाससः विवाससः । ननुलङ्कायाभारतखण्डा हिर्भावेनकर्मभूमिलाभावात्कथं तत्ररक्षसां दीक्षितत्वमिति चेन्न । नित्यकर्मस्वन्यदेशेऽप्यधिकारात् । रावणादेस्तपोमाहात्म्यात्तत्रकाम्यकर्मसिद्धिरपीत्यन्यत् । “यथा लघुरमेन्द्रमेव सोममाजहे” इत्यादिशतपथोक्तरीत्या । एतेन देवानामीषद्विकृतानपियज्ञान्दर्शयतीति । भाष्यरीत्याचाङ्गवैकल्येऽप्यनुष्ठितात्कर्मणोऽवृत्तोत्पत्तिरूपकामनासिद्धिस्तथाप्रकृतेदेशरूपाङ्गवैकल्येऽपि तत्सिद्धिः । रक्षसामपि देवयो-

[पा०] १ इदमर्थं क. च. छ. ज. पाठेषु. २ ड. छ.—ट. पुरस्कृतैः. ३ क. ग. घ. गृहमुख्यैः. ४ ख. पुरी. ५ क. ख. घ.—ट. विभूषितैः. ६ क. घ. च. छ. ज. न. भूयो. ७ ख. ड.—ज. न. ट. राघवार्थं. ८ ड.—ज. न. ट. रुचिरं. ९ ड.—झ. ट. मदनविद्वानां. १० क. ख. ग. ड.—ज. न. ट. रक्षोगणं. ११ क. ख. ग. ड.—ट. राक्षसस्य. १२ च. छ. झ. जिनांबरवाससः. १३ ख. स्तदा.

कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि ॥ एकाक्षानेककर्णींश्च लम्बोदरपयोधरान् ॥ १६ ॥
 करालान्भुगवक्रांश्च विकटान्वामनांस्तथा ॥ धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ १७ ॥
 परिधोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् ॥ नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ १८ ॥
 नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्न वामनान् ॥ विरूपान्वहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः ॥
 ध्वजीन्पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥ १९ ॥
 शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशानिधारिणः ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः ॥ २० ॥
 स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ नानावेषसमायुक्तान्यथास्त्रैरगतान्वहून् ॥
 तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ २१ ॥
 शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः ॥ रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शन्तःपुराग्रतः ॥ २२ ॥
 स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् ॥ राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमुग्धिं प्रतिष्ठितम् ॥ २३ ॥
 पुण्डरीकावतंसाभिः परिघाभिरलंकृतम् ॥ प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥ २४ ॥
 त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ॥ वाजिहेर्षितसंपुष्टं नादितं भूषणैस्तदा ॥ २५ ॥
 रथैर्यानिर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः ॥ वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २६ ॥

हरणान् । “ यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुशः ” इतिस्मरणादिति भावः । अग्निकुण्डायुधान् जयार्थं होमशीलान् ॥ १५ ॥ कूटमुद्गरपाणीन् कूटो नामायस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । “ कूटोस्त्री पुञ्जमायाद्रिशृङ्गायोधनवेदमसु । छले बाणान्तरे दल्भे भग्नशृङ्गवृषे तु ना ” इति शब्दरत्नाकरे । शुभद्रो दुघणः । “ मुद्गरो दुघणो घनः ” इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ करालान् भीमान् । “ करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च ” इति भागुरिः । भुगवक्रान् कुटिलवक्रान् । “ आविद्धं कुटिलं भुगं ” इति मरः । विकटान् विषमाङ्गान् । शतघ्नी शतशङ्कु-योगदा । “ अयःकण्टकसञ्चन्ना शतघ्नी परिकी-र्तिता ” इति वैजयन्ती । मुसलं आयसोरत्निप्रमा-को दण्डः । “ मुसलं त्वायसो दण्डो धार्योऽरत्निप्रमा-कः ” इति शब्दरत्नाकरे ॥ १७ ॥ परिघः दण्ड-विशेषः । नातिदीर्घातिह्रस्वकानित्यत्र हकारोपरि-हकारोच्चारणं वृत्तभङ्गपरिहाराय । एवं ध्वजिन इति

वक्तव्ये ध्वजीनित्युक्तिश्च छन्दोभङ्गपरिहारायैव ॥ १८—१९ ॥ पट्टिशः तीक्ष्णधारो लोहदण्डः । “ पट्टिशोऽयोदीर्घदण्डस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः ” इति निघण्टुः । क्षेपणी क्षेपणीयः ॥ २० ॥ वेषः अलङ्कारः । यथास्त्रैरगतान् यथेष्टचारिणः ॥ २१ ॥ शत-सहस्रमेव शतसाहस्रं स्वार्थे अण् । आरक्षं गुल्मं । अन्तःपुराग्रतः अन्तर्नगराग्रतः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं मध्यमगुल्मभूतं रावणमूलबलं ददर्शेत्यर्थः ॥ २२ ॥ स तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ सः कपिः । तत् आरक्षं दृष्ट्वा सः राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्शेत्यन्वयः । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ २३—२४ ॥ त्रिविष्टपे-त्यादि ॥ यानैः शिबिकादिभिः । विमानैः व्योम-यानैः । हयगजैरित्यत्र गजशब्दः द्विदन्तगजपरः । अतो न वारणैरित्यनेन पुनरुक्तिः । मृगपक्षिभिश्च भूषितमित्यन्वयः । रक्षिभिर्यातुधानैर्गुप्तमिति संबन्धः । आविवेश जगाम । गृहप्रवेशस्य दूरे वक्ष्यमाणत्वात्

विश्रवात् ॥ १५ ॥ ती० द्वितीयस्तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः ॥ २३—२४ ॥ ति० विचित्रवर्णादिमत्त्वादद्भुतलंघनानां । हयगजैः रथैर्याकारैर्गजैः । स्वल्पगजैरित्यावत् । स० वाजिशब्दसमभिव्याहाराद्धेषितशब्दो ध्वनिमात्रपरः ॥ २५—२६ ॥

[पा०] १ ड. झ. वर्णांश्च. २ ख. ड. झ. ट. चलदेकपयोधरान्. ग. च. छ. ज. जं. लंबकर्णपयोधरान्. क. चललं-पयोधरान्. ३ अतिगौरान्महाकृष्णानतिकुब्जातिवामनान्. ४ ख. ग. घ. नातिकुब्जातिवामनान्. ५ क. च. छ. ज. जं. पताकध्वजिनश्चैव. ख. ड. झ. ज. ट. ध्वजिनःपताकिनश्चैव. ग. खड्गिनःपाशिनश्चैव. ६ च. महान्कपिः. ७ क. च. छ. स्रग्विणस्त्वनु. ८ ख. ड.—ट. स्त्रैरचरान्. घ. स्त्रैरगतान्. ९ क. ख. घ.—ट. परिघाभिःसमावृतं. १० ग. विभूषितं. ११ ड. झ. ट. संपुष्टमद्भुतैश्चहयैस्तथा. १२ च. छ. ज. जं. भूषणस्वनैः. १३ च. छ. ज. जं. तथाद्भुतहयैः.

भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः ॥

राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश मेहाकपिः ॥ २७ ॥

सहेमजाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् ॥

परार्ध्यकालागरुचन्दनाक्तं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

सितकिरणे गगनाङ्गणमलङ्कृवर्णेनानावस्थाकारगुणकराक्षसस्त्रीपुरुषकुलमवलोकयतोऽनवलोकयतश्च सतींसीतां हनुम-
तोदुःखोदयः ॥ १ ॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्रमन्तम् ॥

ददर्श धीमान्दिवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ॥

भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २ ॥

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ॥

तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ॥

वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रो विवभ्राज तथाऽम्बरस्थः ॥ ४ ॥

॥ २५—२७ ॥ हेम अन्यत्र जातं सुवर्णं । जाम्बू-
नदं जम्बूनद्यां जातं । चक्रवालं प्राकारमण्डलं ।
रावणान्तःपुरं रावणान्तर्नगरं ॥ २८ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
काख्ये सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततः स मध्यमित्यादि ॥ दिवि आकाशे । मध्यं
गतं आकाशमध्यगतमित्यर्थः । लङ्काप्रवेशे चन्द्रोद-
योक्तेः रावणनगरप्रवेशे अर्धरात्र इति सूच्यते । उत्त-
रश्लोके अभियान्तमित्यनेनाभिगमनमुच्यते । दक्षिणां
दिशं गच्छतोभिमुखत्वासंभवात् । किन्तु गमनमात्रं ।
सप्तदशे सर्गेऽपि प्रजगाम नभश्चन्द्र इति प्रकर्षेण गम-

नवचनं नभोमध्यातीतत्वमाचष्टे । अंशुमन्तमिति
चन्द्र एवोच्यते । भानुमन्तं दीप्तिमन्तं । वृषं श्वेतं
अस्मिन्सर्गे च्छेकानुप्रासः नतु यमकं अर्थभेदाभा-
वात् । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । “भिन्नार्थानां त्रयादीनां
वर्णानां विवृत्तिर्यमक” इति ॥ १ ॥ पापानि दुःखानि
॥ २ ॥ भुवि मन्दरो लक्ष्मीवान् । प्रदोषेषु सागरः
तोयेषु पद्मं श्रीमत् । तद्वत्तदानीं चन्द्रो विशिष्टल-
क्ष्मीको बभूवेत्यर्थः । अत्रान्यस्यान्यत्रासंबन्धान्म-
न्दरादिलक्ष्मीरिवास्तु लक्ष्मीरिति सादृश्याक्षेपान्नि-
दर्शनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे निदर्शनायाम्
“अभिमन्यस्तु संबन्ध उपमापरिकल्पक” इति ॥ ३ ॥
राजतपञ्जरस्थः गगनगर्भस्य ज्योत्स्नाक्षालितत्वात्

ती० सहेमेतिच्छेदः । हेमसहितंजाम्बूनदचक्रवालसहितंस्वर्णप्राकारमण्डलयुक्तं । स० हेम्रा पीतवर्णसुवर्णेनसहितंयज्जाम्बू-
श्वेतवर्णसुवर्णं ॥ २८ ॥ इतिचतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ती० यद्वाताराममध्यगतं ॥ ति० ततः अन्तःपुरप्रवेशोत्तरं । रात्रेःप्रथमयामस्यसमाप्तकल्पलमेतृतिबोध्यं ॥ स० ज्योत्स्नारूप-
वितानमुद्रमन्तमिति विशेषणबलादंशुमन्तमित्यस्यसूर्यैरुदस्यापियोगेनचन्द्रपरता । किञ्चित्मेवचन्द्रंसीतायारामस्यवाभानुमन्तंसूर्य-
मिव । विरहितापकलघुणयोगेनददर्शत्यर्थः । चन्द्रपक्षेभानुमन्तंदीप्तिमन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ ती० पापशब्देनपापफलदुःखमुच्यते । लो-

[पा०] १ क. झ. ट. भूषितैः. २ क.—ट. गृहकपिः. ३ च. ज. व. चन्दनाङ्कितं. ड. झ. ट. चन्दनार्हं. ४ घ. ड. झ.
ज. ट. मुहुरुद्रमन्तं. ५ झ. क. ट. धीमान्भुवि. ६ ड. झ. ट. यथा. ख. ज. प्रदोषकालेषुच.

स्थितः ककुब्जानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत ईवोच्चशृङ्गः ॥
 हस्तीव जाम्बूनदबद्धशृङ्गो रराज चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५ ॥
 विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्को महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः ॥
 प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भगवाञ्जशङ्कः ॥ ६ ॥
 शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा गजेन्द्रः ॥
 राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथाप्रकाशो विरराज चन्द्रः ॥ ७ ॥
 प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः ॥
 रामाभिरामेरितचित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः ॥ ८ ॥
 तन्त्रीखनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिस्सुवृत्ताः ॥
 नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुतरोद्रवृत्ताः ॥ ९ ॥

मन्दरकन्दरस्थः तस्य श्वेतगिरित्वात् । गर्वितकुञ्जरस्थः नीलरूपस्य नभस उपर्यवस्थानात् । अत्र पुष्टत्वादीनां साधारणधर्माणामनुपादानाद्भुतोपमालङ्कारः ॥४॥ परिपूर्णशृङ्गः परिपूर्णकलः । अत्र शृङ्गशब्दस्य विषाणाद्यर्थभेदेऽपि बिम्बप्रतिबिम्बभावेनौपम्यम् ॥५॥ शीताम्बु हिमाम्बु तुषाराः पृषताः पङ्कः तमः । विनष्टः शीताम्बुतुषारा एव पङ्काः यस्मिंस्तथा । “ तुषारः शीकरे हिमे ” इति विश्वः । महाग्रहाणां शुक्रबृहस्प-
 तादीनां ग्राहेण ग्रहणेन आच्छादनेन विनष्टः पङ्को तलं यस्य सः महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः । स्वतेजसा म-
 हाग्रहतिरस्कारेण व्यक्तनैर्मल्य इत्यर्थः । यद्वा महाग्रहः सूर्यः तस्य ग्राहेण किरणपरिग्रहेण विनष्टः विनाशितः पङ्कः तमः येन सः । तदा तरणिकिरणसंक्रमणेन दीप्यमानमण्डल इत्यर्थः । तदुक्तं वराहमिहिरेण ।
 सलिलसमे शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो

नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्या-
 न्तः ” इति ॥ प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्कः तेजस्समृ-
 द्वियोगात्सपष्टकलङ्कः । अतिधवले चन्द्रे परभागयो-
 गेन कलङ्कस्याप्यौज्वल्यं भवतीत्यर्थः । शशङ्क इति ।
 भूच्छायामयः शशरूपः अङ्कः यस्य स तथा ।
 “ लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसन्निभं ” इति
 हरिवंशोक्तेः । भगवान् महाप्रभाववान् ॥ ६ ॥
 प्रकाशः प्रकाशमानः ॥ ७ ॥ प्रकाशेन चन्द्रोदयेन
 नष्टः दोषः तिमिरं यस्मिन्सः । प्रवृद्धः रक्षसां पिशि-
 ताशनानां च दोषः सञ्चाररूपो यस्मिन्स तथा ।
 रामाभिः अभिरामैः कान्तैश्च ईरितः त्यक्तः चित्तदोषः
 कोपाभिमानरूपः यस्मिन् । स्वर्गप्रकाशः स्वर्गतुल्यः ।
 तद्वदानन्दावह इत्यर्थः । भगवान् श्रीमान् । “ भगः
 श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ” इत्यमरः ।
 प्रदोषः गत इति शेषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

काहादकलाचन्द्रस्यदुःखविनाशकरत्वं । यद्वासूर्यचन्द्रादीनां लोकपावनत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ती० प्रवृत्तरक्षःपिशिताशदोषः प्रवृत्तः रक्ष-
 णापिशितभक्षणरूपदोषोयस्मिन् । पिशितभक्षणस्यदोषत्वमविहितजनहिंसाहेतुत्वात् । स्वर्गप्रकाशः सीतान्वेषणस्यानुकूलत्वेनानन्दहेतु-
 र्भयाप्रदोषकालस्यस्वर्गसदृशल्लोकिः । अतएवभगवान् पूज्यः आदरणीयइतियावत् ॥ स० भगवान् पूर्वोक्तरीत्यामाहात्म्यवान् प्रदोषः
 त्रिकालः । स्वर्गप्रकाशः स्वर्गस्थानवत्सुखकरः । कीदृशः प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रकाशयजातोयश्चन्द्रोदयस्तेननष्टोदोषः
 मन्धकाराख्यः यस्यसतथा । प्रवृद्धरक्षसांपिशिताशरूपः मांसभक्षणरूपोदोषो यस्मिन् । रामाभिः स्त्रीभिः अभिरामान्पतीन् प्रति ईरि-
 त्वनवचनेनचित्तदस्यचित्तंयतिखण्डयतीतिव्युत्पत्त्यामन्मथस्य उषःदाहः निवृत्तिरितियावत् । यस्मिन् कान्तासुरतसंल्लापजनितम-
 मथोत्सववानित्यर्थः । अथवारामाभिरामाणांपरस्परमीरितरूपप्रणयकलहाख्यचित्तदोषवानित्यर्थः ॥ उषदाहे । ‘घञर्थेकविधानं’
 तिकः ॥ शि० प्रदोषेचन्द्रनित्यन्तुलमारोप्याह—प्रकाशेति । प्रकाशविशिष्टचन्द्रस्योदयेननष्टोविनाशितः दोषः स्त्रीविषयक-
 रूपाद्विषयान्वयेनसः । रामस्याभिरामाय सीतयासहरमणाय ईरितः चन्द्रोदयेननप्रापितः चित्तदोषः सीताविषयकराममनोल्या-
 सत्किरूपदोषः दोषाभासोयेन । अतएव स्वर्गस्यसुखविशेषस्य प्रकाशः धर्मात्मसुप्रापकः । अतएवभगवान् समर्थः ॥ ८ ॥ ति०
 सुवृत्ताः भेदग्रहाविषयाः । स्ववृत्ताइतिपाठेस्वस्वीयंसहजपातित्रयलक्षणवृत्तंचारित्रयांसांताः । नक्तंचराः उल्लाकादयोराक्षसाश्चतथा ।

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. इवोर्ध्वशृङ्गः. २ ख. ग.—ट. विभाति. ३ ख. ग. घ. च. छ. प्रतिपूर्ण. ४ ड. झ. ट. सुवृत्ताः.

मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रासनसंकुलानि ॥
 वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान्स कपिः कुलानि ॥ १० ॥
 परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिनिक्षिपन्ति ॥
 मत्तप्रलापानधिकं क्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति ॥ ११ ॥
 रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति ॥
 रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२ ॥
 ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः ॥
 सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिश्चसन्त्यः ॥ १३ ॥
 महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः ॥
 रराज वीरैश्च विनिश्चसद्भिर्हृदो भुजङ्गैरिव निश्चसद्भिः ॥ १४ ॥
 बुद्धिप्रधानान्बुचिराभिधानान्सश्रद्धधानाञ्जगतः प्रधानान् ॥
 नानाविधानान्बुचिराभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥
 ननन्द ईष्ट्वा स च तान्सुरूपाब्जानागुणानात्मगुणानुरूपान् ॥
 विद्योतमानान्स तदानुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥
 ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः ॥
 प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः ॥ १७ ॥

मत्ताः मधुमदक्षीवाः । प्रमत्ताः प्रस्तुतकार्यविस्मरिणः ।
 मत्तप्रमत्तजनयोगात्कुलान्यपि तथोच्यन्ते । कुलानि
 गृहाणि । समाकुलानि समाकुलजनानि । वीरश्रिया
 वीरलक्ष्म्या । वीर इति भिन्नं पदं वा कपिविशेषणं
 ॥ १० ॥ परस्परं चेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दद-
 र्शेति संबध्यते । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि
 रक्षोविशेषणानि । आक्षिपन्ति अपहसन्ति । अधि-
 विक्षिपन्ति अन्योन्यस्योपरि दधति । अधिविक्षिपन्ति
 अधिकं मुञ्चन्ति । अधिक्षिपन्ति भर्त्सयन्ति । विक्षि-
 पन्ति विवृण्वन्ति । चित्राणि रूपाणि विविधान्वेषान् ।
 विक्षिपन्ति वितन्वन्ति । चापानि चापान् विक्षिपन्ति
 विस्फारयन्ति ॥ ११—१२ ॥ समालभन्त्यः अङ्ग-

रागेणानुलिपन्त्यः । समालपन्त्य इति च पाठः ।
 सर्वत्र व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ १३ ॥ महाग-
 जैरिति ॥ सा पुरीति शेषः । सुसद्भिः सुतरां सद्भिः ।
 विनिश्चसद्भिः युद्धयोग्यवीरालाभान् ॥ १४ ॥ बुद्धि-
 प्रधानान् बुद्ध्या श्रेष्ठान् प्रधानबुद्धीन्वा उत्तमबुद्धी-
 नित्यर्थः । रुचिराभिधानान् शोभनव्यवहारान् सश्र-
 दधानान् आस्तिकान् । नानाविधानान्नानाकारान्
 रुचिराभिधानान् हृद्यनाम्नः ॥ १५ ॥ आत्मगुणानु-
 रूपान् आत्मगुणानुरूपव्यवहारान् ॥ १६ ॥ वराण-
 श्रेष्ठानां अर्हाः वरार्हाः । सुविशुद्धभावाः कान्ते-
 निर्मलहृदयाः । महानुभावाः पातित्रय्यरूपमहाप्र-
 भावाः । यद्वा महानुभावाः अनुभावाः कटाक्षभुज-

विहर्तुप्रवृत्ताः ॥ ९ ॥ स० मत्ताः स्वभावतः । प्रमत्ताः मद्यादिना । तेचते अनिनः प्राणिनश्चतैः समाकुलानि । चापिभिः धनुष-
 रिभिः समाकुलानीत्यप्यर्थः ॥ १० ॥ स० सुसद्भिः विभीषणादिभिः ॥ १४ ॥ स० जगतः स्वावरलोकस्य प्रधानज्ञानं येषां तेत-
 तान् । अलुक्समासः । 'प्रधानं स्यात्प्रज्ञायां' इति विश्वः । जगतः उत्तरूपस्य प्रधानान् प्रकृष्टाधानाः तदुपलक्षितजीवनोपायाः यै-
 तान् । अतो नोभयत्र लिङ्गानुपपत्तिः ॥ १५ ॥ ति कांश्चित्पुनर्विरूपानपि विद्योतमानान्सुरूपानिव ददर्शेत्यन्वयः ॥ स० सुरू-

[पा०] १ क. चापिसमाक्षिपन्ति. २ क. ख. घ. — ट. विक्षिपन्ति. ३ ग. — ट. प्रलापानधिविक्षिपन्ति. क. प्रमत्तान-
 धिविक्षिपन्ति. ४ क. गात्रेषुच. ५ छ. ज. स्पृधापराश्चापि. ६ क. च. छ. ज. ज. सुहृद्भिः. ७ ड. सुनिश्चसद्भिः. ८ अ.
 दृष्टास्वपतः. ९ ख. घ. — ट. विद्योतमानान्सचतान्सुरूपान्. क. ग. विद्योतयन्तीः सचताः सुरूपाददर्शकान्ताश्च पुनर्विरूपाः.
 १० क. महार्हाः. ११ क. विशुद्धभावाः. १२ ड. छ. — ट. सुखभावाः.

श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः ॥
 ददर्श काश्चित्प्रमोदपगूढा यथा विहङ्गाः कुसुमोपगूढाः ॥ १८ ॥
 अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः ॥
 भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान्मदनाभिविष्टाः ॥ १९ ॥
 अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्पराध्यास्तपनीयवर्णाः ॥
 पुनश्च काश्चिच्छलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ २० ॥
 ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामानुसुप्रीतियुक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः ॥
 गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥
 चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्रमाला वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः ॥
 विभूषणानां च ददर्श मालाः शतहृदानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥
 न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् ॥
 लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाऽभिजाताम् ॥ २३ ॥
 सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां रामेक्षणान्तां मदनाभिविष्टाम् ॥
 भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यो वराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥ २४ ॥
 उष्णादितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वराहोत्तमनिष्ककण्ठीम् ॥

क्षेपादयः सुप्रभावाः शोभनवैभवाः ॥ १७ ॥ प्रमदो-
 पगूढाः हर्षोपगूढाः विहङ्गाः विहङ्गीः ॥ १८ ॥
 निविष्टाः ऊढाः पाणिगृहीता इत्यर्थः । “ निवेशः
 शिबिरोद्वाहन्यासे ” इति विश्वः ॥ १९ ॥ अप्रावृताः
 अनवकुण्ठिताः । काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः ।
 तपनीयवर्णाः तप्तकाञ्चनवर्णाः । शलक्ष्मवर्णाः
 चन्द्रपाण्डुराः । कान्तप्रहीणाः विरहिण्यः ॥ २० ॥
 प्रियान्प्राप्य अभिसृत्य । सुप्रीतियुक्ताः मनोभिरामाः
 रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु रामाश्च ददर्श । अभिसारिकाः

कुलपालिकाश्च ददर्शेत्यर्थः ॥ २१ ॥ वक्रनेत्रदर्शनं
 मानुषीत्तराक्षसीत्वविवेकार्थं । आभरणदर्शनं स्वदृष्ट-
 सीताभरणतुल्याभरणदर्शनार्थं ॥ २२ ॥ परमाभिजातां
 अत्यन्ताभिरामां । साधुजातां सुरूपां । मनसाभिजातां
 अयोनिजामित्यर्थः ॥ २३ ॥ सनातने अविच्छिन्ने वर्त्मनि
 पातिव्रत्यधर्मे । रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्तां
 श्रीमत् सीताचिन्तनश्रीमत् । विशिष्टां उत्कृष्टां
 ॥ २४ ॥ सानुसृतास्रकण्ठीं अनुगतास्त्रेण अनुगत-
 वाष्पेण कण्ठेन सह वर्तमानां । पुरा रामपार्श्वा-

मानरूपान् । आत्मगुणानां शौर्यादीनां अनुरूपान् अनुकूलाकृतिमतः । सुरूपां सुन्दरान् ॥ १९ ॥ ति० यथा विहङ्गाः विहङ्गी-
 र्वेत्यर्थः । इन्द्रनीलमणिमयोर्ध्वगेहेषु नीलतमस्सदृशेषु शयनात्सादृश्यं ॥ शि० विहगेन पक्षिविशेषेण उपगूढाः विहङ्गा इव ददर्श ।
 भृत्यव्रतप्रासादेषु शयनादीदृगुपमानोपमेयभावः ॥ स० प्रमदोपगूढाः विहङ्गीभिरुपगूढाः विहङ्गा यथा भवन्ति तथा एताददर्श ॥ १८ ॥
 रामानु० वक्राणि अक्षिपक्ष्माणि यासां ताः । ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां’ इति डाप् । सीतामन्वेषमाणस्य हनुमतः स्त्रीणां मुखनयनादिदर्श-
 मानुषीत्तराक्षसीत्वविभागपरिज्ञानार्थं । आभरणदर्शनं रामोक्तसीताभरणस्वरूपनिरूपणार्थं । एतच्च “तां प्रसमीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्री-
 निन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् । वैदेह्यायानि चाङ्गेषु तदारामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभी-
 यलक्षयत्” इति । राजपुत्रीत्वविशालाक्षीत्वाभरणदर्शनैः सीतालनिर्णयस्योपरिवक्ष्यमाणत्वादवगम्यते ॥ ती० परमाभिरामाश्च
 दर्शेतिसंबन्धः । पूर्वोक्ताः नियतभर्तृकाः । अभिसारिकासमभिव्याहारात् उत्तरार्धेन स्वगृहप्राप्तरमणा वाराङ्गना उच्यन्ते ॥ ति०
 वक्राक्षिपक्ष्मा इति पाठेऽक्षिपदमधिकं । वक्रपक्ष्मा इत्येवोचितं । पक्ष्मसुवक्रमपि किमिलपि चिन्त्यं ॥ २२ ॥ रामानु० साधुजा-
 तामित्येतत्तावद्विशेषणं । मनसाभिजातां ‘यस्मात्तु धर्षिता चाहमपाचाप्यनाथवत् । तस्मात्तव वधार्थं वै उत्पत्येऽहं ध्रुवपुनः’
 इत्युत्तरमाद्युक्तप्रकारेण स्वसंकल्पेनावतीर्णमित्यर्थः ॥ २३ ॥ स० मदनाभिविष्टां तामिव विद्यमानां । मदनोन्मथः अभि-

[पा०] १ ड. झ. त्रियोज्वलन्तीः. २ ड. झ. ज. ट. विहङ्गा विहगोपगूढाः. ३ झ. ज. प्रियाङ्केषु सुखोप. ४ ड. ट.
 पराः. ५ ड. झ. ज. ट. मदनोपविष्टाः. ६ झ. ज. ट. सुमनोभिरामाः. ७ ड. झ. ज. ट. वक्राः सुपक्ष्माश्च. ८ ग. ड. झ. ट.
 रामेक्षणीतां. ९ ड.—ज. स्त्रीभ्यो पराभ्यश्च. झ. ज. ट. स्त्रीभ्यः पराभ्यश्च.

सुजातपक्ष्मार्मभिरक्तकण्ठी वने प्रनृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २५ ॥

अव्यक्तरेखामिव चन्द्ररेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ॥

क्षतप्ररूढामिव बाणरेखां वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम् ॥ २६ ॥

सीतामपश्यन्मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ॥

बभूव दुःखाभिहतश्चिरस्य पुनरुत्तमो मन्द इवाचिरस्य ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

हनुमता पुनर्लङ्काभरणायमानाद्भुतररावणभवनमेत्य तत्समीपस्थग्रहस्तादिनानानामकराक्षसगृहेषु सीतान्वेषणपूर्वकं रावणगृहप्रवेशनं ॥ १ ॥

स निकामं विमानेषु विषण्णः कामरूपपृक् ॥ विचचार पुनर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥

आससादाथ लक्ष्मीवात्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥

वस्थानकाले वराहोत्तमनिष्ककण्ठी वराहः उत्तम-
अनिष्कः कण्ठे यस्याः तां उरःकण्ठसंबन्धी
भूषणविशेषो निष्कः । अभिरक्तकण्ठी स्निग्धकण्ठीम्
॥ २५ ॥ अव्यक्तरेखां अव्यक्तस्वरूपां चन्द्ररेखां
चन्द्रकलामिव स्थितां । अत्यन्तकृशत्वे कान्तिहीनत्वे
च दृष्टान्तोयं । पांसुप्रदिग्धां पांसुकलुषितां हेमरेखां
कर्मकेशलाकामिव स्थितां । स्वतःशुद्धस्वभावस्य आग-
न्तुकमालिन्ये दृष्टान्तोयं । क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढां
औषधादिना समाहितां । अन्तःशल्यदोषवतीं बहि-
स्समाहितां । बाणरेखां बाणक्षतिमिव स्थितां । अन्त-
र्वेदनातिशये दृष्टान्तोयं । वायुप्रभन्नामिव मेघरेखां

पुनरसमाधेयशैथिल्ये दृष्टान्तोयं ॥ २६ ॥ चिरस्या-
पश्यन् चिरकालं निरीक्ष्याप्यपश्यन् । अचिरस्य
अचिरेण सपदीत्यर्थः । मन्दो मुग्ध इव दुःखाभि-
हतो बभूव । “ मुग्धो मन्दो विवर्णश्च ” इति हला-
युधः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्या-
ख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स निकाममित्यादि ॥ विमानेषु विषण्णः विमा-
नेषु सीतामदृष्ट्वा विषण्ण इत्यर्थः । लाघवेनवेगे

निविष्टः उदरेयस्यास्तांमदनमातरं ॥ २४ ॥ स० उष्णार्दितां रामविरहतां । अनुसृतं अर्धं अभ्युयस्य सचासौ कण्ठश्च तेन सहवृत्तं
तद्वितितथातां । सासुतासकण्ठीमित्यादिस्थानत्रयेपि ङीर्वाः । यद्वा ‘स्वाङ्गाच्च’ इति सूत्रस्थचशब्दसूचिता ‘ङ्गात्रकण्ठेभ्य इति वक्त-
व्यं’ इति वृत्तिकृदुक्तोर्ङाच् । नच भाष्यानुक्तेरप्रामाणिका इति प्रामाणिकाः ‘अप्रामाणिका एव’ इति मट्टोजिनागोजिमट्टोक्तैः कथमिति श-
ङ्क्यं । अनुवृत्त्यैव ङीर्षिसिद्धे च शब्दस्यैवैयर्थ्यादेवमादिरूपाणां दुरूपपादनत्वावर्णनाच्च ‘अप्रतिषिद्धमनुमतं’ इत्युक्तेर्महाभाष्यकारस्य
तमिति सूचितत्वात्कवेर्महत्त्वाच्च । अश्रुकण्ठासिति पाठ इति नागोजिमट्टोक्तिरनुप्रासभङ्गभीरुभिरनादरणीया ॥ अभिरक्तकण्ठीसु-
खरां । नीलकण्ठीं मयूरीं ॥ २५ ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

स० विमानेषु सप्तभौमाष्टभौमादिप्रासादेषु विचचार विचारयामास ॥ रामानु० सः लङ्कायामन्विष्टायामपिवैदेह्या अदर्शनेन विषण्णः
विचचारपुनर्लङ्कामितिसम्यक् । कपिल्लङ्कामिति पाठेपिवैदेह्या अन्वेषणेन विषण्णस्य हनुमतोऽन्वेषणकर्तृत्वाभिधानात्पुनरन्वेषणकृतव-
नित्ययमर्थो लभ्यते ॥ १ ॥ रामानु० आससादाथ लक्ष्मीवात्राक्षसेन्द्रनिवेशनं इति रावणभवनं प्रविष्टस्य हनुमतः पुनरपिरावणभवनप्राप्त्य-
भिधानान्मध्येलङ्कावेषणाभिधानाच्च पूर्वरावणभवनं प्रविष्टो हनुमांस्तदानीं जाग्रद्वहुरक्षस्वकीर्णतया सीतान्वेषणावसरोऽयं न भवतीति म-

[पा०] १ ग. मभिराम. २ ख. ग. झ. व. ट. प्रवृत्तामिव. ३ क. ड.—झ. ट. चन्द्ररेखां. ४ ड. झ. ट. वर्णरेखां.
५ ग. घ. ड. ट. प्रभन्नामिव. न. प्रभुनामिव. क. प्रणुनामिव. ६ ग. ड. झ. ट. दुःखोपहतः ७ क. ग.—ट. विचरन्काम.
८ क. ग.—ट. कपिल्लङ्कां. ९ क. ड. झ. न. ट. आससादच. घ. आससादस.

रक्षितं राक्षसैर्घोरैः सिंहैरिव महद्वनम् ॥ समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥
 रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हैमभूषितैः ॥ विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम् ॥ ४ ॥
 गङ्गास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः ॥ उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥
 सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः ॥ घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६ ॥
 बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनं भाजनम् ॥ महारथसमावासं महारथमहास्वनम् ॥ ७ ॥
 दृश्यैश्च परमोदारैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ॥ विविधैर्बहुसाहसैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८ ॥
 विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् ॥ मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९ ॥
 मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ वराभरणसंज्ञादैः समुद्रस्वननिस्वनम् ॥ १० ॥
 तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्चागुरुचन्दनैः ॥ महाजनैः समाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११ ॥
 भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषनिर्नादितम् ॥ नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥

॥ १—२ ॥ चकाशे जहर्षेत्यर्थः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैः रजतनिर्मितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः ॥ ४ ॥ असंहार्यैः अवध्यैः । स्यन्दनयायिभिः स्यन्दनवाहकैः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मपरिवृतैरित्यर्थः ॥ ६ ॥ महारथसमावासं महारथानां रक्षसामाकरं । महारथमहास्वनं महतां रथानां महान् स्वनः यस्मिन् ॥ ७—८ ॥ अन्तपालैः बाह्यरक्षिभिः ॥ ९ ॥ राक्ष-

सेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राः राक्षसश्रेष्ठाः निविशन्ते समीपे निवसन्त्यस्मिन्निति राक्षसेन्द्रनिवेशनमित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणवेशमपदेन पुनरुक्तिः स्यात् । संह्लादः शब्दः । समुद्रस्वनवन्निस्वनतीति समुद्रस्वननिस्वनम् । पचाद्यच् ॥ १० ॥ तत् प्रसिद्धं राजगुणसंपन्नं राजोपचारैर्धूपादिभिः संपन्नं । अगुरुचन्दनैरित्यत्रापि संपन्नमिति संबध्यते ॥ ११ ॥ पर्वसु हुतं होमो

तान् ततो निष्क्रम्य पुनर्लङ्कां विचित्रराक्षसेन्द्रनिवेशनमासादेत्यवगम्यते ॥ २ ॥ ती० चकाशे विस्मयादुल्लासेत्यर्थः । चचारक-
 किञ्च अरइति पाठः । रामानु० भवनमितस्ततो निरीक्षमाणस्तत्तत्कर्तव्यं भवनप्राकारतेजस्संबन्धात्सप्रकाशोऽभूदित्यर्थः ॥ स० चकाशे
 स० भावादिति भावः ॥ ३ ॥ ति० चकाशे चन्द्रसाहिल्याद्यक्तान्वेषणक्रियो बभूवेत्यर्थः ॥ स० रूप्यस्य यत्कंद उदकं तेन उपहितैः लिखितैः रूप्य
 शनं दिनाहृतसुवर्णप्राहां । 'रूप्यस्यादाहृतेखणे' इति विश्वः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठापरपर्यायरक्षकनिवासस्थानैः ॥ ४ ॥ स० महामात्रैः
 क० प्रोष्ठैः । असंहार्यैः उपसंहर्तुमशक्यवैरिति ह्यविशेषणं वा ॥ रामानु० महामात्रैः प्रधानैः । 'महामात्राः प्रधानानि' इत्यमरः
 ॥ ५ ॥ रामानु० महारथसमावापमिति पाठेपि महारथानां रथिकविशेषाणां आवापं आवासभूतमित्यर्थः ॥ ति० महारथाना-
 मावापः स्थानं समन्ताद्यस्मिन् ॥ स० एकोदशसहस्राण्यो धयेयस्तु धन्विनाम् । अन्नशस्त्र(शस्त्रशस्त्र)प्रवीणश्च समहारथउ-
 च्यते । इत्युक्तलक्षणानां यस्मावापः उपवेशनवेदिका स यस्मिन् । 'आवापः परिक्षेपालवालयोः' इति विश्वः । महारथानां उक्त-
 लक्षणानामपिशत्रूणां महत् असनं गतिनिवृत्तिर्यस्मिन् । 'असनं यात्रानिवृत्तिः' इति विश्वः ॥ ७ ॥ रामानु० दृश्यैः दर्शनीयैः ।
 परमोदारैः अतिमहद्भिः । 'उदारो दातृ महतोः' इत्यमरः ॥ ८ ॥ रामानु० राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राणां निवेशनानियसिं-
 तम् ॥ स० वराभरणनिर्हादैः करणैः समुद्रस्वननिस्वनं तद्धनिसदृशध्वनिम् ॥ १० ॥ रामानु० राजगुणाः छत्रचामरादयः तैः
 संपन्नं ॥ ११ ॥ ति० पर्वसु हुतः सोमो यस्मिन् यज्ञार्थे तत्पर्वसुतं । राक्षसैः सदा पूजितं स्तूपजनीयदेवताकं ॥ रामानु०
 नित्यार्चितं । गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमार्चितं । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत्पर्वहुतं । रावणस्याहितामित्रात्तद्बृहेदर्शपूर्णमासादिहोमसंज्ञावः ।
 आहितामित्रं युद्धकाण्डे प्रसिद्धं । पूजितं राक्षसैः सदा स्वाभिगृहलाक्षाक्षैः सदानमस्कृतं । 'पूजानमस्यापचितिः' इत्यमरः ।
 [पा०] १ ग. घ. ड. च. ज. ट. राक्षसैर्भूमैः. २ घ.—ट. तोरणैर्हैमभूषणैः. क. तोरणैस्सुविभूषितैः. ३ ड. झ. रुचि-
 तं. ४ च. छ. ज. गजस्थितैः. ५ ग. च. ज. शूरैश्चापगतश्रमैः. ६ ख. ग. घ. ह्यस्यन्दन. ७ ड. झ. ज. ट. भूषितं.
 ८ ख. घ. ड. झ. ज. ट. समावापं. ९ क.—च. ज.—ट. महासनं. १० क. परिकीर्णं. ११ ख. महाभरण. क. ग. च. छ.
 महाभरणनिर्हादैः. १२ क.—ड. झ. ज. ट. मुख्यैश्च वरचन्दनैः. १३ क. ग.—ट. महाजनसमाकीर्णं. १४ क. ख. ग.
 —ट. विनादितं. १५ घ. ड. झ. ट. पर्वसुतं.
 वा. रा. १५३

समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निस्स्वनम् ॥ महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् ॥

महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ १३ ॥

विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ॥ लङ्काभरणमित्येव सोमन्यत महाकपिः ॥ १४ ॥

चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥

गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥

अवेष्टुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ ततोऽन्यत्पुपुवे वेष्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥

अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भकर्णनिवेशनम् ॥ विभीषणस्य च तदा पुपुवे स महाकपिः ॥ १८ ॥

महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव हि ॥ विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च ॥

वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुपुवे स महाकपिः ॥ १९ ॥

शुकस्य च महोत्तजाः सारणस्य च धीमतः ॥ तथा चेन्द्रजितो वेष्म जंगम हरियूथपः ॥ २० ॥

जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः ॥ रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१ ॥

वज्रकायस्य च तथा पुपुवे स महाकपिः ॥ धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२ ॥

विद्युद्गुप्तस्य भीमस्य धनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥

शुकनासस्य चक्रस्य शठस्य विक्कटस्य च ॥ ब्रह्मकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥

युद्धोन्मत्तस्य भैक्षस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः ॥ विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥

करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ क्रैममाणः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २६ ॥

तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः ॥ तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥

सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः ॥ आससादाथ लक्ष्मीवात्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥

रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः ॥ विचरन्हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतैः क्षणाः ॥

शूलमुद्रहस्ताश्च शक्तितोमरधौरिणीः ॥ २९ ॥

यस्मिंस्तत् पर्वहुतम् ॥ १२ ॥ समुद्रमिव निस्स्वनं

निश्शब्दं । रावणभीत्या जनकोलाहलरहितमित्यर्थः ।

समुद्रस्वनमिति तु बाह्यकक्ष्यापेक्षया ॥ १३—१४ ॥

रावणस्य रावणगृहस्य ॥ १५—२४ ॥ विद्युज्जिह्वे

जिह्वानामिति बहुवचनं तन्नाम्नां बहूनां सत्त्वं

॥ २५—२८ ॥ उपशायिन्यः पर्यायशायिनी

नित्यार्चितसर्वमुखमूर्जितमितिवापाठः । पर्वयुतमितिपाठेपर्वशब्देनोत्सवउच्यते ॥ १२ ॥ रामानु० समुद्रमिवनितरांस्वनं

निस्स्वनं । पचाद्यच् ॥ ति० परिच्छदः अलङ्कारः ॥ १३ ॥ स० लङ्कायाआभरणरूपमिदमित्यमन्यत ॥ १४ ॥ रामानु०

राक्षसानां रावणभ्रातृकुमारामात्यादीनांगृहाद्गृहं । उद्यानानिचचारेतियोजना ॥ १६ ॥ ति० विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामितिबहुवचनं

मार्षं । तयोरित्यर्थः ॥ २५ ॥ स० उपशायिन्यः शयनस्थानंपर्यायेणरक्षयित्रयोयास्ताइत्यर्थः । ‘उपशायोविशायश्चपर्यायश्च’

[पा०] १ क. घ. समुद्रस्वननिस्स्वनं. झ. समुद्रसमनिस्स्वनं. २ च. छ. ज. महावेश्म. ३ ख. महाजनसमा

४ ड. झ. ज. ट. चसर्वशः. क. घ. वनानिच. ५ क. अवहुतो. ६ क. घ.—ट. तथा. ७ घ.—ट. तथा. ८ झ. बहुदंष्ट्र.

९ क. ग.—ट. महावेगः. १० ग. पुपुवे. ११ घ. सूर्यकेतोः. १२ भवनं. १३ क. धूम्राक्षस्यैवसदनंसंपातेः. ख. धूम्राक्षस्यापि. ग. ड. छ. झ. ज. ट. धूम्राक्षस्याथ. १४ ज. यूपनेत्रस्य. १५ क. प्रघस्यघनस्यच. च. छ. ज. प्रघस्यप्र

स्यच. १६ छ. शुभनाभस्य. क.—च. ज.—ट. शुकनाभस्य. १७ ड. च. छ. झ. ट. चक्रस्य. ज. शकस्य. ख. ग. वज्रस्य. १८ ड. च. झ. ट. कपटस्यच. क. घ. विशठस्यच. १९ ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. ह्रस्वकर्णस्य. घ. ह्रस्वदंष्ट्रस्यकण्ठस्य. ड. ह्रस्वकर्णस्यवीरस्य. २० घ. भवनं. २१ ड. च. ज.—ट. सादिनः. २२ ड. झ. ट. विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानां. २३ च. —

विशालस्य. २४ च.—ट. प्लवमावः. २५ क. हनुमान्कपिः. २६ क. आससादच. २७ क. घ. विकृताननाः. २८

ड.—ट. धारिणः.

ददर्श विविधान्गुल्मास्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ ३० ॥
 रक्ताञ्श्वेतान्सितांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् ॥ कुलीनान् रूपसंपन्नान्गजान्परगजारुजान् ॥ ३१ ॥
 निष्ठितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ॥ निहन्तृन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः ॥ ३२ ॥
 क्षरतश्च यथा मेघान्स्रवतश्च यथा गिरीन् ॥ मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः ॥ ३३ ॥
 सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः ॥ हेमजालपरिच्छिन्नास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥
 ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३४ ॥

शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मरुतात्मजः ॥ लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ ३५ ॥
 क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि ॥ कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च ॥
 ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३६ ॥

स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ॥ ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३७ ॥
 अनेकरत्नसंकीर्णं निधिर्जालं समन्ततः ॥ धीरनिष्ठितकर्मन्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३८ ॥
 अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च ॥ विरराजाथ तद्वेश्म रश्मिवानिव रश्मिभिः ॥ ३९ ॥
 जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च ॥ भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरियूथपः ॥ ४० ॥
 मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् ॥ मनोरममसंवाधं कुबेरभवनं यथा ॥ ४१ ॥
 नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् ॥ ४२ ॥

रावणे शयने जाग्रतीरित्यर्थः ॥ २९—३० ॥
 लि तान् बद्धान् । “षिन् बन्धने” इत्यस्मात् क्तः ।
 हरीन् अश्वान् । परगजानारुजन्ति पीडयन्तीति पर-
 गजानारुजान् ॥ ३१—३२ ॥ क्षरतश्चेति श्लोकः पूर्वो-
 क्तगजविशेषकः । क्षरतः किञ्चिद्वर्धतः । स्रवन्मदत्वे
 ह्युच्यते । स्रवतः निर्झरिणः ॥ ३३ ॥ वाहिनीः
 सेनायाः । पदातीनित्यर्थः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं
 स्वरूपं । हेम केवलस्वर्णं । उभयविधस्वर्णमयाभरणयुक्ता
 इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ शिबिका इत्यादि ॥ दारुपर्वतकान्

क्रीडापर्वतकान् । कामस्य गृहकं रतिगृहं । दिवागृहकं
 दिवाविनोदस्थानं । रावणस्य निवेशन इति पाठः
 ॥ ३५—३६ ॥ स इत्यादि ॥ मयूरस्थानं क्रीडामयू-
 रविश्रमस्थानं । कपोतानामिव मयूराणामपि स्थानानि
 शिलाभिः कल्प्यन्त इति प्रसिद्धं । धीरनिष्ठितकर्मन्तं
 धीरैः कृतकल्पकर्मकं । भूतपतेः प्रमथाधिपस्य ॥ ३७—
 ३८ ॥ रश्मिवान् सूर्यः ॥ ३९—४० ॥ मध्वासवकृतक्लेदं
 मध्वासवैः मधुविकारमयैः । कृतक्लेदं कृतसेकं ॥ ४१ ॥
 घोषवद्भिः नादवद्भिः । नादश्च दीर्घशब्दस्य विराम-

नामकौ ’ इत्यमरः ॥ २९ ॥ रामानु० गुल्मान् सेनाः । ‘गुल्मारुक्स्तंबसेनाश्च’ इत्यमरः ॥ ३० ॥ वि० सहस्रवाजिनः
 श्वेत्कानश्चान् ॥ ३४ ॥ वि० हेमजालैरविच्छिन्नाः सर्वतोभूषिता इति शिबिकाविशेषणं ॥ ३५ ॥ ति० दारुनिर्मिताः क्रीडापर्वताः
 दारुपर्वतकानि । क्लीबत्वमार्थं ॥ ३६ ॥ शि० भूतपतेः ब्रह्मणः ॥ ति० निधिजालं निधिजालवदित्यर्थः । धीरनिष्ठितकर्मज्ञं धीरैः
 निष्ठितस्थिरचित्तैः निष्ठितं निर्वर्तितं कर्मणः निधिरक्षादिकर्मणः अङ्गमहिषादिबलिरूपं यस्मिन् । कश्चित्कर्मन्तमिति पठित्वा । धीरैः
 निष्ठितस्य अनुष्ठितस्य कर्मणः तपोरूपस्य अन्तर्फलरूपं इत्यर्थमाह । भूतपतेः महेश्वरस्य यक्षेश्वरस्य वा ॥ ३८ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥
 पाठः] १ ग. हनुमान्गुल्मात्राक्षसानांपतेर्गृहे. २ ड. प्रहरणोद्यतान्. ३ क. ग.—ट. न्सितांश्चापि. ४ ग. हरीनश्चान्.
 ५ ड. हारितांश्च. ५ ड. झ. ट. शिक्षितान्. ६ ज. न्संगरे. ७ क. ग. च. छ. ज. व. वाजिनस्तत्रजाम्बूनदपरिष्कृतान्. ८ घ. ड.
 झ. ज. हेमजालैरविच्छिन्नाः. ट. हेमजालैःपरिच्छिन्नाः. ९ ग. च. छ. ज. स्तरुणादित्यवर्षसः. १० क. ग. घ. चन्द्रशाला.
 ११ ड.—ट. पर्वतकानिच. क. ग. घ. पर्वतकान्यपि. १२ ख. ड. झ. कामस्यचगृहं. १३ च. छ. ज. दिव्यं. १४ क. ग. ड.
 ज. ज. ट. मन्दरतलप्रख्यं. झ. मन्दरसमप्रख्यं. १५ क.—ट. अनन्तरलनिचयं. १६ ग. जालनिरन्तरं. ख. जालसमावृतं.
 १७ ड. झ. ज. ट. कर्माङ्गं. १८ ड.—ट. विरराजच. १९ क.—ट. शुभ्राणि. २० क. ग. मनोहरं. २१ च. छ. ज. नादेन.
 २२ झ. ज. ट. निखनेनच. २२ ग. तालघोषैश्च. ड. च. छ. झ. ज. ट. तलनिर्घोषैः. २३ क. निनादितं.

प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्रविवेश महागृहम् ॥ ४३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ग्रन्थकृतारावणभवनतद्गतपुष्पकविमानयोर्वर्णनं ॥ १ ॥

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् ॥
यथा महत्प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १ ॥
निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ॥
मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥
गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपूजितानि ॥
सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥
तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि ॥
महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥
ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् ॥
रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥

समयसंभवो ध्वनिः ॥ ४२ ॥ व्यूढकक्ष्यं विशालप्र-
कोष्ठं ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
मायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्या-
ख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

शिरोगृहाणि ॥ २ ॥ नानावसुराजितानि नानारत्न-
राजितानि ॥ ३ ॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन
यथायोगं स्थापितानि । मयेनेति विश्वकर्मा लक्ष्यते
महीतले निर्मितानि । इवशब्देन मयस्य निर्मातृत्वव्य-
जमात्रं । रावणप्रयत्नेनैव निर्मितानीत्यर्थः ।
अन्यानि गृहाणि विश्वकर्मनिर्मितानि । इमानि
मयं व्याजीकृत्य स्वयमुपायप्रदर्शनमुखेन निर्मितानि ।
पूर्वगृहेभ्यो विशेष उच्यते ॥ ४ ॥ तदन्तर्वर्तिपुष्प-
विमानं दर्शयति—तत इति ॥ अप्रतिरूपरूपं अ-
मसौन्दर्यं । प्रकीर्णं दैवाद्भ्युतं । रजसा पुष्परजस-

स वेश्मजालमित्यादि ॥ व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालं
वैडूर्यघटितसुवर्णमयजालकरन्ध्रं ॥ १ ॥ निवेशनानां
शालाः । गृहान्तःशालाः । प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खायुधचा-
पैः शालान्ते प्रकाशन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ।
पचाद्यच् । वेश्मादिषु हर्म्यप्रासादादिषु । चन्द्रशालाः

रामानु० नानाविधानिकर्माणि यासां ताः नानाविधकर्माणः शालाश्च नानाविधकर्मशालाः । कक्ष्याश्च नानाविधकर्मशालाः
पाठः । निवेशनानां विविधाश्च शाला इति पाठे प्रधानभवनानां संबन्धिनीः विविधाः शाला इत्यर्थः । प्रधानशङ्खायुधचापशालाः प्रधान-
मुख्यैः शङ्खैरायुधैश्चापैश्च शालान्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ताः । पचाद्यच् । वेश्मान्यद्रय इव वेश्माद्रयस्तेषु । वेश्मादिष्विति
आदिशब्देन प्रासादादय उच्यन्ते । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । 'चन्द्रशालाशिरोगृहं' इत्यमरः ॥ ति० चन्द्रशालाः चन्द्रकान्त-
णिबद्धशालावा ॥ २ ॥ ति० वसु धनं । स्वबलेत्यत्र स्वशब्दो रावणवाची । कुबेराद्रावणेन लङ्काया आच्छिद्य गृहीतत्वात् । य-
स्वशब्दो हनुमद्वाची । स्वबलेनार्जितानि लब्धप्रवेशानि ॥ ३ ॥ ति० विश्वकर्मकृतान्यपि मायया विचित्ररचनादक्षेण मयेन निर्मि-
नीव ॥ स० प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन विश्वकर्मण इति शेषः ॥ ४ ॥ **रामानु०** वैश्वर्णनिर्जित्य गृहीतं पुष्पकं वर्ण्यते तत इति
विना । ततः गृहदर्शनानन्तरं । आत्मबलानुरूपं आत्मनो प्रतिबलस्य सदृशं । गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते । पुष्पकस्यापि गृहलक्ष-
सद्भावात् । एतच्च पुष्पाह्वयमित्यनेन व्यक्तीभविष्यति । रजसा पुष्परजसा ॥ तटिद्विरिव स्थितैर्नारीप्रवेकैः अंभोदवद्दीप्यमानमि-
स्थितमितिसंबन्धः । बाह्यमानं उद्यमानं । आर्षः स्वार्थे णिच् । अतएव संप्रसारणाभावः । यद्वाहंसप्रवेकैर्बाह्यमानं स्वामिनेति शेषः
यथेति । युक्तीकृतमेघचित्रं समूहीकृतनानावर्णमेघचित्रमित्यर्थः ॥ ति० नानावर्णैर्युक्तोपितयुक्तः कृतो युक्तीकृतः । सचासौ च
[पा०] १ घ. प्रासादशतसंबाधं. २ क. गृहोत्तमं. ३ ग. च. छ. प्रयत्नेन समाहितानि. ४ घ. ददर्शाद्भुतमेघ. ५ घ. गुणानुरूप

महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् ॥
 नानातरूपां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ॥ ६ ॥
 नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोदवदचर्यमानम् ॥
 हंसप्रवेकैरिव बाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७ ॥
 यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ॥
 ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥
 मही कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ॥
 वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ॥ ९ ॥
 कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि पुष्कराणि ॥
 पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि तथा वनानि ॥ १० ॥
 पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च विवर्धमानम् ॥
 वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥ ११ ॥
 कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ॥
 चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥
 प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः ॥
 कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥
 नियुज्यमानास्तु गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः ॥
 बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥

नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । “प्रवेकानुत्तमोत्तमा” इत्यमरः ।
 वशब्दो वाक्यालंकारे । अचर्यमानं सर्वैरिति शेषः ।
 सप्रवेकैर्बाह्यमानं सुकृतां पुण्यकृतां विमानमिव
 स्थितमित्यन्वयः । युक्तीकृतमेघचित्रं पुष्पीकृतमेघचित्रं
 चित्रमेघसङ्घातसदृशमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकं
 ॥ ५—८ ॥ महीति ॥ यत्रेति शेषः । यत्र विमाने । पर्व-
 तराजिपूर्णमही कृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्त-
 रापि बोध्यं । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषव-
 द्वादधिकालङ्कारः ॥ ९ ॥ कृतानीति ॥ अत्रापि
 यत्रेत्यध्याहार्यः । पुष्कराणि पुष्करिण्यः ॥ १० ॥

पुष्पाह्वयं पुष्पकं । उच्चमानं अधिकमानं । सर्वत्र
 ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ यत्रेति शेषः । नानावसुभिः
 नानारत्नैः । जात्यानुरूपाः जात्या सदृशाः । स्पष्टजा-
 तिस्रभावा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रवालजाम्बूनदकृतानि
 पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः ।
 सलीलमावर्जितजिह्वपक्षाः सलीलमालम्बितवक्रप-
 क्षाः । कामस्य पक्षा इव कामस्य सहाया इव ॥ १३ ॥
 नियुज्यमानाः स्वयमेवात्मानं नियोजयन्तः । कर्मक-
 र्तरि यक् । यत्र विमाने । पद्मिनि पद्माकरे । स्वय-
 मेवोत्पलपत्राभिषेककर्मणि प्रवर्तमानाः । सुहस्ताः

मेघश्चतद्विचित्रं ॥ ५—८ ॥ ति० यत्रपुष्पके मही अनेकजनानामाधारस्थानं पर्वतराज्यापूर्णं । पर्वतादयश्चात्रमणिस्वर्णा-
 निनिर्मिताः । नलिदंचित्ररूपमितिभ्रमितव्यं । अनन्तवानरसेनायानिर्बाधतत्रावस्थानस्यवक्ष्यमाणत्वात् । किंचस्वामीच्छानुसारेण
 प्रकोषविकासौतस्यवक्ष्यतिस्वेच्छयाहनुमद्देहवत् । वितानंसमूहः । एकावल्यत्रालङ्कारः ॥ ९ ॥ रामानु० महीत्यादि । यत्रेति
 शेषः । ददर्शेत्यनुषज्यते । महीकृतेत्यारभ्यपद्मिनिपद्महस्तेत्यन्तमेकंवाक्यं । यत्रमह्यादयोलक्ष्म्यन्ताःपदार्थाःकृताःतत्पुष्पाह्वयंनाम
 [पा०] १ च. छ. ज. स्वर्गमिवावतीर्णं. २ घ. प्रवेकैरभि. ३ ड. झ. ज. ट. रंभोधरमर्च्यमानं. ४ ग. ड. छ.—ज.
 सुकृतां. ५ क. बहुधाविचित्रं. ६ ड—झ. ज. ट. युक्तीकृतचारुमेघचित्रंविमानंबहु. ७ ग. वृक्षसमूहपूर्णाः. ८ ग. केसरजालपूर्णं.
 घ. केसररत्नपूर्णं. ९ क.—ट. सुपुष्पाअपिपुष्करिण्यः. १० ड. झ. ज. ट. वनानिचित्राणिसरोवराणि. च. छ. ज. वनानिचारु-
 णितथपरराणि. ग. वनानिचित्राणितथापराणि. ११ ड. झ. ज. ट. विघूर्णमानं. १२ घ. जांबुनदजातपक्षाः. १३ क. ख. ग.
 ड.—ट. नियुज्यमानाश्च.

इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् ॥
 पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥
 तैतः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दशमुखबहुपालिताम् ॥
 अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितः पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥
 ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः ॥
 अपश्यतोऽभवदतिदुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः ॥ १७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

शोभनशुण्डादण्डाः । सकेसराः कृतजलावगाहत्वेना-
 ङ्गलप्रकिञ्चल्काः । उत्पलपत्रहस्ताः उत्पलपत्रवर्षिणः ।
 गजाश्च कृताः तदभिषिच्यमाना पद्महस्ता अतएव
 सुहस्ता लक्ष्मीश्च कृता बभूवेत्र्यः ॥ १४ ॥ इवशब्दो
 वाक्यालंकारे । तद्गृहं तस्य रावणस्य गृहं । सविस्मयः
 अभूदिति शेषः । नगं पर्वतमिव स्थितं । शोभनं शोभ-
 मानं । चारुशोभनं चारुमङ्गलं । इतीवेत्येकनिपातो वा
 प्रकारार्थः । इतीव तद्गृहं अभिगम्य अभिगत्य । अद्भुत-
 दर्शनात्पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोभूदिति योजना ।
 रुचिरावृत्तमिदं । “चतुर्मेहरिह रुचिरा जभस्जगाः”
 इति लक्षणात् ॥ १५ ॥ अदृश्य अदृष्ट्वा । ऋषिनिपातना-

अवपूर्वेपि त्यप् । सुदुःखितः अभूदिति शेषः । पति-
 गुणवेगनिर्जितां भर्तृगुणजवेन वशीकृतां ॥ १६ ॥ बहु-
 विधभावितात्मनः बहुविधं यथा भवति तथा चिन्तित-
 आत्मनः । कृतात्मनः निशितबुद्धेः । सुवर्त्मनः सदाचा-
 रसंपन्नस्य । सुचक्षुषः दूरसूक्ष्मादिदर्शनेषु अप्रतिहत-
 नयनतेजसः । महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १७ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गार-
 तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तमः
 सर्गः ॥ ७ ॥

महाविमानंददर्शेतिसंबन्धः । महीकृता महीनिर्मिता । एवमुत्तरत्रापिकृतशब्दार्थः । वेदमोत्तमानामिति पञ्चम्यर्थेष्ठी । वेदमोत्तमे-
 भ्योऽप्युच्चमानं । यद्वा पूर्वगृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपमिति पुष्पकस्य गृहोत्तमलप्रतिपादनेन सजातीयत्वान्निर्धारणेष्ठी । तेषां मध्येऽच्चमानं
 उन्नतमितियावत् । अपिचेति निपातसमुदायो विशेषणान्तरसमुच्चयपरः । जालानुरूपाः आरट्टजलवनायुजलादिविशिष्टाश्चाकारस-
 दृशाः । प्रवालजांबूनदमयानि पुष्पाणि पक्षेभ्योऽप्येते तथोक्ताः । सलीलमावर्जितजिह्वापक्षाः सलीलमानमितवक्रपक्षाः । कामस्य सा-
 क्षात्पक्षा इव मदनस्य साक्षात्सहाया इव कामोद्दीपका इतियावत् । नियुज्यमानाः स्वयमेव व्याप्रियमाणाः । कर्मकर्तरियक् । सकेसराः
 पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात्सकेसरत्वं । पद्मिनि पद्माकरे ॥ १४ ॥ स० हिमात्यये वसन्ते । हिमशब्देन तद्युक्तमासचतुष्टय-
 ग्रहणात् ॥ १५ ॥ स० दृश्यस्य भावो दृश्यता । न विद्यते दृश्यतायस्यास्सा तथा । तामुद्दिश्य दुःखितोऽभूदिति वा । पतिगुणवेगनि-
 र्जितां पत्युः रामस्यो गुणवेगः गुणप्रवाहः तेन निर्जितां । पत्यारामेण कर्त्रा गुणवेगेन ज्याकर्षणवेगेन धनुर्भङ्गद्वारानिर्जितानितरा-
 प्राप्तां ॥ १६ ॥ रामानु० बहुविधभावितात्मनः बहुविधभावितमनसः । बहुविधचिन्तान्वितस्येतियावत् । कृतात्मनः कृतप्रय-
 त्तस्य । ‘आत्मा देहे धृतौ यन्ने स्वभावपरमात्मनोः’ इति वैजयन्ती । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिन इत्यर्थः । सुचक्षुषः सकृदालोक-
 नेन द्रष्टव्यं सर्वं करतलमलकवत् साक्षात्कर्तुं क्षमस्य ॥ ति० बहुविधभावितात्मनः नानाप्रकारेण सर्वजगत्पूजितस्वभावस्य । स्वभाव-
 वाच्यात्मशब्दः । कृतात्मनः शिक्षितान्तःकरणस्य । सचक्षुषः श्रुतिस्मृतिन्यायरूपचक्षुस्सहितस्य ॥ स० बहुविधभावितात्मनः
 बहुप्रकारेण्यतरामरूपस्वामिकस्य ॥ १७ ॥ इति सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. सुपगम्य. २ ड. झ. ज. ट. चारुकन्दरं. ३ ग. ततस्तां. ४ च. छ. ज. सूर्जितां. ५ क. घ.—ज. ट.
 बाहुनिर्जितां. ६ घ.—ट. सुदुःखितां. ७ ख. ड. झ. ज. ट. सचक्षुषः.

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

ग्रन्थकृताविस्तारेण पुनः पुष्पकविमानवर्णनं ॥ १ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्विमानं मेणिवज्रचित्रितम् ॥
 प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरैः पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥
 तदप्रमेयाप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा ॥
 दिवं गतं वायुपथप्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥ २ ॥
 न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रयत्नतो न तत्र किञ्चिन्न महार्हवत् ॥
 न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ॥ ३ ॥
 तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् ॥
 अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् ॥ ४ ॥
 मनस्समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् ॥
 महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्दिनां यशस्विनामभ्यमुदाभिवालयम् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तविमानवर्णनं विस्तृणीते—स तस्येत्यादि ॥
 प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं निष्टप्तस्वर्णविशेषकृतकृत्रिम-
 मपक्ष्यादिकं ॥ १ ॥ अप्रतिमेयाप्रतिकारकृत्रिमं अप-
 रिच्छेद्याप्रतिक्रियकृत्रिमं । तत्र हेतुमाह—कृतमिति ॥
 यं निर्मात्रा विश्वकर्मणा इदं साधु सुन्दरमिति
 प्राधापूर्वं कृतं । सर्वत्राप्रतिहतसंचारं चैतदित्याह—दिवं
 तं आकाशगतं । वायुपथप्रतिष्ठितं वायुमार्गभूता-
 तरिक्षस्थितं । मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पूर्वमुक्त-
 वान् भूतलप्रत्यासन्नान्तरिक्षस्थितमित्यर्थः । आदित्य-
 पथस्य लक्ष्मवत् । लक्ष्म लक्षणं व्यावर्तकं व्यराजत
 चकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥ ते विशेषाः तद्विमानस्थि-
 विशेषाः । सुरेष्वपि सुरालयेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्स-

माधानेत्यादि पञ्चश्लोकी कुलकं ॥ सर्वत्र ददर्शेति
 संबन्धः । तपस्समाधानपराक्रमार्जितं तपस्समाधानेन
 तपोनुष्ठानेन पराक्रमेण च अर्जितं । मनस्समाधान-
 विचारचारिणं समाधानमभिसंधानं । कर्मणि चैतत् ।
 विचारो विविधा गतिः । मनोभिसंहितविविधगति-
 चारिणं । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं अनेकैस्संस्थान-
 विशेषैः विमानगोपुरादिसन्निवेशैः निर्मितं । ततस्तत-
 तुल्यविशेषदर्शनं तत्र तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन्
 ॥ ४ ॥ मनस्समाधाय मन एकाग्रीकृत्य । स्वयं मनस्वीति
 यावत् । दुरावरं दुर्वारं महर्द्दिनां महर्द्दीनां । “अपि
 माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्” इत्युक्तरीत्या
 वृत्तभङ्गमिया ह्रस्वोच्चारणं । अभ्यमुदां इन्द्रादीनां

ति० मणिरत्नैः मणिश्रेष्ठैः चित्रितं । प्रतप्तजाम्बूनदजालानां तन्मयगवाक्षाणांकृत्रिमंकृतिः यस्मिंस्तत् ॥ १ ॥ ति० अप्रमेयप्र-
 तिकारकृत्रिमं अप्रमेयैः अपरिच्छेद्यसौन्दर्यादिभिः प्रतिकारैः प्रतिमादिभिः कृत्रिमं निर्वृत्तचित्रशोभं । पाठान्तरं त्वसांप्रदायिकमिति
 तत्कः ॥ २ ॥ ती० तुल्यविशेषदर्शनं तुल्यानारमणीयत्वेन सदृशानां विशेषाणां दर्शनं यस्मिंस्तत् । सर्वतोरमणीयमित्यर्थः ॥ स०
 तपस्समाधानविचारचारिणं । अन्तरूपविद्यानां मनस्समाधानं यथाभवति तथा विचारवत् पक्षिसंचारवत् चरतीति तथातः ॥ शि०
 तपस्समाधानाभ्यांकृच्छ्रचान्द्रायणादिदेवविशेषध्यानाभ्यां जातेन पराक्रमेण अर्जितं रावणेन प्राप्तं ॥ ४ ॥ ति० मनस्समाधाय स्वा-
 मनो नुरुध्य तु शीघ्रगामिलादिधर्मकं । दुरासदंपापिभिरितिशेषः । दुरावरमिति पाठे शत्रुभिर्दुर्निवारमित्यर्थः । महर्द्दिनां दीर्घा-
 वदछान्दसः । एवं तुल्यगामिनमित्यत्र पुंस्त्वं । विमानशब्दोर्ध्वादिर्वा । अभ्यमुदां महासुखानां पुण्यकृतामेव आलयं भास्पदं ।

[पा०] १ क. ग. घ. ङ. झ. ञ. ट. संस्थितो. २ क. घ.—ट. मणिरत्नचित्रितं. ३ क. जालसन्ततं. ४ ङ. झ. ञ.
 ट. पीमान्पवनात्मजः. ५ ग. ङ. झ. ञ. ट. तदप्रमेयप्रतिकार. ६ ङ. झ. ञ. ट. गतेवायुपथे. ७ ङ. झ. ट. लक्ष्मतत्.
 ८ ङ. ज. महार्धवत्. ९ क. विशेषचारिणं. ङ. झ. ञ. ट. विशेषनिर्मितं. १० ङ. झ.—ञ. ट. दुरासदं. ११ च.—छ.
 महर्षिणामुदारमभ्यंमरुतामिवालयं घ. मनस्विनां. ज. महर्षिणां.

विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् ॥
 मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरिर्यथा ॥ ६ ॥
 वहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः ॥
 विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥
 वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कान्तदर्शनम् ॥
 संपुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्धानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सीतान्वेषणाय रावणगृहस्थात्यङ्गुतपुष्पकविमानमारूढवताहनुमता तत्रप्रसुप्तानावस्थापन्नानाजातीयनारीनिकराव-
 लोकनं ॥ १ ॥

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम् ॥ ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥
 अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं हि तत् ॥ भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासादसंकुलम् ॥ २ ॥
 मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायतलोच्चनाम् ॥ सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः ॥ ३ ॥

॥ ५ ॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विशेषं गृहीत्वा
 विशेषेण संस्थितं । सविशेषविशेषणसंस्थितमिति
 यावत् । सविशेषसंस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः ।
 कूटानां विचित्रत्वबहुत्वे विशेषणद्वयेन दर्शयति—वि-
 चित्रेत्यादिना । विचित्रकूटं शिखरं गिरिर्यथा । कूटं
 अबान्तरशृङ्गं । शिखरं महाशृङ्गमिति प्रयोगादवधार-
 यते ॥ ६ ॥ यं यत् । आर्षो व्यत्ययः । महाशनाः ।
 महाकाया इत्यर्थः । व्योमचाराः व्योमचरसहस्रसं-
 स्थानाः । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः विवृत्तानि
 वर्तुलानि विध्वस्तानि भुमानि विशालानि लोचनानि
 येषां ते तथा । महाजवाः महाजवा इव स्थिताः ।
 भूतगणाः गोपुरवाहका इव प्रतिमारूपेण स्थिताः ।

अन्यथा रावणान्तःपुरे पुरुषसञ्चारायोगात् कामगस्य
 विमानस्य वहनासंभवाच्च । यद्वा शिविकावाहका इव
 भूतगणा अधोभागे वहन्ति । तद्द्वारेणैव कामगत्वमपि ।
 चेतनप्रेरणं विना अचेतनसंचारस्यात्यन्तमनुचितत्वा-
 च्छ ॥ ७ ॥ उत्करः समूहः ॥ ८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्यायां
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इवशब्दएवार्थः । अत्रतस्याचेतनत्वेपितदभिमानिदेवतायाश्चित्तज्ञत्वादिति बोध्यं ॥ ५ ॥ रामानु० वहन्तीत्यनेन श्लोकेन विमान-
 स्य राक्षसवाहकत्वप्रतीयते । कामगस्य दिव्यस्य तन्नोपपद्यते । एतद्विरोधपरिहारार्थं वहतेर्धातोः रक्षणार्थत्वस्वीकारोपपद्यते । अन्त-
 रपुरमध्ये विमानरक्षणार्थं राक्षसावस्थानायोगात् । अतोत्रसमाधानं विद्वद्भिन्नं ॥ ६ ॥ वहन्ति वहन्तीव इवशब्दोत्राध्याहार्यः
 तथाच विमाने निर्मिताः निशाचराकाराः प्रतिमाः वहन्तीवेत्यर्थः । अन्यथा कामगमस्यान्तःपुरे विद्यमानस्य राक्षसवहनरक्षणयोरयोगात्
 स० विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः वि विरुद्धं स्वामिविरुद्धं वृत्तं चरित्रं विध्वस्तं येषां ते तथा । ते च ते विशाललोचनाश्चेति तथा
 ॥ ७ ॥ इत्यष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रामानु० 'तस्यालयवरिष्ठस्य' 'सतस्यमध्ये भवनस्य संस्थितं' इति पुष्पकाधारत्वेन प्रकृतस्वगृहश्रेष्ठस्य । भवनश्रेष्ठं पुष्प-
 काख्यं ॥ १ ॥ रामानु० सर्वतः परिचक्राम रावणभवनपर्यन्तवर्तितस्मात्कुमारामात्यादिभवनेषु परितश्चारेत्यर्थः । उत्तरश्लोके-
 [पा०] १ च. झ. अ. यत्कुण्डल. २ च. छ. ज. प्रतप्तचामीकरचारु. क. वसन्तपुष्पोद्गम. ३ ड. झ. अ. ट. चारुदर्शनं-
 ४ च. छ. ज. सुपुष्पकं. ५ च. छ. ज. अ. विपुलमास्थितं. ६ झ. ट. विमलमायतं. ६ च. ज. भवनं. ७ क. ग. ड.—ट.
 योजनं महत्.

उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवात्राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ४ ॥

चतुर्विषाणैर्द्विरदैस्त्रिविषाणैस्तथैव च ॥ परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ॥ ५ ॥

राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् ॥ आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥

तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिज्जिलझषाकुलम् ॥ वायुवेगसैमाधूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥

यो हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने ॥ सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥

या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥ ९ ॥

तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् ॥ बहुनिर्युहसंकीर्णं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥

ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं 'दिवि यद्विश्वकर्मणा ॥ विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् ॥

'परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ॥ ११ ॥

कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥

ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः ॥ सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥

रक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३ ॥ राक्षसेन्द्रनिवेशनं पुष्पकम-
ध्यस्थालयादन्यन्मूलस्थानं । राक्षसीभिरित्यादिश्लो-
कद्वये आससादेति संबध्यते । रावणस्य निवेशनमिति
पुनरुपादानमपूर्वविशेषणविवक्षया । नक्रः कुम्भीरः ।
तिमिज्जिलः महामत्स्यः । झषः केवलमत्स्यः ॥ ४—९ ॥
तस्य हर्म्यस्येत्यादि ॥ पूर्वमुक्तार्थस्यापि पुनरुपन्यासः
पुष्पकस्य मध्ये रावणस्य निवासभवनमन्यदस्तीत्य-
स्यार्थस्य स्पष्टीभावार्थम् । निर्युहः मत्तवारणः ॥ १० ॥

पणोर्थे कृतं यत्कुबेरस्तपसा लेभे तद्वेश्म ददर्शेति
ग संबन्धः ॥ ११ ॥ कुबेरमित्यादि ॥ ईहामृग-

समायुक्तैः वृकप्रतिकृतियुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः
कार्तस्वरं सुवर्णं । हिरण्यं रजतं । “ कृताकृतं हेम
रूप्यं हिरण्यमभिधीयते ” इति रजतस्यापि हिरण्य-
त्वाभिधानात् । जालवातायनैः जालानि तिर्यगूर्ध्ववि-
न्यस्तफलकघटितानि । वातायनानि केवलानि रन्ध्रा-
णि । अर्थवैशद्यार्थमेकार्थं शब्दद्वयप्रयोगो वा । महा-
नीलाः सिंहलद्वीपोद्भवनीलरत्नानि । महाधनैः महा-
मूल्यैः । निस्तुलाभिः सुवृत्ताभिः । तलेन निर्मितेनेति
शेषः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमं । एतदन्ते
लेभे तद्राक्षसेश्वर इति संबध्यते । अन्यथा कूटागारै-

णगृहप्राप्तेरभिधानात् ॥ ३ ॥ ती० रावणस्य निवेशनं निवेशयन्तेपरिगृह्यन्तेपत्न्योत्रेति निवेशनं । रावणस्थानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

मानु० हनुमताप्राप्तरावणभवनस्यराक्षसभवनानांचसर्वोत्तरतांदर्शयितुं तत्समृद्धिमनुसंधत्ते—याहिवैश्रवणइत्यादिश्लोकद्वयेन ।

रावणेन्द्रयोर्ग्रहणमितरदिकपालानामप्युपलक्षणं । ‘रावणस्यगृहेसर्वा नित्यमेवानपायिनी’ इत्यभिधानात् सर्वदिकपालानामैश्वर्यमे-

वैभवावर्णभवनैःसर्वदार्वातइत्यवगम्यते ॥ स० हरिवाहने ‘त्वक्नेशवालरोमाणिसुवर्णाभानियस्यतु । हरिःसवर्णतोश्चसुपीत-

यसप्रभ’ इतिशालिहोत्रोक्तलक्षणोपेतोयोश्चःसहरिरित्युच्यते । सवाहनंयस्यतस्मिन् । यद्वाहरिवाहनेसूर्ये । ‘हरिवाहनइत्युक्तिः

‘पतिविवस्वतोः’ इतिविश्वः । अनपायिनी अविश्लेषा ॥ ८ ॥ रामानु० तद्विशिष्टा ततोप्यधिका । रक्षोगृहेषुरावणभ्रातृपु-

त्रायादिराक्षसगृहेषु । अत्रऋद्धेःसर्वशब्देनाविशेषितत्वात्कुबेराद्येकैकदिकपालैश्चर्यैरक्षसांगृहेषुप्रत्येकंवर्ततइत्यर्थः ॥ ९ ॥ ति०

म सखीकशयनगृहमितिकतकः । वेश्म पुष्पकाख्यमितितीर्थः । अत्रतीर्थव्याख्याज्यायसी ॥ १० ॥ रामानु० कुबेरमित्यार-

्वावर्तस्समलङ्कृतमित्यन्तमेकंवाक्यं । अतोवक्ष्यमाणेनकूटागारशब्देननपौनस्त्यं । ईहामृगसमायुक्तैः कृत्रिमवृकयुक्तैः । कार्त-

हिरण्मयैः सुवर्णरजतमयैः । ‘कृताकृतंहेमरूप्यंहिरण्यमभिधीयते’ इतिरजतस्यापिहिरण्यत्वाभिधानात् । ज्वलनार्कप्रती-

मित्यारभ्य आरुरोहमहाकपिरित्यन्तमेकंवाक्यं । जालवातायनैर्युक्तं कुब्जोपरिभागेऽलङ्कारार्थंस्वस्तिकसर्वतोभद्राधाकारेणय-

त्तायाकृतंजालं । वायुसंचारार्थंकृतोगवाक्षोवातायनं । इन्द्रनीलमहानीलेति । “क्षीरमध्येक्षिपेन्नीलंक्षीरंचेन्नीलतांजजेत् । इन्द्र-

मितिख्यातमितिचागस्यभाषितम्’ इतिरत्नशास्त्रोक्तलक्षणमिन्द्रनीलं । ‘सिंहलाकारसंभूतामहानीलाइतिस्मृताः’ इत्युक्ता

नीलाइतितयोर्भेदः । विद्वमेणमहाधनैर्मणिभिःनिस्तुलाभिर्मुक्ताभिश्चकरणैःविचित्रेणतलेनाभिविराजितमितिसंबन्धः । आदि-

[पा०] १ च. छ. ज. राक्षसेन्द्रसह्यावासमवलोकयन्. २ ग. तिमिमीनसमाकुलं. ३ ड. अ. समाधूतैः. ४ क. याच.
ड.—ट. रम्यानिर्लं. क. लक्ष्मीर्निलं. ६ ग. लक्ष्मीरक्षोगृहेष्विह. ट. लक्ष्मीरक्षोगृहेष्वपि. ७ ड. झ. अ. ट. संयुक्तं.
ड. च. छ. ज. विधिवद्विश्व. ९ घ. श्रेष्ठरत्न. १० क. वरेण. ११ क. ख. स्वरविभूषितैः. १२ ट. सुकृतराजतस्तम्भैः. क.

घ. च. अ. सुकृतैराजतस्तम्भैः.

वा. रा. १५४

मेरुमन्दरसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥
 ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा ॥ हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥
 जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि ॥ इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥
 विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ॥ निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७ ॥
 चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च ॥ सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥
 कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलंकृतम् ॥ विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ॥ १९ ॥
 तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम् ॥ दिव्यं समूर्च्छितं जिघ्रद्रूपवन्तमिवानिलम् ॥ २० ॥
 स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्वन्धुमिवोत्तमम् ॥ इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ २१ ॥
 तैस्तं प्रास्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम् ॥ रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरस्त्रियम् ॥ २२ ॥
 मणिसोपानविकृतां हेमजालविभूषिताम् ॥ स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् ॥ २३ ॥
 मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि ॥ विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २४ ॥
 समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात्सुविभूषितैः ॥ स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ २५ ॥
 महत्या कुंथयाऽऽस्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्गया ॥ पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २६ ॥
 नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् ॥ परार्ध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपतिषेविताम् ॥ २७ ॥
 धूम्रामगरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् ॥ चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २८ ॥
 मैनःसंह्लादजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ॥ तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव ॥ २९ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्च पञ्चभिरुत्तमैः ॥ तर्पयामास मातेव तदा रावणपौलिता ॥ ३० ॥

रित्यनेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥ १२—१९ ॥ जिघ्रत् अजिघ्रत् ॥ २०—२१ ॥ दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैः व्यवहितरूपिकां । अन्तरान्तराकृतदन्तफलकामिति यावत् । सुबहुस्तम्भभूषितां अवान्तरबहुस्तम्भभूषितां । सुबहुस्तम्भभूषितैरिति पाठे सुबहुस्तम्भैः स्तम्भदारुणकारिपट्टैरलंकृतामित्यर्थः । अत्युच्चैः अत्यन्तोन्नतैः । दिवं आकाशं । कुथया आस्तरणेन । पृथिवीलक्षणा-

ङ्गया सरित्समुद्रगिरिवनादिभिः पृथिवीलक्षणैरुत्तमैः तया । कल्माषी शबलवर्णा वसिष्ठधेनुमिव । सर्वत्र मग्नदत्तेन कल्माषीसादृश्यं । वर्णस्यापि प्रसाधि वर्णोत्कर्षकरीमित्यर्थः । तां शोकनाशिनीमिति ततस्तामिति वर्तमाने पुनस्तच्छब्द उपसंहारार्थः । तां प्रति प्रस्थितः ददर्शेति वासंबन्धः ॥ २२—२९ ॥ इन्द्रियाणीति ॥ हनुमत इति शेषः ॥ ३० ॥

त्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमं । उपसर्जनस्यपरनिपातं आर्षः ॥ १२—१९ ॥ ति० यत्तु पुष्पकस्यैव साशाला । ततइत्यस्य तदनन्तमित्यर्थेति तच्चिन्त्यं । प्रस्थितइतिपदास्वारस्यात् अर्धयोजनविस्तीर्णमित्यादिना मूलालयप्रदर्शनोपक्रमाच्च । मूलालयं दृष्ट्वा तत्स्थं पुष्पकमन्विष्य तत्स्थएव रावणशयनगृहं तद्गृहवर्त्यनुमाय पुष्पकादवरुह्य तंप्रतिस्थितस्तांददर्शेल्लेव न्याय्यमितिकतकः । यद्यप्येतस्यादिनोक्ताव्याख्यैव युक्तेति ममभाति । 'अवतीर्थविमानाच्च हनुमान्मास्तात्मजः' इत्यग्रे उपसंहारात् ॥ २२ ॥ ती० सुस्तम्भभूषितामित्यत्र बहुत्वविधानाय स्तम्भानुवादान्नपौनस्त्यं ॥ स० बहूनां शत्रूणां स्तम्भः जडीभावः तेन विभूषितां यदाशयाप्रवृत्त्या

[पा०] १ ड. झ. अ. ट. शुभाकारैः. २ ड. झ. युक्तंच. ३ अ. वर्तुलाभिश्च. ४ क. ग. घ. युक्तं तरुणादित्यसंनि. ५ च. छ. ज. कूटागारैर्महागारैः सर्वतः. ६ ड. झ. अ. ट. सर्वतो. क. घ. सततं. ७ घ. ततः संप्रस्थितः. ८ ड.—ट. शिभ. ९ ख. सुकृतां. १० ग.—ट. विराजितां. क. समावृतां. ११ ड.—ट. मुक्तावज्रप्रवालैश्च. १२ क. सुगन्धैः सुविभूषितां. १३ ख. सुबहुस्तम्भभूषितां. घ. सुबहुस्तम्भशोभितां. १३ घ. च. छ. ज. अ. कुथयाकीर्णां. १४ झ. ट. सराष्ट्रगृहमालिनीं. ग. सुरा. १५ च. छ. ज. रक्षोधिपतिसेवितां. १६ ड. झ. अ. ट. पत्रपुष्पोपहारेण. १७ ड. झ. अ. ट. मनसोमोदजननीं. १८ च. छ. ज. सेविता.

स्वर्गोयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्येयं पुरी भवेत् ॥ सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥ ३१ ॥
 प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् ॥ धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥ ३२ ॥
 दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च ॥ अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ॥ ३३ ॥
 ततोपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् ॥ सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥
 परिवृत्तेऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् ॥ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ सुष्वाप बलवत्तदा ॥ ३५ ॥
 तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषणम् ॥ निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥
 तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षणि मारुतिः ॥ अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३७ ॥
 प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये ॥ पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८ ॥
 इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः ॥ अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनःपुनः ॥ ३९ ॥
 इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ॥ मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥
 सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता ॥ शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिषोभिता ॥ ४१ ॥
 स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः ॥ यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिरभिसंवृतः ॥ ४२ ॥
 याश्च्यवन्तेम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः ॥ इमास्ताः संज्ञताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥
 ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् ॥ प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥

स्वर्गोयमिति ॥ सामान्यतः स्वर्गोयं । तत्रापि देवलोकः त्रयस्त्रिंशद्देवानां लोकः । तत्रापिन्द्रस्य पुरी अम-
 र्गोऽस्तीति । परा सिद्धिः ब्रह्मणः स्थानमित्युत्तरोत्तरो-
 यः ॥ ३१ ॥ प्रध्यायत इव निश्चलतया
 ध्यायन्तुक्तानिव । धूर्तान् अक्षधूर्तान् । देवनेन
 ॥ ३२ ॥ प्रदीप्ता शाला दग्धेति अभ्यमन्यत
 ॥ ३३ ॥ कुथासीनं कुथशयितं । नानावर्णाम्बरस्रज-
 म् । हलन्तस्य स्रक्छब्दस्य भागुरिमतेन टाबन्त-
 जन्तलोपपत्तिः ॥ ३४—३५ ॥ निःशब्दान्तर-
 ण निःशब्दविशेषाणि भूषणानि यस्य ॥
 अथान्तरं रन्ध्रेष्वपरव्यवधानयोः । अवकाशावसर-

योरवसानविनार्थयोः । विशेषमध्यतादर्थ्येषु ” इति
 दर्पणः ॥ अतिनिद्रापरवशत्वेन निश्चलाङ्गतया निःश-
 ब्दभूषणमित्यर्थः ॥ ३६—३७ ॥ अत्र वदनानीत्य-
 नुषज्यते । तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव
 प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि सङ्कुचितप-
 त्राणि पद्मानीव बभुः ॥ ३८ ॥ प्रार्थयन्ति प्रार्थये-
 रन् । मधुरसलुब्धतया अत्र पुनःपुनः पतेयुरित्यर्थः ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । अनुदात्तत्वेनात्मनेपदत्वात् ।
 नियतं नूनं । उपपत्त्या युक्त्या । उपपत्तिमेवाह—
 मेन इति । तानि मुखानि । गुणतः सौरभादिगुणैः ।
 सलिलोद्भवैः पद्मैः ॥ ३९—४३ ॥ प्रभा कान्तिः ।

जडीभवन्तीत्यर्थः । “ संभौस्थूणाजडीभावौ ” इत्यमरः ॥ २४ ॥ ती० प्रत्यायतइतिपाठेऽतिप्रकाशसंभारात्प्रत्यागच्छ-
 तान् । काञ्चनान् काञ्चनस्तंभगतानित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति० प्रदीप्ता अग्निज्वालाज्वालितानि । अनेनाग्निमोऽग्निदाहस्मूचितः
 ॥ ३३ ॥ ति० निद्रितत्वात्संवृतानि संवृतपक्ष्माणि । तादृशानिचतानि दान्तानि ग्लानानि । मीलिताक्षिणि अतिसंवृतपक्ष्माणि ।
 देवलोकादेरिवसंवृतमीलितयोरपिभेदोबोध्यः । यद्वासंवृतदान्तानीत्यस्यैवव्याख्यानंनिमीलिताक्षिणीति । यद्वा संवृतत्वमोष्ठयोः
 [पा०] १ ड. झ. ज. ट. देवलोकोयमिन्द्रस्यापि. ग. देवलोकोयंगान्धर्वीयं. २ च. छ. ज. गान्धर्वीयंपरासिद्धि-
 मभ्यमन्यत. क. गान्धर्वीयंपुरीवास्यादित्यमन्यत. ग. इन्द्रस्येयंपुरीवास्यादित्यमन्यत. ३ च. नानाभरणभूषितं. छ. ज.
 राभरणभूषितं. ४ क. नानारत्नविभूषितं. ५ ड. झ. ज. ट. प्रसुप्तं. ६ ड. च. झ. ज. ट. भूषितं. ७ ड. झ. दान्तानि.
 ८ ड. च. छ. झ. ट. मीलिताक्षिणि. ९ क. ज. क्षपालये. १० घ.—छ. झ. ज. ट. इतिवामन्यत. ११ क. संहताः.
 १२ घ. सर्वाइति.

व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः ॥ पानव्यायामकालेषु निद्रापहतचेतसः ॥ ४५ ॥
 व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः ॥ पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित्प्रमयोषितः ॥ ४६ ॥
 मुक्ताहारावृताश्चान्याः काश्चिद्विस्तस्रवाससः ॥ व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥
 मुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः ॥ गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥
 चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिर्दुत्कटाः ॥ हंसा इव बभूवुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥
 अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः ॥ हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥
 हंसकोरुण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥
 किङ्किणीजालसंकोशास्ता हैमविपुलाम्बुजाः ॥ भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभूवुः ॥ ५२ ॥
 मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाग्रेषु च संस्थिताः ॥ बभूवुर्भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥
 अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः ॥ उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनःपुनः ॥ ५४ ॥
 ताः पताका इवोद्भूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः ॥ नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥

वर्णः रूपं । प्रसादः प्रसन्नता ॥ ४४ ॥ पानव्या-
 यामकालेषु पानानन्तरं भाविरतिव्यापारसमयेषु ।
 व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः विपर्यस्तगुरुपी-
 नस्रजः प्रकीर्णवरभूषणाश्च सत्यः निद्रापहतचेतसः
 विरेजुः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाः उन्मृष्टतिलकाः ।
 उद्भ्रान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः ॥ ४६ ॥
 मुक्ताहारावृताः मुक्ताहारैरावृताः । छिन्नमुक्ताहारा
 इत्यर्थः । व्याविद्धरशनादामाः छिन्नकाश्चीरगुणाः ।
 किशोर्यः प्रथमवयस्काबडवाः । वाहिताः मार्गश्रम-
 निवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः । सर्वत्र रेजुरि-
 त्यन्वयः ॥ ४७—४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाः अंशुः
 सूर्यः । “अथांशुः स्यान्मयूखे सवितर्यपि” इति
 दर्पणः । चन्द्रसूर्ययोः किरणानामाभेवाभा येषां ते
 तथा । उत्कटाः स्थूलाः ॥ ४९—५१ ॥ अथासां नदीस-
 मार्धि दर्शयति—किङ्किणीति ॥ किङ्किणीजालसंकोशाः
 किङ्किणीजालान्येव संकोशा मुकुलानि यासां ताः ।
 एतत्स्थाने सत्कोशा इति पाठान्तरदर्शनात्संकोशशब्दो

मुकुलवाचीत्यवगम्यते । भावाः शृङ्गारचेष्टाः त एव
 ग्राहाः नक्का यासां ताः । सुप्तिदशायामपि वासना-
 वशाद्भावामिव्यञ्जकसंस्थानवत्त्वाद्भावग्राहा इत्युक्तं ।
 यशस्तीराः यशश्शब्देन यशोहेतुभूता पर्यन्तप्रसृतप्र-
 भोच्यते । सैव तीरं यासां ताः ॥ ५२ ॥ संस्थिताः लम्बाः
 भूषणराजयः । भ्रमराणीव भ्रमरा इव । व्यत्यय
 आर्षः । कामुका इव । बभूवुः । “भ्रमरः कामुके
 भृङ्गे” इति दर्पणः । केचित्तु भूषणानीति पाठं कल्प-
 यित्वा भूषणराजयः भूषणविमर्दकृतरेखाः । किङ्कि-
 नस्तभूषणानामपि कासांचिद्भूषणानीव बभूवुः । किङ्कि-
 न इत्याहुः ॥ ५३ ॥ मुखमारुतकम्पिताः अंशुकान्ता
 सूक्ष्मवस्त्रदशाः । उपर्युपरि वक्त्राणां वक्त्राण्युपर्युपरि
 “धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाग्रेडितान्तेषु” इति
 तीयाभाव आर्षः । व्याधूयन्त इति श्यन्नार्षः । धून्
 त्रयादित्वात् ॥ ५४ ॥ ता इति विधेयत्वात्स्त्रीलिङ्ग
 नानावर्णसुवर्णानां नानाविधशोभनवर्णानां ॥ ५५ ॥

स० पद्मगन्धीनि ‘उपमानाच्च’ इतीत्वं ॥ ३७ ॥ ति० व्यावृत्ताः कचाः पीनस्रजश्चयासांताश्च ॥ ४५ ॥ ति० अकुण्डल
 कुण्डलधरणरहिताः गलितकुण्डला इति यावत् । विच्छिन्नाः आमृदिताश्च स्रजोयासांताः ॥ ४८ ॥ ति० अंशवः प्रभाः किरणा
 धाराः । अंशवः सूक्ष्मरश्मयः । किरणाः स्थूलरश्मय इत्यन्ये । शि० सुप्ता हंसा इव बभूवुः ॥ ४९ ॥ ति० किङ्किणीजालसंकोशा
 न्मुकुलितनयनाः तत्स्थानेचनयां मुकुलितकुमुदानि । हैमविपुलांबुजत्वेन वक्त्रनिगरणं । उपमानेतुन निगरणं । किङ्किणीजालसंकोशा
 इति पाठे किङ्किणीजालसंबाधत्वमुभयत्रापि स्पष्टमेव । शब्दवत्त्वसाधर्म्यात् किङ्किणीशब्देन लहरीनामप्युक्तेः । भावाविलासा एव
 प्रिकसुरतभावोवाग्राहोयासांताः । यशः अतिगुणवत्त्वकृतयश एव तीरं यासांताः । यशश्शब्देन लक्षणयान्तिरित्यन्ये । सुप्तान्

[पा०] १ ड. च. न. ट. व्यावृत्तकुचपीन. झ. व्यावृत्तकचपीन. २ ड.—ट. निद्रापहत. ३ ख. घ. ड. झ. न.
 मुक्ताहारवृताः. ४ क. ख. ग. ड.—ट. काश्चित्प्रस्रस्त. घ. काश्चित्प्रहत. ५ क. ग. व्यावृत्तरशना. ६ ड. झ. न. ट.
 अकुण्डलधराः. ७ ड.—ज. न. ट. विच्छिन्नामृदित. ८ ड. झ. न. दुद्भताः. ९ ड. झ. न. ट. कोरुण्डवोपेताः. १०
 छ. ज. जालसंबाधाः. ग. ड. झ. न. ट. जालसंकाशाः. ११ क. वक्त्रकनकांबुजाः. १२ क. मृदुष्वङ्गेषु. १३ ड. राशद्य.

ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् ॥ मुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥५६॥
 शर्करासवर्गैश्च प्रकृत्या सुरभिः सुखः ॥ तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥
 रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः ॥ मुखानि स सपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनः पुनः ॥ ५८ ॥
 अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः ॥ अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्तदा ॥ ५९ ॥
 बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् ॥ अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिष्यिरे ॥ ६० ॥
 अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनर्भुजम् ॥ अपरा त्वङ्गमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भुजौ ॥६१॥
 ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः ॥ परस्परनिविष्टाङ्गौ मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥
 [अन्योन्यस्याङ्गसंस्पर्शात्प्रीयमाणाः सुमध्यमाः ॥ एकीकृतभुजाः सर्वाः सुषुप्तस्तत्र योषितः ॥६३॥]
 अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा ॥ मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६४ ॥
 लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् ॥ अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६५ ॥
 व्यतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् ॥ आसीद्वनमिवोद्भूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६६ ॥
 उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा ॥ विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६७ ॥
 रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः ॥ ज्वलन्तः काञ्चनादीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा इव ॥६८॥
 रौजर्विपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः ॥ रक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ॥६९॥

ववल्गुरिति ॥ उपधानपरिसरे घनमणिखचिततया
 लम्बमानानि कुण्डलानि मन्दं मन्दं चेलुरित्यर्थः
 ॥५६—५८॥ रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः । अस्वतन्त्राः
 पाननिद्रापरवशाः ताः सपत्नीभिराघ्रातमुखाः । वर-
 स्त्रियः तदा मुखाघ्राणसमये सपत्नीनां प्रियमेवाचरन्
 रावणोऽजिघ्रदिति बुद्ध्या स्वयमप्यजिघ्रन्त्रित्यर्थः ।
 अथवा कथं सपत्न्योपि सह स्वपन्तीत्याशङ्क्याह—
 अत्यर्थमिति ॥ ५९ ॥ पारिहार्यो वलयः । अंशुकानि
 उपनिधायेत्यनुषज्यते ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि
 अन्यस्या इत्यादिश्लोकद्वये शिष्यिर इत्येतद्वचनवि-
 रिणामेन यथायोगं संबध्यते उपनिधायेति च
 ॥ ६१—६३ ॥ मालेव पुष्पमालेव । मत्तषट्पदस्था-
 याः केशाः ॥ ६४ ॥ लतानामित्यादिश्लोकद्वयमे-
 व ॥ तद्रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासी-
 त् ॥ संबन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । वायुसे-
 वाद्धेतोः अन्योन्यमालाग्रथितं अन्योन्यमालारूपेण

ग्रथितं सुखमुखमारुतसेवनादन्योन्यमालाग्रथितमिति
 स्त्रीपक्षे । संसक्तकुसुमोच्चयं । अन्योन्यसंसक्तनीवीकं
 संसक्तकुसुमसमूहं चेत्यर्थः । व्यतिवेष्टितसुस्कन्धं
 अन्योन्यपरिवेष्टितांसं अन्योन्यपरिवेष्टितप्रकाण्डं च ।
 अन्योन्यं भ्रमरैश्चिकुरैराकुलं भ्रमरैः भृङ्गैराकुलं
 च । “ भ्रमरश्चिकुरे भृङ्गे ” इति विश्वः ॥ ६५—
 ६६ ॥ उचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गाम्बर-
 स्रजां साधारण्यादेकतामापन्नानामिति भावः ।
 विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः । अन्योन्यसंग्रथि-
 तत्वेन सुप्तत्वात् । इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बर-
 स्रजः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य
 इत्यर्थः ॥ ६७ ॥ सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चनाः
 काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषास्सन्तः प्रैक्षन्ते-
 व । अनेन रावणस्य जाग्रदृशायां दीपैरपि ताः स्त्रियो
 निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते ॥ ६८ ॥ अथ
 सीतयैकया अकाम्यत्वं वक्तुं सर्वस्त्रीकाम्यत्वमाह—

इवबभूवुः ॥ ५२ ॥ ति० शर्करासवः आसवविशेषः । तथोगात्तद्वन्धः । प्रकृत्याचसुरभिः । यद्वाप्रकृत्याचसुरभिरपि वायुरिति
 भः । तासांवदननिश्वासःतद्युक्तः । अर्शआद्यजन्तं । अतएवशर्करासवगन्धःरावणंसिषेवे ॥ ५७ ॥ ति० राजर्वयोविप्रदैत्याश्च ।

[पा०] १ ग. श्वार. क. स्तत्र. २ च. छ. ज. मारुतसंक्षोभात्. ग. घ. मारुतसंसर्गैर्मन्दं. क. ड. झ. अ. ट. मारुतसं-
 र्गैर्मन्दं. ३ झ. अ. ट. मन्दंच. क. च. छ. ज. मन्दंस. ४ क. घ.—ट. गन्धस्स. ग. गन्धाब्धः. ५ ग. च.—झ. ट.
 मुखानिच. ६ क. अंशुकानीव. ७ ग. ड.—ट. कुचौ. ८ अयंश्लोकः क.—ट. पाठेषुदृश्यते. ९ ड.—ट. प्रतिवेष्टित.
 १० ड. च. छ. ज. सुखसंसुप्ते. ११ ख. ड. झ. ट. प्रैक्षन्तोऽनिमिषाइव. क. च. छ. ज. अ. प्रैक्षन्तेऽनिमिषाइव. १२ ड.
 झ. ट. राजर्विविप्र. १३ क.—ट. रक्षसांचाभवन्कन्याः. १४ क. स्तथा.

युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हताः स्त्रियः ॥ समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ७० ॥
 न तत्र काश्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेन गुणेन लब्धाः ॥
 न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हा जैनकात्मजां ताम् ॥ ७१ ॥
 न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता ॥
 भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७२ ॥
 बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी ॥
 इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७३ ॥

राजर्षीत्यादिना श्लोकत्रयेण ॥ तस्य कामवशं गताः तं प्रति यः कामः तस्य वशंगताः । तं कामयित्वा स्वयमेवागतास्ताः न तु तेन कामयित्वा हता इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ हताश्च काश्चन श्रूयन्ते तत्र कथमित्यत्राह—युद्धेति ॥ तासु हतासु तासां संबन्धिभिस्सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वानेन हताः न तु ताः कामयित्वा हताः ॥ ७० ॥ अमुमेवार्थं विवृणोति—न तत्रेति ॥ तत्र तासु काश्चिदपि प्रमदाः प्रसह्य वीर्येण न लब्धाः । किंतु स्वसंवादेनैवेत्यर्थः । वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धाः अपि तु गुणेन लब्धाः । अन्यकामा च काचित्तत्र नास्ति । अन्यपूर्वा च न ।

अन्यत्रासक्ता च न काचिदित्यर्थः ॥ ७१—७२ ॥ राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वयंवरात्पूर्वमेवास्य धर्मपत्नी चेत् । अस्य सुजातं सुकृतं । इयमसाध्वी बुद्धिः कापेयत्वप्रमादकृता न तु स्वयं तस्य बुद्धिरिति द्योतयितुं साधुबुद्धेरित्युक्तं । एवं प्रमादोपस्थितबुद्ध्या पश्चात्तापो-भूदित्याह—पुनश्चेति । यद्वा इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्त्रा विशिष्टास्सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वभर्त्रा सहिता भोगयुक्ता च यदि तदाऽस्य रावणस्य सुजातं शोभनं जन्मेति साधुबुद्धेः परसमृद्धिपरस्य हरीश्वरस्य स्वयमाधिपत्याहस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत्तदास्य

अस्य ब्रह्मराक्षसत्वादस्ति विप्रकन्याविवाहेऽधिकारः । कामवशंगतास्सत्यस्तस्योषितोऽभवन् । अनेन तासामप्यनुरागः सूचितः ॥ ६९ ॥ तनि० रावणः स्त्रीभिः सह यथासंततसंश्लेषेण तिष्ठति । एवं रामः सीतया संश्लेषेण तिष्ठति चेद्वा रावणस्यैश्वर्यमविच्छिन्नं स्यात् । त-साधुबुद्धेः शत्रूणामपि हितमन्वेषयतः ॥ स० साधुबुद्धेः देवावतारादिषु सम्यग्बुद्धिमतः हरीश्वरस्य हनुमतः इति वक्ष्यमाणानुबुद्धिर्बभूव । तदेव व्यनक्ति—यदीति । इमाः पुरतस्तुप्ताः राक्षसराजभार्याः लङ्कायां यथावर्तन्ते तथाराघवधर्मपत्नीसीतापि यदीदृशी एतत्पुरगताः तत्तर्ह्यस्य अत्र सुप्तस्य रावणस्य सुजातं राक्षसत्वनिर्गमेन शोभनजन्म शिशुपालत्वावस्थायां भगवद्गुणप्रवेशकारणजन्म हि प्रसिद्धं भवत्यर्थः । युद्धे रामेण हतस्तन् शिशुपालत्वं प्राप्य जयो भवतीति भावः । विस्तरस्तु तीर्थव्याख्याने दृश्यः ॥ ती० यद्वा राघवधर्मपत्नी य रावणेन बलादानीता इमाराक्षसराजभार्याः तथा यदि सुग्रीवेण बलाद्धृता यदि तदा हरीश्वरस्य सुग्रीवस्य सुजातं हीतिसाधुबुद्धेः स-न्निबुद्धेः अस्य हनुमतः ईदृशी बुद्धिर्बभूवेत्यन्वयः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्या यथारावणेनाहता इत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशीय-अनेनाहता यदि तदा अस्य रावणस्य सुजातं किं सम्यग्भविष्यति किं । न भविष्यत्येवेति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । “मम दयितव्यं हतावनान्ताद्रजनिचरेण तदा विमथ्य सा । कथय मम रिपुं तमय वै ह्वगपते यमसादनं नयामि” इति रामवाक्याद्वा रावणस्य सम्यग्भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्या यथामयादृष्टा इति शेषः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि मया दृष्टाय दीत्यर्थः । अस्य मम सुजातं जन्म सफलमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । “यश्च मासां निवृत्तोऽग्रे दृष्टास्तीति वक्ष्यति । मनुष्यविभवो भोगैः सुखं सक्किल-प्यति । ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः” इति सुग्रीववचनात् प्रभोः सुग्रीवस्य प्रियसंवादकत्वेन मम जन्म सफलमिति भावः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्याः यथामयादृष्टाः राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि दृष्टाय यदि अस्य सीताया अदर्शनहेतुना सुग्रीवरामादिभ्यां त-थोपवेशनाद्यो युक्ता ज्ञादादिवानरसमानस्येत्यर्थः । सुजातमिति बुद्धिर्बभूव । “अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति । तस्मात्क्षमा-हावैव प्रायोपविशनं हि न । लक्वलापुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च” इति सीताऽदर्शनव्यथिता ज्ञादादीनां पुनर्जीवितलाभा-र्था-जातमिति भावः । यद्वा इमाराक्षसराजभार्या यथा जीवन्तीत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी जीवति यदि तदा अस्य रामस्य सुजात-मिति बुद्धिर्बभूव । “ज्ञायतां सौम्यवैदेही यदि जीवति वानवा । न ह्यहं जीवितुं शक्ता मृत्योर्जनकात्मजां” इति सीता जीवितसंशयव-थितस्य रामस्य सीता जीवितनिश्चये सति स्वजीवितलाभात्सुजातमिति भावः । यद्वा हेराक्षसराज इमाः स्त्रियो यथा भार्याः एवं राघव-धर्मपत्नी ईदृशी यदि अत्यंत सर्वसंपत्समृद्धियुक्तपुत्रपौत्रादिसहितस्यास्य तवेत्यर्थः । सुजातं हि किं सम्यग्भविष्यतीति रावणस्य हि-

पुनश्च सोचिन्तयदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता ॥

अथायमस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ॥ ७४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

शोभनं जन्म स्यादिति बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ किञ्च चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति ॥ अथ सः हनुमान् सीता गुणतः पातित्रयादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्यां एतद्विषये । महात्मा महाकुलप्रसूतोपि अयं लङ्केश्वरः । अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टमिति । आर्तरूपः अत्यन्तमार्तः । “ प्रशंसायां रूपम् ” पुनश्चाचिन्तयत् । वैदेह्याः दृढव्रतत्वात्पातित्रयभङ्गो न भवेदेव । अपि तु मिथ्यापवादमेवोत्पादितवानिति भृशं दुःखितस्सन् चिन्तितवानित्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यादि । राक्षसराजपत्नीवत्सीता स्वभर्त्रा संगता चेत्सीतापहरणं न कृतवाञ्छेत्तदास्य सुजातमित्युक्तं । तत्र निरतिशयसौन्दर्यादिशालिन्या मैथिल्याः रक्षस्त्रीसाम्यं चिन्तयता मया हीनोपमा कृतेति पश्चात्तापयुक्तस्सन् अचिन्तयत् । हि यस्मात्सीता गुणतः विशिष्टा अतः आर्तस्वरूपस्सन्नचिन्तयत् । मया हीनोपमैव कृत्यचिन्तयत् । अथ अथापि अस्यां सीतायां । अनार्यकर्म धर्षणरूपं कर्म । कृतवान् ।

कष्टं सर्वमिदं लङ्केश्वर्यै भ्रष्टं भविष्यतीत्यचिन्तयच्चैत्यर्थः । यद्वा राघवधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादानीता तथा राक्षसराजभार्याः बलात्सुग्रीवेण बन्दीकृताश्चेदस्य हरीश्वरस्य सुग्रीवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनुमतः बुद्धिर्बभूवेत्यर्थः । यद्वा । इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेनुरक्ताः ईदृशी राघवधर्मपत्नी यदि एवमनुरक्ता चेत् अस्य सुजातमिति साधुबुद्धेरपि बुद्धिर्बभूव ऐश्वर्यातिशयदर्शनविस्मयादिति भावः । अतएव वक्ष्यति—अहो वीर्यमित्यादिना । एवंहठादुक्त्वानुशयितवानित्याह—पुनश्चेति ॥ हि यस्मात्सीता गुणतः पातित्रयेन विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा अतः आर्तरूपः किं मया व्याहृतमित्यनुत्तरः सन् । अस्यामनार्यकर्म कृतवानित्यचिन्तयत् ॥ ७४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

अपदेष्टव्यमिति बुद्धिर्बभूव । “ तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान्महाप्राज्ञनोपरोद्धुल्लमर्हसि ” इतिहितोपदेशस्यवक्ष्य-
अपलात् । यद्वा एतासांमध्ये सीतानास्तीतिनिश्चिनोति—बभूवेति । इमाराक्षसराजभार्याः यथा यादृग्रूपवत्यित्यर्थः । यदि किमि-
च । राघवधर्मपत्नी ईदृशी किं ईदृग्रूपवतीकिं । किंतुत्रिलोकसुन्दरीत्यर्थः । अतएवात्र नास्तीतिशेषः । इत्यस्यहरीश्वरस्यसुजातं
च । श्वरंयथातथाबुद्धिर्बभूव ॥ ति० अथ सीताप्येतत्त्वयन्तर्गता नवेति विकल्प्याद्ये रावणस्यभद्रमेवेति बुद्धिर्हनुमतोजातेत्याह—
पतिवेति । साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य इतिबुद्धिर्बभूव । इमामहाराक्षसराजभार्याः यथातद्भुक्ताः राघवधर्मपत्न्यपि ईदृशी एतदन्तर्गता एतद्भु-
॥ च्यदित्याह तदाऽस्य रावणस्यसुजातंभद्रमेवभवति । रावणभुक्तेति मयानिवेदितेसति सीतायांमृतायामिव राघवस्योपेक्षणाद्वा
राघवयन्नाप्रसक्तैरितिभावः ॥ शि० इमाराक्षसराजभार्या यथा स्वपतिस्मरणादिषुनिरताः । ईदृशी तथारामस्मरणादिनिरता
दि राघवधर्मपत्नी । तस्मरणादीनांविघ्नोत्कृतःस्यादित्यर्थः । तदा अस्य रावणस्यसुजातं कल्याणमेवेत्यर्थः । इति साधुबुद्धेर्हरीश्व-
राधुबुद्धिः निश्चयोबभूव ॥ ७३ ॥ ति० यदीत्यनेन सूचितमस्यपक्षस्यात्यन्तासंभावितत्वमाह—पुनश्चेति । पक्षान्तरैवसोचिन्त-
विचारेणनिश्चितवानित्यर्थः । चिन्ताप्रकारः हिप्रसिद्धमेतत् । यत्सीतादेवीगुणतःपातित्रयादिगुणैर्विशिष्टा । अथ यतइत्यर्थे ।
महात्मान्महाबलोलङ्केश्वरः । निरवधिकैश्वर्यवैशिष्ट्यमनेनसूचितं । ईदृशःअस्यांजानक्यांअनार्यकर्म अपहरणरूपकर्म । आर्तरूपः
गृहीतमायारूपःसन्नकष्टं सङ्केशंयथाभवतितथाकृतवान् । यथेषाऐश्वर्यादौसरागास्यात्तदास्वरसतएवनयनस्यात्तच्चतदस्ति ।
स्माभिस्तद्विक्रोशनादेवरावणेनलङ्केशपूर्वैनयनस्यचानुभवादित्याशयः । आर्तरूपइतिपाठे आर्तसंज्ञातपीडंरूपंयस्येत्यर्थे हनुमद्विशेषणं ।
पान्तरपीडासूचकरूपइत्यर्थः ॥ स० समहात्माहनुमान् पुनश्चैवमचिन्तयत् । हियस्मात् गुणतः पातित्रयादिगुणैः सीता
विशिष्टा । अथ तस्मात् अस्यांसीतायांतद्विषये । अयं रावणः अनार्यकर्म अपहरणादिषुगुप्सितकर्म कृतवान् । अतोमृत्वा
आर्तरूपस्सन् ध्रुवंकदाप्यनिर्वर्त्यतायाश्चतंकष्टं पञ्चकष्टाख्यंतमः यातीतिशेषः । रावणदेहे जीवद्वयसमावेशात्सजीवस्यपूर्वलो-
केगतिरुक्ता द्वितीयस्यत्वत्रेतिविवेकः ॥ ७४ ॥ इतिनवमस्सर्गः ॥ ९ ॥

[पा०] १ दात्तरूपो,

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

हनुमता पुष्पकविमाने नानालङ्कारोपशोभितशयनोत्तमशायिनो नानाभरणादिविभूषितवपुषोरावणस्यावलोकनं ॥ १ ॥
तथातत्पादमूलेवीणावेणुसृदङ्गादिनानावाद्यैस्सहसंसुप्तनानावस्थापन्ननारीलिकरनिरीक्षणं ॥ २ ॥ तथा तासामध्येऽद्भुतशयन-
शायिमन्दोदरीदृष्टवतातेन तदद्भुतरूपेणतस्यांसीतात्वबुद्ध्या हर्षेण पुच्छचुम्बनादिकापेयचेष्टाविष्करणं ॥ ३ ॥

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ॥ अवेक्षमाणो हनुमान्ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥
दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैदूर्यैश्च वरासनैः ॥ महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥
तैस्य चैकतमे देशे सौम्यमालाविभूषितम् ॥ ददर्श पाण्डुरच्छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥
जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानुसमप्रभम् ॥ अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥
वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः ॥ गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥
परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् ॥ दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६ ॥
तैस्त्रिज्जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम् ॥ लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७ ॥
लोहितेनानुलिप्तं चन्दनेन सुगन्धिना ॥ सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८ ॥
वृतमौभरणैर्दिव्यैः सुरुपं कामरूपिणम् ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९ ॥
क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् ॥ प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् ॥ १० ॥
पीत्वाऽप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥ ११ ॥
निश्चसन्तं यथा नागं रावणं वानरर्षभः ॥ आसाद्य परमोद्विग्नः सोपासर्पत्सुभीतवत् ॥ १२ ॥

शयनासनं शयनस्यासनं खट्वामित्यर्थः । दान्तानि
दन्तविकारभूतानि । काञ्चनानि काञ्चनमयानि च ।
अतएव चित्राणि नानावर्णानि अङ्गानि येषां तैः
प्रान्ते दन्तमयैः ततः परं काञ्चनमयैः । सर्वत्र
वैदूर्यनिर्मितैरित्यर्थः । महाधनैः महामूल्यैः वरा-
सनैः शयनावरोहणकाले विश्रमाय स्थापितैः । उपप-
न्नं आवृतं ॥ १—२ ॥ एकतमे देशे शिरोभाग इत्य-
र्थः ॥ ३ ॥ उक्तमेवपर्यङ्कं पुनर्वर्णयन्नाह—जातरू-

पेत्यादिना ॥ चित्रभानोः सूर्यस्य ॥ ४—५ ॥ आवि-
काजिनं ऊर्णायुचर्म तेनपर्यङ्कस्योपरि फलका संधीयु-
ते । वरमाल्यानां अशोकातिरिक्तपुष्पाणां ॥ ६ ॥
महारजतवाससं हेमचित्रितवाससं । महारजतं हेम-
महारजनवाससमिति पाठे कुसुम्भरागरजितवस्त्र-
इत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं सवृक्षै-
गुल्मैश्चाढ्यं प्रसुप्तं निश्चलमित्यर्थः ॥ ९—१२ ॥

रामानु० शयनासनं आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं । शयनासनपर्यङ्काधारधिष्यमिति यावत् ॥ ती० शयनासनं शयनंचतदा-
नंच शयनासनपर्यङ्कं । उभयोपकारादुभयव्यपदेशः । यद्वा आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं । शयनस्यासनं शयनासनं । शयनगृह-
इत्यर्थः ॥ १ ॥ ति० वरासनैः स्त्रीशयनपल्यङ्कैः ॥ २ ॥ रामानु० तत्रैवप्रदेशे परमासनंचददर्शेत्याह—जातरूपपरिक्षिप्तं
त्यादिनाश्लोकत्रयेण । परमासनपर्यङ्कं ॥ ति० यद्वायत्सन्निधानेशोकाभावस्तादृशमालायुतं ॥ ४ ॥ ति० ननुसंभोगगृहेतत्र
निद्राणस्यकथंवालव्यजनवीजनं कथंचहनुमतस्ताभिरदर्शनमितिचेन्न । यन्ननिर्मितस्त्रीप्रतिमादिभिस्तत्रापितत्संभवात् ॥ ५ ॥
ति० रावणस्यतटित्स्थानीयंसौवर्णवासः ॥ ८ ॥ ति० सवृक्षवनगुल्माढ्यं पुष्पसहितवृक्षवनगुल्माढ्यंमन्दरमिवस्थितं । बाह-
स्यवृक्षाः । नासादयोऽगुल्माः ॥ स० सुरुपिणंसुन्दरं । कथमस्येत्यतउक्तंकामरूपिणमिति ॥ ९ ॥ ति० परमोद्विग्नःअयंपा-
देवीहृतवानित्येतत्समीपेऽवस्थानमनुचितमितिमत्वाखिन्नचित्तःअपासर्पत् । सुभीतवत्सुभीतोयथाभयहेतोःपिशाचादेःसंसु-
प्यानुमशकोपसर्पतितद्वत् ॥ स० परमाःमहाबलाधपिउद्विग्नाःयेनसतथा । अतोभीतवदित्युपपन्नं ॥ शि० परमोद्विग्नःभविष्य-
[पा०] १ ग. च. छ. ज. रम्यं. २ क.—घ. च. छ. ज. महासंस्तरणोपेतैः. ३ तस्यचैकतमेदेशे. जातरूपपरिक्षिप्तं
इतिश्लोकयोःपौर्वापर्यं क. ग. घ. पाठेषुदृश्यते. ४ झ. ज. दिव्यमालोपशोभितं. ट. दिव्यमाल्योपशोभितं. च. छ.
सौम्यमाल्य. ५ ग. रामरणैर्मूल्यैः.

[पा०] १ ग. च. छ. ज. रम्यं. २ क.—घ. च. छ. ज. महासंस्तरणोपेतैः. ३ तस्यचैकतमेदेशे. जातरूपपरिक्षिप्तं
इतिश्लोकयोःपौर्वापर्यं क. ग. घ. पाठेषुदृश्यते. ४ झ. ज. दिव्यमालोपशोभितं. ट. दिव्यमाल्योपशोभितं. च. छ.
सौम्यमाल्य. ५ ग. रामरणैर्मूल्यैः.

अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः ॥ सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स महाकपिः ॥ १३ ॥
 शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् ॥ गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥ १४ ॥
 काञ्चनाङ्गदनद्वौ च ददर्श स महात्मनः ॥ विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥
 ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ ॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥
 पीनौ सममुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ ॥ सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ खड्गुलीतललक्षितौ ॥ १७ ॥
 संहतौ परिधाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ ॥ विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८ ॥
 शशक्षतजकल्पेन मुशीतेन सुगन्धिना ॥ चन्दनेन परार्धेन खनुलिप्तौ खलंकृतौ ॥ १९ ॥
 उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ ॥ यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥
 ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ ॥ मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रूषिताविव ॥ २१ ॥
 ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२ ॥
 चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः ॥ मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३ ॥
 तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महामुखात् ॥ शयानस्य विनिश्चासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥
 मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् ॥ मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥
 रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना ॥ पीनायतविशालेन वक्षसाभिविराजितम् ॥ २६ ॥

अथ अपसर्पणानन्तरं । आरोहणं सोपानं । आसाद्य अ-
 धिरूह्य । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यं ॥ १३ ॥ यस्यग-
 न्धेनान्ये हस्तिनोभीता भवन्ति स गन्धहस्ती । प्रस्रवणं
 निर्झरं ॥ १४ ॥ निक्षिप्तौ प्रसारितौ ॥ १५ ॥ विष्णुचक्रप-
 रिक्षतौ । विष्णुः उपेन्द्रः ॥ १६ ॥ सङ्गतौ देहानुरूपौ
 स ॥ १७ ॥ संहतौ दृढसंघिवन्धौ । विक्षिप्तौ शयने निहि-
 तौ । प्रञ्चाङ्गुलिमत्तया पञ्चशीर्षावित्युक्तं । एतदन्तस्य
 मणिलयनेनान्वयः । अत्र द्विभुजत्वैकमुखत्वोक्तिः स्त्रीणां

कामनीयत्वाय ॥ १८—१९ ॥ यक्षादीन् रावयितुं
 शीलमनयोरस्तीति तथा ॥ २० ॥ ददर्शेति पुनरभि-
 धानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ २१ ॥ परिपूर्णाभ्यां
 दीर्घवृत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥ निश्चासस्य चूतादिसु-
 रभित्वं तदधिवासितरसावल्यादिमधुसेवनात् । मृ-
 ष्टान्नरससंयुक्तः षड्रसपदार्थगन्धयुक्तः । पानगन्धपु-
 रस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयुक्तः ॥ २३—
 २४ ॥ अपवृत्तेन स्थानात्किञ्चलितेन ॥ २५—२६ ॥

अथारोहणमासाद्यवे-
 न्तरमाश्रितः सोपानमार्गेणान्यवेदिकामारूढइत्यर्थः ॥ १३ ॥ स० गन्धहस्तिनिसंविष्टं गन्धहस्तिनामत्तगजेननित-
 मष्टअध्यारूढं प्रस्रवणं गिरिमिवस्थितं ॥ १४ ॥ कृतव्रणौ कृतव्रणकिणौ । वज्रचक्रयोरप्यसाध्यमृत्युरितिभावः ॥ स०
 चक्रपरिक्षतौ विष्णोरुपेन्द्रस्ययच्चक्रसैन्यं देवगणस्तेनपरिक्षतौ विविधायुधजालेनपरिक्षतौ । तेनसुदर्शनस्यामोघलमक्षुण्णं ।
 सैन्यरथाङ्गयोः ' इतिविश्वः । भगवच्चक्रादन्यदिदंवा ॥ १६ ॥ शि० रुषितौ कुदौ ॥ ति० ददर्श अत्यादरेणददर्श ।
 पुनरुक्तिः । महाही महासर्पौ ॥ अत्रद्विभुजत्वकथनाद्युद्धादिकालएवविंशतिभुजत्वंदशशीर्षत्वंचेतिबोध्यं ॥ २१ ॥ ती० भु-
 यामितिद्विभुजत्वं महामुखादितिबुद्ध्यमाणमेकमुखत्वंचरावणस्यकामरूपत्वात्संगच्छते ॥ २२ ॥ ति० बकुलोत्तमसंयुतः
 बकुलगन्धयुतः । अयंपुरुषविशेषश्चासधर्मइतिकतकः । पानंमधु । राक्षसत्वादेववामाचारेणपूजाकरणान्मधुपानं ॥ २३ ॥
 विराजतामुकुटेन । उपलक्षितमितिशेषः । शोभिनाहारेण शोभनहारवता वक्षसा उपलक्षितमितिशेषः ॥ २५—२६ ॥

[पा०] १ च. वेदिकां परमाश्रितः. २ ड. झ. ज. ट. क्षीबं. ३ ख. च. छ. ज. राक्षसराजानं. ४ ड. झ. ज. ट.
 नंशुभं. ५ ड. झ. ज. ट. हस्तिनिसंविष्टं. ६ च. छ. ज. सुमहात्मनः. क. घ. समहाकपिः. ७ क. ग. घ. रापीडित. च.
 ज. रूपीडन. ८ क. ग. घ. संहतौ. ९ ग. सलक्षण. १० क. ड.—ट. खड्गुलीयकलक्षितौ. ११ ड. झ. ट. संहतौ.
 १२ घ. संहतौपरिधाकारौ उत्तमस्त्रीविमृदितौ । समौचविपुलौशुद्धौ गन्धोत्तमनिषेवितौ. १३ ग. विभूषितौ. १४ ग. च.
 ज. स्तत्र. १५ ट. रुषिताविव. १६ ड. झ. ट. पूर्णाभ्यामुभाभ्यां. १७ ड.—ट. राक्षसराजस्य. १८ क. पूरयामास.
 १९ क. ख. घ. ड. झ. ज. ट. विराजता. २० ड. झ. ज. ट. विराजता.

पाण्डरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् ॥ महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तमवाससा ॥ २७ ॥
 माषराशिप्रतीकाशं निश्च्यसन्तं भुजङ्गवत् ॥ गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥
 चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानचतुर्दिशम् ॥ प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥
 पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः ॥ पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ ३० ॥
 शशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः ॥ अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥
 नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्गगाः ॥ वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः ॥ ३२ ॥
 वज्रवैडूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् ॥ ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ॥ ३३ ॥
 तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः ॥ विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥
 मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः ॥ तेषु तेष्वावकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥
 अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी ॥ विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥
 काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ॥ महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥
 अन्या कक्षगतेनैव मङ्गुकेनासितेक्षणा ॥ प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥
 पटहं चारुसर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी ॥ चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव भामिनी ॥ ३९ ॥
 काचिद्वंशं परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना ॥ रंहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥ ४० ॥
 विपश्चीं परिगृह्णान्या नियता नृत्तशालिनी ॥ निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥
 अन्या कनकसंकाशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः ॥ मृदङ्गं परिपीड्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥
 भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्षगेन कुंशोदरी ॥ षण्णेन संहानिन्ध्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥
 डिण्डिमं परिगृह्णान्या तथैवासक्तडिण्डिमा ॥ प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगृह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥

अपविद्धेन पर्यस्तेन । क्षौमेण उत्तरीयरूपेण ॥ २७
 —२८ ॥ विद्युद्गणैरिव विद्युत्समूहैरिव । रावणं तस्य
 पत्नीश्च ददर्शेत्यन्वयः ॥ २९ ॥ रक्षःपतेर्गृहे इति
 परशेषः ॥ ३०—३१ ॥ राक्षसेन्द्रस्य भुजं अङ्गं ग-
 च्छन्तीति राक्षसेन्द्रभुजाङ्गगाः । उत्सङ्गोपवेशनालि-
 ङ्गनाभ्यां लालिता इत्यर्थः । वराभरणधारिण्यइति
 द्वितीयार्थे प्रथमा । निषण्णाः शयानाः । ददृश इत्या-
 त्मनेपदमार्षे ॥ ३२ ॥ श्रवणान्तेष्वङ्गददर्शनं बाहूनुप-
 धाय शयनात् ॥ ३३—३५ ॥ अङ्गहारः नृत्तविशे-
 षादङ्गविक्षेपविशेषः । तथोक्तं भरतशास्त्रे “अङ्गानां
 योग्यदेशेषु हरणेन यथोचितम् । अङ्गनिर्वर्तनीयत्वा-
 दङ्गहारस्तथोच्यते” इत्यादि । कोमलैः सुकुमारैः ।

नृत्तशालिनी सुषुप्त्यवस्थायामपि वासनाबलेन नृत्त-
 सन्निवेशविशिष्टा स्थितेत्युच्यते ॥ ३६ ॥ महानदी-
 प्रकीर्णा महानदीप्रसृता । नलिनी समूलनाल-
 पद्मजालकं । पोतं यानपात्रं । वीणां परिष्वज्य प्र-
 काचित् नद्यां प्लवमाना यदृच्छया पोतसंयुक्ताः
 नलिनीव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मङ्गुकेन व-
 विशेषेण ॥ ३८—३९ ॥ वंशं वेणुं ॥ ४० ॥ वि-
 ष्ची सप्ततन्त्री । षट्तन्त्री वीणा ॥ ४१—४२ ॥ प-
 ण्णेन मर्दलेन ॥ ४३ ॥ यथा पूर्वा तथैवासक्त-
 ण्डिमान्या तं डिण्डिमं परिगृह्य परिष्वज्य । प्रसुप्त-
 कथमिव । तरुणं वत्समुपगृह्येव । डिण्डिमः पण-
 दः । यद्वा अन्या भामिनी डिण्डिमं परिगृह्यावल-

ति० विमानं मञ्चकविशेषः । पुष्पकमित्यन्ये । विराजत व्यराजत ॥ ३४ ॥ ति० मदव्यायामेन रतिजेन ॥ ३५ ॥ ति०
 विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी विशेषेणन्यस्तंशुभंयेषुधात्रा तादृशानिसर्वाण्यङ्गानियस्यास्ता ॥ शि० विन्यस्तानि विधिनानिर्मितानि

[पा०] १ ड. क्ष. ज. ट. दीप्यमानं. २ ग. घ. च. छ. ज. विद्युल्लतैरिव. ३ ड. क्ष. ज. ट. विराजत. ४ घ. निषण्णा
 ५ ग. घ. स्थाचान्याः. ६ क. ग.—ट. कामिनी. ७ ख. ड. क्ष. ज. ट. काचिद्वीणां. ८ ड. क्ष. ज. ट. वरप्रियतम
 ९ क. लब्ध्वा. १० गं. ड. ज. ट. सकामेवहि. ११ क. घ. कामिनी. १२ घ. कनकवर्णाङ्गीमृदु. क. कनकवर्णाभैर्मृदु
 १३ घ. शुभोदरी. १४ ग. च. छ. ज. सदैवान्या. १५ क. ख. सुपगृह्येव.

काचिदाडम्बरं नारी भुजसंभोगपीडितम् ॥ कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥
 कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी ॥ वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥
 पाणिभ्यां च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ ॥ उपगूह्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७ ॥
 अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना ॥ अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८ ॥
 आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः ॥ निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥
 तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे ॥ ददर्श रूपसंपन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥ ५० ॥
 मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् ॥ विभूषयन्तीमिव तैस्त्रिश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥
 गौरीं केनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् ॥ कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥
 स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ॥ ५३ ॥
 हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ [दृष्ट्वा सीतेति हृष्टोऽभूद्दीनश्चारित्रदर्शनात्] ॥ ५४ ॥

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम ॥

स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निर्दर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

युक्तिपर्यालोचनयामन्दोदर्यासीतात्वबुद्धिविधूननपूर्वकं पानभूमिगतवताहनुमता परितोरावणं प्रसुप्तानां नानावस्था-
 युक्तनानास्त्रीणामवलोकनेन सह नानाविधपानपात्राद्यवलोकनं ॥ १ ॥ तथा परदारदर्शनेन स्वस्य दुरिताशङ्कनपूर्वकं पुनः
 स्वस्य वशीकृतमनस्कवादिहेतुभिस्तत्पराकरणं ॥ २ ॥ तथा पानभूमौ सीताया अदर्शने ततो न्यत्र तदन्वेषणोपक्रमः ॥ ३ ॥

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा ॥ जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥

आसक्तडिण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा
 रमणमुपगूह्य वत्सं पुत्रं परिगृह्यैव प्रसुप्ता ।
 डिण्डिमं परिगृह्य वादनार्थं परिगृह्य । तथैव वाद-
 ३ एव आसक्तडिण्डिमा अन्या तरुणं वत्समुप-
 प्रसुप्ता ॥ ४४ ॥ आडम्बरं तूर्यभेदं । भुजसं-
 पीडितं भुजपरिणाहपीडितं भुजपरिश्लेषपीडितं
 ॥ ४५ ॥ अपविध्य पर्यस्य । अनेन सलिलसंबन्धः
 भिद्यते । परिमार्जिता सलिललवसंमार्जिता । अप-
 कलशनिर्गलितगन्धोदकसिक्ता काचित् । वसन्ते
 निपरिहाराय सलिललवसमुक्षिता मालेव बभावि-
 ॥ पुष्पशबलेत्यनेन कलशस्थजलस्य कुङ्कुमादिर-
 सितत्वमुच्यते । सर्वाभरणभूषितत्वं वा । इयं च
 वणस्य करकधारिणीति गम्यते ॥ ४६—४८ ॥

आतोद्यानि । “ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वं मुरजा-
 दिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ।
 चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकं” इत्यमरः
 ॥ ४९—५१ ॥ किमिव गौरीमित्यत्राह—कनकव-
 र्णाङ्गीमिति । इष्टां रावणस्येति शेषः ॥ ५२—५३ ॥
 हर्षेणेत्यर्थः ॥ हर्षेण युक्तः ननन्द उत्तरोत्तरमानन्दम-
 वापेत्यर्थः ॥ ५४ ॥ तदेवोपपादयति—आस्फोटया-
 मासेति ॥ चिक्रीड ननर्तेति यावत् । स्वां प्रकृतिं
 स्वासाधारणं चापल्यं ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

तां बुद्धिं मन्दोदर्या सीताबुद्धिं । अवस्थितो बभूव

१ आपातानिवाशुभाङ्गानियस्यास्सा ॥ ३६ ॥ ती० जगौ हर्षान्मन्दगानंकृतवानित्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. मथतां. २ क. ख. ग. ड.—ट. चस्त्रिश्रिया. ३ ख. ग. ड.—झ. ट. कनकवर्णाभां. ४ ग.
 तादृष्ट्वास. ५ ग. हर्षेणचसमायुक्तो. ६ क. ननाद. ७ इदमर्थं ड.—ज. ज. ट. पाठेषुदृश्यते. ८ क. च. छ. ज. निर्दर्शयानः.

न रामेण वियुक्ता सा स्वप्नमर्हति भामिनी ॥ न भोक्तुं नाप्यलंकर्तुं न पानमुपसेवितुम् ॥
 नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् ॥ २ ॥
 न हि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ॥ अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३ ॥
 क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथा पराः ॥ नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा ॥ ४ ॥
 सुरवेष्टु मृदङ्गेषु पीठिकासु च संस्थिताः ॥ तैश्चास्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥ ५ ॥
 अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ॥ रूपसँल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा ॥ ६ ॥
 देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ॥ रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥ ७ ॥
 तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥ ८ ॥
 स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् ॥ करेणुभिर्भयथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्रिपः ॥ ९ ॥
 सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः ॥ ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥ १० ॥
 मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः ॥ तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११ ॥
 रौक्मेषु च विशालेषु भोजनेष्वर्धभक्षितान् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो मयूराङ्कुटांस्तथा ॥ १२ ॥
 वराहवार्ध्राणसकान्दधिसौर्वचलायुतान् ॥ शैल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १३ ॥

स्वस्थचित्तो बभूव ॥ १—२ ॥ त्रिदशेष्वपीत्यनन्तरं
 अन्येयमित्यर्थः ॥ पानभूमौ ततोऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ ३ ॥
 क्रीडितेनेत्याद्यपराः स्त्रिय इत्यन्तमेकं वाक्यं ।
 ददर्शेत्यनुषज्यते । क्रीडितेन क्रीडया । भावे निष्ठा ।
 विप्रहताः क्लान्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥ संस्थिताः उपधानीकृत्य
 शयिताः । संविष्टाः सुप्ताः ॥ ५ ॥ तत्र सीताया अदर्श-
 नात्पुनरपि रावणस्थानमागत्य ददर्शेत्याह—अङ्गना-
 नामिति ॥ रूपसँल्लापशीलेन स्वसौन्दर्यवर्णनशीलेन ।
 रावणविषयरूपप्रशंसाशीलेन वा । युक्तगीतार्थभाषिणा
 युक्तं उपपन्नं गीतार्थं भाषितुं शीलमस्येति युक्तगी-

तार्थभाषी तेन । देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञे-
 नेत्यर्थः । अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंसुप्तमित्य-
 न्वयः । रतशब्देन बाह्यसुरतमुच्यते । अभिरतशब्देन
 करणबन्धादिकमुच्यते । रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तं
 तथा । स्नातानुलिप्तादिवत्समासः । क्रीडाखेदेन सुप्त-
 मित्यर्थः । रावणमिति शेषः ॥ ६—८ ॥ परिकीर्णः
 परिवृतः ॥ ९ ॥ पानभूमेः पुनर्दर्शनोक्तिस्तत्रत्यपदा-
 र्थकथनाय ॥ १० ॥ भागशः पिण्डशः ॥ ११ ॥
 मयूरादिशब्दाः मयूरादिविकारमांसपराः ॥ १२ ॥
 वार्ध्राणसाः छागविशेषाः । “त्रिपिबन्तिन्द्रियं मे

रामानु० अत्रपुनरपि पानभूमौ स्त्रीणां रावणस्य च दर्शनाभिधानात्क्षणमन्यत्रान्विध्य विशेषणमार्गितुं पुनः पानभूमौ
 दृष्टवानित्यवगम्यते ॥ ४ ॥ ती० युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तं उपपन्नं यथा तथा गीतस्य भरतशास्त्रस्यार्थभाषितुं शीलमस्येति
 तेन । भरतशास्त्रार्थव्याख्यानचतुरेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥ रामानु० मयूराङ्कुटानिति स्वरूपेण निर्देशात्तत्तदाकारविशिष्टतया
 इत्यवगम्यते ॥ १२ ॥ ती० वार्ध्राणसः पक्षिविशेषः । ‘कृष्णग्रीवोरक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः । सर्वे वार्ध्राणसः पक्षी’
 [पा०] १ क. रामादुपस्थातुं. २ क. ग. नराणामपि. ३ अ. पानभूमिददर्शसः. ड.—झ. ट. भूयस्तत्र चचार
 पानभूमौ हरिश्चैष्टः सीतासंदर्शनोत्सुकः इत्यर्थमधिकंच दृश्यते. ४ ग. ड. ज.—ट. मुरजेषु. ५ झ. चेलिकासु. ६ ख. च. छ.
 तदास्तरण. ग. कुथास्तरण. ७ देशकालाभियुक्तेनेत्यर्थानन्तरं क. ग. ड.—ट. पाठेषु रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथ-
 अन्यत्रापि वरस्त्रीणारूपसँल्लापशायिनाम् । सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं सदर्शह । देशकालाभियुक्तं युक्तवाक्याभिधायित-
 इति चत्वार्यर्थानि अधिकानि दृश्यन्ते. एषां तिलकव्याख्यानंच दृश्यते. तथाहि । देशकालाभियुक्तेन तद्विषयपरिज्ञान-
 युक्तवाक्यस्य देशकालोचितवाक्यस्याभिधानशीलेन । एतत्सर्वं निद्रोद्धमवशादेव बोध्यं । रताधिकेन उत्तमक्रीडावता संयुक्ता-
 भूमिं ददर्श । अन्यत्रापि त्यादिश्लोकद्वयनव्याः प्रमादान्न पठन्ति । अन्यत्रापि पानभूमिभिन्ने रावणशयनगृहे । बहिस्स्थां पानभू-
 दृष्ट्वा पुनरभ्यन्तरे शयनस्थानभागत्यान्वेषणं । रूपविषयोः सँल्लापो वर्णनं तत्पूर्वं शयानानां युवतीनां वरस्त्रीणां सहस्रमुच्यमान-
 गुणंददर्श । तत् पूर्वदृष्टं. ८ क. ड. झ. ट. रताभिरतसंयुक्तं. ९ अ. तथा. १० झ. ट. भोजनेष्वप्यर्धभक्षितान्. ड. भोजने-
 ष्वर्धभक्षितान्. ११ ड. झ. अ. ट. वराहवार्ध्राणसकान्. ज. वराहयूथान् ददितान्. क. ग. वराहयूथान्सुकृतान्. १२ अ. छ. ३
 शल्यकान्मृगमायूरान्.

ककुरान्विविधान्सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान् ॥ महिषानेकशल्यांश्च च्छागांश्च कृतनिष्ठितान् ॥
लेह्यानुच्चावचान्पेयान्भोज्यानि विविधानि च ॥ १४ ॥

तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः ॥ हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १५ ॥

पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ॥ कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुण्यति श्रियम् ॥ १६ ॥

तत्रतत्र च विन्यसैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः ॥ पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तैवोपलक्ष्यते ॥ १७ ॥

बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ॥ मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १८ ॥

दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि ॥ शर्करासवमांध्वीकपुष्पासवफलासवाः ॥ १९ ॥

वासचूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैः पृथक्पृथक् ॥ सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ २० ॥

हिरण्मयैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि ॥ जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २१ ॥

यूपस्याग्रचरं तथा । रक्तवर्णं च राजेन्द्र च्छागं
वार्ध्राणसं विदुः ” इति स्मृतेः ॥ पक्षिविशेषइत्यन्ये ।
खड्गमृगइत्यपरे । “ वार्ध्राणसः खड्गमृगः ” इतिहला-
युधः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यांसंस्कृ-
तानित्यर्थः । सौवर्चलं रुचकाख्योलवणविशेषः ।
“ सौवर्चलेक्षुरुचके ” इत्यमरः । शल्यान् श्वाविधः ।
“ श्वावित्तुशल्यः ” इत्यमरः । मृगमयूरादीनां पुनः-
कथनं प्रदेशभेदात् ॥ १३ ॥ ककुरान् पक्षिविशेषान् ।
“ कृकणककरौ समौ ” इत्यमरः । सिद्धान् पक्वान् ।
एकशल्यान् मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् पर्याप्तप-

कुशलसंयुक्तैः समर्थसूदसंयोजितैः । एवंभूतैः मांसैः सह
दृष्ट्वा इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ १८ ॥ दिव्याः अमृ-
तमथनोद्भूतवारुणीजातीयाः । प्रसन्नाः निष्कल्मषाः ।
कृतसुराः कृत्रिमसुराः । कृत्रिमसुरा एवाह—शर्क-
रेति । शर्करासवाः शर्करया कृताः । माध्वीकाः
मधुना कृताः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः ।
फलासवाः फलरसकृताः । तथोक्तमर्णवे —“ पानकं
द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्ष्वम् । मधूत्थं शीधुमा-
ध्वीकं मेरेयं नारिकेलजं ” इति ॥ १९ ॥ वासचूर्णैः
अधिवासचूर्णैः सह दृष्ट्वाः हनुमतेतिशेषः । बहुप्रका-
रैर्मांसैः सह सुराः वासचूर्णैः सह हनुमता तत्र पान-
भूमौ दृष्ट्वा इति संबन्धः । तैस्तैरित्याद्युत्तरशेषः ।
तैस्तैर्मांसविशेषैस्सुराविशेषैर्वासचूर्णैश्च पृथक्पृथक्
संततेति संबन्धः । बहुसंस्थितैः बहुसंस्थानैः ॥ २० ॥
हिरण्मयैरिति अत्रापि संततेति पूर्वणान्वयः ।
हिरण्मयैः रजतमयैः । “ कृताकृतं हेमरूपं हिरण्य-
मभिधीयते ” इति वचनात् । तैस्तैः पृथक्पृथक्
संतता बहुसंस्थितैर्माल्यैर्हिरण्मयैः स्फाटिकैरपि

सह । “ युगपर्याप्तयोः कृतं ” इत्यमरः ॥ १४ ॥ आम्लल-
वणैः आम्लप्रधानैः लवणप्रधानैश्च । रागषाडवैः
षाडवैः । रागः श्वेतसर्षपः । “ रागस्सिद्धा-
षाडवः ” इतिसूदशाखं । षाडवाः षड्रससंयोग-
माल्यविशेषाः । प्रदीपे त्वन्यथोक्तं “ सिताम-
धुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो
सिन्धुश्चेत्षाडवः स्मृतः ” इति ॥ १५—१७ ॥

धर्मोक्तेः । छागविशेषोवा ‘ त्रिपिबंलिन्द्रियक्षीणं श्वेतवृद्धमजापतिं । वार्ध्राणसंचतंप्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ’ इतिस्म-
रः । त्रिपिबं पानकालेमुखपर्यन्तं कर्णयोर्लंबमानत्वात् त्रिभिः मुखेनकर्णाभ्यांचपिबतीतित्रिपिबं । खड्गमृगोवा । ‘ वार्ध्रा-
णसः खड्गमृगः ’ इतिहलायुधः ॥ १३ ॥ ती० कसुरानितिपाठेतिलादिमिश्रितौदनान् ॥ १४ ॥ स० संयुक्तैःसम्यग्रचितैः । दातृ-
कृतसंयुक्तैरितिवा । ‘ पर्याप्तक्षेमपुण्येषुकुशलंशिक्षितेत्रिषु ’ इत्यमरः ॥ दिव्याःमनोहराः । प्रसन्नाःदर्शनमात्रेपिपासाज-
नसुराः स्वतएवसमुद्राद्युत्पन्नाः । कृतसुराःमादकरसैर्नूतनतयाकृताः ॥ ती० मार्द्राकाइतिपाठे द्राक्षाफलविकारा । ‘ मृ-

[पा०] १ ड. झ. ट. ककुरान्विविधाञ्छागान्शकानर्ध. च. छ. ज. ककुरान्विविधाञ्छागान्. २ छ. ज. ज.
षांश्चानेक. ३ ड. झ. ट. छेदाश्च. ४ ड. झ. ज. ट. भोज्यानुच्चावचानिच. ५ च. छ. ज. विमलैर्विविधैरपि. ६ ड. ज.—ट.
धिका. ७ क. ख. ततस्तत्र. ८ ग. संश्लिष्टैः. झ. ज. सुश्लिष्टशयनासनैः. ९ च. छ. ज. कृतसुरास्तथा. १० क. घ.—ट.
ध्वीकाः. ११ क. वासचूर्णैश्चविविधाः. १२ ड. झ. ज. ट. कलशैर्भाजनैः. च. छ. ज. सुकृतैःकरकैः. क—घ. करकैर्भाजनैः.

राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च ॥ पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २२ ॥
 सोपश्यच्छातकुम्भानि शीघोर्मणिमयानि च ॥ रोजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ २३ ॥
 क्वचिद्वर्धवशेषाणि क्वचित्पीतानि सर्वशः ॥ क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २४ ॥
 क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान्क्वचित्पीतानि भागशः ॥ क्वचिद्वर्धवशेषाणि पश्यन्वै विचचार ह ॥ २५ ॥
 क्वचित्प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदालोलितैर्धटैः ॥ क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ २६ ॥
 शयनान्यत्र नारीणां शुभ्राणि बहुधा पुनः ॥ परस्परं समाश्लिष्य काञ्चित्सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २७ ॥
 काञ्चिच्च वस्त्रमन्यस्याः स्तम्पन्त्याः परिधाय च ॥ अहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः ॥ २८ ॥
 तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् ॥ नाल्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ २९ ॥
 चन्दनस्य च शीतस्य शीघोर्मधुरसस्य च ॥ विविधस्य च माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च ॥
 बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्रहन् ॥ ३० ॥

रसानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ॥ प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३१ ॥
 श्यामा वदातास्तत्रान्याः काञ्चित्कृष्णा वराङ्गनाः ॥ काञ्चित्काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ ३२ ॥
 तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् ॥ पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमसीद्यथैव हि ॥ ३३ ॥
 एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः ॥ ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च जानकीम् ॥ ३४ ॥
 निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स महाकपिः ॥ जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ॥ ३५ ॥

भाजनैस्संतता जाम्बूनदमयैरन्यैः करकैश्चाभिसंवृता भूमिः शुशुभ इति संबन्धः ॥ २१—२२ ॥ शीघोः मध्यस्य ॥ २३ ॥ पानानि पानपात्राणि ॥ २४ ॥ क्वचिद्भक्ष्यानि त्यादिनिद्राबलपराजिता इत्यन्तमेकं वाक्यं ॥ क्वचित्प्रभिन्नैरित्यादिषु सहयोगे तृतीया हेतौ तृतीया वा । प्रभिन्नत्वादालोलितत्वाच्च संपृक्तमाल्यानि माल्यमिश्राणीत्यर्थः । परस्परमित्यादि पश्यन्वै विचचारेति पूर्वणान्वयः ॥ २५—२८ ॥ गात्रजं

गात्रस्थं । मन्दमनिलं प्राप्येव अत्यर्थं न स्पन्दत इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ चन्दनस्येत्यादि उद्रहन् प्रववावित्यपकृष्यते ॥ ३० ॥ रसादीनां सुरभिर्गन्धः विमाने मूर्च्छितः व्याप्तः सन् प्रववौ चचार ॥ ३१ ॥ वदाताः अवदाताः । भागुरिमतेनालोपः । शुभ्रा इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ चकारोप्यर्थकः । निद्रापरवशानामपि रूपं प्रसुप्तानां पद्मिनीनां रूपमिव रम्यमासीदिति ॥ ३३—३४ ॥ धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपः ।

ह्रीकापोस्तनीद्राक्षा ' इत्यमरः ॥ शि० दिव्याः वृक्षकोटरादिद्वारावरुणादिप्रेषिताः सुराः ॥ १९ ॥ ति० शून्यानि पतिशून्या अतएव परस्परं समाश्लिष्येति ॥ २७ ॥ ति० अपहृत्य बलाद्ब्रूहीला । उपगुह्य प्रावृत्य । उपगम्य तच्छयनस्थानं प्राप्य पश्यन्विचचारेति संबन्धः ॥ २८ ॥ रामानु० चन्दनस्य अनुलेपनचन्दनस्य । धूपस्य गृहाधिवासार्थधूपस्य । स्नानानां चन्दनं स्नानार्हचन्दनानां । धूपानां केशाधिवासधूपानां । मारुतः एतेषां विविधगन्धमुद्रहन् प्रववौ । अतएव सुरभिः प्राणतर्पणः गन्धो विमाने पुष्पके । मूर्च्छितः व्याप्त इति संबन्धः ॥ ३१ ॥ ति० ततो निरीक्षणानन्तरं । ' नेक्षेत नम्रां परस्त्रियं ' इति शास्त्रस्मरणं शेषः । तदेवाह—धर्मेति । धर्मलोपनिमित्तं यत्साध्वसंभयं तेन शङ्कितः भीत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ज. ट. पानश्रेष्ठं तथाभूमिं. २ अ. तानितानिच. ३ ख. क्वचिद्वर्धवशेषाणि. ४ ड. झ. स्पीतान्यशेषतः. ५ ड. झ. ट. त्पानं विभागतः. ज. त्पानं विभागशः. च. छ. ज. त्पानानि सर्वशः. ६ ख. ड.—ट. क्वचिद्वर्धवशेषाणि. ७ क.—ट. शून्यानि. ८ क. सुप्ताः पुनः पुनः. ९ ड. च. छ. झ. ज. ट. काञ्चिच्च वस्त्रमन्यस्या अपहृत्योपगुह्य उपगम्या बला सुप्तानिद्राबलपराजिता. १० ग. घ. अपहृत्योपगूह्यतां. ११ ग. ज. उपगम्या बलाः. १२ क. ग. ड. झ. ज. पुष्पस्य. १३ क. ड.—ट. मारुतस्तस्य. १४ ट. रसानां च धनानां च. क. ख. ग. ड.—ज. स्नानानां च चन्दनानां च. ग. पानानां चन्दनानां च. १५ क. स्तास्तत्र. १६ क. मासीत्तदद्भुतं. १७ ख. ड. झ. ज. ट. समहातेजाः. ग. च महातेजाः. च. ज. सुमहावीरः. १८ क. ख. ड. झ. ज. ट. शङ्कां.

परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ इदं खलु ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति ॥ ३६ ॥
 न हि मे परदाराणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ॥ ३७ ॥
 तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३८ ॥
 कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः ॥ न हि मे मनसः किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ३९ ॥
 मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने ॥ शुभाशुभास्वस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४० ॥
 नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् ॥ स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ॥ ४१ ॥
 यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्ग्यते ॥ न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४२ ॥
 तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया ॥ रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४३ ॥
 देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् ॥ अवेक्षमाणो हनुमानैवापश्यत जानकीम् ॥ ४४ ॥
 तामपश्यन्कपिस्तत्र पश्यन्श्चान्या वरस्त्रियः ॥ अपक्रम्य तदा वीरः प्रंध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४५ ॥
 स भूयस्तु परं श्रीमान्मारुतिर्यत्नमास्थितः ॥ आपानभूमिमुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

च्छङ्कितः ॥ ३५ ॥ परदारावरोधस्य परदाररूपान्तः-
 चिन्तनम् ॥ ३६ ॥ मे दृष्टिः कदाचिदपि परदाराणां
 विषयवर्तिनी नहि । परदारसंबन्धिविषयपरा नही-
 तत्ता । तथाप्ययं परदारपरिग्रहः दृष्टः इदमसङ्गत-
 ॥ ३७ ॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य नियतैकरू-
 पस्य ॥ ३८ ॥ वैकृत्यं विकारः । उपपद्यते
 ॥ ३९ ॥ शुभाशुभास्वस्थासु शुभकरणाशु-
 णेषु विषये । इन्द्रियाणां प्रवर्तने मन एव हेतुः
 स्थितं न तदभिलाषि जातमित्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु परदारदर्शनमपि परिहरणीयं तत्किमर्थं कृतं
 तत्राह—नान्यत्रेति ॥ अन्यत्र स्त्रीव्यतिरिक्ते ।
 संपरिमार्गणे कर्तव्ये स्त्रीष्वेव हि स्त्रियो दृश्यन्ते
 ॥ ४१ ॥ योनिः जातिः । सजातीयइत्यर्थः ॥ ४२
 —४३ ॥ अपश्यत अपश्यत् ॥ ४४—४५ ॥ तत्
 रावणान्तःपुरं ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
 ण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

धर्मलोपं दर्शयति—परदारेति । परदारावरोधस्य । दारशब्दः स्त्रीसामान्यवाची । अवरोधशब्दः स्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची ।
 अनेन नम्रप्रायस्त्वसूचितं । तत्समयेव सनानां विपर्ययात् । किंच परदारा एव परिग्रहो भार्यायस्य सः अतिपापी रावणश्च दृष्टः ।
 दर्शनमपि धर्मलोपकारीति भावः ॥ ३७ ॥ ति० अथ पुनर्विचारेण तदलोपबुद्धिरप्युत्पन्नेत्याह—तस्येति । अन्याचिन्ता
 न्ताविरोधिनी । निश्चिते प्रमाणप्रतिपत्ते । एकान्ते सिद्धान्ते तद्विषयज्ञाने चित्तं । अतएव साचिन्ता कार्यनिश्चयदर्शिनी
 या कर्तव्यनिर्णयसमर्था ॥ ८ ॥ इत्येकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ क. ग. घ. च. ज.—ट. ननु. २ घ. मूलं. ३ च. छ. स्त्रियाः संपरिमार्गणे. ४ ख. ड.—ट. शक्यं. ५ ग.
 ६ च. छ. ज. नात्र. ख. नापि. ६ क. नैव पश्यति. ७ ख. ग. ड.—ट. प्रस्थातुं. ८ ड. छ.—ट. भूयस्सर्वतः श्रीमान्.
 भूयस्तां पुरीं श्रीमान्. घ. ज. भूयस्तत्परः श्रीमान्. ९ च. छ. ज. पानभूमिं समुत्सृज्य विचेतुं च प्रचक्रमे. १० क. ग. घ.
 झ. ञ. ट. तां विचेतुं.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

पुनरपि हनुमता रावणगृहे लतागृहचित्रगृहादिनानास्थानेष्वन्वेषणेपि सीताया अदर्शनेन तस्या रावणेन प्रमापणादिसंभावनाया स्वयत्नस्यैकल्यशङ्कया अकृतकार्यतया सुग्रीवाद्यवलोकनस्यातिजुगुप्सितत्वशङ्कया च निर्वेदाधिगमः ॥ १ ॥ तथा निर्वेदस्यानर्थसाधनत्वाध्यवसायेन अनिर्वेदस्य श्रेयस्साधनत्वनिर्धारणेन च पुनरप्यन्वेषणेऽसमुद्यमः ॥ २ ॥ तथा चतुरङ्गुलदेशमात्रानवशेषीकरणेन पुनरन्वेषणेपि सीताया अदर्शनेन विषादाधिगमः ॥ ३ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहाश्चित्रगृहान्निशागृहान् ॥

जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥

स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन् घुनन्दनस्य ताम् ॥

ध्रुवं हि सीता म्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥

सा राक्षसानां प्रवरेण जैनकी स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती ॥

अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ॥ ३ ॥

विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः ॥

समीक्ष्य सा राक्षसराजयोषितो भयाद्विनेष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥

सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरैश्चिरम् ॥

न मेस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥

दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्ट्वा रावणयोषितः ॥ न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥

किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ॥ गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः ॥

अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥

ध्रुवं प्रायमुपैष्यन्ति कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥

निशागृहान् रात्रिनिवासयोग्यगृहान् । “गृहाः पुंसि च भूभ्येव” इति पुंलिङ्गत्वं । पश्यति अपश्यत् ॥ १ ॥ यथा यस्मात्कारणात् । विचिन्वतो मे मैथिली दर्शनं नैति तस्मात् म्रियते ममार । यद्वा अथवा नेति वाक्यं पठनीयं । तदा अपश्यन्निति हेतुगर्भं । अदर्शनान्मृता वा अथवा दर्शनं नैति । कुत्रचिद्गहने प्रदेशे स्थितावेत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रतिदुष्टकर्मणा अतिदुष्टकर्मणा । वीप्सायां प्रतिः । “प्रतिप्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ” इत्यमरः । परे उत्कृष्टे । आर्यपथे सन्मार्गे ॥ ३ ॥ विरूपाणि न्यूनाधिकानि रूपाणि शरीरावयवाः यासां ताः । विकृताः विकृतवेषाः । विवर्चसो निस्तेजस्काः । महाननाः अतिविशालमुखाः । दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि चक्षुषि यासां ताः ।

राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिणीः स्त्रियः ॥ ४ ॥ पौरुषं शत्रुविषयपराक्रमं । चिरं कालं विहृत्य । कर्म्येत्यर्थः । एवंभूतस्य मे सुग्रीवसमीपगा तत्परापगामिनी । गतिः मार्गः । नास्ति । सुग्रीवसमीपमायोग्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुतीक्ष्णेति इति—शेषः ॥ ५—६ ॥ किं न्विति सामान्यनिर्वेदोक्तिः । विशेषतश्चाह—गत्वेति । इत्युक्त शेषः । वदस्व न इत्युक्तः किं प्रवक्ष्यामि । किं न्विति पाठः । पूर्ववदर्थत्रयमेकं वाक्यं । किं न्विति पूर्वस्माद्विशेषोक्तिः । मां वानराः वदस्व न इति वक्ष्यन्ति तदा अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति योः ॥ ७ ॥ तर्हि अत्रैव कालविलम्बः क्रियतां तत्राश्रयः । ध्रुवमिति ॥ कालस्य व्यतिवर्तने अस्मदागमनकारणम् ।

ति० न प्रियतेन जीवति स्म । ध्रुवं नु सीता म्रियते इति कचित्पाठः । तत्र हेतुः यथेति । यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. —ट. संस्थितोलता. घ. संश्रितोलता. २ क. ग. घ. च. छ. ज. ध्रुवंतु. ड. झ. ञ. ट. ध्रुवंसीता म्रियते. ३ क. ग. —च. ज. —ट. बाला. ४ च. छ. प्रतिष्ठिता. ५ घ. समाजसंगतिः. ६ ड. झ. ट. मुपासिष्ये. ख. मुपेक्ष्यामि.

किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः ॥ गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥
 अनिवेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् ॥ अनिवेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १० ॥
 करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः ॥ तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ ११ ॥
 भूयस्तावद्विचेष्यामि देशात्रावणपालितान् ॥ भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ॥
 आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ १२ ॥
 चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च ॥ निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥ १३ ॥
 इति संचिन्त्य भूयोपि विचेतुमुपचक्रमे ॥ भूमीगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृहकानपि ॥ १४ ॥
 उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः पुनः ॥ अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५ ॥
 प्रविशन्निपतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्पि ॥ सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६ ॥
 चतुरङ्गुलमात्रोपि नावकाशः स विद्यते ॥ रावणान्तःपुरे तस्मिन्यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥
 प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ॥ दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥
 राक्षसो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥
 रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥
 नागकन्या वरारोहा पूर्णचन्द्रनिभाननाः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१ ॥
 प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः ॥ दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥

तीते । प्रायमुपैष्यन्ति । जाम्बवत्प्रभृतयइतिशेषः ॥ ८ ॥ सामान्येन निर्वेदं प्रतिवक्ति—किं वेति ॥ समुद्रलङ्घनरूपं महत्कर्म कृतवन्तं मां ते किं वक्ष्य-
 त्किमपि वक्ष्यन्ति । यद्वा मदृत्तान्तं प्रशंसन्-
 त् तदुत्साहकोद्गदस्तदुपशृण्वन्तोऽन्ये च मां-
 जुगुप्सितं वक्ष्यन्ति । “ किं पृच्छायां जुगु-
 इत्यमरः ॥ ९ ॥ चिरं निर्वेदे कार्यहानिः-
 ते मत्वा अनिवेदमवलम्बते—अनिर्वेद इति-
 । अनिवेद उत्साहः तत्कृतं तत्प्रयुक्तं । यत्नं
 शीमीत्यर्थः । यत्करोति जन्तुरिति सिद्धम् ।
 त्वन्धि तत्सर्वं कर्म सः अनिवेद एव । सफलं
 ल्यन्वयः ॥ ११ ॥ आपानेति । एता विचिताः

अथापि पुनर्विचेष्यामीत्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ निष्कुटाः
 गृहारामाः । अन्तररथ्याः अवान्तरवीथ्यः ॥ १३ ॥
 भूमीगृहान् भूमीबिलगृहान् । चैत्यगृहान् चतुष्पथम-
 ण्डपान् । गृहातिगृहकान् गृहानतीत्य दूरे स्वैरविहा-
 रार्थं निर्मितान्गृहान् ॥ १४ ॥ उत्पतन्निपतन् पूर्वमु-
 च्छस्थानान्यधिरुह्य ततोवरोहन् । अवघाटयन् पाटयन्
 ॥ १५ ॥ निष्पतन् निर्गच्छन् । प्रपतन्नुत्पतन् बिल-
 गृहादीनि नीचस्थानानि प्रथममधिरुह्य ततः समुद्र-
 च्छन् ॥ १६—१७ ॥ प्राकारान्तररथ्याः प्राकारमध्य-
 वर्तिवीथ्यः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चैत्यवृक्षमूलपीठि-
 काबन्धाः ॥ १८—२१ ॥ प्रमथ्य प्रसह्य । बलाद्धृता
 नागकन्या इत्यभिधानादत्र बन्दीकृतानां ग्रहणं । पूर्व-

चैत्यगृहान् बुद्धायतनानि । गृहातिगृहकानपि गृहानतीत्यनतिदूरेस्वैरविहारार्थं निर्मितगृहान् ॥ ति० गृहातिगृहकाः गृहो-
 रतिकतकः । स० भूमीगृहान् भूविवरस्थगृहान् । चैत्यगृहान् देवायतनानि । अपावृण्वन् अपगतावरणानिकुर्वन् ॥ १४ ॥
 जुगुप्सितवृत्तिवृक्षः ॥ १८ ॥ स० राघवं नन्दयतीति राघवनन्दिनी सीता ॥ २० ॥

५१०] १ क. ग. किंमां. २ क. घ. ड. झ. ट. यच्चकरोति. ख. यच्चकरोतिच. ३ क. ड. दनिर्वेदकरं. ४ ख.—ट.
 शंश्चविचेष्यामि. ५ क. घ.—ट. पाठेष्विदमर्धदृश्यते. ६ क. विविधास्तथा. ७ ख. गृहकानिच. ८ क. ख. ग. ड. ज.
 ःकचित्. ९ च. छ. ज. अपावृत्तानि. १० क. ग.—ट. न्यवघटयन्. ११ ड.—झ. ट. त्पतन्निव. १२ क. सर्वानप्यव-
 शंश्च. १३ ड.—झ. ट. वीथ्यश्च. १४ क. ग. संश्रिताः. १५ क.—ट. श्वभ्राश्च. १६ क. ग. सीतासुमध्यमा. १७ झ. ज.
 पराः. १८ घ. राजकन्याः. १९ ड.—ट. साजनकात्मजा. २० ग. देवकन्याः. ख. राजकन्याः. २१ च. छ. बलाद्धृताः.
 वा. रा. १५६

सोपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः ॥ विषंसाद मुहुर्धामान्हनुमान्मारुतात्मजः ॥ २३ ॥

उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ॥ व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥ २४ ॥

अवतीर्थ विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

पुष्पकविमानात्प्राकारं परिक्रान्तवता हनुमता प्रायस्सर्वत्रान्वेषणेपि सीताया अदर्शने तत्रानेकहेतुत्प्रेक्षणपूर्वकं रामे तत्त्व-
निवेदना निवेदनपक्षयोर्महानर्थोत्प्रेक्षणं ॥ १ ॥ तथा सीतानवलोकनशोकेन स्वप्राणविमोक्षणरावणमारणाद्यनेकविकल्पान्प-
रिकल्पयता तेन दैवादशो कवनिकावलोकनं ॥ २ ॥ तथा स्वेन तस्या अनन्वेषितत्वनिर्धारणेन तत्रान्वेषणनिर्धारणपूर्वकं रामादी-
न्यति सकलसुरनिकरान्प्रतिच सप्रणामं स्वान्वेषणस्य साफल्यसिद्धिप्रार्थनं ॥ ३ ॥

विमानात्तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः ॥ हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्युद्वनान्तरे ॥ १ ॥

संपरिक्रम्य हनुमान्नावणस्य निवेशनात् ॥ अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥

भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् ॥ न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥

पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा ॥ नद्योनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥

लोलिता वसुधा सर्वा न तु पश्यामि जानकीम् ॥ ४ ॥

इह संपातिना सीता रावणस्य निवेशने ॥ आख्याता गृध्राजेन न च पश्यामि तामहम् ॥ ५ ॥

किंनु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ॥ उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६ ॥

क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ॥ बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥

श्लोके उद्धानां नागकन्यानामित्यपुनरुक्तिः ॥ २२-
२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

शेषः । अब्रवीत् स्वयमितिशेषः ॥ २॥ लोलिता अति न
शोन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूपव-
जलप्रायवनप्रदेशाः ॥ ४-५ ॥ सीता अयो-
वैदेही जन्मभूमिप्रयुक्तातिशयवती । मैथिली अ-
प्रधानकुलोत्कर्षवती । अथशब्दस्समुच्चये । ए-
जनकात्मजा दुष्टचारिणं रावणं विवशा काम-
सती उपतिष्ठेत किंनु । नेत्यर्थः ॥ ६॥ अथास्या-
हेतूनुत्प्रेक्षते—क्षिप्रमित्यादिना ॥ रामव-

विमानादित्यादि । इदानीं विमानादवतरणोक्त्या
मध्ये विमानमधिरूढ इत्यवगम्यते । वेगवत्त्वे दृष्टा-
न्तमाह—विद्युदिति ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य प्राकारमिति

ति० अवतीर्थ विमानएवैतत्सर्वदर्शनमितितलं ॥ २५ ॥ इति द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

रामानु० जनकात्मजेत्यनेन 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति प्रसिद्धजनकसंबन्धकृतवैशिष्ट्यं । एवं गु-
ष्टादेवीदुष्टचारिणं रावणं उपतिष्ठेत किंनु मित्रत्वेन प्राप्नुयात्किंनु । न प्राप्नुयादेवेत्यर्थः । "उपादेव पूजासंगतिकरणमित्रकरणपा-
वक्तव्यं" इत्यात्मनेपदं ॥ ६ ॥ तर्ह्यदर्शनं कुतः तत्र हेतूनुत्प्रेक्षते । क्षिप्रमिति । एतेपक्षाः दुःखातिशयात्संपातिवचनवि-
मूलकाः । बिभ्यतः करारद्वयेति शेषः । रामबाणानां । आघातादिति शेषः । शेषेष्वपि । स० यद्यपि संपातिना लङ्कायां सीता-
लम्बिधाना देवमाबुत्प्रेक्षानशक्या कर्तुं । तथापि संपात्युत्तरीत्याऽन्वेषणेप्यितो न दृश्यते अतस्तद्वचनमेव विचारणीयमिति मति-

[पा०] १ ख. घ. ड. झ. ज. ट. विषसादमहाबाहुः. ग. विषादमगमद्वीरो. क. च. छ. ज. विषादमगमद्वीम-
२ ड.—ट. पुनरुपागतः. ३ क. विमानाग्राद्धनुमान्. ४ ख. सर्वाङ्गसुन्दरी. ५ क.—ड. झ. ज. ट. नच. ६ ड. झ.
सादृश्यतेतुकि. ७ ड.—झ. ट. रावणेनहताबलात्.

अथवा हियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ॥ मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥
 रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च ॥ तथा मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्गया ॥ ९ ॥
 उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तथा ॥ विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥
 अहो क्षुद्रेण वाऽनेन रक्षन्ती शीलमात्मनः ॥ अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥
 अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा ॥ अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥
 संपूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ रामस्य ध्यायती वक्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३ ॥
 हा राम लक्ष्मणेत्येवं हायोध्ये चेति मैथिली ॥ विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥
 अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने ॥ नूनं लालप्यते सीता पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५ ॥
 जनकस्य मुता सीता रामपत्नी मुमध्यमा ॥ कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६ ॥
 विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा ॥ रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥
 निवेद्यमाने दोषः स्यादोषः स्यादनिवेदने ॥ कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥
 अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् ॥ भवेदिति मतं भूयो हनुमान्प्रविचारयत् ॥ १९ ॥
 यदि सीतामदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः ॥ गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥
 ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति ॥ प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१ ॥

रामबाणेभ्यः ॥ ७ ॥ सागरं प्रेक्ष्य भीतं हृदयं सागरे पतितमिति मन्ये । हृदयस्य भयस्थानत्वेन तन्मूलतया तच्छरीरं लक्ष्यते ॥ ८ ॥ पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥ उपर्युपरि सागरं सागरस्य सन्निहितोपरिप्रदेशे । “ उपर्यध्यधसस्सामीप्ये ” इति द्विर्वचनं । “ धिगुपर्यादिषु त्रिषु ” इति द्वितीया ॥ १० ॥ अहो इति खेदे ॥ ११ ॥ दुष्टभावाभिः सापक्ष्यप्रयुग्मभिः ॥ १२—१३ ॥ न्यस्तदेहा त्यक्तदेहा । अथवा भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ निहिता भूगृहादौ गूढं निहिता । लालप्यते मुहुर्मुहुः प्रलपति ॥ १५ ॥ एवं मृतापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह— व्रजेत् ॥ कथं व्रजेत् । न व्रजेदेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु किं चिन्तया गत्वा यथावृत्तं निवेद्यतामित्याशङ्क्य तदनुचितमित्याह—विनष्टेति ॥ विनष्टा भूगृहादौ स्थापनेनादर्शने गता । “ णश अदर्शने ” इति धातोर्निष्ठा । प्रणष्टा समुद्रपतनादिना त्यक्तजीविता । “ उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य ” इति णत्वं । मृता रामविरहदुःखासहिष्णुतया स्वयं मृता ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः स्यात् । दोषः स्यादनिवेदने । यथावृत्तानिवेदने स्वामिवञ्चनदोषः स्यात् । विषमं परस्परविरुद्धं ॥ १८ ॥ हनुमान् अस्मिन्कार्ये एवंगते एवं विषमत्वं प्राप्ते सति । किंप्राप्तकालं कालोचितं । क्षमं समर्थं च भवेदिति मतं पक्षं । भूयः प्रविचारयत् ॥ १९—२० ॥ पुरुषार्थोभाव-

सायुक्तेतिज्ञेयं ॥ ७ ॥ ति० रामपरोक्षतथाभयायोगात्पक्षान्तरं—अथवेति । हृदयंपतितं मनउत्कान्तं । मनउत्कमणस्यैव गता ॥ ८ ॥ स० अबन्धुः असंनिहितबन्धुः ॥ ११ ॥ स० रिपुभिर्योषयितुंशक्योयोध्यः । सनभवतीत्ययोध्यः । तस्य पीडिते । हायोध्येत्युपपन्नं ॥ १४ ॥ ति० नन्वनेनविचारेणालं यथाभूतंनिवेद्यतां तत्राह—विनष्टेति । अत्यक्वचिद्वर्ततइतिशेषः । अदर्शने इतिधात्वनुसाराददृष्टासतीकचिदस्तीतिवक्तुं अशक्यं अक्षमं । सर्वतोन्विष्टत्वात् प्रणष्टा प्रगतंनष्टंअदर्शनंयस्यास्सा मृताः । एतदपिनवक्तुंक्षमं । स्वयमदृष्टत्वात् । एवंमृतेत्यपिवक्तुंशक्यं । तत्साधकदृढतरप्रमाणाभावात् । तस्माद्रामस्यापिवक्तुंशक्यं । दृश्यदेशोमाययाऽदर्शनंविनाशः । अदृश्यदेशोऽवस्थापनंप्रणशइतितुतीर्थः ॥ १७ ॥ ति० प्राप्तकालं [पा०] १ क. ख. ड. पीडनेनच. २ ग. पापेन. ३ क. झ. ट. भक्षितावा. ४ ड. ज. ट. भामिनी. ५ ज. रक्षो-निहिता. ६ ड. झ. ट. मृता. ७ ड. झ. ट. लालप्यतेबाला. क. घ. च. छ. ज. लालप्यतेमन्दं. ग. विलपतेमन्दं. ८ क. ड.—ट. कुलेजाता. ९ च. छ. ज. सुधार्मिका. १० ग. ड.—ट. मति. ११ ग. ड. ज. झ. ज. न्प्रविचारयत्. न्विचचारह. क. न्प्रव्यचारयत्. १२ च. छ. ज. प्रवेशश्चापि. १३ क. ज. लङ्कायां.

किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः ॥ किंकिन्धां समनुप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥
 गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् ॥ न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥
 परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् ॥ सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स नभविष्यति ॥ २४ ॥
 तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् ॥ भृशानुरक्तो मेधावी नभविष्यति लक्ष्मणः ॥ २५ ॥
 विनष्टौ आतरौ श्रुत्वा भरतोपि मरिष्यति ॥ भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो नभविष्यति ॥ २६ ॥
 पुत्रान्मृतान्समीक्ष्याथ नभविष्यन्ति मातरः ॥ कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥ २७ ॥
 कृतज्ञः सत्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २८ ॥
 दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी ॥ पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥
 बालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोकैर्कशिता ॥ पञ्चत्वं च गते राज्ञि ताराऽपि नभविष्यति ॥ ३० ॥
 मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च ॥ कुमारोऽप्यङ्गदः कस्माद्धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥
 भर्तृजेन तु दुःखेन ह्यभिभूता वनौकसः ॥ शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च ॥ ३२ ॥
 सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना ॥ लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥ ३३ ॥
 न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः ॥ क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥
 सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः ॥ शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च ॥ ३५ ॥
 विषमुद्वन्धनं वाऽपि प्रवेशं ज्वलनस्य वा ॥ उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥
 घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति ॥ इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७ ॥
 सोऽहं नैव गमिष्यामि किंकिन्धां नगरीमितः ॥ न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८ ॥
 मय्यगच्छति चेह्ये धर्मात्मानौ मंहारथौ ॥ आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मेनस्विनः ॥ ३९ ॥
 हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः ॥ वानप्रस्थो भविष्यामि ह्येदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥
 सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके ॥ चिन्तां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥

माह—ममेदमिति ॥ २१—२२ ॥ निवेद्यमाने दोषः
 स्यादित्येतदुपपादयति—गत्वेत्यादिना ॥ अप्रियमिति
 च्छेदः ॥ २३ ॥ परुषं श्रवणकटुकं । दारुणं भयंकरं ।
 क्रूरं उग्रं । तीक्ष्णं असह्यम् । इन्द्रियतापनं इन्द्रिय-
 क्षोभकं । सीतानिमित्तं सीताविषयं ॥ २४ ॥ पञ्च-
 त्वगतमानसं मरणे कृतनिश्चयं ॥ २५—३२ ॥

मानेन प्रत्युत्थानादिता ॥ ३३ ॥ निरोधेषु गृह-
 वृतप्रदेशेषु ॥ ३४—३५ ॥ प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्ति
 लर्थः । शस्त्रं शस्त्रपतनं ॥ ३६ ॥ आरोदनं अ-
 न्ताद्रोदनं ॥ ३७—३९ ॥ हस्तादानः हस्तप-
 भोजी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमू-
 लिकः । वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ बहुमूलफलोदक इति

कालोचितं किंक्षमं किंवक्तुं युक्तं भवेदिति भूयोमतिं तद्विषयं पक्षविचारयन्नभूदितिशेषः ॥ १९ ॥ स० सत्यसन्धः
 तिशेषः । यद्वा मनसा सीतासंबोध्यवदति—सतीति । असन्धः अनिष्पन्नस्वप्रतिज्ञः । अथवा अनुवादेन सीताया अनान-
 णांस्त्यक्ष्यामीतिवादकृद्भवः । ततश्च सत्यसन्ध इति यथावस्थितमन्वेति ॥ २८ ॥ स० हस्तादानः हस्तोत्पतितदेवात् त-
 णां

[पा०] १ क.—ट. किंवा. २ ड. झ. व. ट. वापिसंगताः. क. च. छ. ज. वामहाबलाः. ३ ड. झ. व. ट. किं-
 न्वामनुसंप्राप्तं. ४ क. ग. घ. च. छ. ज. समनुप्राप्तौ. ५ ड. झ. व. ट. परुषंवचः. ६ ड.—ट. तीक्ष्णं क्रूरमिन्द्रि-
 ७ क. घ. शत्रुघ्नोपिमरिष्यति. ८ क. च. छ. ज. बालिनोमृतिदुःखेन. ९ क. ग. दुःखकर्शिता. १० ड. झ. व. ट. पञ्च-
 मागताराङ्गी. क. च. छ. ज. पञ्चत्वं च गताराङ्गी. ११ ड. झ. व. ट. पञ्चदस्तस्माद्विजहिष्यति जीवितं. च. छ. ज. पञ्चदोवा-
 स्तस्मात्समभविष्यति. १२ घ. शोकेन. १३ ख.—ड. झ. व. ट. अभिभूताः. १४ ड.—ट. कपिनाथेन. १५ च. छ. न-
 निरोधेषु च वानराः. १६ क. च. छ. ज. कशिताः. १७ ड.—झ. समेषु. १८ क.—ट. नहि. १९ ग. महाबलौ. २० ड. झ.
 ट. तरस्विनः. २१ ख. ग. ड.—ट. अदृष्ट्वा. २२ ड. झ. व. ट. चिन्तां. २३ घ. प्रदीप्तं.

उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनीं साधयिष्यतः ॥ शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४२ ॥
 ईदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः ॥ सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥
 सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ॥ प्रभग्ना चिररात्रीयं मम सीतामपश्यतः ॥ ४४ ॥
 तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः ॥ नेतः प्रतिगमिष्यामि तामेदृष्ट्वाऽसितेक्षणां ॥ ४५ ॥
 यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् ॥ अङ्गदः सह तैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४६ ॥
 विनाशे बहवो दोषा जीवन्भद्राणि पश्यति ॥ तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवितसंगमः ॥ ४७ ॥
 एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन्मुहुः ॥ नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥
 [ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुञ्जरः ॥] रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् ॥
 काममस्तु हता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४९ ॥
 अथ वैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् ॥ रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५० ॥

पकथनं । अरणीसुतं अरण्युत्पन्नं ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनीं लिङ्गं संन्यासः अनशनं तद्वती लिङ्गिनी तां । साधयिष्यतः । लिङ्गिनमिति कचित्पाठः । तत्र लिङ्गं शरीरं तद्वान् लिङ्गी आत्मा तं साधयिष्यतः । शरीरादात्मानं मोचयिष्यत इत्यर्थः । श्वापदानि श्वापदाः व्याघ्रादयः ॥ ४२ ॥ न चैवमालत्यागे दोष इत्याह—इदमिति । निर्याणं मरणं । आपः अपः ॥ ४३ ॥ सुजातमूला । आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा । सुभगा चन्द्रोदयेन रम्या । कीर्तिमाला मम कीर्तिमयमाला । यशस्विनी हनुमतो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति लोके विख्या-

ता । चिररात्री जागरणेन दीर्घभूता रात्रिः । प्रभग्ना समाप्ता । एवं कल्याणीयं रात्रिः सीतामपश्यतो मे व्यर्थैव जातेत्यर्थः । “कृदिकारादक्तिन” इति दीर्घः ॥ ४४ ॥ आलत्यागापेक्षया तापसभाव एव ज्यायानित्याह—तापस इति ॥ वाशब्दोऽवधारणे । “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इतिविश्वः ॥ ४५ ॥ मा भूत्सुग्रीवसमीपगमनं अङ्गदादिभिस्संयुज्यतामित्याशङ्क्याह—यदीत इति ॥ ४६ ॥ बहवो दोषाः पूर्वोक्तास्सर्वविनाशादयः । संगमः श्रेयस्संगमः ॥ ४७—४८ ॥ प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरितं प्रतिकृतमिति यावत् ॥ ४९ ॥ पशुं पशुपतेरिवेति पशुपतेः अग्नेः ।

॥ ४० ॥ ति० लिङ्गिनीमितिपाठे प्राणलिङ्गिनीचित्तिचैतन्यमित्यर्थः ॥ स० लिङ्गिनींसाधयिष्यतः केवललिङ्गदेहविमानं कुर्वतः स्थूलदेहं त्यजत इति यावत् ॥ ४२ ॥ ति० सीतामपश्यतोमम यशस्विनी यशस्संपादिका । मृतस्यख्यातिः सुजातमूला सुजातकारणवती । कीर्तिरूपामाला । जीवतः सा कीर्तिः । चिररात्रयेत्यव्ययं । चिरायेत्यर्थः । चिरायभग्ना तिकलयंगतेत्यर्थः ॥ ती० सुभगा सीतान्वेषणसौकर्यापादकचन्द्रिकयामनोहरा । कीर्तिमाला कीर्तनकीर्तिः सीतान्वेषण-सीति सर्वत्रक्रियमाणकीर्तिरेव मालायास्यास्सा । यशस्विनी हनुमलङ्काप्रवेशरात्रिरिति ख्यातिमती । चिररात्रिः चिर-शिष्टरात्रिः । दीर्घरात्रिरितियावत् । अनेन रामकार्यसहायेच्छया रात्रिरपि वर्धितवतीत्यवगम्यते ॥ शि० चिररात्राय सीतामपश्यतोमम सुजातमूला सुजातं रामसुग्रीवसंबन्धहेतुकवार्ताहरत्वेन निष्पन्नं मूलं यस्यास्सा । सुभगा शोभनैश्वर्य-यशस्विनी मुद्रिकादानोपलक्षितरामप्रीतिपात्रलहेतुकातिशयोविशिष्टकीर्तिमाला प्रभग्ना । अतः तापसः विचारपरः मि । तांसीतामदृष्ट्वा इतो न प्रतिगमिष्यामि ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ स० सुजातमूला सद्गुणप्रभवा सुभगा सुन्दरी यशस्विनी तां चिररात्राय बहुकालमपश्यतोममकीर्तिमालाप्रभग्ना ॥ ४४ ॥ ति० एवमगमनेनिश्चितं मरणजीवितयोः किंश्रेयस्त-विनाशइति । दोषाबहवः प्रागुक्ताः । चिरमदगमने सीताविनाशनिश्चयेन रामादयो न स्युरेव । आत्मघातादयश्च । जी-मात्मा भद्रकंप्राप्नोति वक्ष्यमाणनानाविधोपायाश्रयणेन । तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि । यतोमयिजीवितसति संगमः रामा-ध्रुवः संभावितइत्यर्थः । काव्यलिङ्गमन्त्रालङ्कारः ॥ तीर्थस्तु अत्रजीवितसंगमइतिपाठंकल्पयामास । स० जीवितसंगमः पा०] १ ख. छ.—ज. सम्यग्लिङ्गिनं. २ क. ग.—ट. इदमप्युषिर्भिर्दृष्टं. ३ झ. ज. ट. चिररात्राय. ४ क. च. छ. ज. प्रति. ५ च. छ. ज. न. महद्व्यायतेक्षणां. ६ क. ग. ड.—ज. यदितुप्रति. घ. यदिप्रतिगमिष्यामि. ७ ग. ड. झ. ज. ट. इतस्सर्वैः. क. घ. च. छ. ज. सहितैः. ८ ड. झ. ज. ट. जीवन्प्राप्नोतिभद्रकं. ९ ग. घ. च. छ. ज. प्राणान्धिरक्ष्यामो. १० ख. झ. ज. ट. ध्रुवोजीवति. क. ध्रुवंजीवति. ठ. श्रेयोजीवितसंगमः. ११ ड. झ. ट. धारयन्बहु. १२ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. १३ क. घ. च. छ. ज. न. रामपत्नीहतायेनप्रत्याचीर्णं. १४ ख. घ. ज. अथचैनं.

इति चिन्तां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् ॥ ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५१ ॥
 यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनःपुनः ॥ ५२ ॥
 संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् ॥ अपश्यन्नाघवो भार्या निर्देहेत्सर्ववानरान् ॥ ५३ ॥
 इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः ॥ न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४ ॥
 अशोकवनिका चैयं दृश्यते या महाद्रुमा ॥ ईमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५५ ॥
 वसुवृद्धास्तथाऽऽदित्यानश्विनौ मरुतोपि च ॥ नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥ ५६ ॥
 जित्वा तु राक्षसान्सर्वानिश्वाकुलनन्दिनीम् ॥ संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने ॥ ५७ ॥
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावप्रथितेन्द्रियः ॥ उदतिष्ठन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ ५८ ॥

नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ॥

नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोस्तु चन्द्रार्कमरुदण्यैः ॥ ५९ ॥

स तेभ्यस्तु नमस्कृत्य सुग्रीवाय च मारुतिः ॥ दिशः सर्वाः समालोक्य ह्यशोकवनिकां प्रति ॥ ६० ॥
 स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् ॥ उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१ ॥
 ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला ॥ अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कारसंस्कृता ॥ ६२ ॥
 रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् ॥ भगवानपि सर्वात्मा नातिक्षोभं प्रवाति वै ॥ ६३ ॥

पशुं अजमिव । “ इमं पशुं पशुपते ते अद्य ब्रह्म-
 न्यग्ने ” इति श्रुतेः । अनेन सुप्रापत्वमुक्तं ॥ ५० ॥
 प्रथमं चिन्ता विचारः । ततो ध्यानं ज्ञातव्यविषय-
 निरंतरप्रत्ययः । ततश्चिन्तेति दुरन्तचिन्तोच्यते ॥ ५१ ॥
 चिन्ताप्रकारमाह—यावदिति ॥ ५२ ॥ यदि पूर्वमेव
 संपातिवचनप्रामाण्येन रामोत्रानीयेत तदा महान्प्र-
 मादः स्यादित्याह—संपातीति ॥ ५३—५६ ॥
 सिद्धिं तपःफलं ॥ ५७—५८ ॥ “ सर्वान्देवान्नम-
 स्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः ” इत्युक्तरीत्या अभिम-
 मतलाभत्वरया सर्वान्नमस्करोति—नमोस्त्विति ॥ ५९ ॥
 स तेभ्यस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ नमस्कृत्यालो-
 कनरूपक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं । नमस्कृत्य अशोकव-

निकां प्रति उद्दिश्य सर्वा दिशस्समालोक्य अशोकव-
 निकां परिच्छेतुं तस्यास्सर्वा दिशो दृष्ट्वा तां स मनसा
 गत्वा उत्तरं चिन्तयामासेति योजना । अशोकशब्दः
 संक्षेपेन्याख्यातः ॥ ६०—६१ ॥ रक्षोबहुला रक्षक-
 राक्षसबहुला । वनाकुला जलावृता दुमषण्डमण्डिता
 वा । सर्वसंस्कारैः कर्षणतृणनिरसनादिभिः सजातकृता
 कृतातिशयाधाना । अशोकवनिका ध्रुवं तस्यान्त्या
 भविष्यति । अवश्यमन्वेषणीया भवेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥
 अत्र अशोकवनिकायां । विहिताः नियुक्ताः । स रक्षो
 सर्वमाप्नोतीति सर्वात्मा वायुः । सोपि नातिक्षोभं
 प्रवाति । अतिकम्पनपूर्वकं नात्र संचरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

जीवितेनसंगमः श्रेयः श्रेयस्ताधनं ॥ ४७ ॥ ति० चिन्तया विप्रथितानि संबद्धानि व्याकुलानि इन्द्रियाण्यस्यसः ॥ ४८ ॥
 ती० सुग्रीवायचेल्यत्र नमश्चकइति करोतेर्विपरिणामः । अशोकवनिकांगतः मनसेतिशेषः ॥ अशोकवनिकांप्रतीतिपाठे
 लोकयदित्यालोक्यतेर्विपरिणामः । अन्यथा तच्छब्दोतिरिच्यते ॥ ति० स्वामिलात्सूर्याशलाच्च सुग्रीवनतिः ॥ ति० अत्र

[पा०] १ क. ग. ड. च. झ. ञ. ट. चिन्तासमापन्नः. २ क. ख. ड. झ. ञ. ट. त्सीतां. ग. च. छ. ज. त्सीतां. ३ क.—ट. चापिमहतीयंमहाद्रुमा. ४ ख. इमामभि. ५ क. ग.—ट. वसुवृद्धान्. ६ क. ञ. मरुतोपिवा. ७ क. ग.—ट. राक्षसान्देवीमिक्ष्वाकु. ८ घ.—ट. सिद्धीमिव. क. स्वसिद्धिमिवयोगिने. ९ क. ग. चिन्तयाप्रथिते. ख. चिन्तयाप्रथिते. १० क. ग. ड.—ट. न्महाबाहुः. ११ ग. घ. नमश्च. १२ ड. झ. ञ. ट. चन्द्राग्नि. १३ ग. इतिते. १४ ख. ड. झ. ट. नमस्कृत्वा. १५ च. छ. ज. ञ. सोशोकवनिकांगत. १६ ड.—ट. पुण्या. १७ ड.—ट. विश्वात्मा. १८ घ. ञ. ट. प्रवात्यसौ. ख. झ. प्रवायति.

संक्षिप्तोऽयं मयाऽऽत्मा च रामार्थे रावणस्य च ॥ 'सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६४ ॥
ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव दिशन्तु मे ॥ सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५ ॥
वरुणः पाशहस्तश्च सोमोदित्यौ तथैव च ॥ अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥ ६६ ॥
सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः ॥ दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथिगोचराः ॥ ६७ ॥

तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिसितं पद्मपलाशलोचनम् ॥

द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदान्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८ ॥

क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा ॥

बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अशोकवनिकाप्राकारावस्थानेन वनरामणीयकावलोकनपूर्वकं वनप्रविष्टेन शाखाचालनात्पुष्पादिशातनेन वृक्षावृक्षान्तरो
दृग्बलेन सर्वतः सीताचिन्विताहनुमता मध्येवनं काञ्चनवेदिकामण्डलमध्यवर्तिन्याः काञ्चनवृक्षपरिवृतायाः कस्याश्चित्का-
ञ्चनमयशिशुपाया दर्शनं ॥ १ ॥ तद्देशे रमणीयतरनदीप्रति सन्ध्योपास्त्याद्यर्थं सीतायाआगमनसंभावेन तद्विदक्षया
शिशुपारोहणेन पर्णनिबिडविटपाग्रे निलीयावस्थानं ॥ २ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् ॥ अवपुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥
स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः ॥ पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् ॥ २ ॥

एवंभूतप्रदेशे भवतः कथं गमनमित्याशङ्क्याह—
संक्षिप्त इति ॥ मया अयमात्मा देहः । रामार्थे राम-
प्रयोजनसिद्ध्यर्थं । रावणस्य चार्थे रावणादृश्यत्वाथै
च । संक्षिप्तः अल्पीकृतः । एवं मया कार्यानुकूलो

कृतः कार्यसिद्धिं तु देवा विधास्यन्तीत्याह—
सिद्धिः ॥ मेति । संविधास्यन्ति ददत्वित्यर्थः ॥ ६४—६५ ॥

सुहृदः ॥ ६६ ॥ उक्तमर्थं पुनः संग्रहेणाह—

सर्वाणि भूतानीति ॥ भूतानां प्रभुः उक्तब्रह्म-
आधिपतिः । परिशेषाद्विष्णुरित्यवगम्यते । पन्थाः

पथः येषां ते पथिगोचराः मार्गवर्तिनः ॥ ६७ ॥

तस्मात्कारणात् । उन्नता नासिका यस्य तदुन्नसं ।

“ उपसर्गाच्च ” इति समासान्तोच्प्रत्ययः नसादे-
शश्च । अव्रणं अनवद्यं । तत् अभिज्ञातव्यत्वेन रामेण
निवेदितं ॥ ६८ ॥ सुदारुणालङ्कृतवेषधारिणा सुदारु-
णत्वेऽप्यापातप्रसन्नवेषधारिणा ॥ ६९ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गा-
रतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः
सर्गः ॥ १३ ॥

इवशब्दो वाक्यालंकारे । प्राकारं अशोकवनिका-
प्राकारं । तस्य वेश्मनः रावणस्य गृहात् । अवपुतः
प्राप्तः ॥ १ ॥ संहृष्टसर्वाङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः ।

शोबहुलेत्युत्प्रेक्षया चन्द्रास्तःसूचितः । अन्यथा तत्प्रकाशेन निश्चयएवस्यात् ॥ ६२ ॥ शि० रामार्थेरावणस्यवनिकायां
मात्मादेहःसंक्षिप्तः प्रवेशितः । मेसिद्धिं तु सर्षिगणादेवादिशन्तु । किंच संक्षिप्तशब्दस्यलघूकृतइत्यर्थः । रावणस्य समा-
भूतार्थेन्यवयः । सविशेषणानामित्यस्य तु नविषयः । अर्थस्यविशेष्यत्वात् । रावणसंबन्धार्थशब्दस्यविनाशपरत्वं । वनिका-
णार्थमित्यध्याहारोवा ॥ ति० रावणस्य अर्थेइत्यनुकर्षः । रावणकर्तृकदर्शनपरिहारायेत्यर्थः ॥ ६४ ॥ ति० भूतानांप्रभुः
पतिः । दास्यन्ति । तेषामप्यस्यार्थस्येष्टत्वादितिभावः । पूर्वप्रार्थना इदानींतु तन्निश्चयः ॥ ६७ ॥ इतित्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

सि० मुहूर्तमिवध्यात्वा मुहूर्तध्यात्वेव ॥ १ ॥ शि० वसन्तादौचैत्रे । किंच वसन्तआदीयते निसंप्रतीयते यस्यांतस्यांभूमौ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. सिद्धिदिशन्तुमेसर्वे. क. कार्यसिद्धिप्रयच्छन्ति. २ ड. झ. ज. ट. न्देवाश्चैवतपस्विनः. क. च. छ.

ज. न्देवाश्चैव. ३ क. सोमसूर्यौ. ख. इन्द्रादित्यौ. ४ झ. ज. सर्वएवच. ५ क. ग. च. छ. ज. दास्यन्तिसिद्धिं. ६ ग. च. छ.

येचान्येभूताश्च. घ. ड. झ. ज. येचान्येप्यदृष्टाः. ७ क. च. छ. ज. समुन्नसं. ८ ड. झ. ज. तुल्यवर्चसं. ९ ड.—ट

नेन. १० नृशंसमूर्तिना. ११ क. अवपुत्य.

सालानशोकान्भन्याश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् ॥ उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखानपि ॥ ३ ॥
 अथाप्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचः पुष्पे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥
 स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ॥ राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥
 विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ ६ ॥
 वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ॥ कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥
 प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले ॥ मत्तवर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥
 मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ सुखप्रसुप्तान्विहगान्बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥
 उत्पतद्भिद्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः ॥ अनेकवर्णा विविधा सुमुचुः पुष्पवृष्टयः ॥ १० ॥
 पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥
 दिशः सर्वाः प्रधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥
 वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ॥ रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥
 तरस्विना ते तरवस्तरसाऽभिप्रकम्पिताः ॥ कुसुमानि विचित्राणि सस्रजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥
 निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः ॥ निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥
 हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः ॥ पुष्पपर्णफलान्याशु सुमुचुः पुष्पशालिनः ॥ १६ ॥
 विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः ॥ बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७ ॥
 निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका ॥ निर्णपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८ ॥

वसन्तादौ “ पौर्णमास्या मासान् संपाद्य ” इति पक्षमनुसृत्य फाल्गुनपौर्णमासीप्रपूर्वदिनत्वेन वसन्तादावित्युक्तं ॥ २ ॥ सालान् सर्जकान् । भव्यान् शुभानित्यशोकविशेषणं । यद्वा भवं रुद्रमर्हन्तीति भव्यान् रुद्रप्रियपुष्पान् वृक्षविशेषान् । उद्दालकान् बहुवारकान् । नागवृक्षान् नागकेसरवृक्षान् । कपिमुखान् मर्कटकान् ॥ ३—४ ॥ काञ्चनैः काञ्चनमयैरिव स्थितैः ॥ ५ ॥ चित्रकाननां चित्रावान्तरवनां । चम्पकवनं चूतवनमित्येवंविधवनवती ॥ ६ ॥

पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः तैः । फलोपगैः फलसंपन्नैः ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे काले वसन्ते । वसन्तस्य प्रचुरमन्मथत्वात्प्रहृष्टमनुजत्वं ॥ ८—९ ॥ सालाः वृक्षाः । “ अनोकहः कुटस्सालः ” इत्यमरः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १४ ॥ धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५—१६ ॥ मात्राश्रयाः पुष्पादीनामनाश्रया इत्यर्थः । अगमाः अगम्याः असेव्या इत्यर्थः । निर्धुताः ताः ॥ १७ ॥ मृदितवर्णका मृष्टाङ्गरागा । “ उ

ति० वसन्तादौ वसन्तादिसर्ववृषु संहितैः पुष्पैः पुष्पिताग्रान् ॥ २ ॥ ति० कपिमुखान् कपिमुखाकारफलवतः । गमेतत् ॥ ३ ॥ राजतैः रजतादिसंस्कृतैस्तद्वर्णैर्वा ॥ ५ ॥ ति० उदितादित्यसंकाशां पुष्पैरितिशेषः ॥ ६ ॥ ति० काले सिन् । मृगादीन्मदेनाकुलयति तां ॥ ७ ॥ ति० सर्वाभिधावन्तमिति संधिरार्थः । वसन्तइतिमेनिरइति अन्यस्येहवनेऽप्रवेशत्वाद्वसन्तएव वृक्षसंचारोचितं कपिरूपमास्थाय चरतीतिमेनिरइत्यर्थः । एतेन द्रष्टृणां तस्मिन्निमित्ते निवृत्तिरीश्वरानुप्रसूचितं ॥ स० वसन्तइतिमेनिरे सर्ववृक्षपत्रादिशतानात् ‘ वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं ’ इतिवचनात् पुष्पावत्युक्तिस्वारस्यात् ॥ १२ ॥ ति० निपीतः शुभदन्तयुक्तोष्ठोद्यस्यास्सा । स० निर्णपीताः अत्यन्तमन्तर्गमिताः आच्छादि

[पा०] १ ख. झ. व. ट. तथाप्रवणसंछन्नां लताशतसमन्वितान्. ड. च. छ. ज. तथाप्रवणसंछन्नां लताशतसमन्वितान्. २ ड. च. व. ट. विहङ्गैः. ३ ड. झ. ज. ट. हनुमान्बली. ४ ड. झ. प्रहृष्टमनुजां. ५ घ. बहुपक्षि. ख. मृगद्विजमदाकुलं. समाकुलं. क. मदाकुले. ड. झ. ट. मदाकुलं. ७ ड. झ. ट. पक्षैर्वतैः. ८ ज. समावृताः. ९ च. छ. ज. न. सर्वादिशाऽभिधावन्तं. ख. ग. सर्वादिशोविधावन्तं. घ. ड. झ. ट. दिशः सर्वाभिधावन्तं. १० ग. सुभूषिता. ११ ड. झ. ट. स्तरसाबहुपिताः. घ. स्तरसाहिप्रकंपिताः. १२ क. च. छ. ज. कपिनोद्धताः. १३ ग. जीर्णपत्रफल. व. शीर्णपत्र. १४ ड. झ. ट. पुष्पपत्र. १५ ग. घ. ड. झ. ज. ट. विधूत. १६ ड. झ. ज. ट. निपीत.

तथा लाङ्गलहसैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता ॥ बभूवाशोकवनिका प्रभप्रवरपादपा ॥ १९ ॥
 महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः ॥ यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥
 स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः ॥ तथा काञ्चनभूमीश्च ददर्श विचरन्कपिः ॥ २१ ॥
 वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परम्वारिणा ॥ महाहैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥
 मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः ॥ काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥
 कुलपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः ॥ नट्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥
 दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्धिश्च समन्ततः ॥ अमृतोपमतोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥ २५ ॥
 लताशतैरवतताः संन्तानकसमावृताः ॥ नानागुल्मावृतध्वनाः करवीरकृतान्तराः ॥ २६ ॥
 ततोऽम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥ २७ ॥
 शिलागृहैरवततं नानावृक्षैः समावृतम् ॥ ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् ॥ २८ ॥
 ददर्श च नगात्तस्मान्नादीं निपतितां कपिः ॥ अङ्गादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥
 जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥
 पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ॥ प्रसन्नमिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥
 तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ॥ ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥
 कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ॥ मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥
 विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥
 काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलङ्किताम् ॥ ३५ ॥
 ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः ॥ सच्छत्राः सवितर्दिकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६ ॥

गस्सुमालम्भो वर्णकश्च विलेपनं ॥ इत्युक्तेः । निष्पी-
 ततुल्यो निष्पीततयाशुभदन्ततुल्योऽपि ॥ १८—
 १९ ॥ लतानां दामानि प्रतानानि ॥ २०—२३ ॥
 दात्यूहाः ॥ २४—२५ ॥ संतानकाः
 तास्तेसमावृताः । घनाः निविडाः । नानागु-
 ल्माश्च ताः घनाश्चेति समासः । करवीरकृतान्त-
 रालीनैः कृतविशेषाः ॥ २६—२७ ॥ जगति
 रम्यं एतत्सदृशं रम्यं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः ।
 ददर्शेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अथ नद्याः कुपितया

निर्गतया सखीसान्वत्वेन पुनरागतया साम्यं दर्शयति
 —ददर्श चेति ॥ २९—३० ॥ पुनरावृत्ततोयां
 वृक्षाप्रप्रतिहत्या पुनःपर्वताभिमुखतोयप्रवाहां । उप-
 माने उपमेये चान्वयाय ददर्शेति पदद्वयं ॥ ३१ ॥
 तस्य पर्वतस्य । पद्मिन्यः पद्मिनीः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां
 क्रियया निर्वृत्तां निर्मितामित्यर्थः ॥ ३३—३५ ॥
 सच्छत्राः सविताना इत्यर्थः । सवितर्दिकाः सवेदिकाः ।
 सौवर्णवेदिकाः वितर्दिकारोहणार्थं सुवर्णमयसोपान-

गस्सुमालम्भो वर्णकश्च विलेपनं ॥ इत्युक्तेः । निष्पी-
 ततुल्यो निष्पीततयाशुभदन्ततुल्योऽपि ॥ १८—
 १९ ॥ लतानां दामानि प्रतानानि ॥ २०—२३ ॥
 दात्यूहाः ॥ २४—२५ ॥ संतानकाः
 तास्तेसमावृताः । घनाः निविडाः । नानागु-
 ल्माश्च ताः घनाश्चेति समासः । करवीरकृतान्त-
 रालीनैः कृतविशेषाः ॥ २६—२७ ॥ जगति
 रम्यं एतत्सदृशं रम्यं किञ्चिन्नास्तीत्यर्थः ।
 ददर्शेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अथ नद्याः कुपितया
 पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः ॥ प्रसन्नमिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥
 तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः ॥ ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥
 कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा ॥ मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥
 विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ॥ प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥
 काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलङ्किताम् ॥ ३५ ॥
 ये केचित्पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः ॥ सच्छत्राः सवितर्दिकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६ ॥

लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् ॥ काञ्चनीं शिशुपामेकां ददर्श हनुमान्कपिः ॥
 वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥
 सोपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च ॥ सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिंसन्निभान् ॥ ३८ ॥
 तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव दिवाकरः ॥ अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोस्मीति वानरः ॥ ३९ ॥
 तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मरुतेन च वीजिताम् ॥ किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमांगमत् ॥ ४० ॥
 स पुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् ॥ तामारुह्य महाबाहुः शिशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥
 इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् ॥ इतश्चेतश्च दुःखार्ता संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२ ॥
 अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ॥ चम्पकैश्चन्दनैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४३ ॥
 इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता ॥ इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४४ ॥
 सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया संती ॥ वनसंचारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४५ ॥
 अथवा मृगशाबाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा ॥ वनमेष्यति सार्येह रामचिन्तानुकर्शिता ॥ ४६ ॥
 रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना ॥ वनवासे रता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥
 वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा ॥ रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती ॥ ४८ ॥
 संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ॥ नदीं चेमां शिवैजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥
 तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा ॥ शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता ॥ ५० ॥
 यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ॥ आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शिवैजलां नदीम् ॥ ५१ ॥

वेदिकायुक्ताः ॥ ३६—३९ ॥ काञ्चनैस्तरुगणैः तापापनोदनचतुरा । अस्य वनस्य अशोकवनस्य ।
 उपलक्षितां तां शिशुपां । किङ्किणीशतनिर्घोषां । इह वनं नलिनीपरिसरवर्तिवनं । रामचिन्तानुकर्शिता
 किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तासां निर्घोषो यस्याः । सती एष्यति । रामविश्लेषजनिततापापनोदनार्थमेत-
 यद्वा किङ्किणीभिः शतमनन्ताः निर्घोषा यस्याः सा । द्रनप्रदेशमागमिष्यतीत्यर्थः । सा आर्येतिपु-
 तां ॥ ४० ॥ स पुष्पिताग्रामित्याद्यासर्गसमाप्त्येकं ॥ ४६ ॥ एष्यते एष्यति ॥ ४७ ॥ व-
 वाक्यं ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि इमामारुह्य द्रक्ष्यामि । स्प्रहयते वनेचरेभ्यस्प्रहयते ॥ ४८ ॥ संध्याक-
 ल्यब्जलोपे पञ्चमी ॥ ४२ ॥ दुरासनः रावणस्य । यस्यास्ता संध्याकालमनाः संध्योपासनतत्परे-
 ॥ ४३—४५ ॥ अथवेति पक्षान्तरे । विचक्षणा । संध्यार्थे एष्यति प्रतिदिनमिति शेषः ॥ ४९—

तन्यतेवर्धते सतं ॥ २८ ॥ शि० मेरोरिव द्रुमाणांप्रभयोपलक्षितोमहाकपिः अहंकाञ्चनोस्मीत्यमन्यत ॥ ३९ ॥ ति०
 दिनरात्र्योः सन्धिरूपानुष्ठानकालो यस्य कर्मणस्तत्र मनोयस्यास्ता तथा । सन्ध्यार्थे सन्ध्याकालक्रियमाणस्नानाद्यर्थे । पूर्ववदे-
 कस्यैवार्थस्यावृत्तिः । रात्रिशेषे हनुमतोस्यवचसः प्रवृत्तेः सन्ध्याशब्देनात्र प्रातःकालो विवक्षितः । तत्र कर्तव्यस्नानादौ चास्त्ये-
 मप्यधिकारइति कथं व्रीणां सन्ध्यावन्दनमिति परास्त्वेदितव्यं । किंच सम्यग्रभगवद्भ्यानस्यैव सन्ध्यापदार्थत्वेनास्त्येव तत्र वि-
 कारः । गायत्रीमन्त्रेण तदर्थस्मरणपूर्वकध्यानेतु द्विजस्यैवाधिकारइत्यन्यत् ॥ ४९ ॥ इति चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. च. छ. ज. लतावितानैः. २ क. ड.—ट. समहाकपिः. ३ च. हेममयीभिश्च. ४ ड. झ. व. स्रवणानिच. ५ घ. गिरिसंनिभान्. ६ क. घ. ड. ट. महाकपिः. ७ ड. झ. ट. सर्वतः. ८ ग. ड. झ. व. ट. तान्का-
 क्षमणान्मारुतेन प्रकंपितान् । किङ्किणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वा. ९ क. च. छ. ज. मागतः. १० क. च. छ. ज. हनुमांस्त-
 ११ क. ग.—ट. महावेगः. १२ झ. व. संतपन्ती. १३ ग. ड.—ट. चन्दनैश्चम्पकैश्चापि. १४ क. ख. ग. ड. च. छ. अ. ट. राजमहिषी. १५ ड.—ट. राजमहिषी. १६ ख.—ड. व. ट. सदा. १७ घ.—ट. ध्रुवं. १८ ड. झ. व. सायेह. घ. साध्वीह. १९ ड.—ट. सुकर्शिता. २० ख.—ट. वनवासरता. २१ क. सदा. २२ ड. झ. व. चार्या. २३ नूनं. २४ ग. मैथिली. २५ ख. घ.—ट. शुभजलां. क. शीतजलां. २६ ख. ग. ड.—ट. शीतजलां.

एवं तु मत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् ॥

अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

शिंशुपाविटपाग्रावस्थानेनैव सर्वतश्चक्षुषीचालयताहनुमताऽत्यद्भुताकारचैत्यप्रासादगताया ग्रन्थकृदुपवर्णितगुणावस्थो-
पलक्षितायाः सीताया अवलोकनं ॥ १ ॥ अथ बहुहेतुभिस्तस्याः सीतात्वनिर्धारणं ॥ २ ॥

सं वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ॥ अवेक्षमाणश्च महीं सर्वा तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥

सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् ॥ दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलङ्कृताम् ॥ २ ॥

तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृताम् ॥ हर्म्यप्रासादसंवाधां कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३ ॥

काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् ॥ बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥

सर्वर्तुकुसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः ॥ पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ॥ निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६ ॥

विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥

पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥

स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ॥ पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥

विबुद्धमूला बहवः शोभन्ते स सुपुष्पिताः ॥ ९ ॥

शतकुम्भनिभाः केचित्केचिदग्निरिंशोपमाः ॥ नीलाञ्जननिभाः केचित्त्राशोकाः सहस्रशः ॥ १० ॥

नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ॥ अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रिया वृतम् ॥ ११ ॥

पुष्पिताः पर्णसमूहे । महात्मा स हनुमान् । पुष्पिता-
विशिष्टां तामारुह्य इतो द्रक्ष्यामीत्यारभ्य
पश्यति सावश्यमिमां शिवजलां नदीमित्यन्तेन
भार उक्तः एवमुक्तप्रकारेणमत्वा । मनुजेन्द्रपत्नीं
माणः अवेक्षमाणः मार्गमाणः । सुपुष्पिते
निलीनश्च सन् सर्वं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः
॥ १४ ॥

सर्वा तां अशोकवनिकां अन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १—
३ ॥ बह्वासनैः कुथैः आस्तरणैश्चोपेतां । भूमिगृहाणि
विलगृहाणि ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमैः पादपैः रम्यामि-
त्यन्वयः । सूर्योदयप्रभां उद्यत्सूर्यप्रभां ॥ ५ ॥ विहगैः
निष्पत्रशाखां क्रियमाणांमिव स्थितां । युगपत्पातिप-
क्षिपक्षविहतपत्रतया पत्ररहितशाखामिव स्थितामि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ पुष्पावतंसकैः चक्षुःपुटलप्रपुष्पालंकृतै-
रित्यर्थः । आमूलेति आमूलं पुष्पैर्निचितैः व्याप्तैः ।
पुन्नागादौ तथा दृष्टं ॥ ७ ॥ पुष्पभारः पुष्पसमूहः
स एवातिभारो येषां तैः । अशोकैरित्यादावुपलक्षणे
तृतीया । अशोकादिभिरुपलक्षितां समुदैक्षतेति
पूर्वेणान्वयः ॥ ८—१० ॥ पुनरशोकवनं विविधो-
पमानदर्शनेन वर्णयति—नन्दनमित्यादिना श्लोकच-

तत्रस्थः शिंशुपात्यः । मैथिलीमार्गमाणः मैथिली-
द्वेत्तोः । “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इति शानच् ।
माणः विविधं चक्षुर्विक्षिपन् । महीं चावेक्षमाणः

[पा०] १ झ. व. ट. गत्वा. २ ग. पुत्री. ३ घ. समीक्षमाणस्सर्वत्र. क. वीक्षमाणस्तुतत्रस्थो. ४ ग. ड.—ट. रम्यैः.
ड. झ. व. ट. समूलं पुष्पपरचितैः. क. ग. च. छ. ज. समूलं पुष्पविचितैः. ख. आमूलपुष्पोपचितैः. ६ ड. झ. ट. शिखप्रभाः.
ख. ड. झ. व. ट. विबुधोद्यानं. ८ ख. अभिवृद्धमिवा. ९ क. ग. ड. झ. व. ट. श्रियायुतं.

द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् ॥ पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ॥ १२ ॥
 सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः ॥ नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः ॥ १३ ॥
 अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम् ॥ शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ॥ १४ ॥
 अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः ॥ स ददर्शविदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥
 मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् ॥ प्रवालकृतसोपानं तप्तकाञ्चनवेदिकम् ॥ १६ ॥
 मुष्णन्तमिव चक्षुषि द्योतमानमिव श्रिया ॥ विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १७ ॥
 ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् ॥ उपवासकृशां दीनां निश्चसन्तीं पुनः पुनः ॥
 ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् ॥ १८ ॥
 मन्दं प्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ॥ पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ १९ ॥
 पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तमवाससा ॥ सपङ्कामनलंकारां विपद्भामिव पद्मिनीम् ॥ २० ॥
 व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम् ॥ ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् ॥ २१ ॥
 अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ॥ शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् ॥ २२ ॥
 प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ॥ स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव ॥ २३ ॥
 नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २४ ॥

तुष्टयेन ॥ उद्यानं अशोकवनं । अत्र ददर्शेत्यपकृत्य-
 ते । नन्दनं इन्द्रक्रीडावनं । विविधोद्यानं विविधवृक्ष-
 षण्डं । चैत्ररथं कुबेरक्रीडावनं । नन्दनमतिवृत्तमिव
 अतिक्रम्य स्थितमिव । चैत्ररथं यथा चैत्ररथमिव
 चित्रमित्यन्वयः ॥ ११ ॥ आकाशसाम्ये साधारणध-
 र्मेमाह—पुष्पेति । एवं सागरौपम्ये पुष्परत्नेति ॥ १२
 —१४ ॥ चैत्यप्रासादं चैत्यं बुद्धमन्दिरं तदाकारं
 प्रासादं ॥ १५—१६ ॥ प्रांशुभावत्वात् दीर्घस्वभावत्वात्
 ॥ १७ ॥ मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रेणावृतां मलिनैरङ्गैः
 संवीतां वा । शुक्लपक्षादावित्यनेन वर्धिष्णुत्वं द्योतितां
 ॥ १८ ॥ मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथंचि-
 त्प्रत्यभिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षितां । पिनद्धामिति

मलिनसंवीतत्वे उपमा । पिनद्धां बद्धां ॥ १९ ॥
 उत्तरीयरहितं द्योतयितुमेकेनेत्युक्तिः । सपङ्कां भूमे-
 राविर्भवन्तीमिव स्थितां । अनलंकारां पङ्कं निवर्त्य
 अलङ्कुर्वतोसन्निधानादलंकाररहितां । रामागमने-
 व्ययमाश्रयो नोत्सादयितुमर्हतीत्येवं मन्यमानां ।
 विपद्भामिवपद्मिनीं पद्मरहितां सरसीमिव निचराणां
 ॥ २० ॥ ग्रहेण क्रूरग्रहेण । द्वितीय इन्द्रले मनः
 वाक्यालंकारे ॥ २१ ॥ कृशां दीनामिति पुनः पुनः
 काश्यदैर्नययोरतिशयप्रदर्शनाय । अत्र उपवास-
 कृशमनशनेनेत्युक्त्या पूर्वकाण्डान्ते इन्द्रदत्तपा-
 शनवृत्तान्तः कल्पित इति तत्रैवोक्तं ॥ २२—
 नीलनागाभया कृष्णसर्पतुल्यया । नीरदापाये

स० एकेनसंवीतां उत्तरीयवस्त्रसुग्रीवसन्निधौप्रक्षिप्तत्वात् ॥ २० ॥ शि० अङ्गारकेणग्रहेणपीडितारोहिणीमिवपी-
 ति० अङ्गारकेणेव तत्तुल्येनग्रहेणकेतुना पीडितारोहिणीमिव ॥ २१ ॥ शोकध्यानपरां शोकेन रामविरहजन्येन ध्यानपर-
 ध्यानसक्तां ॥ २२ ॥ स० एकया अत्रिगुणितया ॥ ति० जघनं पृष्ठभागं गतया प्राप्तया । एकया हरणदिनकृतैकसंस्कार-
 यद्वा पुरोभागीयवेणीद्वयराहिलेन पृष्ठलंबया एकयावेण्या । नीलनागाभया नीलसर्पतुल्यया वेण्या उपलक्षितां । अनेन क-
 [पा०] १ क. तद्वितीयमिवाकाशं. २ क. ड.—ट. गणद्विजैः. ३ क. घ.—ट. मनोहरं. ४ ख. घ. ड. झ. स्त-
 मूर्जितं. ग. च. छ. ज. मुत्तमं. ५ ड. झ. ज. ट. निर्मलं. ६ ग. चन्द्रलेखामिवावृतां. ७ क.—ट. मन्दप्रख्याय. ८ च. द-
 ज. पद्मिनीमिवश्रियं. ९ ड.—ट. पीडितां. १० ड. झ. ज. ट. परिक्षीणां. ग. परिक्लिप्तां. घ. व्यसनानामकोविद-
 ११ ग. घ. ड. ट. नित्यदुःख. १२ क. ग. जनं. १३ ड. झ. ज. ट. श्वगणेनावृतामिव. ग. श्वगणेनसमावृतां. १४
 प्रतिलंबया.

सुखार्हा दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् ॥
 तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २५ ॥
 ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कांमरूपिणा ॥ यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना ॥ २६ ॥
 पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् ॥ कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः ॥ २७ ॥
 तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् ॥ सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥ २८ ॥
 इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ २९ ॥
 निःश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ॥ शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ॥ ३० ॥
 संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ॥ तां स्मृतीमिव संदिग्धामृद्धिं निपतितामिव ॥ ३१ ॥
 विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ॥ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥
 अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ ३२ ॥
 रामोपरोधव्यथितां रक्षोहरणकशिताम् ॥ अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ ३३ ॥
 बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ॥ वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
 मलप्रङ्कधरां दीनां मण्डनार्हामण्डिताम् ॥ प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेधैरिवावृताम् ॥ ३५ ॥
 तस्य संदिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३६ ॥
 दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलङ्कताम् ॥ संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ॥ ३७ ॥

॥ २४ ॥ उपपादिभिः उपपादनशीलैः । मन्दप्रख्या-
 यमानेनेत्यारभ्य सीतां समीक्ष्य उपपादिभिः कारणै-
 स्सीतेति तर्कयामासेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ एवं लिङ्गैः
 सीतेति विचार्य प्रत्यभिज्ञयापि तथा तर्कयामासेत्याह-
 नयोरे-
 यानामित्यारभ्य विद्यां प्रशिथिलामिवेत्यन्त-
 र्यायं । सुभ्रूं सुभ्रुवं । उवङ्भाव आर्षः । कुर्व-
 न्ती दश मासान् स्नानेन विना मलिनापि
 दिशः वेतिमिराः कुर्वन्तीमिति प्रभातिशयोक्तिः
 सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितपादतलां ॥ २८—
 नराजतीं नराजन्तीं ॥ ३० ॥ तां प्रसिद्धां ।
 मन्वाद्युक्तिः । संदिग्धां संदिग्धार्था । कृद्धिं
 निपतितां क्षीणां ॥ ३१ ॥ विहतां अविश्वा-

सबहुलां । प्रतिहतां अलब्धकार्या । सोपसर्गां सविघ्नां ।
 सकलुषां सकालुष्यां । भावप्रधानो निर्देशः । अभू-
 तेन असत्येन ॥ ३२ ॥ रामोपरोधव्यथितां रामप्रा-
 प्तिनिरोधेन व्यथितां ॥ ३३—३५ ॥ पुनः सीता-
 शब्दोव्यवहितानुस्मरणार्थः । आम्नायानां वेदानां ।
 अयोगेन असंबन्धेन । प्रशिथिलां अप्राप्तप्रतिष्ठां ।
 विद्यां वेदबाह्यविद्यां । यद्वा आम्नायानां अभ्यासाना-
 मभावेन प्रशिथिलां अस्थिरपदां विद्यामिव सीतां
 निरीक्ष्य तस्य हनुमतो बुद्धिः संदिदिहे इत्यन्वयः ।
 काश्यमालिन्यादिना तिरोहितरूपत्वादिति भावः
 ॥ ३६ ॥ संस्कारः शब्दव्युत्पत्तिः तेन हीनां अत-
 एव विवक्षितादर्थान्तरंगतां विपरीतार्थमित्यर्थः ।
 संस्कारहीनतया प्रतिपिपादयिषितार्थवक्तुमशक्नुव-

रणमेवेति सूचितं ॥ शि० जघनं पृष्ठान्तदेशंगतया । एकया केशविन्यासाभावेन जटीभूतया ॥ २४ ॥ स० व्यसना-
 विदां कदाप्यदृष्टव्यसनां ॥ २५ ॥ ति० नीलकण्ठीं सौभाग्यसूचकेन्द्रनीलमणिमयकण्ठस्थभूषणप्रभया तद्वर्णकण्ठां ।
 तां सुप्रतिष्ठितां सर्वविषयसंस्थानां ॥ २८ ॥ ती० चन्द्रप्रभामिवेति सर्वानन्दकरलमुक्तं । भुजगेन्द्रवधूमिवेति दुष्प्रघर्षत्वं ।
 विभावसोरिति पातित्रयं ॥ २९ ॥ स० रामोपरोधव्यथितां रामाभिः राक्षसस्त्रीभिः यउपरोधः इतस्तोगमनप्रति-
 नव्यथितां ॥ ३३ ॥ ति० दुःखबोध्यत्वेहेतुः अनलङ्कतामिति । संस्कारेणेति स्नानानुलेपनादिरङ्गसंस्कारः । वाचो-
 गानादिजः संस्कारः । देव्या अर्थान्तरगतत्वं देशान्तरगतत्वं । वाचस्तु विवक्षितार्थान्यार्थबोधकत्वं । वाचोऽर्थो यथा-
 [पा०] १ ड. झ. अ. ट. विलोक्य. २ ग. च. ज. ह्रियमाणा तुसा. ३ घ. कूरूपिणा. ४ अ. सादृष्टा. ड. झ. ट.
 सा. ५ ग. तेजसास्वेन. ६ झ. ट. नीलकण्ठी. ७ ड. झ. ट. रक्षोगणनिपीडितां. ८ घ. वीक्षमाणा मितस्ततः. ९ घ.
 लमेधैः. १० ड. झ. अ. ट. बुद्धिस्तथा. ११ ग. निरीक्ष्यतां. ड.—ट. निरीक्ष्यच.

स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानुशंस्यतः ॥ पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ४८ ॥
 अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ॥ रामस्य च यथा रूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ४९ ॥
 अस्या देव्या मनस्तस्मिन्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ॥ तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५० ॥
 दुष्करं कृतवान्नामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५१ ॥
 दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ॥ सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥
 एवं सीतां तैदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ॥ जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

शोकेन परितप्यते । प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥ ४७—४८ ॥ अथानयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति ॥ अस्याः सीतायाः । रूपं शरीरं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं । तथाविधमेव रामस्यापि रूपं अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधं । तथाविधमेवास्यारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च । अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः ॥ ४९ ॥ तथानयोरन्योन्यास्यानुगुण्यमाह—अस्या इति ॥ अस्या मत्या न भिनस्तस्मिन्नामे प्रतिष्ठितं । तेन हेतुना इयं मिति विपि जीवति । तस्य च मनोऽस्यां प्रतिष्ठितं तेन मापेक्षया न स मुहूर्तमपि जीवति । तयोरन्योन्यामनोनिवे-
 अतएव देवा मुहूर्तजीवनमपि न घटत इति भावः ॥ ५० ॥
 तामसि प्रति शैले रामस्य सीताविरहकेशातिशयं “सर्वं हन्त वसिष्ठशिष्यः कस्याश्चिस्त्रिधाः कृते लयः” मभूदिति विनिन्द्य परिहसितवान् स्वयं विरक्त-
 णहेतुषु संप्रत्यस्या वैलक्षण्यातिशयदर्शनेन विशेषज्ञ-
 अस्यां तद्विरहे रामस्य देहधारणं सर्वात्मना अशक्य-
 तैयेन ह—दुष्करमिति ॥ दुष्करं कृतवान्नामः । इमां
 य समाधानपरो रामः प्रकाममशक्यं कृत्यमक-
 हीनो यदनया प्रभुः । अनया विना देहं
 वस्थित इति यत्तदत्यन्तमशक्यं । प्रभुः गजाश्व-

दिकं शिक्षयितुं राज्यं पालयितुं च जानाति । न प्रणयधारायां प्रथमांशमपि भुक्तवान् । धारयत्यात्मनो देहं । किमिदं याचितकं शरीरं धारयति स्वस्यैव हि देहोयं देहं भोगायतनं हीदं न दुःखायतनं “दिह उपचये” इत्यस्माद्धातोः “इगुपधे” त्यादिना कः । तेना-
 यमर्थो लभ्यते । सीताशरीरस्य परतन्त्रतया तत्त्यक्तु-
 मयुक्तं नतु स्वाधीनशरीरस्य धारणं युक्तमिति भावः ।
 विशेषज्ञेनापि कथमिदं त्यक्तुं शक्यं तत्राह—न शोकेनावसीदति ॥ ५१ ॥ उक्तमर्थं किञ्चिद्विशेषा-
 न्तरेण दर्शयति—दुष्करंकुरुत इति ॥ ५२ ॥ एवं दृष्ट्वा
 मलिनसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादि-
 पतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा । हृष्टः सन् मनसा रामं
 जगाम सस्मार । तं प्रभुं बुद्धिस्थं रामं । प्रशशंस
 च । पुनः प्राप्युपयुक्तपतिव्रतोक्तधर्मनिष्ठत्वदर्शनात्
 भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीत् । यद्वा एतादृशसौन्दर्य-
 वर्ती सीतां दृष्ट्वा एतद्विरहितस्य महाशोकः प्राप्तः अतः
 युक्तमेव कृतवान्नाम इत्यस्तौषीत् ॥ ५३ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारति-
 लकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः
 सर्गः ॥ १५ ॥

ध्वन्ति रामोक्तसंनिवेशवन्ति ॥ ४९ ॥ स० अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं अङ्गानिहस्ताद्यवयवाः । प्रत्यङ्गानि अङ्गुल्यादीनि । तेषांसौष्ठवं
 गामीचीन्यं ॥ ४९ ॥ स० मुहूर्तशब्दएतावकालोपलक्षकः ॥ अन्यथानजीवेदित्याशयः ॥ ५२ ॥ इति पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ज. विभुः. २ ग. घ. विनासीतां. ३ ट. तथा.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

हनुमता सीतायाः शुभशीलादिप्रशंसनेन सह खरविराधादिनिधनस्य तद्धेतुकत्वानुसन्धानपूर्वकं तदुरवस्थादर्शनेन परिशोचनं ॥ १ ॥

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ॥ गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ सीतामाश्रित्य तेजसी हनुमान्विललाप ह ॥ २ ॥
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ॥ यदि सीताऽपि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥
रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ॥ राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥

प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्यां रामं सीतां च । प्रशस्येति अस्या देव्या इत्यादिनोभयोरपि प्रशंसितत्वात् ॥ १ ॥ सीतामाश्रित्य सीतां विषयीकृत्य ॥ २ ॥ गुरुविनीतस्य गुरुभिः शिक्षितस्य । गुरुप्रिया रामप्रिया । कालो हि दुरतिक्रमः कालो दुरतिक्रमएवेत्यमर्थः सिद्धोभवतीत्यर्थः । हिंशब्दोऽवधारणे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । जगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तायास्सीताया अपि यदीदृशं दुःखं प्राप्तं तदा कालोदुरतिक्रमएवेति भावः ॥ ३ ॥ व्यवसायज्ञा स्वयत्नं विहाय तद्व्यवसायमेव प्रेक्षमाणा “एतद्व्रतं मम अप्यहं जीवितं जह्यां” इत्येवं रामव्यवसायं जानन्तीत्यर्थः । लक्ष्मणस्य च धीमतः । रामे मायामृगानुसारिण्यपि मारीचोयमिति तदानीमपि निश्चितवतो लक्ष्मणस्य । यद्वा सर्वेश्वरादप्याश्रितसंरक्षणे समुद्युक्तस्य । नात्यर्थं क्षुभ्यते । अत्यर्थमिति क्षोभाभावविशेषणं । क्षोभवि-

शेषणत्वे यत्किञ्चित्क्षोभः प्राप्तः स्यात् । सत्तानाशकाले प्राप्तेपि क्षोभलेशरहितेत्यर्थः । देवी रामेण शिरसा वोढव्यवाङ्मयवती । गङ्गेव जलदागमे । क्षोभहेतौ सत्यपि यथा गङ्गा न क्षुभ्यतेतथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां शीलं स्वभावः । “अस्या देव्या मनस्तस्मिन्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितं” इति प्रक्रियया तुल्यस्वभावां । तुल्यवयस्कां षोडशवार्षिकस्य द्वादशवार्षिकी तुल्या । अन्यथा वैरस्यापत्तेः शास्त्रविरोधाच्च । अतएव विष्णुः । “वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेन्निगुणो वरः । द्वाष्टवर्षोष्टवर्षा वा वयोमात्रावरा च या” इति । तुल्यवृत्तां । “दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितं” इति रामवृत्तं । “पापानां वा शुभानां वा वधार्षाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्येण न कर्तव्यं । नृपराध्यति” इत्युक्तवत्यास्सीताया वृत्तेन स्थितं तुल्यं । तुल्यशब्दोऽनुरूपपरः । रामानुरूपशीलवयश्चारी

ति० चिन्तापरः सीताविषयदुःखेनेति भावः ॥ स० सीतामधिकथं विश्वासेन वदेदिति ध्यानपरः ॥ १ ॥ सीतामाश्रित्य मुदिश्यतेजसी दर्शनानन्तरं कथं मैथिलीपदयेयमिति चिन्तारहित इति तेजसी ॥ शि० सीतां सीतादुःखं आश्रित्य अवलोक्य विललाप विविधमुवाच ॥ ति० लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया । गुरोः रामस्य पत्नीत्वात्तद्वदेव परमोपास्यत्वेनाभीष्टा । रामपत्न्यपि यदि दुःखार्ता हि कालोदुरतिक्रम इति हि निश्चितमित्यर्थः । दुःखोपायघटकस्य कालएव प्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु नदुःखं दुःखं वा कर्मानुष्ठानवैफल्यपत्तेः । तत्सापेक्षकालजन्यत्वेपीश्वरावतारसीतारामयोः कर्माभावात्कथं दुःखमिति चेन्न । वस्तुतस्तु दुःखाभावेपि लोकानुग्रहाय गृहीतमनुष्यदेहयोस्तेषां मनुष्यत्वाभावबुद्धिप्रतिबन्धाय नटवद्यवहारमभिनयतोः सुखदुःखादिकं मुखविकासव्यभिचारेण तन्मायामोहितस्यैव देवांशस्य हनुमतोऽभिनीतकार्यदर्शनेन तत्कारणानुमानाद्दुःखार्तत्वाद्युक्तेः सामञ्जस्यथाच परेणोद्बोधनविना हनुमतः स्वबलपराक्रमांशो मोहः तथाऽनयोर्भगवत्स्वरूपत्वे इदानींतस्य मोह इति वक्तुं शक्यत्वात् । भगवदिच्छत्यैव तस्य तयोः स्वरूपज्ञानेन निर्विचिदवयं ॥ स० यद्वा गुरुविनीतस्य बहुमन्त्रस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ज्येष्ठभ्रातृमान्या । यद्वा गुरुविनीतस्य ब्रह्मादेर्लक्ष्मणस्य चेति व्यधिकरणषष्ठ्यौ । सर्वमान्या यदि सीतादुःखार्ता सेवाभूत् । हि यतः कालो हि दुरतिक्रमः । देव्यादेवेन च स्वसमयावनाय कालोदुरतिक्रमः अनुलङ्घ्यस्वपराक्रम इव दर्शित इति भावः । यद्वा सुखं यदुःखार्तवदात्मानंदर्शयामास सहि ततः कालः रावणमृत्युः दुरतिक्रमः अनुलङ्घ्यः रावणेनेति शेषः ॥ शि० सीतायदि दुःखं तर्हि कालः परमात्मसंकेतः दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥ ति० नन्वेवं विधुः खातिशये जीवनहानिरेव स्यादत आह—रामस्येति । लक्ष्मणोरामः एवं विधेर्दुर्गस्थितामपि मां दिव्यास्त्रैः समुद्रमपियेन केनाप्युपायेनोद्धृत्वा त्रायास्यतीति तस्य व्यवसायज्ञा पराक्रमज्ञा ॥ ४

[पा०] १ घ. मेधावी.

तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ॥ जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः ॥ रावणप्रतिमो वीर्यं कबन्धश्च निपातितः ॥ ७ ॥
 विराधश्च हतः सङ्ख्ये राक्षसो भीमविक्रमः ॥ वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणैव शम्बरः ॥ ८ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ९ ॥
 खरश्च निहतः सङ्ख्ये त्रिशिराश्च निपातितः ॥ दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् ॥ अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोकैस्तत्कृतम् ॥ ११ ॥
 सागरश्च मया क्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चैवं निरीक्षिता ॥ १२ ॥
 यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् ॥ अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥
 राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा ॥ त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नामुयात्कलाम् ॥ १४ ॥
 इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः ॥ मुता जैनकराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥
 उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते ॥ पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥
 विक्रान्तसार्यशीलस्य संयुगेष्वा निवर्तिनः ॥ क्षुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी ॥ १७ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८ ॥
 सर्वान्भोगान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता ॥ अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९ ॥
 संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता ॥ या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा ॥ २० ॥

त्यर्थः । तुल्याभिजनलक्षणां अभिजनः कुलं लक्षणं सामुद्रिकं सार्वभौमलक्षणवतो भार्यायाः यैस्सामुद्रिकलक्षणैर्भाव्यं तैर्युक्तमित्यर्थः । एवंविधत्वाद्वाघवो वैदेहीमर्हति वैदेही राघवमर्हति । लोके सौन्दर्यादिपुनः सौन्दर्यादिसर्वसहिता न लभ्यते । सौन्दर्यादिसौन्दर्यादिसर्ववान् । अनयोस्तु सर्वं संपन्नमिति । अस्मयते । असितेक्षणेत्यधिकविशेषणदानाद्वा मापेक्षया । सीताया नयनसौन्दर्यमधिकमित्युच्यते । अतएव रामो वक्ष्यति । “न जीवेयंक्षणमपि विना-तामसि लक्षणां” इति ॥ ५—६ ॥ अस्या हेतोरिति “सर्वं प्राप्तस्त्वृतीया च” इति षष्ठी । अनया हेतुनेत्यर्थः ॥ ७—१० ॥ अस्या निमित्ते “निमित्तकारणहेतुषु” इति षष्ठी । सर्वासां प्रायदर्शनं” इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । अस्यां निमित्ते सत्यामित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥ परिवर्तयेत् । अधरोत्तरां कुर्यात् । अस्याः कृते एतदर्थः ।

जगच्चापि न केवलं मेदिनीं सर्वलोकानपि परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ राज्यंवेति । राज्यमुत्कृष्टं वा सीतां उत्कृष्टा वा इति विचार्यमाण इति शेषः । कलालेशं ॥ १४ ॥ भर्तृदृढव्रता भर्तरि दृढव्रता ॥ १५ ॥ केदारपांसुभिः यज्ञक्षेत्रपांसुभिः ॥ १६ ॥ आर्यशीलस्य श्रेष्ठस्वभावस्य ॥ १७—१८ ॥ सर्वान् भोगान् भुज्यन्ते इति भोगाः शुक्रसारिकाकान्तुकप्रभृतिभोगसाधनानि मातृप्रभृतींश्च । परित्यज्य परि विशेषेण पुनस्तत्राशालेशं विनैव त्यक्त्वा । अयं च परित्यागो न स्ववशेनेत्याह—भर्तृस्नेहबलात्कृता । अभिमतविषयस्नेहातिरेकस्तदितरमखिलमपि त्याजयति हि । त्यक्तेषु स्मरणाभावेपि गन्तव्यदेशीयदुःखं वा किं स्मरति नेत्याह—अचिन्तयित्वा दुःखानि । रामातिरिक्तवस्त्वनुभवे हि दुःखानुभवसंभावेनेति भावः । प्रविष्टा निर्जनं वनं भोगस्यैकान्तस्थलमिति ह्यस्या हृदिलम्-

ति० शरौऽयं प्रयुन्नहतादन्यएव । महेन्द्रपदेन तत्तुल्ये प्रयुन्नेलक्षणावा ॥ ८ ॥ ति० यच्छेषतया एवंप्राशस्त्यं दर्शितं तस्य कालस्य इति । वमाह—इयंसेति । राक्षसीवशमागता । कालप्राबल्यादिति भावः ॥ १८ ॥ ति० भर्तृशुश्रूषणापरा । सन्नन्तात्स्वार्थे ण्यासश्च—’ इति युच्यते ॥ २० ॥

[पा०] १ घ. हेमाङ्गा. २ ग. च. छ. ज. वानरेन्द्राणां. ३ झ. जं. ट. लोकविश्रुतः. ४ क. चैयमवेक्षिता. ५ ड. झ. ट. जनकस्य. ६ ड. झ. ज. ट. मैथिलराजस्य. ७ च. छ. ज. मनस्विनः. क. ग. यशस्विनः. ८ झ. व. ट. कष्टानि. ९ ग. विजनं. १० ड. झ. ट. शुश्रूषणापरा. ज. शुश्रूषणेपरा. वा. रा. १५८

सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी ॥ सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥
 इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः ॥ रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥
 अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति ॥ राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥
 कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च ॥ धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी ॥ २४ ॥
 नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रुमान् ॥ एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥
 भर्ता नाम परं नौर्या भूषणं भूषणादपि ॥ एषा तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥ २६ ॥
 दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः ॥ धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥
 इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् ॥ सुखार्हा दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥

क्षितिक्षमा पुष्करसन्निभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् ॥

सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥

हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयाऽतिपीड्यमाना ॥

सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ॥

हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

मितिभावः ॥ १९—२० ॥ यातनां तीव्रवेदनां । अनर्थानामभागिनी आपदामनर्हेत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रपां पानीयशालिकां । “प्रपा पानीयशालिका” इत्यमरः ॥ २२—२३ ॥ कामेति । काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाश्च स्रक्न्दनादयः तैः ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यः राक्षसीर्न पश्यति । नेमान् पुष्पफलद्रुमान् । रामविरहकेशातिशयेन राक्षसीदर्शनवत्सुपुष्पफलवतां द्रुमाणामपि दर्शनमस्या असह्यमित्यर्थः । एकस्थहृदया एकाग्रचित्ता । राममेवानुपश्यति ध्यायतीत्यर्थः । रामागमनसंभावनावती दिशोवलोकयतीति वार्थः । यद्वा निरन्तरेण रामानुभवेन परिसरवर्ती कोपि पदार्थो न दृष्टिपथं गच्छतीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ असितः केशान्तः यस्यास्तां । केशानामग्रे नैल्यं स्त्रीणां दुर्लभं । अतस्तदेवाह—असितकेशान्तां गुडालकावृतस्यापि व्यामोहकरी । शतपत्रनिभेक्षणां । यद्यपीयमसितेक्षणा तथापि संस्थानविशेषे उपमेयं । कमलपत्राक्षस्यापि व्यामोहदायिनी । सुखार्हा रामोत्सङ्गे स्थातुमर्हा । दुःखितां राक्षसीमध्ये स्थितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः । शाखामृगस्य

ममापि मनो व्यथितं किमुत परमदयालो रामस्येति भावः । शोकहर्षयोरपदस्य ममापि मनो व्यथितं किं पुनः कामिन इति वा ॥ २८—२९ ॥ हिमहतेति विशेषणेन नलिन्याः पूर्वं बहुकालशोमितत्वंसिद्धं तद्वन्नष्टशोभा द्वादशवर्षे निष्प्रतिबन्धं भोगान्भुञ्जानाया आगन्तुको हि विश्लेषः तेनहिनष्टशोभेत्युक्तं ॥ व्यसनपरम्परया विरह इव संश्लेषोपि मध्येत्यर्थः । गत्यनिवृत्तः व्यसनमेव नैरन्तरेणवृत्तं । अत्र स्थितिर्यः । माना अतिक्रम्यपीड्यमाना । आश्रयाननुरूपं । नमनुभवतीत्यर्थः । सहचररहितेव चक्रवाकः । शाखाः कालमवगम्य दुःखं सोढुमसमर्था । चक्रवाकः । सशान्तिनायमर्थो लभ्यते । साहि रात्रिविरामकालं । अपितवः दुःखं सोढुमदक्षेति प्रसिद्धं । जनकसुता एवं । भविष्यतीति ज्ञात्वा न संवर्धिता केवलंसुखसंश्रित्यर्थः । कृपणां दशां प्रपन्ना । पूर्वोक्तनलिनोपमानं भवितुमर्हति । किंचिदुक्तिमात्रं । नसापरिच्छेद्यां दुर्दशां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥ पायेन वसन्तेन । नैकसहस्ररश्मिरभ्युत्थितः । रश्मिः सूर्यापेक्षया मन्दकरः । चन्द्र इति च ।

[पा०] १ ख. ग. ड. झ. अ. ट. द्रष्टुमिच्छति. २ ग. नूनमस्याःपुनः. ३ घ. ट. भार्याःशोभनं. ड. झ. नार्याःशोभनं. ख. नार्याभूषणादपिभूषणं. ४ क. घ.—ट. एषाहि. ५ क. ग. ड.—ट. शोभनार्हा. ६ क. ग.—ज. अ. ट. ज्ञात्वा. ७ झ. ट. संनिभेक्षणा.. ८ क. संरक्षिता. ९ क. ख. ग. ड.—ट. निपीड्यमाना. १० ग. घ. दृढसंजनयन्त्यशोकाः. ११ घ. दिनव्यपायेन. च. छ. ज. हिमव्यपायेनतु. १२ ड. झ. अ. ट. शीतरश्मिः.

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः ॥

संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्त्री ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

नभोमध्यंगतेचन्द्रे हनुमता परितःसीतामासीनानांघोरतरविह्वतनानाकृतीनांराक्षसीनांदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा तन्मध्य-
गतायाःसीतायाअवलोकनजहर्षेण सबाष्पविमोचनं मनसारामलक्ष्मणयोःप्रणामपूर्वकं शिशुपाग्रेगूढतयाऽवस्थानम् ॥ २ ॥

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् ॥ प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥
साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ॥ चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥
दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ स ददर्शविदूरस्था राक्षसीघोरदर्शनाः ॥ ४ ॥
एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ॥ अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ॥ ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥
लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ॥ लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥
ह्रस्वदीर्घां^१ तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा ॥ करालां भुगवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विह्वताननाम् ॥ ८ ॥

शोकं जनयतीतिवचनविपरिणामेन संबन्धः ॥ ३१
—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दराकाण्डव्याख्याने
षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

वाक्येन नभोमध्यंगतेचन्द्रे हनुमता परितःसीतामासीनानांघोरतरविह्वतनानाकृतीनांराक्षसीनांदर्शनम् ॥ १ ॥ तथा तन्मध्य-
गतायाःसीतायाअवलोकनजहर्षेण सबाष्पविमोचनं मनसारामलक्ष्मणयोःप्रणामपूर्वकं शिशुपाग्रेगूढतयाऽवस्थानम् ॥ २ ॥
ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् ॥ प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥
साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ॥ चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥
स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥
दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ स ददर्शविदूरस्था राक्षसीघोरदर्शनाः ॥ ४ ॥
एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ॥ अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥
अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् ॥ ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥
लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् ॥ लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७ ॥
ह्रस्वदीर्घां^१ तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा ॥ करालां भुगवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विह्वताननाम् ॥ ८ ॥

शङ्कुकर्णा । मस्तकोच्छ्वासनासिकां ऊर्ध्वमुखनासिका-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गी । अत्रातिकायश-
ब्देन महत्त्वमुच्यते । महाशिरस्कामित्यर्थः । ध्वस्त-
केशीं स्वल्पकेशीं । अकेशीं अनुत्पन्नकेशीं । केशक-
म्बलधारिणीं कम्बलरूपकेशधारिणीं ॥ ६ ॥ लम्बे
कर्णललाटे यस्यास्सा लम्बकर्णललाटा तां । चुबुके
ओष्ठः यस्याः सा चुबुकोष्ठी तां ॥ ७ ॥ ह्रस्वदीर्घा
अधःकाये ऊर्ध्वकाये च कचित् ह्रस्वां कचिदीर्घाभि-
त्यर्थः । कुब्जां स्थगुमतीं । विकटां स्थूलजङ्घां ।
करालां दन्तुरां । “ करालो दन्तुरे तुङ्गे ” इत्यमरः ।

तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्त्री ॥ ३२ ॥ इति षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥
नभसो निर्मलं स्वच्छनीलवर्णं । नभसो नीलं प्रतीत्या कविसंप्रदायेन च बोध्यं ॥ स० कुमुदषण्डाभः कुमुदानां श्वेतो-
षण्डः समूहः तस्याभेवाभायस्येति वा तस्य आसम्यक् भा कान्तिर्यस्मादिति वा । “ सिते कुमुदकैरेव ” इत्यमरः । निर्मलं
नीलमिवोदकमित्यनेन गगने नैत्यमपि ध्वनितं । आकाशे नैत्यं च “ आकाशो नीलमोदेति ” इति श्रुतेः ॥ १ ॥ ति०
नादौ प्रभया स्वकान्त्या साचिव्यं साहाय्यकमिव दिवाक्त्रचिदेकान्तप्रदेशे स्थितलान्निद्राव्याकुललाचनसम्यग्राक्षसीनां सीता-
यां । रात्रौ चन्द्रोदये सति तु पुनस्समीपदेशागल्यस्थितस्य सम्यक्सर्वदर्शनं ॥ २ ॥ ति० शोकभारैः न्यस्तां अधोनीतामिव
नामिव ॥ ३ ॥ शि० कर्णावेव प्रावरणौ शरीराच्छादकौ यस्यास्तां ॥ ५ ॥ स० अतिकायोत्तमाङ्गी कायं मध्यदेहं
वर्तमानशीर्षोपेतां ॥ ६ ॥

[पा०] १ छ. इत्येवसर्वं. २ ट. सुजातबुद्धिः. ग. विनप्रबुद्धिः. ड. झ. तुजातबुद्धिः. ३ क. च. छ. ज. ज. निशीथे.
व. ट. निर्मलोदयः. ५ क. ग. अकर्णां शङ्कुकर्णांच. ६ ग. अतिदीर्घोत्तमाङ्गी. ७ ग. लंबोसं. ८ घ. लंबनासिकां. ९ झ.
दीर्घां. १० क.—ट. दीर्घांचकुब्जांच. ११ ग. कराली.

विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ कालायसर्महाशूलकूटमुद्रधारिणीः ॥ ९ ॥
 वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः ॥ गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोपराः ॥ १० ॥
 एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यः श्वकर्णिकाः ॥ गोकर्णीहस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथापराः ॥ ११ ॥
 अनासा अतिनासाश्च तिर्यङ्मासा विनासिकाः ॥ गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥
 हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूडिकाः ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्रकुचोदरीः ॥ १३ ॥
 अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखास्तथा ॥ अजामुखीहस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४ ॥
 हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीधोरदर्शनाः ॥ शूलमुद्रहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥
 कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः ॥ पिबन्तीः सततं पानं संदा मांससुराप्रियाः ॥ १६ ॥
 मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशोणितभोजनाः ॥ ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षणदर्शनाः ॥
 स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ १७ ॥
 तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् ॥ लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनुमाञ्जनकात्मजाम् ॥ १८ ॥
 निष्प्रभां शोकसंतप्तां मलसंकुलमूर्ध्वजाम् ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव ॥ १९ ॥
 चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् ॥ २० ॥
 राक्षसाधिपसरूढां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ वियूथां सिंहसरूढां बद्धां गजवधूमिव ॥ २१ ॥
 चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रैरिवावृताम् ॥ क्षिष्टरूपामसंस्पर्शदयुक्तामिव वल्लकीम् ॥ २२ ॥
 सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां राक्षसीवशे ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्नुताम् ॥ २३ ॥
 ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥ ददर्श हनुमान्देवीं लतां कुसुमितामिव ॥ २४ ॥
 सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ॥ मृणाली पङ्कदिग्धेव विभ्राति न विभाति च ॥ २५ ॥

भुमवक्त्रां निम्नवक्त्रां । विकृताननां नासिकौष्ठविरहिताननामित्यर्थः । एतदन्तस्य पूर्वेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ८ ॥ विकृता इत्यादेरुत्तरेण ददर्शेत्यनेनान्वयः । एता एकाद्व्यादिराक्षसीभ्योन्याः । विकृताः विकृतवेषाः ॥ ९ ॥ निखातशिरसः गात्रान्तरवर्तिशिरसः ॥ १० ॥ हरिकर्णीः कपिकर्णीः ॥ ११—१२ ॥ पादे चूडिका यासां ताः पादचूडिकाः । “शिखा चूडा केशपाशी” इत्यमरः ॥ १३—१५ ॥ राक्षसीर्विकृतानना इत्यत्र पुनः राक्षसीपदमविस्मरणार्थं ॥ १६—१७ ॥ लक्ष्मीवान् सीतादर्शनजनितशोभा-

युक्तः ॥ १८ ॥ च्युतां स्थानाच्चलितां ॥ १९ ॥ युक्तां चारित्रव्यपदेशाढ्यां पतिव्रताधर्माचरणख्यातिनिष्प्रभां भर्तृदर्शनेन दुर्गतां दरिद्रां । भर्तृदर्शनरहितां भर्तृवात्सल्यभूषणां वात्सल्यपदमत्र स्नेहमयि कृते ॥ २०—२१ ॥ पयोदान्ते वर्षान्ते । चन्द्ररेखीणां स्पष्टास्पष्टत्वद्योतनायेदं विशेषणं । अशोकवने ॥ २२ ॥ उद्धर्तनादिसंस्कारराहिल्यात् । अयुक्तां अनारोपितामिव ॥ २३ ॥ वल्लकीं वीणां ॥ २४ ॥ सीतामित्यादिपरस्परविरुद्धकाले । राक्षसीवशे अयुक्तां अनवस्थितां । तद्वचनान्तरात् । मुच्यते । न्तीमित्यर्थः ॥ २५ ॥ लतां कुसुमितामिव तद्विभाति च ॥ २५ ॥

ति० पयोदान्ते वर्षान्ते । अनेन दुःखस्याल्लव्यावशिष्टलसूच्यते ॥ २२ ॥ ती० लतामकुसुमामिव आभरादितिभावः ॥ २४ ॥

[पा०] १ क. महाप्रास. २ ग.—ट. शिवामुखाः. ३ घ. ड. झ. ज. ट. हयपादाश्च. च. छ. ज. शिववक्त्राश्च. ४ ग. घ. खरकर्णाश्चकर्णिकाः. ५ छ. ज. गोकर्णीहस्तिकर्णाश्चहरिकर्णास्तथा. ६ ड. झ. ट. अतिनासा. ७ ग. कृशोदरीः. ट. कुचोदराः. ८ ड. छ. झ. ज. ट. जिह्वाननास्तथा. ९ झ. ज. ट. अजामुखी. १० झ. ज. ट. सुरामांससदाप्रियाः. ११ क. वैदेही. १२ क. दर्शयामास. १३ घ. ज. हनुमान्मारुता. १४ क. ख. घ.—ट. भूषितां. १५ ड. झ. ज. ट. सतांभर्तृहिते. च. छ. ज. सतांपतिहिते. ग. सदाभर्तृहिते. १६ क. गोमुखी. १७ ड. झ. ज. ट. हनुमांस्तत्र. १८ ड. ट. लतामकुसुमामिव. १९ क. ग. ड. झ. ट. विभातिचनभाति.

मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्रिष्टेन भामिनीम् ॥ संवृतां मृगशाबाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६ ॥
 तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा ॥ रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥
 तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ॥ मृगकन्यामिव तस्तां वीक्षमाणां समन्ततः ॥ २८ ॥
 दहन्तीमिव निश्वासेर्वृक्षान्पल्लवधारिणः ॥ संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् ॥ २९ ॥
 तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥
 हर्षजानि च सोश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ॥ मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥
 नैमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् ॥ सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

शिशुपाविटपाग्रगेनहनुमता अपररात्रेप्रबुध्यमदनपरवशतथाग्रमदाशतेनसह सीतासमीपमागच्छतोरारवणस्यावलोकनम् ॥ १ ॥ ततः सीतासमीपमागतस्यरावणस्यचेष्टादेःस्फुटावगमाय उच्चशाखाप्रादवरोहणेनाधश्शाखाप्रेनिगूढमवस्थानम् ॥ २ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ॥ विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशाऽभवत् ॥ १ ॥
 षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् ॥ शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥
 अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः ॥ प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥ ३ ॥
 विबुध्य तु रथं कालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ सस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥
 भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः ॥ न स तं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितम् ॥ ५ ॥

नीयामित्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ मलिनेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ २६—२७ ॥ तामित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ २८—२९ ॥ क्षमां क्षमामिव स्थितां ।

मलां उच्चैः सवसानादभेदोक्तिः । तां दृष्ट्वा तां प्रेक्ष्येत्यङ्गादिना शोषणविशेष्यभेदान्न पौनरुक्त्यं । दूरप्रयुक्तनाद्यङ्गशोषणार्थं वा पुनरुक्तिः ॥ ३० ॥ राघवं नमः ॥ १८ ॥ उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्योपपदोक्तौ देवानित्यादाविव द्वितीया ॥ ३१ ॥

नीमित्यङ्गो राक्षस्यदर्शनाय शिशुपापणैर्गूढोऽभूत् ॥ ३२ ॥ श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

विप्रेक्षमाणस्य विचिन्वतश्च विप्रेक्षमाणे विचिन्वति च तस्मिन्नित्यर्थः । “ यस्य च भावेन भावलक्षणं ” इत्यर्थे षष्ठी ॥ १ ॥ विरात्रे अपररात्रे “ अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ” इत्यत्र चकारादव्ययादुत्तरस्य रात्रिशब्दस्य समासान्तोच्प्रत्ययः । ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशिष्टरक्षसां । ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २—४ ॥ नियुक्तः प्रेरितः

क्षामां कृशां ॥ ३० ॥ ती० अत्रतांतामितितच्छब्दावृत्त्यातत्तदवस्थाभेदस्यवर्णितत्वात्पौनरुक्त्यं ॥ ३१ ॥ इति सर्गः ॥ १७ ॥

वस्तुतस्तुमदनेसत्यपिमदोत्कटो न । अतएवतस्यांसीतायांनियुक्तः नितरांयुक्तः विनीतइत्यर्थः । अतएवराक्षसः तं कामं गूहितुंनशशाकेतिकारुः ॥ ति० भृशंनियुक्तः गाढाभिनिवेशितचित्तः । कामं कामवेगं । ईदृशेषुतीर्थस्यान्यथायोजनं न । रक्षसस्तमोगुणाविष्टस्यभगवन्मायामोहितस्याकृतेष्वेवप्रवृत्तेः । तथाक्रियमाणंभगवज्जानमपिपापभोगोत्तरंजन्मान्तरेउत्तमेतिबोध्यं । अतएवऋक्षाश्चमेधनाग्नोराज्ञोदानस्तावकऋक्षाश्च “ नयुष्मेवाजबन्धवनिनितुश्चनमर्त्यः । अवयमधिदीधरत् ”

[पा०] १ ड. महीनां. २ ग. नागकन्यामिव. ३ ग. ततस्ततः. ४ घ. ड. झ. ज. ट. तांक्षामां. क. च. छ. ज. तां. ग. सीतांसमविभक्ताङ्गीं. ५ क. च. छ. ज. तथाश्रूणि. ६ क. घ. च. ज.—ट. नमस्कृत्वाच. ७ ड. ज. झ. ट. ब्रह्मपाणस्त. ८ घ. ड. च. झ. ज. ट. प्राबुध्यत. ९ ग. विबुध्यच. १० ड. झ. ज. ट. महाभागो. ११ ड. झ. ट. नतु.

स सर्वाभरणैर्युक्तो विभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् ॥ तां नैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥ ६ ॥
वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् ॥ सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७ ॥
ईहामृगैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोहरैः ॥ वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥ ८ ॥
नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् ॥ अशोकवनिकामेव प्राविशत्संततद्भुताम् ॥ ९ ॥
अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् ॥ महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १० ॥
दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः ॥ बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११ ॥
काञ्चनैरपि भृङ्गैर्जुष्टाः सलिलमग्रतः ॥ मण्डलाग्रान्बृसीं चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥
काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भूमिनी ॥ दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३ ॥
राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् ॥ सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४ ॥
निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५ ॥
व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः ॥ समागलितकेशान्ताः सखेर्द्वेदनास्तथा ॥ १६ ॥
घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः ॥ खेदक्लिष्टाङ्गकुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥
प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलोचनाः ॥ बहुमानाच्च कामाच्च प्रिया भार्यास्तमन्वयुः ॥ १८ ॥
स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः ॥ सीतासक्तमना मन्दो मदश्चित्तगतिर्बभौ ॥ १९ ॥
ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निस्स्रनम् ॥ शुश्राव परमस्त्रीणां स कपिर्मारुतात्मजः ॥ २० ॥

तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् ॥ द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २१ ॥
 दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् ॥ गन्धतैलावसिक्ताभिर्धियमाणाभिरग्रतः ॥ २२ ॥
 कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्वाताम्रायतेक्षणम् ॥ समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥ २३ ॥
 मथितामृतफेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् ॥ सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥ २४ ॥
 तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः ॥ समीपमिव संक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥
 अवक्षमाणस्तु तैतो ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वरस्त्रियः ॥ २६ ॥
 ताभिः परिवृतो राजा सुरुपाभिर्महायशः ॥ तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥
 क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः ॥ तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥
 वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ तं ददर्श महातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥ २९ ॥
 रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः ॥ [सोऽयमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहोत्तमे ॥]
 अवप्लुतो महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३० ॥
 स तथाप्युग्रतेजाः सन्निर्धूतस्तस्य तेजसा ॥ पत्रगुह्यान्तरे सक्तो हनुमान्संवृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥
 स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् ॥ दिदृक्षुरसितापाङ्गामुपावर्तत रावणः ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥ १९—२० ॥ द्वारदेशं अशोकवनद्वारदेशं ॥ २१ ॥ गन्धतैलं गन्धवासिततैलं ॥ २२ ॥ समक्षं प्रत्यक्षं । अपविद्धशरासनं अधृतशरासनं ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभं मथितं तक्रं अमृतं धारोष्णं तयोर्यत्फेनं तदाभं । “निरम्बु बोलं मथितं धारोष्णं त्वमृतं पयः” इत्युभयत्र वैजयन्ती । विमुक्तं स्वस्थानात्प्रचलितं । युक्ता मुक्तं वस्त्रं सलीलं यथा भवति तथा अनुकर्षसाधुधर्मोऽयः ॥ २४ ॥ पत्रविटपे पत्रवति विटपे । पत्रपुष्पघनावृतः पत्रपुष्पसमूहावृतः । तन्मृगद्विजालंकारे । यद्वा दूरे समागतमपि सन्तो समीपे संक्रान्तमिव स्थितं । तं निध्यातुं वोपदिशचक्रमे । “निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकने-

क्षणं” इत्यमरः ॥ २५—२६ ॥ प्रमदावनं अन्तःपुरोद्यानं ॥ २७ ॥ क्षीबः मत्तः । शङ्कुकर्णः गर्वेण स्तब्धकर्ण इत्यर्थः ॥ २८—२९ ॥ अवप्लुतः अवरूढः । रावणचेष्टास्सर्वा द्रष्टुं पूर्वस्थानादधःशाखां समाश्रित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ सः हनुमान् । तथा पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । तस्य रावणस्य । तेजसा निर्धूतः सन् । पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशे । संवृतोऽभवत् गूढोऽभवत् ॥ ३१—३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रामं शपविद्धशरासनं त्यक्तेक्षुचापं । कन्दर्पमिवस्थितं ॥ २३ ॥ ति० अमृतं पयः । मथितपयः फेनवच्छुक्का आभायस्यतत् । सपुष्पं आसहितं । विमुक्तं विशिष्टमुक्तावन्तं । सपुष्पमवकर्षन्तमित्येवपाठः । तीर्थस्तु एतद्योजनाशक्त्यासलीलमवकर्षन्तमिति पा-
 सस्यापि ति ॥ २४ ॥ स० क्षीबः मत्तः । शङ्कुकर्णः तन्नामकोयौवनपालस्तेनदृष्टः ॥ २८ ॥ स० सोऽयं रावणः पुरमध्ये प्रासाद-
 वस्थितिः “गृहोपरिगृहपुरं” इति विश्वः । शेतेपुरा अशेत ॥ ३० ॥ ति० यद्यपिससमुद्रलङ्घनकर्ता समारुतात्मजः उग्रतेजाः ।
 इति । तस्य रावणस्य तेजसानिर्धूतः तस्य पुरोऽवस्थातुमशक्नुवन् पत्रे पत्रबहुले । अतएव गुह्यान्तरे शाखान्तरे । सक्तः स्थितः ।
 स्थित्पशरीरतया संवृतः गुप्तोऽभवत् । सर्वमायातिरस्कारकमायावतस्तस्य दृश्येमाययाऽल्पशरीरादिमत्त्वेन स्थातुमशक्यत्वा-
 न्मिति पा० ॥ ३१ ॥ इत्यष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥
 पा०] १ ड. झ. ज. ट. सपुष्पमवकर्षन्त. घ. च. छ. ज. सपुष्पमनु. २ ड. च. ज.—ट. पुष्पशतावृतः. घ. पुष्पव-
 षः. ३ क. ख. घ.—ट. मुपसंक्रान्तं. ४ घ. प्रध्यातुं. ड. झ. ट. विज्ञातुं. ५ ड.—ट. तदा. ६ इदमर्थं क. ड.—ट.
 पुद्गल्यते. ७ क. ख. ड. ज. झ. ट. सनिर्धूतः. ८ ड. झ. ज. ट. पत्रेगुह्यान्तरे. ९ ड.—ट. मतिमान्. १० क. च. ज.
 तां. ११ ड.—ट. रसितापाङ्गी.

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

ग्रन्थकृतानानावस्त्वौपम्येन बहुधोपवर्णितांसीतांप्रति रावणेनप्रलोभनोपक्रमः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ॥ रूपयौवनसंपन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥
ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ॥ प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥
आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ ॥ उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥
दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः ॥ ददर्श सीतां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥
असंवृतायामासीनां धरण्यां शंसितव्रताम् ॥ छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वनस्पतेः ॥ ५ ॥
मलमण्डनचित्राङ्गीं मण्डनार्हामण्डिताम् ॥ मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥
समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ संकल्पहयसंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ७ ॥
शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशोकपरायणाम् ॥ दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ॥ ८ ॥
वेष्टमानां तथाऽऽविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९ ॥
वृत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके ॥ पुनःसंस्कारमापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥
अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ॥ आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ११ ॥
सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् ॥ पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ॥ १२ ॥
आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव ॥ दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहतामिव ॥ १३ ॥

तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ ततः रावणा-
गमनानन्तरं । तस्मिन्नेव काले तदागमनानन्तरकाल
एव । भूषणोत्तमभूषितं रूपयौवनसंपन्नं रावणं ततो
दृष्ट्वैव तत्र वरदेश एव दृष्ट्वा प्रावेपतेतिसंबन्धः ॥ १
—५ ॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मलरूपमण्डनेन चित्राङ्गीं ।
मलावृतामप्याश्चर्यावहदेहमित्यर्थः । मृणाली पङ्कदि-
ग्धेवेत्यत्र येत्यध्याहार्यः ॥ ६—८ ॥ आविष्टां मणि-
मन्नाद्यभिभूतां । धूप्यमानां संतप्यमानां । धूमः
केतुरिव धूमकेतुः केतुना ग्रहेणेत्यर्थः । यद्वा ग्रहेण
प्राहकेण आच्छादकेनेति धूमकेतुर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
वृत्तं दृढं शीलं स्वभावो यस्य तत् तच्च तत् कुलं च
तस्मिन् । आचारवति समयाचारवति । धार्मिके

यज्ञादिधर्मप्रधाने एवंभूते कुले जातां । संस्कार-
मापन्नां विवाहरूपसंस्कारमापन्नां । अतः संस्कार-
द्वारा दुष्कुले पुनर्जातामिव स्थितां । कुमारानामुपन-
यनमिव कुमारीणां विवाहो द्वितीयं जन्म । “वैवा-
हिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः” इति
स्मृतेः ॥ १०—११ ॥ सन्नां क्षीणां ।
विमानितां अवमानितामित्यर्थः । अवमाने
अवमन्तरि श्रद्धा मन्दीभवति । पूजामिव प
स्वल्पपूजाद्रव्यामित्यर्थः । प्रतिहतां निष्फलं
आयतीं धनलाभं । विध्वस्तां मन्दीभूतां ।
अननुष्ठितां । दीप्तां दाहयुक्तां । काले उत्पात
पूजामपहतामिव । अत्र पूजाशब्देन पूजाद्रव्य

ति० मलेनमण्डनस्थानेषुदिग्धाङ्गीं रुषिताङ्गीं । चित्राङ्गीमितिपठित्वा मलरूपेणमण्डनेन चित्राङ्गीं कर्तुरामित्यर्थेती
संन्यासिलादुचितैवतस्यमलेपिमण्डनखबुद्धिः । ईदृशीयांददर्श सा पङ्कदिग्धामृणालीवविभातिनविभातिच ॥ स्वरूपशोभय
लावराच्चविभाति नविभातिचेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ति० वृत्तमाचारः । शीलं सत्स्वभावः । तद्युते विहितकर्मानुष्ठानवतिचकु
तादृशएवकुले पुनःसंस्कारं पाणिग्रहणसंस्कारमापन्नामपि दुष्कुलेजातां उत्पन्नां तत्रैवप्राप्तसंस्कारामिवचमलिनांस्थितां
धार्मिके एतादृशेपितृकुलेजाता । सैवदुष्कुले वृत्तादिरहितेविवाहाख्यसंस्कारेणपुनर्जाताचेत्सायथावर्तेत तथावियमानां ॥
तएव

[पा०] १ घ. ह्यनिन्दिता. २ क. ख. घ. ड. छ.—ट. ऊरुभ्यामुदरंछाद्य. ३ क. घ.—ट. दीनां. ४ ख. ड.
ट. मण्डनदिग्धाङ्गी. ५ क. ख. विभातिचनभातिच. ६ क. शोकध्यानपरायणां. ७ क. ख. घ.—ज. ज. ट. वेष्टमानां. ८ झ.
ट. वृत्तशीलकुले. ९ ख. विनाशितां. १० क. ख. ड. ज. झ. ट. प्रज्ञामिव. ११ ड.—ज. पूजामपहतामिव. १२ झ.
पूजांप्रतिहतामिव.

पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमूमिव ॥ प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् ॥ १४ ॥
 वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव ॥ पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५ ॥
 उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् ॥ हस्तिहस्तपरामृष्टमाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १६ ॥
 पतिशोकैतुरां शुष्कां नदीं विस्त्रावितामिव ॥ परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७ ॥
 सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ॥ तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १८ ॥
 गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ॥ निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९ ॥
 एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २० ॥
 उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च ॥ परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २१ ॥
 आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव ॥ भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २२ ॥

समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्षमताम्रायतशुक्ललोचनाम् ॥

अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रावणेन सीतांप्रति प्रलोभनाय चाटुवचनोपन्यासपूर्वकंस्वाङ्गीकरणप्रार्थना ॥ १ ॥

सै तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ॥ साकारैर्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥
 मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् ॥ अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥

॥ १३ ॥ विध्वस्तां हिमादिहतां । तमोध्वस्तां तमः-
 संवृतां । उपक्षीणां स्वल्पजलामित्यर्थः ॥ १४ ॥
 कृत्वेषां शूद्रादिभिरितिशेषः ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णक-
 युक्ता भूतपत्रकमलां ॥ १६ ॥ विस्त्रावितां रोधोभ-
 साधुधर्मैरन्यनिर्गमितजलामित्यर्थः । मृजया उद्धर्त-
 तमिव धनेन ॥ १७ ॥ सुजाताङ्गीं सुन्दराङ्गीं
 सन्तोषां आलितां वद्धां ॥ १९—२० ॥ अल्पाहारां
 आहारामित्यर्थः । यद्वा अल्पाहारां मितभोजि-
 नोपदिष्टां तत्तमस्त्रीलक्षणमुच्यते ॥ २१ ॥ रघुमुख्यस्य
 रामं शत्रुग्रीवपराभवं भावेन मनसा । आयाचमानां

प्रार्थयन्तीमिव स्थितां ॥ २२ ॥ समीक्षमाणां रक्षकं
 समीक्षमाणां । सुपक्षमेति । अन्ते ताम्रं मध्ये शुक्लम-
 स्या लोचनमित्युच्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

साकारैः सेज्जितैः । “ आकाराविज्जिताकृती ”
 इत्यमरः । न्यदर्शयत स्वाभिप्रायमिति शेषः ।
 सीतायै स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ १ ॥ अद-

खस्याधिमृष्टां वेदवेदिरहितपतितैराकान्तां ॥ १५ ॥ ति० गृहीतां धृतां । पश्चात्स्वभे लाडितां वद्धां ॥ १९ ॥ ति० अल्पाहारां
 वस्यति आहारां । अन्नातयाऽन्नस्यग्रहीतुमशक्यत्वात् । देवराजतःपायसलाभेनतदनपेक्षणाच्च ॥ स० शोकेन रामविश्लेषणेन ।
 इति । युः । भयेन रावणजन्येन । अल्पाहारां पत्युच्छिष्टंविनान्यस्यस्त्रीकारायोग्यत्वाच्छरीरयात्रार्थं नीरस्याशितानशितलो-
 ष्यादोषत्वात् । पत्युर्नारायणावतारत्वेनतत्रतत्संनिध्यविशेषात्तद्गोच्युक्तः । उपेन्द्रावतारलाद्रामस्य इन्द्रस्यतदग्रजत्वात्त-
 दीप्तिसुखानंगौरवतःस्वाश्रयाच्चभोजनंयुक्तमितिमन्तव्यं ॥ शि० अल्पः अतिसूक्ष्मः वायुरित्यर्थः । आहारोयस्यास्तां ॥ २१ ॥
 यथापि स्ववधार्थमेव । नतुतेनकिञ्चित्प्रयोजनमितिभावः ॥ २३ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥
 ति० ० परिवृतां राक्षसीभिरितिशेषः ॥ १ ॥ ती० वस्तुतस्तु पुत्रसमभ्युदयदर्शनविषयेभयादिकनोचितमितिभावः । ति० नेतु-

प्रा०] १ ड. झ. ट. तमोग्रस्तेन्दु. २ क. घ. च.—ट. माकुलामिवपद्मिनी. ३ क. घ. शोकाकुलां. ४ ख. ड. झ. ट.
 ङितां. क. गृहीतांबलिनास्वभे. ५. क. सीतां. ६ ड. झ. ज. ट. परिवृतां.
 — रा. १५९

कामये त्वां विशालाक्षि बहुमन्यस्व मां प्रिये ॥ सर्वाङ्गगुणसंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३ ॥
 नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः ॥ व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥
 स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव न संशयः ॥ गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥
 एवं चैतदकामां तु न त्वां स्पृक्ष्यामि मैथिलि ॥ कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥
 देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये ॥ प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥
 एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् ॥ अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥
 विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरुणि च ॥ विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥
 महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च ॥ गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥
 स्त्रीरत्नमपि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् ॥ मां प्राप्य हि कथं नु स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११ ॥
 इदं ते चारु संजातं यौवनं व्यतिवर्तते ॥ यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रिमपामिव ॥ १२ ॥
 त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक् ॥ न हि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥

शूनं अहृदयत्वं ॥ २ ॥ मां दृष्ट्वा भीतिर्न कर्तव्येत्याह—
 कामय इति ॥ ३ ॥ अन्ये च भयहेतवोत्र न सन्तीत्याह—नेहेति ॥ ४ ॥ परदारेच्छा दोष इत्या-
 शङ्क्याह—स्वधर्म इति ॥ संप्रमथ्य बलात्कृत्य ॥ ५ ॥
 कामं अत्यन्तं । यथाकामं यथेच्छं ॥ ६ ॥ प्रणयस्व
 स्नेहं कुरु ॥ ७ ॥ एकवेणी असीमन्तितवेणी । धरा-
 शय्या भूशयनं । औपयिकानि युक्तानि । “ युक्तमौ-

पयिकं ” इत्यमरः ॥ ८—१० ॥ मां प्राप्य हीति ।
 हिः पादपूरणे अप्यर्थो वा । हे सुविग्रहे मां प्राप्यापि
 कथमनर्हा स्याः ॥ ११—१२ ॥ उपरतः निवृत्तः ।
 अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं । उत्तरोत्तरं सातिशयं रूपं
 सिसृक्षुर्विधाता त्वां सृष्ट्वा इतः परं सातिशयं रूपं
 स्रष्टुं न शक्यत इति धिया दृष्टेरुपरत इति मन्य-

मिच्छसि तत्किमिति शेषः ॥ २ ॥ ती० वस्तुतस्तु त्वांकामये ईश्वरीत्वेनेति शेषः । अतोमांबहुमन्यस्व ॥ ३ ॥ ती० नेहेति
 मनुष्याराक्षसावा । त्वद्वयकर्तारइति शेषः । वस्तुतस्तु सर्वैश्वर्यस्त्वमनुक्रुपापिभयशङ्केति भावः । ति० किमिदानीमदतिरिक्तं ॥
 न्तरजंतवभयं उतममस्पर्शधर्महानिजं । नाद्यइत्याह—नेहेति । मत्तः मदागमनात्समुत्थितं पुरुषान्तरागमनसंभावना
 व्यपसर्पतु । अन्येषामभावात् ॥ ४ ॥ ति० नान्यइत्याह—स्वधर्मइति । तंस्वधर्ममाह—गमनंवेति । आनुकूल्यं संप्रा-
 संप्रमथ्य बलात्कृत्य । एवंस्वधर्मत्वान्ममनाधर्मः । बलात्कारेचास्वतन्त्रत्वात्त्रिया अपिनदोषइति भावः ॥ ५ ॥ ती०
 दाराभिमर्शःस्वधर्मः तथापि नाहंत्वामकामयमानांस्पृक्ष्यामीत्याह—स्वधर्मइत्यादिश्लोकद्वयेन । कामं अत्यर्थं
 यथेच्छं । मेशरीरेकामः । तवेति शेषः । मयितवेच्छाप्रवर्ततामिति भावः । स्वधर्मइत्यादिश्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—
 नविश्वसनीयइत्यत आह—स्वधर्मइत्यादि । यद्यपि रक्षसांपरदाराहरणादि स्वधर्मःस्वभावः । मेशरीरेकामं अत्यर्थं ।
 यथेच्छं कामः प्रवर्ततानाम मन्मथविकारोस्तु नाम । तथाप्येतत्सर्वममेषदेवतायां त्वयिनघटतइति शेषः । अतएव अका-
 भृत्यत्वकामनारहिता । यद्वा अकामां विष्णुकामांत्वां । नस्पृक्ष्यामि त्वदाज्ञांविना पूजां कर्तुमपि बिभेमीति शेषः ॥ ति० रूपवि-
 एवमपि । बलात्कारपक्षे तवममचदोषाभावेपितस्यपक्षस्यरसाभाससंपादकत्वात् । अतएवमकामां अनेन प्रकारेण मयिकाम-
 मद्भिन्नेच्छावर्ती च । नच ननु । स्पृक्ष्यामि । एवंचैतदकामांत्वामिति पाठे एतत् रक्षोधर्मत्वं । एवंच एवमेव मनुक्तीर-
 तथाप्युक्तप्रकारेण त्वामकामां नस्पृक्ष्यामीत्यर्थः । नन्वेवंसतिदुस्सहकामपीडातवस्यात्तत्राह—काममिति । कामः
 यथाकामं यथेच्छं । कामं तद्विषयेच्छां । प्रवर्ततां प्रवर्तयत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ती० वस्तुतस्तु विचित्राणीत्यादिश्लोकद्वयेन
 मांप्राप्य भृत्यत्वेनेति शेषः । माल्यादीनिलभ प्राप्नुहीतिसंबन्धः ॥ ९—१० ॥ ती० वस्तुतस्तु त्वत्पूजाक्षमंमदीयम-
 च्छतीति विधायि—इदंतइति । ते तवभृत्यस्य । ममेति शेषः । यौवनं दाढ्यावस्था । यत् यतः । भृत्यस्यममायुः व्यर्थं
 भवि-

[पा०] १ ख. ड. च. ज.—ट. सर्वदैव. २ च. ज. ज. चैवमकामां. ड. झ. ट. चैवमकामांत्वां. घ. त्वेतवमपि.
 ३ ड. झ. ट. नच. ४ ड. अधश्शय्या. ५ क. ख. घ. यानानि शयनानि च. ६ क.—ट. स्त्रीरत्नमपि. ७ घ.—ट. स्त्रीरत्नमपि.
 क. कथं स्यास्त्वमनार्हारा. ८ ड.—ट. स्रोतस्विनामिव. ९ ख. ड. झ. ट. विश्वसृक्. १० क. ड.—ट. ह्यन्या.

त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् ॥ कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥
 यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने ॥ तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥
 भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्जय ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥
 सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥
 लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि वै ॥ तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७ ॥
 विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् ॥ जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥
 नेहं पश्यामि लोकेऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् ॥ पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥
 असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः ॥ अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥
 ईच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥ २१ ॥
 संप्रभाण्यवसज्यन्तां तवाङ्गे भूषणानि च ॥ साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ २२ ॥
 प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने ॥ भुङ्क्ष्व भोगान्यथाकामं पिव भीरु रमस्व च ॥ २३ ॥
 यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च ॥ ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञापयस्व च ॥
 मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव ॥ २४ ॥
 ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे ॥ किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा ॥ २५ ॥
 निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः ॥ व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥ २६ ॥

इत्यर्थः ॥ १३ ॥ कः अतिवर्तेत न कोपीत्यर्थः ॥ १४
 —१९ ॥ विमृदितध्वजाः भग्नध्वजाः । प्रत्यनीकेषु
 शत्रुषु मध्ये ॥ २० ॥ प्रतिकर्म अलंकारः । “ प्रति-
 कर्म प्रसाधनं ” इत्यमरः ॥ २१ ॥ अवसज्यन्तां
 अर्पयन्तां । प्रतिकर्मणा संयुक्तं पश्यामि पश्येयं

॥ २२ ॥ दाक्षिण्येन सरलत्वेन । भुङ्क्ष्व अनुभव ।
 “ दाक्षिणे सरलोदारौ ” इत्यमरः ॥ २३ ॥ ललस्व प्रीतिं
 कुरु । “ लल ईप्सायाम् ” इति धातुः ॥ २४ ॥
 एवमात्मानं प्रशस्य रामं निन्दति—किं करिष्यसी-
 त्यादिना ॥ २५ ॥ निक्षिप्तविजयः त्यक्तविजय इत्यर्थः ।

कृत्याम् तवपूजार्थमनुज्ञादेहीतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० कोनातिवर्तेत क्षुभ्येतेत्यर्थः । कः पुमानतिवर्तेतितिपाठे कामवशतामतिक्रम्य
 युक्ता भवत्यर्थः ॥ ती० वस्तुतस्तु मदाराधनेतवबुद्धिः कथंस्यादत्ताह—त्वामिति । त्वां लक्ष्मीं । “ सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः ”
 साधुभार्या ॥ १३ ॥ ति० वस्तुतस्तु मदार्याधनेतवबुद्धिः कथंस्यादत्ताह—त्वामिति । त्वां लक्ष्मीं । “ सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः ”
 ति० वस्तुतस्तु मैथिलि भार्या भयान्कान्त्या आर्याश्रेष्ठाभव । एनंमोहं मयिशत्रुत्वशङ्कां । विसर्जय । मेमम
 सन्तो मममयाअग्रमहिषीमन्दोदरी तस्याश्चममभव ईश्वरीतिशेषः । शि० हे भवमैथिलि भवति भावयति नितरां स्वपतिं
 सैवमैथिली । तत्संबोधनं । अग्रस्यसर्वोत्कृष्टयरामस्यमहिषीत्वं ममबह्वीनामुत्तमस्त्रीणां भार्या सेव्याभव । अतएव तं
 मेमोहं वैचल्यं । विसर्जय त्याजय ॥ १६ ॥ ती० लोकेभ्य इत्यस्यवास्तवार्थस्तु इष्टदेवतायैदेव्यै रावणस्त्वात्मात्मीयसमर्पणं
 लोकेभ्य इतिश्लोकद्वयेन । अहमिलनेनात्मसमर्पणं । रत्नानीत्यादिनाऽऽत्मीयसमर्पणमिति ज्ञेयं ॥ १७ ॥ ति०
 वस्तुतस्तु मां लक्ष्मींसंपदमित्यर्थः ॥ २१ ॥ ती० वस्तुतस्तु मत्प्रसादात् मयिप्रसादोऽनुग्रहः । तस्मात् । तवललन्त्याः
 सत्याः बान्धवाश्चरमन्तामितिसंबन्धः ॥ २४ ॥ रामानु० ऋद्धिं संपदं । श्रियं मां ॥ २५ ॥ ती० ऋद्धिमित्यादी-
 न्यर्थस्तु—सरामाऽहंतेअखिलसंपत्समृद्धिददामि । मारांमेणसहसंयोजयेत्याशङ्क्यनाहंसंपदाद्यर्थं किंतुमोक्षकामी । अतो
 त्वत्पादाब्जंनलजामीत्यभिप्रायेणाह—ऋद्धिममेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । हेसुभगे ममऋद्ध्यादिकंपश्य । निक्षि-
 प्तस्वतस्सिद्धविजयइत्यर्थः । वनगोचरः वनजलंगोचरनिवासस्थानंयस्यसः । नारायणइत्यर्थः । अतएवगतश्रीः गताप्राप्ता
 ॥ २० ॥ १ ड. झ. ट. कः पुनर्नातिवर्तेत. घ. च. छ. ज. कः पुमान्नातिवर्तेत. २ ख. शीतांशुसमदर्शने. ३ क. मेभार्या.
 ज. झ. ट. मेतं. ५ ख. झ. ज. ट. संप्रमथ्याहृतानिमे. क. ड.—ज. संप्रमथ्यहृतानिमे. ६ ख. घ. ड. झ. ट.
 म. ७ झ. ट. चैवददामिते. ८ च. छ. ज. ज. नैव. ९ क. ड. च. ज. ट. इच्छमां. १० ड. छ. झ. ज. ट. सुप्रभाण्यव.
 सुप्रभाण्यपि. ११ ड.—ट. भूषणानिहि. १२ ड.—ट. सुयुक्तं. १३ घ. रमस्व. १४ क. घ. मत्प्रभावात्. १५ ड. ज.
 ललतांबान्धवस्तव. १६ ड.—ट. यशस्विनि. १७ ड. झ. ट. चीरवासिना.

न हि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाऽप्युपलप्स्यते ॥ पुरोबलाकैरसितैर्मधैर्ज्योत्स्वामिवावृताम् ॥ २७ ॥
 न चापि मम हस्ताच्चां प्राप्तुमर्हति राघवः ॥ हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव ॥ २८ ॥
 चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि ॥ मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पद्मगं यथा ॥ २९ ॥
 क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलङ्कृताम् ॥ त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ॥ ३० ॥
 अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥ यावत्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥
 मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः ॥ तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥
 यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च ॥ तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥
 न रामस्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः ॥ न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसाऽपि वा ॥ ३४ ॥

पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ॥

मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ॥ ३५ ॥

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ॥

कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स्थण्डिलशायी भूतलशायी ॥ २६ ॥ वाशब्दोऽवधारणे ।
 द्रष्टुमपि नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । दर्शनमात्रफलमपि
 दर्शनं नप्राप्यसीत्यर्थः । पुरोऽग्रे बलाका येषां ते
 पुरोबलाकाः तैः । अनेन मेघानामतिविपुलतोच्यते ।
 महामेघेष्वेव बलाकासंचारवर्णनात् ॥ २७ ॥
 हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृ-
 ष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । हिरण्य-
 कशिपुर्इन्द्रहस्तगतां भार्या पुनः प्राप्तवानित्येतच्छ्री-
 भागवते प्रसिद्धम् । “ व्युत्पन्नाजशिविरममरा

राज्यकाङ्क्षिणः । इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम
 चाग्रहीत् ” इत्यादिप्रह्लादवचनात् ॥ २८—३० ॥
 ऐश्वर्यं अन्तःपुरैश्वर्यं । स्वामिनीत्वं कुरु प्राप्तुमीत्यर्थः
 ॥ ३१—३२ ॥ भुङ्क्ष्व स्वाधीनं कुरु ॥ ३३—३४ ॥
 पिब मद्यमिति शेषः । विहर संचर । विहारशब्दस्य
 संचारेऽपि प्रयोगात् ॥ ३५—३६ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारवि-
 ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ इति शेषः ।

श्रीलक्ष्मीयेन । अतएव प्रतिभक्तसंरक्षणव्रतशीलः । अतएव
 च्छेदः । पीतांबरधारिणेत्यर्थः । एतादृशेन तेन रामेण सहवात्वं
 अतो जीवति मयि सतीति शेषः । रामस्त्वां द्रष्टुमपि नोपलप्स्यते । न च मम हस्ताच्चां प्राप्तुमर्हति । मद्रुधानन्तरं रामस्त्व
 पलप्स्यते प्राप्तुमप्यर्हतीति भावः ॥ ति० उपलभ्यते व्यत्ययेन न्यत्रत्यर्थः । समर्थो भवतीत्यर्थः । उपलप्स्यत इति पाठे स.
 प्यतीत्यर्थः ॥ २५—२७ ॥ ती० हिरण्यकशिपु रिति । पुरा किल हिरण्यकशिपो भीर्या हलानारदमुखेन प्रार्थितस्तस्मै पुनः
 भागवते कथाऽस्ति । तथा च भार्या हरणमेव कीर्तिहरणमिति भावः ॥ स० हिरण्यकशिपुः इन्द्रहस्तगतां इन्द्राधीनां कीर्ति
 खरिपुर्हिरण्यकशिपो भीर्या मपहतवानिति कीर्तयथान प्राप्तुमर्हति तथेत्यर्थः । इन्द्रनीतां कथाधूं हिरण्यकशिपुः पुनरपीन्द्रनिजि
 बानित्यप्रसिद्धेः । नारदएव तां तस्मै दत्तवानिति भावः ॥ २८ ॥ शि० अनलङ्कृतां लघुः खमित्यर्थः । दृष्ट्वा स्वेष्टदारे
 प्रीतिं । नोपलभामि । अतिदुःखितमनःकापिन प्रवर्तत इत्यर्थः । एतेन रावणस्य दयालुत्वं सूचितं ॥ स० अनलङ्कृताम्
 खभार्यां सुरतिं नोपलभामि नोपलभे । अलङ्कृतां पुनर्दृष्ट्वा तत्र रतिं नोपलभ इति किंवक्तव्यमित्यर्थः । एतेन सौन्दर्यातिशयो-
 ती० क्लिष्टकौशेयस्य वास्तवार्थस्तु लामेष्टदेवतां दृष्ट्वा स्वेष्टुधनेषु दारेषु च रतिं नोपलभामि । इष्टदेवतायास्तव दर्शनमात्रेणा-
 इष्टसर्वतो निवृत्तोऽस्मीति भावः ॥ ३० ॥ ती० नराम इत्यस्य वास्तवार्थस्तु—रामः तपआदिना मया तुल्यो न भवति । किंतु
 कष्टगुणैश्चर्यसंपन्नो भगवान् श्रीरामो मत्तोऽप्यधिक एवेति भावः ॥ ३४ ॥ ती० मयि लल रमस्व । वस्तुतस्तु मयि भृत्ये सति लल
 ती० मया सह । वस्तुतस्तु सह एकदैव । मया संवर्धितानीति शेषः । काननानि विहर ॥ ३६ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ च. द्रष्टुमप्युपलप्स्यते. ड. झ. ज. ट. द्रष्टुं वाऽप्युपलभ्यते. क. ख. द्रष्टुं वाऽप्युपपद्यते. २ क. सर्वगुणो. ३ क.
 ३ ड. झ. ट. प्रवरस्त्रियः. ४ ड. झ. ट. मया. ५ क. रूपेण. ड. झ. ट. बलेन च. ६ क. ख. यशसापि च.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सीतयारावणंप्रति मध्येतृणप्रक्षेपेण साक्षाहितोपदेशपूर्वकं रामगुणानुवर्णनेन तस्मै स्वस्वप्रत्यर्पणेन तेन सह मैत्रीविरोधसंपादनयोः क्रमेण शुभाशुभफलहेतुत्वोक्तिः ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ॥ आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः ॥ १ ॥

दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ॥ चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥

तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिसिता ॥ २ ॥

निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः ॥ न मां प्रार्थयितुं युक्तं सुसिद्धिभिव पापकृत् ॥ ३ ॥

अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ कुलं संग्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यैश्विनी ॥ राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव ॥ साधुधर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर ॥ ६ ॥

यथा तव तथाऽन्येषां दारा रक्ष्या निशाचर ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥

अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम् ॥ नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥

इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ॥ तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥

तस्येत्यादि ॥ १ ॥ तृणमिति रावणस्य साक्षात्सं-
भाषणानर्हत्वा तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति
पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थं । दुःखार्ता-
या अपि शुचिस्मितत्वाभिधानं वस्तुस्वभावेन सस्मित-
वत्प्रतीयमानत्वात् ॥ २—३ ॥ एकः पतिर्यस्यास्सा एक-
न्यासः । “नित्यं सपत्न्यादिषु” इति डीपू ॥ ४ ॥ पृष्ठतः
तार्थ्याः नाह्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ सती अहं तव औपयिकी
अलंकृतलेर्या न किन्तु परिहार्या । साधूनां सतां धर्म
चैयं ३म् । साधूनां व्रतं साधुव्रतं । साधु सम्यक् । चर
अत्यन्तम्

तृणमन्तरतः कृत्वेति । परपुरुषमुखनिरीक्ष्यवार्तानकर्तव्येति मर्यादाया वा तृणवदलक्षीकृत्य वा अस्मद्वक्ष्यमाणवचनं तृण-
३१ ॥ ग्रयं नलक्षीकरोतीति बुद्ध्या वा “सञ्छाद्यः सगुणी धन्यः सकुलीनः सबुद्धिमान् । सशूरः सचविक्रान्तो यत्वं देवि निरीक्षसे”
एकाक्ष्यो
प्राक्षपाताहो माभूदिति वा स्वामिना तृणमादाय काकासुरनिरासवदनेन तृणेनैतन्निरासः कार्य इति वा अचेतनं चेतनं कृत्वा संबो-
इन्द्रियं
व्यवदामीति बुद्ध्या वा आसन्नस्यास्य व्यवधानेन भाव्यमिति बुद्ध्या वा पशुसमानस्य तवेदमेव भोग्यमिति बुद्ध्या वा रामविरोधेन
हरो शिक्व
वन्धेन शिष्यतीति निवेदनाय वा तृणमध्ये स्थापयित्वा ॥ २० ॥ प्रत्युवाचेति पूर्वप्रतिज्ञातं । तत्रेत्थं कारमाह—तृणमन्तरतः
वाचेति । अतो न पुनर्वचनं ॥ २ ॥ ति० कुड्ढोक्त्या मनःपदादेः पौनरुक्त्यं न दोषभाक् । वर्णीयमयीभावाच्च कवेरपि
विशेषाय ॥ २० ॥ युक्तः योग्यः । सिद्धिं मोक्षं ॥ ३ ॥ २० ॥ एकपत्न्या एकः पतिर्यस्यास्सा रामकृतयज्ञफलभोक्त्री । पति-
वत् । तया । विगर्हितं विनिन्दितं । तर्हि कदापि गर्हितं त्वयाना नुष्ठितं किमिह त्वत्तथैवेत्याह—मयेति । मया यदकारि
वामिप्राये
मत्पतिविष्णुमुद्दिश्यैवाकारीति विगर्हितं त्वत्कार्यमिति भावः ॥ ४ ॥ ति० पृष्ठतः कृत्वा परावृत्य स्थित्वा ॥ ५ ॥ ती०
अहं तव त्वया भार्या भर्तव्यान किं तु परभार्या परेण रामेण भार्या भर्तव्या ॥ २० ॥ औपयिकी उपभोगयोग्या । तत्र हेतुः
ति । तत्रापि न स्वैरिणीत्युदीरयति—सतीति । साधूनां सतां धर्मं धर्मशास्त्रायां संसितं । अवेक्षस्व । साधुव्रतं साधोः
पतिव्रतायाममव्रतं परित्यजने चर । “वोतो गुणवचनात्” इति साधुस्साधुः ॥ ६ ॥ २० ॥ दाराः रक्ष्याः शीलतः संरक्ष-
पा०] १ क. घ. ड. छ.—ट. ततः शनैः. २ क. चिन्तयित्वा. ३ च. ज. क्रियतां हितम्. क. ख. घ. झ. प्रीयतां मनः.
ज. घ.
८ ड.
विद्वज्ज.
घ. ड. च. ज.—ट. युक्तस्त्वसिद्धिभिव. ५ क. अनार्य. ६ घ. तपस्विनी. ७ घ. ड. च. ज.—ट. रावणं. ८ घ. ड.
न.—ट. रक्ष्यादाराः. ९ ड. झ. ट. चपलेन्द्रियं. १० ख. झ. व. ट. यथाहि.

॥ ६ ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा यथा तव दारा रक्ष्यास्त-
थान्येषां दारा रक्ष्याः । तस्मात् स्वेषु दारेषु रम्यतां ॥ ७ ॥
अतुष्टं अतृप्तं निकृतिप्रज्ञं निकृतौ शाठ्ये प्रज्ञा यस्य तं ।
पराभवं आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपं ॥ ८ ॥ इह अतिविशा-
लेपि दुर्जनसंकुले देशे । सन्तः त्वामनर्थान्निवारयन्तः ।
न सन्ति वा न सन्ति किं सन्त्येव । श्रीविभीषण-
प्रभृतीनां संभवान्न सन्तीति कथं वक्तुं शक्यं ।
सतो वा नानुवर्तसे । “तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन
सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः”

वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः ॥ राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥
 अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ॥ समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥
 तैथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसंकुला ॥ अपराधात्तवैकस्य नचिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥
 स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः ॥ अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः ॥ १३ ॥
 एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः ॥ दिष्ट्यैतद्भयसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४ ॥
 शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ॥ अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १५ ॥
 उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् ॥ कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥
 अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः ॥ व्रतस्नातस्य धीरस्य विद्येव विदितात्मनः ॥ १७ ॥

इत्युक्तरीत्या प्रणिपातमन्तरेण न ते उपदिशन्ति । त्वं च तत्पादेषु कदाचिदपि न प्रणतवानसि । कथमिदं भवती जानातीत्याशङ्क्याह—तथाहीति । तथाहि विपरीता ते बुद्धिः तव बुद्धिवैपरीत्यमेव तव शिष्टाननुवर्तनं सूचयतीत्यर्थः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् कथं मदीया बुद्धिस्त्वया ज्ञायत इत्यत्राह—आचारवर्जितेति । आचारवर्जिता तव दुरनुष्ठानमेव तव बुद्धिं द्योतयतीति भावः ॥ ९ ॥ वच इति पूर्वश्लोके रावणस्याभाव उपन्यस्तः । अनेन राक्षसाभावपक्ष उपन्यस्यते । मिथ्याप्रणीतात्मा मिथ्यास्निग्धात्मा । स्नेहीति भावयन्निवेति यावत् । त्वं विचक्षणैस्साधुभिरुक्तं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय न प्रतिपद्यसे नाङ्गीकरोषि वा । राक्षसेषु स्नेहं भावयन् तद्विनाशमेव हृदि कृत्वा साधु वचनं न शृणोषीत्यर्थः ॥ १०—१२ ॥ रावणादीर्घदर्शिन इत्यत्र रावणेति संबुद्धिः ॥ १३ ॥ निकृताः त्वया वञ्चिताः ॥ १४ ॥ शक्येति । अनेन रावणोक्तप्रलोभनानामुत्तरमुच्यते । ऐश्वर्येण अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरत्वेन । धनेन आभरणादिना वा । लोभयितुं वञ्चयितुं । अहं न शक्या । अत्र हेतुमाह—अनन्येति । अहं नित्यानपायिनी । राघवेण रघुकुलावतीर्णेन विष्णुना । अनन्या अवि-

भक्ता । यत्र यत्र कुले विष्णुरवतरति तत्र तत्रावतीर्णा लक्ष्मीरित्यर्थः । तृतीयया तत्परतन्त्रा चास्मीति द्योत्यते । न केवलं तस्य परतन्त्राहं प्रत्युत तस्याप्यतिशयावहेति दृष्टान्तेन द्योतयति—भास्करेणेति । प्रभा हि भास्करस्याप्यतिशयमावहति तथैव हि मारीचो भवन्तं प्रति निवेदितवान् । “अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकालजा” इति । किं तद्धितवचनमपि मोहेन विस्मृतोसीति तत्त्वमाह ॥ १५ ॥ लोकनाथस्य सर्वैर्ब्रह्मादिदेवगणैः स्वस्वपदप्राप्तये नाध्यमानस्य याच्यमानस्य । “नाथ याच्चायाम्” इति धातुः । तस्य रामस्य । सत्कृतं भुजं दक्षिणं भुजमित्यर्थः । उपधाय उपधानीकृत्य । तेन तत्परिष्कारं गम्यते । एवं श्लाघिताहं अन्यस्य ततो भोक्तृत्वात् । मानस्य कस्यचिदनामधेयस्य क्षुद्रस्य त्वादृशेति शेषः । असत्कृतं कथं नामोपधास्यामि । न कथंचि नित्यर्थः । ॥ १६ ॥ अहं तु शीलवयोवृत्ता तस्यैव तुल्यत्वात् । विवृत्य योवृत्तस्य वसुधापतेः औपयिकी उचिता । यस्यासौ “ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” इति भूमिनिर्गता यस्य लक्ष्मीदेव्युचितेति हृदयम् । कथमिव । व्रतं यस्य वेदव्रतैः स्नातस्य । धीरस्य धीमतः ब्राह्मणस्य । चित्रात्मनः आत्मज्ञानवतः । विद्येव योगाभ्यासं तत्प्राप्त-

णीयाः । आत्मानं खं । उपमां निदर्शनं । स्वदारधर्षणं दुर्मर्षणं ममयथा तथाऽन्येषामित्यत्र ॥ ७ ॥ स० भुजमित्यनेन मत्परि-
 मनयातवभुजानां छेदः “येभ्यः परिरंभणं चकमिरेतेषां भुजांश्चिच्छिदुः” इत्याद्युक्तेः भावीति द्योतयति ॥ १६ ॥ ति० नसेप्रात-
 योग्या । व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्यव्रतपूर्वकृतसमावर्तनस्य । यथाशास्त्रं मत्पाणिग्रहणं कृतवतः । विदितात्मनः ज्ञातस्वतत्त्वस्य ज्ञा-
 साधनस्य च तस्यैवाहयोग्या । विप्रस्य विद्येव ब्रह्मविद्येव । ब्रह्मविद्यायथा ब्राह्मणस्यैवासाधारणं स्वन्यायप्राप्तं तद्वत् । संन-
 वाधिकाराद्ब्रह्मविद्यायां ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति भावः । अन्येतु विप्रपदं त्रैवर्णिकपरं । त्रैवर्णिकस्यैव ब्रह्मविद्यायामधिकारः ।
 धीरस्येति क्वचित्पाठ इत्याहुः ॥ स० विदितात्मनः अवगतभगवत्तत्त्वस्य । व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्यादिव्रतसंकल्पपूर्वस्नातस्य ।
 कस्य विप्रस्य विद्येव उपनिषदादिविद्येव । विप्रस्येत्यनेनोत्तरवर्णद्वयापेक्षया पृथग्जातेरेव मुख्याधिकारः यथाऽहं तथा मुख्यातस्य

[पा०] १ क. घ. विविधानिच. २ ख. ड. झ. ट. तथैव. ३ ड. झ. ट. यथाप्रभा. ४ ख. लोककान्तस्य. ५ ४ क. ट. तस्यैव च धरापतेः. ६ ख. च. छ. ज. विप्रस्य. घ. वीरस्य. ड. झ. ट. विद्येव विप्रस्य.

साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ॥ वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८ ॥

मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ॥ वधं चानिच्छता घोरं त्वयाऽसौ पुरुषर्षभः ॥

विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ॥ १९ ॥

तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ २० ॥

मां चासौ प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥

एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघूत्तमे ॥ अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण ॥ २२ ॥

वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् ॥ त्वद्विधं तु न संकुद्वो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥

रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् ॥ शतक्रतुविस्मृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव ॥ २४ ॥

द्येव ॥ १७ ॥ पथिचोरं पानीययाचकवद्रावणमर्थय-
ते—साध्विति ॥ साधु रावण मद्वियोगेन त्वत्क्रौर्य-
मधिकंजातमितिभावः । एवमुत्कटक्रौर्यं प्रति याच-
नात् स्वस्यातिशयोव्यज्यते । रामेण सर्वाङ्गसुन्दरेण
मां तस्यानन्याह्नां तद्वियोगे जीवितं धारयितुमशक्तां ।
नच सीतेत्यादि । समानय संगमय । तत्र हेतुः—
दुःखितामिति । करेणा गजवध्वा । वाशितया
यौवनं गतया । “वाशितायुवतिः प्रोक्ता कलभः करि-
पोतकः” इतिवचनात् । यद्वा वासितयेतिपाठः । वने
वासितया बद्धया । अत्र विभक्त्यव्यत्यासः कार्यः ।
वने वासितां करेणुं गजाधिपेनेति । वस्तुतस्तु यथा-
न्यास एवान्वेति । रामेणसंगमनं नाम रामाह्वानं ।
तथापि रामस्थानं तेन नेतुमीष्टे किंत्वत्र राममा-
अलंकृतत्वेणमेव । अतएव करेणा गजाधिपमित्युक्तं
॥ एवं रावणे जननीत्वप्रतिपत्तिं विहाय
अत्यन्तम् । संगतानि जल्पति देवी खिन्ना सती कोय-
३१ ॥ भावः कथमस्य कोप्युपदेष्टा सेत्स्यतीति इह
एकाक्ष्यौ वासन्तीत्यादिना विचिन्त्य दयावती स्वयमे-
ति मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येन—मित्रमिति ॥
रणं गच्छेत्युक्ते तत्र रावणस्सहेतु दुर्मानितया
हारोशक्यं दुःखानुसारेणमित्रमित्याह । किंच शरणागतं
न मन्यते देवी देवश्च । अतएव रामो
निर्घोषं । “मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन”
इतिमं च तथाह । मित्रमिति । रामः मित्रं कर्तुं

युक्तमित्यर्थः । मित्रशब्दापेक्षया औपयिकमिति
नपुंसकनिर्देशः । स्थानंपरीप्सता मार्गचोरस्यापि
भूमौ पदानि स्थापयित्वा चौर्यं कर्तव्यं । तवापि यदि
स्थानमभीप्सितं तर्हि तमेव भजेत्यर्थः । शरणागति-
दैन्यादपि मरणमेववरमिति यदिमन्यसे तदानीं तद्व-
जनंकर्तव्यमित्याह—वधं चानिच्छता घोरं तव
सम्यङ्धारणं न दास्यति । त्वां संस्थाप्य त्वत्समक्षं
त्वत्सन्तानजान् हिंसित्वा ततस्ते चित्रवधं करिष्यति
तं यदि नेच्छसि तदा प्रत्तव्य इत्यर्थः । त्वया तत्प्र-
तीकारावलोकनेन त्वयाऽवश्यं तच्छरणागतिः कर्त-
व्या । एवं स रक्षक इत्यत्र किं प्रमाणं तत्राह—असौ
निरन्तरप्रत्ययेनास्या रामः प्रत्यक्ष इवभासते । राव-
णस्यापि मायामृगानुसरणसमये तदाकारदर्शनजभ-
येन “वृक्षे वृक्षे च पश्यामि” इत्युत्तरीत्या पुरःस्थित
इव भासते । पुरुषर्षभः मत्कृतापराधेन कथं मामङ्गी-
करिष्यतीत्येवं त्वया नचिन्तनीयं । आनुकूल्यलेशे
सति सर्वमपराधं विस्मरिष्यति पुरुषधौरेयत्वात् ।
मित्रकरणप्रकारमाह—प्रसादयस्वेति । त्वं चेत्यनेना-
हमपि प्रसादयिष्यामीति सिद्धम् । प्रयतो भूत्वा
मनःकालुष्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुं
॥ १९—२१ ॥ संप्रदाय स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥
उत्सृष्टं इन्द्रमुक्तं वज्रं अन्तकश्च त्वद्विधं वर्जयेत् ।
राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति संबन्धः ॥ २३ ॥
महास्वनं महानादं । नादो नाम स्वरावयवविशेषः

ति० प्रतिपत्ति ॥ १७ ॥ ति० करेणासाकंगजाधिपमिव । उपमानोपमेयवाक्ययोर्वैषम्यंतुकुद्विरहिण्युक्तित्वाद्दोषावहं । स०
सीताया वातुद्विकर्मकश्चिरामंसां समानयेतिवक्तव्यं । तथापि रामेणेति तृतीयया सहयोगः सार्वकालिकः त्वया संमेलनंतु लोकदृष्टे-
[१७] गजाधिपेन करिणीमिवेति दार्ष्टान्तिकानुगुण्यार्थवक्तव्यं । तथापीत्युक्त्या तद्वाप्यमकुपमिति द्योतयति ॥ १८ ॥
ज. अ. पा०] १ च. छ. ज. अ. विदितस्त्वधर्मात्मा. ड. झ. ट. विदितः सर्वधर्मज्ञः. क. विदितस्सहिधर्मात्मा. २ क. ख. ग.
३ ड. झ. ट. कुर्वाणः परांप्राप्स्यतिचापदं. ४ क. ग. ड.—ट. नतु.

इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ॥ इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २५ ॥
 रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः ॥ असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥
 राक्षसेन्द्रमहासर्पान्स रामगरुडो महान् ॥ उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥ २७ ॥
 अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः ॥ असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥
 जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले ॥ अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥
 आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः ॥ गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३० ॥
 न हि गन्धमुपाधाय रामलक्ष्मणयोस्त्वया ॥ शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥
 तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् ॥ वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२ ॥
 क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह ॥ तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥

गिरिं कुबेरस्य गतोपधाय वा सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ॥

असंशयं दाशरथेन मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोशनेरिव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः
 ॥ २५ ॥ असंपातं अनवकाशं ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्र-
 महासर्पानिति रूपकोक्तमेवोपमयाप्याह—वैनतेय
 इति ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्नुमर्हती-
 त्युक्तस्योत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥ एतत्
 युद्धं विना चौर्येणापहरणं ॥ २९ ॥ गोचरं गतयोः
 बाह्यदेशं गतयोः ॥ ३०—३१ ॥ तस्य ते असमर्थ-
 तया चोरवृत्तेस्तव । ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां । विग्रहे
 सति युद्धे सति । युगग्रहणं संयुगे जयग्रहणं ।
 अस्थिरं भसंभावितं । यद्वा युगग्रहणं युद्धारम्भः
 अस्थिरं अधुवं किंतु ताभ्यां प्रसह्य बधस्ते सिद्ध इति

दृष्टान्तेनाह—वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वा-
 भ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव
 जय इव । वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाहोरेव
 एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः । यत् शेषः
 सः नाथ इति पदच्छेदः ॥ ३३ ॥ अपधाय
 म्य । कुबेरस्य गिरिं कैलासं । “कैलासः स्थानं
 इत्यमरः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सु-
 ण्डन्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

ति० उद्धरणशैल्ये उपमा—वैनतेय इति । स० राक्षसेन्द्रमहासर्पान् रामलक्ष्मणो गरुड उद्धरिष्यति । तत्र दृष्टान्तः । वैनतेय
 यामुत्पन्नः गरुडातिरिक्तः कश्चित्पक्षी उरगान् दुर्बलसर्पानिव ॥ २७ ॥ ती० कुबेरस्य गिरिं गन्धमादनं । अपधाय अ-
 पुरीमिति पाठे कुबेरस्य पुरीमित्येतदुपरितनलोकानामुपलक्षणं । वरुणस्य सभामित्यनेनाधस्तनलोकानामुपलक्षणं । तत्त्वदृष्ट-
 वचनंतरावणमुद्दिश्य सीतयोक्तानां परुषवाक्यानामयमाशयः । रावणेन देवीं प्रति तत्त्वदृष्ट्या सौम्यरूपेणैव वाक्यान्युक्त-
 तथापि बाह्यदृष्ट्या परुषवाक्यवत्प्रतीयमानत्वेन देव्यपितृत्वदृष्टिसंगोप्य बाह्यदृष्टिमानुसृत्य परुषवाक्यैरेव तस्योत्तरमाहेति ॥
 तस्त्वं अशनेस्संबन्धान् महाद्रुम इव दाशरथेस्संबन्धात् विमोक्षसे प्राणानिति शेषः । विमोक्ष्यस इति पाङ्कः पाठ इति कतकः ॥
 इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ क. ड.—ट. लक्षिताः. २ ड. ज. झ. ट. निहनिष्यन्तः. ३ ड. झ. ट. न संशयः. ४ घ. ५ ग. स्तयोः. ६ क.—ट. गतोथवाल्यं. ७ ड. झ. ट. दाशरथेर्विमोक्षसे.

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

सीतयागर्हितेनरावणेन तांप्रति सकोपाटोपस्वसंकेतितकालस्यमासद्वयात्मकशेषावसाने मारणोक्तिः ॥ १ ॥ ततोरा-
वणस्त्रीभिर्वक्रनेत्रादिसंज्ञयासमाश्रितयासीतया पुनर्बहुधारावणगर्हणम् ॥ २ ॥ ततोघोरतरविकृतनानाकृतीनामेकाक्ष्या-
दिराक्षसीनां तर्जनसान्त्वनादिनासीतावशीकरणनियोजनपूर्वकं पुनस्सरोषंसीतातर्जनोद्यतस्यरावणस्य धान्यमालिनीनाम-
कतत्पदया सपरिष्वङ्गसान्त्वनपूर्वकमन्यतोपसरणम् ॥ ३ ॥ ततोरावणेन स्त्रीजनैस्सहनिजगृहप्रवेशनम् ॥ ४ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः ॥ प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥
यथायथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथातथा ॥ यथायथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथातथा ॥ २ ॥
संनियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः ॥ द्रवतोऽमार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥ ३ ॥
वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्निकल निबध्यते ॥ जने तस्मिन्स्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥
एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने ॥ वधार्हामवमानार्हं मिथ्याप्रव्रजिते रताम् ॥ ५ ॥
परुषाणीह वाक्यानि यानियानि ब्रवीषि माम् ॥ तेषुतेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥ ७ ॥
द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योवधिस्ते मया कृतः ॥ ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ॥ ८ ॥
ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् ॥ मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे ॥ ९ ॥
तां तैर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् ॥ देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥

सीताया इत्यादि ॥ १ ॥ सान्त्वयिता अनुनेता
॥ २ ॥ संनियच्छति निरुणद्धि । द्रवतः धावतः ।
अमार्गमितिच्छेदः ॥ ३ ॥ वामः प्रतिकूलः । मनु-
ष्याणां प्राणिनां । अनुक्रोशः कृपा । परिभवादिप्रदा-
ताभ्यां प्राण्याणां प्रतिकूलः कामः यस्मिन्जने निबध्यते
अलंकृतत्वेक्रोशः स्नेहश्च जायते किल ॥ ४ ॥
चैवं शर्माजिते कपटेन वन्यवृत्तिभाजि । रामे रतां
अत्यन्तम्—६ ॥ क्रोधसंरम्भसंयुक्तः क्रोधप्रणयाभ्यां
३१ ॥ ७ ॥ ते मया योऽवधिः कृतः “मासा-

न्द्वादशभामिनि” इत्यारण्यकाण्डोक्तोद्वादशमासास्त्र-
कोऽवधिः कल्पितः । अत्र द्वौ मासाववशिष्टौ । तौ द्वौ
मासौ । मे मया । रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ । ततः तस्मा-
त्कारणात् । मम शयनमारोहेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ प्रातरा-
शार्थं मासद्वयान्तर्गतरात्रिसमाप्त्यनन्तरं हिंसायां
कालविलम्बंविना प्रातःकालिकाशनार्थमित्यर्थः ।
आरभन्ते आलभन्ते । रलयोरभेदः । “आलम्भस्त्व-
र्शहिंसयोः” इत्यमरः । महानसे पाकशालायां

एकाक्ष्यौ सीतायाइत्यस्यवास्तवार्थस्तु राक्षसाधिपः सीतायाःपरुषं अतएवविप्रियंवचनंश्रुत्वा प्रत्युवाचेतिसंबन्धः ॥ १ ॥ ती० वस्तु-
इन्द्रियं वतायांसमुत्थितः कामः इच्छा समुत्पन्नाभक्तिरित्यर्थः । मेक्रोधं राक्षसजातेर्ममसर्वदाविविमाननैजंक्रोधं । क्रोधश-
हरोशक्यं क्रोधाद्यरिषड्वर्गउच्यते । तंनियच्छतीतिसंबन्धः ॥ ३ ॥ ती० एतस्मादित्यादिश्लोकद्वयस्यवास्तवार्थस्तु ननुमद्वधोयुक्तः
वामदक्षेणं प्रलनसंभाव्यइत्यत्राह—एतस्मादिति । एतस्मात्कारणात् खड्गवृत्तकारणात् । प्रव्रजिते मत्स्वामिनिरामेइतिशेषः । रतांलां
निर्भार्यं लां । नघातयाम्येव । वधार्हामवमानार्हमपिस्त्रियंघातयामीतिमिथ्येतिसंबन्धः ॥ ५-६ ॥ स० उत्तरं उत्तरत्रक्रिय-
दामिप्रातः सीतामुत्तरं सीतायाः मुत् संतोषातिशयोयस्माद्वचनात् मासद्वयावधिप्रदात्त । “व्यवधानेनयदुःखंतदुःखंनैवचि-
अपरत्रच इत्युक्तेरितिभावः ॥ ७ ॥ स० द्वौमासौरक्षितव्यौ । “वर्तेतेदशमोमासोद्वौतुशेषौलवङ्गम” इतिसीतावचनाइशममा-
ति० प्रतिर्तमानत्वेपिमासत्वेनावशिष्टौतुद्वावेव । उर्वरितदिनानांनुमासत्वाभावादनुक्तिः । सीतासंगौत्सुक्येनाल्पदिनानामगणने-
सीताया ॥ ती० एवमुक्त्वेत्यादिश्लोकत्रयस्यवास्तवार्थस्तु क्रोधसंरंभसंयुक्तइत्यनेन राक्षसस्वभावोवर्णितः । पतिवियोगदुःखि-
रहिततांप्रत्याह—द्वौमासावित्यादिश्लोकद्वयेन । हे मे लक्ष्मीस्सीते मयायोऽवधिःकृतः “मासान्द्वादशभामिनि ।
ज. अ. ” इतियःसमयःप्रार्थितः तन्मध्यतःपरंरक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ द्वौमासावेव द्वाभ्यांमासाभ्यामूर्ध्वं । ततः तदनन्तरं
८ ड. [१०] १ ड.—ट. राक्षसेश्वरः. २ ड. झ. ट. प्रव्रजने. क. प्रव्रजने. ३ क.—ट. द्वाभ्यामूर्ध्वं. ४ झ. ट. प्रातराशा-
विदध रक्षेत्यन्तिखण्डशः. ५ ड. झ. ट. भर्त्यमानां.
वा. रा. १६०

ते तव भर्तारं अनिच्छतीमामनङ्गीकुवाणां मममामदीयराज्यलक्ष्मीचप्राप्स्यसीतिशेषः । तांप्रार्थयद्वितिशेषः । मममहाराजाचार्या आलम्बन्तेपश्यन् तान्भक्षयेतिशेषः । शयनमारोह शयनंकुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥ ति० ओष्ठप्रकारैः वराकोऽयंकिंकरिष्यति नमेत्वम्यमित्येवौघाग्रोत्क्षेपणैः ॥ ११ ॥ ति० यत्पापं ममशयनमारोहेत्यादिरूपं । क्रगतोमोक्षसे तत्साध्यसमूलनाशस्य विधायपरि-
[पा०] १ क. घ.—ट. नेत्रैर्वक्तैस्तथा. २ ड. झ. ट. कश्चिदस्मिन्नियमैर्यसिस्थितः. ३ क.—ट. यत्पापं. ४ क. ख. ड. झ. ज. सहितौ. ५ ड. झ. ट. चक्षुषोविषये. ६ ड. झ. ट. यावत्. ७ ड. च. झ. ट. विकृते. ८ च. यन्मामनायां निरीक्षते. ९ ड. झ. नजिह्वापापशीर्यति. क. ग. च. छ. ज. जिह्वापापनशीर्यते. अ. ट. जिह्वापापनशीर्यति. १० ख. त्वया. स. ११ ड. च. ज.—ट. कस्माच्चिद्धारचौर्यं. १२ क. परुषं. १३ ग. च. छ. ज. अ. सिंहसंहननः. ख. सिंहसत्वगतोवीरोदीप्त. १४ क. ग. घ. ड. झ. अ. ट. जिह्वोग्रलोचनः.

चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः ॥ रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५ ॥
 श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ॥ अमृतोत्पादनद्वेन भुजगेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥
 ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः ॥ शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥
 तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ॥ रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥
 स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् ॥ श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोपि भयङ्करः ॥ २९ ॥
 अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ॥ उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निश्चसन् ॥ ३० ॥
 अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते ॥ नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः ॥ संदिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्धोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥
 एकाक्षीमेककर्णा च कर्णप्रावरणां तथा ॥ गोकर्णी हस्तिकर्णी च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥
 हस्तिपाद्यश्चपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम् ॥ एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥
 अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् ॥ अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ ३५ ॥
 अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् ॥ यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ॥
 तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ३६ ॥
 प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः ॥ आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥ ३७ ॥
 इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ॥ काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥ ३८ ॥
 उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी ॥ परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया ॥ विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ॥ ४० ॥
 नूनमस्या महाराज न दिव्यान्भोगसत्तमान् ॥ विदधात्यमरश्रेष्ठस्त्व बाहुबलार्जितान् ॥ ४१ ॥

नीलेन । अमृतोत्पादनद्वेन अमृतोत्पादनार्थं नद्वेन ।
 ताभ्यां प्रसिद्धाभ्याम् ॥ २४—२७ ॥ तरुणेत्यादि ॥
 अलंकृतत्वे कल्पकसाम्यं । भयंकरत्वेपुनश्चैत्यसाम्यं ।
 चैत्यं श्मशानवृक्षः । श्मशानमण्डपो वा । सीताया
 अत्यन्तभयंकरत्वज्ञापनाय रावणवर्णनं कृतं ॥ २८—
 ३१ ॥ इत्युक्त्वेत्यादि ॥ प्रधानाप्रधानभूते द्वे
 एकाक्ष्यौ । अतो न पुनरुक्तिः । अथवा अक्ष
 इन्द्रियं । एकाक्षी एकैकेन्द्रियां । श्रोत्रनासादावेक-

मात्रवतीत्यर्थः ॥ ३२—३६ ॥ प्रतिलोमानुलोमैः
 प्रतिकूलानुकूलचरणैः । सामदानादिभेदनैः सामदा-
 नमुख्यैर्भेदैः । प्रथमप्रयुक्तसामदानैरित्यर्थः । आवर्ज-
 यत वशीकुरुत ॥ ३७—३८ ॥ धान्यमालिनी
 रावणस्य कनिष्ठपत्नी । इदं मन्दोदर्या अप्युपलक्षणं ।
 उत्तरत्र वानरान्प्रति हनुमद्वचने तथा वक्ष्यमाणत्वात्
 ॥ ३९—४० ॥ अस्याः सीतायाः । अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा ।
 दिव्यान् भोगान्न विदधाति । अस्या दिव्यभोगे

हरोशक्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० ताभ्यां प्रसिद्धपराक्रमाभ्यां । भुजद्वयमेवसर्वदा । युद्धादौस्वेच्छयादशभुजत्वमितिद्विवचनं ॥
 वासदेवभुजत्वजाल्यैकवचनमित्यन्ये ॥ २७ ॥ स० अनयेन स्त्रीवधतन्नासिकाछेदाद्यन्यायेन । अभिसंपन्नं युक्तं । अर्थहीनं
 निर्भाग्यं । एतादृशंराममनुव्रतेसीतेलां नाशयामि । सन्ध्यां सन्ध्याकालिकतमः ॥ ३१ ॥ स० पुनरेकाक्षीमित्युपादानं व्यक्तिभे-
 दमिप्राये । अथवा पूर्वमेकाक्षीमितिमैथिलीविशेषणं । एकस्मिन्नामेअक्षिणीयस्यास्ता तामित्यर्थः । एकमक्षियस्यास्सेत्येकत्र ।
 अपरत्रच एकस्मिन्भागेअक्षिणीयस्यास्तापि निर्नासिकाव्यवधानमक्षिद्वयमेकस्मिन्प्रदेशेवर्ततइतिनैकाक्षीमितिपुनरुक्तं ॥ ३४ ॥
 ति० प्रतिगर्जत प्रत्यगर्जत ॥ ३८ ॥ उपगम्य समीपमागम्य । ततः अतिसंतर्जनंहृष्टासीतायादययेतिशेषः ॥ स० परिष्वज्य
 सीतातामनवारणार्थमालिङ्ग्य ॥ ३९ ॥ शि० अमरश्रेष्ठा इति । अस्याराज्यभोगोब्रह्मणानलिखितइत्यर्थः । आदराद्बहुवचनं ॥
 [१०] १ च. ज. विराजितः. २ क. ड.—ट. अमृतोत्पादनेनद्वो. ३ क.—च. ज.—ट. भुजङ्गेनेव. ४ क. च. छ.
 क. घ. द्वाभ्यां. घ. सताभ्यांपरिपीनाभ्यां. ५ ख. फुल्लपल्लव. ६ ड. झ. संददर्श. ७ क. घ. ड. च. ज.—ट. जिह्वानखामपि.
 ८ ड. झ. ट. समेत्यवा. ९ क. ग.—ज. आवर्तयत. १० ड. झ. ज. ट. प्रतिगर्जत. ११ क.—ट. देवाभोगसत्तमान् ।
 विषयममरश्रेष्ठाः.

वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे ॥ १२ ॥
 प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः ॥ सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥
 समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् ॥ अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४ ॥
 अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 असकृदेवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः ॥ निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १६ ॥
 तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः ॥ किमद्य राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे ॥ १७ ॥
 ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः ॥ न वाति स्थायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १९ ॥
 पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् ॥ शैलाश्च सुभ्रूः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ २० ॥
 तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि ॥ किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थं रावणस्य हि ॥ २१ ॥
 साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि ॥ गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

रावणचोदनया राक्षसीभिस्तर्जितयासीतया ताःप्रति भर्तुरन्यस्यापरिग्रहविषये शक्यरुन्धतीप्रभृतिपतिव्रतानां दृष्टान्तीकरणपूर्वकं स्वस्य मारणे पिरामान्यपुरुषापरिग्रहविषये दृढप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥ ततः शिशुपास्ये हनुमति गूढतूष्णीं शृण्वति नानाराक्षसीभिर्नानापुरुषभाषणैर्नानाविधायुधोद्यमनेन च भीषणपूर्वकं संतर्जने सीतया दुःखाद् चोदनम् ॥ २ ॥

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः ॥ परुषं परुषा नार्य ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥
 किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे ॥ महार्हशयनोपेते न वीसमनुमन्यसे ॥ २ ॥
 मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ॥ प्रत्याहर मनो रीमान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३ ॥

पुलस्त्यः ॥ ६—१२ ॥ सर्वासां मध्ये प्रियां बहुमतां । महाभागां च भार्या मन्दोदरीं त्यक्त्वा त्वामुपैष्यति ॥ १३—१७ ॥ यस्य यस्मात् । तस्य न तिष्ठसि तस्मै न तिष्ठसे । प्रकाशनार्थेऽप्यार्षत्वात्परस्मैपदं षष्ठी च ॥ १९ ॥ शैलाश्च जलदाश्च पानीयं रावणः यदेच्छति तदा मुञ्चन्तीति विपरिणम्यते ॥ २०—१२ ॥

साधु ते कथितं साधु गृहाणेति साधुशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

न त्वं जातु भविष्यसितस्येति शेषः ॥ ३—

द्वितीयमध्यविष्टस्य विष्णोः स्वरूपस्य राक्षसीभिरज्ञानादेवमुक्तं ॥ १० ॥ स० वीर्योत्सिक्तस्य वीर्योन्मत्तस्य सकाशादपि वीर्ययुक्तस्य । न लप्स्यसे नेच्छसि ॥ १२ ॥ स० यस्य सकाशाद्गीतः तस्य वशेऽतिशेषः ॥ १८ ॥ स० सुसुबुः सुसुबुः । आर्षो विसर्गलोपः ॥ १९ ॥ ति० भार्यार्थं भार्यात्वनिमित्तं ॥ २० ॥ स० अधुते रावणेनानिराकृते सत्कृतेऽतिशयवत् । सात्त्विकगृहाणेति वा ॥ २१ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

स० परुषमपि सरुषापित्रा पुत्रं प्रत्युदीरितं शठ तर्हि न पठेत्वेवमादिवाक्यमन्ततोगत्वा प्रायः प्रियपर्यवसायिदृष्टमित्यतो प्रियमित्युक्तं ॥ ३ ॥ ति० प्रत्याहर निवर्तय । एवं त्वदभीष्टं रामसंगमरूपं वस्तु । जातु कदाचिदपि । अतः परं न भविष्यति । अत्र रामागमन-
 [१०] १ झ. ठ. लिप्ससे. २ ग. रत्नेन शोभितं. ३ घ. झ. ट. तदुत्सृज्य. ४ झ. ट. असकृद्भीमवीर्येण. ५ झ. ट. किम. ६ ड. झ. ट. यस्यस. ७ क. झ. ज. ट. तिष्ठसे. ८ च. वृष्टिश्च. ९ झ. ज. ट. शैलाः सुसुबुः पानीयं. ठ. शैलाः सुसुबुपानीयं. १० क. च. छ. निश्चितं. ११ क. ग.—ट. सीतांसमस्तास्ताः. १२ ड. झ. ज. ट. परुषानर्ही. १३ ख. ड. झ. ज. ट. ऊचुस्तावाक्यं. ग. घ. च. छ. ज. ऊचुस्तावाक्यं. १४ झ. मनोरमे. १५ घ. वासं बहुमन्यसे. १६ झ. ट. रामान्वैजं जातु.

त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥
 मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने ॥ राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्रवं त्वमनिन्दिते ॥ ५ ॥
 राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेषणा ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ संगताः ॥ नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥ ७ ॥
 न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥
 दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः ॥ तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ९ ॥
 यथा शची महाभागा शक्रं सैमुपतिष्ठति ॥ अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥ १० ॥
 लोपामुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा ॥ सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥ ११ ॥
 सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा ॥ नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता ॥
 तथाऽहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः ॥ १३ ॥
 अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमाञ्छिशुपाद्भुमे ॥ सीतां संतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत्कपिः ॥ १४ ॥
 तामभिक्रम्य संकुद्धा वेपमानां समन्ततः ॥ भृशं संललितुर्दाम्पत्यम्वान्दशनच्छदान् ॥ १५ ॥
 ऊचुश्च परमकुद्धाः प्रगृह्णाशु परश्वधान् ॥ नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥
 संभर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना ॥ सां बाष्पमुपमार्जन्ती शिशुपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥
 ततस्तां शिशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता ॥ अभिगम्य विशालाक्षी तस्यौ शोकपरिप्लुता ॥ १८ ॥
 तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरधारीणिम् ॥ भर्त्सयांचक्रिरे सीतां राक्षसस्तां समन्ततः ॥ १९ ॥
 ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना ॥ अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥
 सीते पर्याप्तमेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः ॥ सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥
 परितुष्टास्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः ॥ ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥ २२ ॥

४ ॥ मानुषीति हेतुगर्भं । मानुषी त्वं मानुषं तमि-
 च्छसि ॥ ५—६ ॥ किल्बिषं पापावहं ॥ ७—८ ॥
 सुवर्चलेत्यादि बहुदृष्टान्तप्रदर्शनं स्वस्य पातित्रयदा-
 र्थ्यद्योतनाय ॥ ९—१३ ॥ अवलीनः छन्नः । राक्ष-
 सीरशृणोत् राक्षसीवाक्यान्यशृणोदित्यर्थः ॥ १४—
 १५ ॥ नेयमर्हतीत्यत्रेतिकरणं बोध्यं । अस्य ऊचु-

रित्यनेनसंबन्धः ॥ १६ ॥ संभर्त्स्यमानेत्यति । सा
 भर्त्स्यमानेतिपाठे भर्त्सनोपगमनरूपक्रियाभे-
 दद्वयं । तां हनुमदधिष्ठितां शिशुपां ॥ १७—१९ ॥
 निर्णतोदरी उन्नतोदरी ॥ २० ॥ अतिकृतं नि-
 त्रकृतं ॥ २१ ॥ मानुषो विधिः कृतः । मा-
 नुष्यजा-
 त्युचितपातित्रयप्रकटनं कृतं एतावत्काल-
 मित्यर्थः ॥ २२ ॥

स्यतववातत्रगमनस्यप्रसक्त्यभावादितिभावः ॥ यद्वा अतःपरंजातुकदाचिदप्येवंभावश्चेत् भवती नभविष्यति मारयामइत्यर्थः ॥ ३ ॥
 ति० नेत्राभ्यां उपलक्षितेतिशेषः ॥ ६ ॥ स० एतत् गुष्मद्वार्क्यं मेकिल्बिषंप्रति पापसाधनपरपुरुषसंसर्गंप्रति मनउत्पादनंप्रति
 नप्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥ ति० सुवर्चला सूर्यपत्नी । सूर्याभिमुखपुष्पवतीकाचिदोषधिरित्यन्यः ॥ ९ ॥ स० दुस्समयगमा-
 निदर्शनान्याह—यथेति ॥ १० ॥ स० भैमीदमयन्तीतिसामानाधिकरण्यं ॥ १२ ॥ स० साभर्त्स्यमानेतिपदमेकं । सां हिंसायुहि-
 द्यभर्त्स्यमाना साभर्त्स्यमाना । “सातुर्हिंसायां” इतिविश्वः । यासेत्यन्वयः । उपेत्यनेनातिसामीप्यंसूचयति ॥ १७ ॥ स० विधिः
 [पा०] १ क. ख. त्रैलोक्यमनु. २ क. ड. च. ज.—ट. प्रतितिष्ठति. ३ क. ख. घ. च. छ. ज. ज. समानं तिष्ठति.
 ४ क. ख. घ. च. छ. ज. ज. तामतिक्रम्य. ५ क. ख. घ. च.—ट. संरब्धाः. ६ क. ख. च. ज. प्रलंबदशन. ७ क. ख. च. छ.
 ज. ज. ऊचुःपरमंकुद्धाः. ८ क. ख. ग. ड. छ.—ट. साभर्त्स्यमाना. घ. साभर्त्स्यमानावैदेही. ९ क. ड. झ. ट. वी. पा. ज्ञाना.
 १० क. स्वबाष्पसवमार्जन्ती. घ. ड. झ. ज. ट. साबाष्पमपमार्जन्ती. ११ क. ड.—ट. वासिनी. १२ घ. ड. झ. ट. भैमीमा.
 १३ क. घ. झ. ट. राक्षसस्ताः. १४ ड. झ. ट. ततस्तु. १५ ख. च. ज. कराली. १६ ड.—ज. ज. ट. स्नेहःप्रदर्शितः.

रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥

दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥

मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय ॥ दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५ ॥

अद्य प्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव ॥ अग्रेः स्वाहा यथा देवी शची वेन्द्रस्य शोभने ॥ २६ ॥

किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा ॥ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि ॥

अस्मिन्मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥

अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा ॥ अब्रवीत्कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८ ॥

बहून्यप्रियरूपाणि वचनानि मुदुर्मते ॥ अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥ २९ ॥

न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्सरम् ॥ ३० ॥

आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् ॥ रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१ ॥

रावणस्य गृहे रुद्रामस्माभिस्तु सुरक्षिताम् ॥ न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात्पुरन्दरः ॥ ३२ ॥

कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि ॥ अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३ ॥

भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् ॥ सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम् ॥ ३४ ॥

जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् ॥ यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत्सुखमवामुहि ॥ ३५ ॥

उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च ॥ सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३६ ॥

स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि ॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥

उत्पाद्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ॥ यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यसि ॥ ३८ ॥

ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयोधराम् ॥ रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानभूत् ॥ ४० ॥

यकृत्स्त्रीहमथोत्पीडं हृदयं च सबन्धनम् ॥ अत्राप्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१ ॥

॥ २२—२८ ॥ सोढानि रावणेनेति शेषः ॥ २९ ॥

कालपुरस्सरं कालानुरूपं ॥ ३०—३३ ॥ प्रीतिं

रावणविषयप्रीतिं । प्रहर्षं कालकृतमनोविकासं

॥ ३४—३७ ॥ उत्पाद्य वा उत्पाद्यैव ॥ ३८

करणं । मानुषः मनुष्यजात्युचितः । तेनेतिशेषः । अमानुषः देवादिगोचरोवा । अमानुषः राक्षससंबन्धी अविधिः अननु-

ष्ठानं । कृतः । तेनतुष्टास्मि सहसाहस्तगतयानभाव्यमितिलयेत्यकृतमिति तुष्टास्मीत्यर्थोवा । “सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा”

इतिसूत्रवृत्तावमनुष्यशब्दोरक्षःपिशाचादीनाहेत्युक्तेः ॥ २२ ॥ स० आपतन्तं शत्रुणासुपरीतिशेषः ॥ २३ ॥ स० गतायुषा

अस्मादाहाररूपत्वाद्गतायुषमितिभावः ॥ सर्वास्त्वांभक्षयिष्यामहेइत्युक्त्यानैकापिलत्पक्षपातिनीवर्ततइतियोतयति ॥ २७ ॥ ति०

तर्जती तर्जयन्ती ॥ २८ ॥ स० दैन्यं स्वार्थेष्व् । दैन्यतां दीनतां ॥ रामानु० प्रीतिं स्नेहं । प्रहर्षं आनन्दं । नित्यदैन्यतां

[पा०] १ ड. झ. ट. विक्रान्तमापतन्तं. २ क. ख. घ.—ट. प्रियवादिनं. ३ ड.—ट. लोकानांसर्वेषामीश्वरी. ४ ड.

झ. ञ. ट. तर्जती. ५ ख. घ. झ. ट. बहून्यप्रतिरूपाणि. ६ च. छ. ज. ज. प्रोक्तानि. ७ क. ख. घ.—ट. कालपुरस्कृतं.

८ ड. झ. ञ. ट. पुरेघोरे. ९ क. ख. ड. झ. ञ. ट. रुद्राअस्माभिस्त्वभिरक्षिता. १० घ.—ट. मश्रुनिपातेन. ११ झ.

त्यजन्तीड. छ. ज. ट. त्यजतां. १२ ख. निजदैन्यतां. १३ ड. झ. ट. परिक्रीड. १४ झ. ट. जानीमहेयथा. १५ ड. झ.

ञ. ट. प्रविशे. १६ क. ड. च. ज.—ट. कूरदर्शना. १७ ड. झ. ट. हरिणशाबाक्षी. १८ क. ख. घ.—झ. ट. त्रासोत्कम्प.

१९ ख. ड. झ. ट. महानयं. २० ड. च. ज.—ट. यकृत्स्त्रीहमथोत्कृत्. क. यकृत्स्त्रीहमथोत्कृत्य. २१ च. छ. ज. स्नायुबन्धनं.

२२ झ. ट. गात्राप्यपि. २३ ड.—ज. ज. खाद्यामीति.

—३९ ॥ दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥ कुक्षिदक्षिणभा-

गस्थः कालखण्डाख्यो मांसपिण्डो यकृत् । “स्नायु-

स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे” इत्यमरः ।

क्रीडा तु गुल्माख्यो वामभागस्थो मांसपिण्डविशेषः ।

ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते ॥ ४२ ॥
 निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह ॥ नात्र कश्चन संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४३ ॥
 ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ विशस्येमां ततः सर्वाः समान्कुरुत पीडकान् ॥ ४४ ॥
 विमजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते ॥ पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५ ॥
 ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ अजामुख्या यैदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६ ॥
 मुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी ॥ मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोथ निकुम्भिलाम् ॥ ४७ ॥
 एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा ॥ राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

राक्षसीगणसंतर्जनमसहमानयासीतयाऽशोकशाखालंबनेन रामलक्ष्मणादीन्प्रत्याक्रोशनपूर्वकमधुधाराविसर्जनेन बहु-
 धापरिदेवनम् ॥ १ ॥

तथा तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु ॥ राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा ॥ १ ॥
 एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी ॥ उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥
 न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ॥ कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥
 सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा ॥ न शर्म लेभे दुःखार्ता रीवणेन च तर्जिता ॥ ४ ॥
 वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः ॥ वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी 'कोकैरिवादिता ॥ ५ ॥
 सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् ॥ चिन्तयामास 'शोकेन भर्तारं भ्रममानसा ॥ ६ ॥

नकारान्तस्य ग्रीहनशब्दस्य अकारान्तत्वमार्षे ।
 “अञ्चं पुरीतहुल्मस्तु ग्रीहा पुंसि” इत्यमरः ।
 अत्पीडं तस्योपरि स्थितं मांसं । हृदयं पद्मकोशप्रती-
 काशं मांसं । बन्धनं तस्य धारणमधोमांसं । उत्कोड-
 मिति पाठे उत्कोडोहृदयस्य स्थानं । अञ्चं पुरीतत्
 ॥ ४१—४३ ॥ पीलुकान् मांसखण्डान् ॥ ४४ ॥
 पेयं लेह्यं चास्या उपदंशत्वेनोच्यते ॥ ४५—४६ ॥
 निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी

भद्रकाली ॥ ४७ ॥ रोदिति अरुदत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गा रितेल-
 काख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु ॥ १ ॥ मनस्विनी
 पातित्रये दृढमनाः ॥ २ ॥ खादत भक्षयत् ॥ ३ ॥
 शर्म सुखं ॥ ४ ॥ कोकैः ईहामृगैः । “कोकैः कस्लीहा-
 मृगो वृकः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अशोकस्य हनुमद-

नित्यंदैन्यस्यास्सानित्यदैन्या तस्याभावोनित्यदैन्यतातां ॥ २४ ॥ ति० प्रघसावाक्यं विशस्येमामिति । मध्ये-
 इत्यादिततस्त्वजामुखीत्यन्तं श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ ४४ ॥ ति० शूर्पणखेयमन्या ॥ ४६ ॥ इति चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥
 स० परुषं बहिःकूरं । दारुणं अन्तः ॥ १ ॥ ति० शर्मनलेभेइव । शोकार्तेव ॥ ती० सीताविलापस्य वास्तवार्थस्तु श्रीराम-
 वियोगेन घोराक्षसपुरावस्थानेन विरुराक्षसीसमागमेन च विविधप्रलापादिकमिति ज्ञेयं । अस्मिन्काण्डे यत्र यत्र सीताप्रलापः स तत्र तत्रै-
 वमेवोहनीयः ॥ ४ ॥ स० आत्मनः स्वस्य अञ्चं विशन्तीमहाङ्गेष्ववान्तराङ्गानि निवेशयन्तीव ॥ ति० आत्मनोऽङ्गं विशन्तीव
 भीत्यातिसंकुचितशरीराकमठवद्भूदित्यर्थः ॥ ५ ॥ शि० अशोकस्य अशोकसदृशशिशुपायाः । अशोकशब्द आचारवि-
 [पा०] १ एतदायर्धचतुष्टयं झ. पाठेन दृश्यते. २ ड. च. झ. ज. ट. सवन्तिमान्. ३ ड. झ. ज. ट. पिण्डकान्. ४ ड.
 झ. ज. ट. माल्यंचविधिबंधु. क. माल्यानिविधानिच. ५ ड.—ट. यदुक्तं वै. ६ ड. च. ज.—ट. मासाद्य. ७ ड. च.
 ज.—ट. निर्भर्त्स्यमाना. ८ राक्षसीभिर्विरूपाभिः. ९ क. ड. झ. ट. अथ. १० ख. ड.—ट. शोकार्ता. ११ झ. रावणेनेव.
 १२ क. सिंहैरिवा. १३ क. दुःखार्ताभर्तारं. १४ क. गतमानसा. घ. ज. सक्तमानसा.

सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः ॥ चिन्तयन्ती न शोकस्य तदाऽन्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥
 सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा ॥ राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥
 तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्या सीतया तदा ॥ दृष्ट्वा कैम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥
 सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना ॥ आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह ॥ १० ॥
 हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च ॥ हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥
 लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः ॥ अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥
 यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहादिता ॥ जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥
 एषाऽल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् ॥ समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥
 भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ॥ सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥
 तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥
 सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना ॥ तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७ ॥
 कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे कृतम् ॥ येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८ ॥
 जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता ॥ राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥
 धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् ॥ न शक्यं यत्परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

धिष्ठितशिंशुपासन्निहितस्य ॥ ६ ॥ अन्तं अवधिं ।
 अधिगच्छति अध्यगच्छत् ॥ ७ ॥ राक्षसीनां राक्ष-
 सीभ्यः ॥ ८ ॥ सीतयेति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे तृतीया ।
 परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभावआर्षः ॥ ९ ॥
 दुःखार्ता राक्षसीवचनश्रवणजदुःखार्ता । आर्ता
 रामविरहात् ॥ १० ॥ सुमित्रेत्यत्र संबुद्धावाप
 एकारादेशाभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ अकाले अप्राप्तकाले । दुर्लभ
 इत्यत्र इतिकरणं बोध्यं । यत्र यतः ॥ १२—१३ ॥
 पूर्णा पदार्थैरिति शेषः ॥ १४—१५ ॥ मम धनं
 सर्वेषां सुखं भविष्यतीत्याह—तमिति ॥ तं “ बहवो
 नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्तिते ” इति प्रसिद्धं ।
 आसगुणानुक्त्वा विग्रहगुणानाह—पद्मदलपत्राक्षं

दलतीति दलं विकसितपद्माक्षमित्यर्थः । यद्वा दलतीति
 दलं गर्भपत्रं । विस्पष्टार्थमेकार्थे शब्दद्वयं वा ।
 सिंहविक्रान्तगामिनं विक्रान्तं विक्रमः गमनं तद्वत्
 गच्छतीति तथा ॥ १६—१७ ॥ पुरा जन्मान्तरे
 पूर्वजन्मनि । घोरं सुदारुणं अत्यन्तघोरमित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया ॥ १९ ॥ परवश्यतां
 भर्तृपरतन्त्रतां । परस्वभूतं शरीरं न स्वेच्छया त्यक्तुं
 शक्यमित्यर्थः । आत्मच्छन्देन मदिच्छया ॥ २० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्च-
 विंशः सर्गः ॥ २५ ॥

तिकर्तृविषयान्तः । इवार्थस्तुशब्दोवा ॥ ती० हनुमदधिष्ठितशिंशुपामूलंप्राप्तायास्सीतायाः शोकशालंबनाभिधानादशोकश-
 लंबशिंशुमाशाखाश्चपरस्परसंमिलितावर्तन्तइत्यवगम्यते ॥ ६ ॥ स० भयत्रस्ता भयैः घोरैरायुधादिभिः । त्रस्ता भीता । “भयं
 प्रतिभयेघोरे ” इति विश्वः ॥ ८ ॥ स० अनाथवत् अनाथेव । आर्षः पुंवद्भावः ॥ १४ ॥ इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

[१०] १ क. विषण्णवदना. २ ड. झ. ट. दीर्घबहुला. ३ ड. झ. ट. कंपिता. ४ झ. शोकार्ताकोपोपहतचेतना.
 ५ क. घ. ड. झ. ट. विललापचः ६ क. घ.—छ. झ. ज. ट. यत्राहमभिः. ७ ड. झ. ज. ट. जीवनं. ८ ड.—ट. महापापं
 मयादेहान्तरे. ९ ड. ज.—ट. घोरंमहादुःखं. ड. ट. घोरंमहदुःखं.

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

राक्षसीसंतर्जनमसहमानयासीतया ताःप्रति स्वस्वचित्रहिंसयामारणेपि रावणानङ्गीकरणेदृढप्रतिज्ञानपूर्वकं स्नानयनाय
रामानागमने बहुकारणविकल्पेनबहुधाविलापः ॥ १ ॥

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा ॥ अधोमुखमुखी बाला विलमुमुपचक्रमे ॥ १ ॥
उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती ॥ उपावृत्ता किशोरीव विवेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥
राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ॥ रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३ ॥
राक्षसीवशमापन्ना भर्त्यमाना सुदारुणम् ॥ चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितमुत्सहे ॥ ४ ॥
न हि मे जीवितैरर्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः ॥ वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥
अश्मसारमिदं नूनमथवाऽप्यजरामरम् ॥ हृदयं मम येनेदं न दुःखेनावशीर्यते ॥ ६ ॥
धिञ्छामनार्यामसतीं याऽहं तेन विना कृता ॥ मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता ॥ ७ ॥
का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना ॥ भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ॥ ८ ॥
भिद्यतां भक्ष्यतां वाऽपि शरीरं विमृजाम्यहम् ॥ न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता ॥ ९ ॥
चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् ॥ रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम् ॥ १० ॥
प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् ॥ यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ॥ ११ ॥
छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्तेर्वाग्नौ प्रदीपिता ॥ रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ १२ ॥
ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः ॥ सद्बुद्धो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात् ॥ १३ ॥

उन्मत्ता चित्तविभ्रमवती । “ उन्मादश्चित्तवि-
भ्रमः ” इत्युक्तेः । प्रमत्ता अनवधाना । “ प्रमा-
दोऽनवधानता ” इत्यमरः । भ्रान्तचित्ता अनवस्थित-
चित्ता । उपावृत्ता श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता । किशो-
रीव बडवेव ॥ २ ॥ प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥ ३-
४ ॥ मे जीवितैर्जीवनैः कोप्यर्थो नास्ति । केवलजी-
वितस्यानपेक्षितत्वेऽर्थसहितत्वेन तदपेक्षा स्यात्
नेत्याह—नैवार्थैर्न च भूषणैः भूषणैरर्थैश्च सहितै-
र्जीवनैर्मे नार्थः । कुत इत्यत्राह—वसन्त्या इति ।
राक्षसीमध्यवासाद्रामविरहाच्च सर्वोपकरणसहितमपि
जीवितं नापेक्षितमित्यर्थः ॥ ५—१० ॥ प्रत्याख्यातं
प्रत्याख्यानं । भावे निष्ठा । आत्मानं स्वस्वरूपं ॥ ११ ॥
छिन्ना द्विखण्डतया कृता । भिन्ना दलित्वा । विभक्ता

अवयवशः कृता । दीप्तेव अग्नौ प्रदीपिता वा ॥ १२ ॥
एवं पातिब्रत्यदार्यमुक्त्वा रामस्यानागमने काम्यप्रति-
बहुधा शङ्कते—ख्यात इत्यादिना ॥ प्राज्ञः दोषं पश्यति
गुणदर्शी । “ न तेऽम्बा मध्यमा माता ति गार्हितव्या
कथंचन ” इत्युक्तं । कृतज्ञः “ कथंचिदुपकारेण कृतज्ञ-
केन तुष्यति ” इत्युक्तीत्या स्वाश्रितैः कृतं किं किंचित्कारं
सर्वदा मनसि कुर्वन्नित्यर्थः । सानुक्रोशः किं किंचित्कार-
करणे “ भृशं भवति दुःखितः ” इत्युक्तीत्या तेषां
व्यसने सति अतिदुःखितः राघवः । जनिता चार्जिता-
नां गुणान्तराणामुपसंग्रहणमिदं । सद्बुद्धः परसम-
ज्ज्ञेयप्रयोजनः । ख्यातः एवं शत्रुगोष्ठयामपि मसिद्धः ।
निरनुक्रोशः शङ्के अस्यामप्यवस्थायां सुखप्रदानाभा-
वानृशंसमाशङ्के । मद्भाग्यसंक्षयात् । मद्भाग्यविपर्य-

ति० असतीं असतीवत्परगृहस्थां । जीवामि जीवितं रक्षामीत्यर्थः । पाकंपचतीतिवत्प्रयोगः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. ड.—ज. त्वेवं. २ ड.—ट. अधोगतमुखी. ३ ड. च. ज.—ट. चदारुणं. ४ क. नहि. ५ क. राघव.—
ट. जीवितेनार्थो. ६ क. ख. घ. महाबलं. ७ ड. च. ज. झ. ट. नदुःखेनविशीर्यते. क. दुःखेनविशीर्यते. ८ ड. झ. ट.
जीवामि. ९ ड. झ. ट. पापजीविका. १० ड. झ. ट. निशाचरं. ११ क. ड. झ. ज. ट. प्रत्याख्यानं. १२ ड. झ. ट.
भिन्नाप्रभिन्ना. १३ ड. झ. दीप्तावाग्नौ. १४ क. च. ज. न. सुबुद्धो.

राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश ॥ येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥ १४ ॥
 निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा ॥ समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ १५ ॥
 विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः ॥ रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥ १६ ॥
 कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा ॥ न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते ॥ १७ ॥
 किंनु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः ॥ रक्षसापहतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते ॥ १८ ॥
 इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति ॥ १९ ॥
 हतेति योधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत् ॥ गृध्राजोपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ २० ॥
 कृतं कर्म महत्तेन मां तथाऽभ्यवपद्यता ॥ तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ २१ ॥
 यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां सं राघवः ॥ अद्य बाणैरभिकुद्रः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ २२ ॥
 विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च महोदधिम् ॥ रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ २३ ॥
 ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे ॥ यथाहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २४ ॥
 अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः सलक्ष्मणः ॥ न हि ताभ्यां रिपुदृष्टे मुहूर्तमपि जीवति ॥ २५ ॥
 चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसंकुला ॥ अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २६ ॥
 अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येवं मनोरथम् ॥ दुष्प्रस्थानोयमौख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् ॥ २७ ॥
 यादृशानीह दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै ॥ अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २८ ॥
 नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधमे ॥ शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २९ ॥

येणैवं वैपरीत्यं जातं ॥ १३ ॥ एकमात्रसहायः स
 किं करिष्यतीत्यत्राह—राक्षसानामिति ॥ जनस्थाने
 रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि एकेन येन रामेण निरस्तानि
 घातितानि सः नाभिपद्यते न रक्षति ॥ १४ ॥ प्रबलो
 रावणः कथं निरस्य इत्यत्राह—निरुद्धेति ॥ १५ ॥
 सामर्थ्यं निदर्शयति—विराध इति ॥ १६ ॥ अस्तु-
 रामःसमर्थः तथापि समुद्रमध्यस्थालङ्कादुष्प्रधर्षेत्याश-
 ङ्क्याह—काममिति ॥ गतिरोधि गतिप्रतिबन्धकं ।
 किंचिदिति शेषः ॥ १७ ॥ एतत्फलितमाह—किं-
 न्विति ॥ १८ ॥ लक्ष्मणपूर्वज इत्यनेन निरनुक्रोशत्वादि-
 प्रसक्त्यभावसूच्यते । मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसंधे-
 या ॥ १९ ॥ इहास्तीत्यज्ञाने हेतुमाह—हतेति ॥ २० ॥

प्रसङ्गादाह—कृतमिति ॥ अभ्यवपद्यता रक्षता । राव-
 णद्वन्द्वे रावणद्वन्द्वयुद्धे ॥ २१—२३ ॥ अहं यथा
 एवं रुदती रुदन्त्यस्मि । तथा निहतनाथानां राक्ष-
 सीनां गृहे गृहे भूयः भूरि । रुदन्त्यो भविष्यन्तीत्यर्थः
 ॥ २४ ॥ रक्षसां लङ्कामन्विष्य कुर्यात् । रिपुनाश-
 नमिति शेषः ॥ २५—२६ ॥ दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गः
 दुराचार इति यावत् ॥ २७ ॥ अशुभानि अशुभसू-
 चकानि । हतप्रभेत्यत्र लङ्केत्यनुकर्षः । लङ्का अचिरेण
 कालेन हतप्रभा भविष्यतीत्यत्र यादृशानि सूचकानि
 स्युः इह लङ्कायां तादृशान्यशुभानिदृश्यन्त इत्यन्वयः
 ॥ २८ ॥ दुर्धर्षेति लङ्काविशेषणं ॥ २९ ॥

शि० रामः मां नाभ्यवपद्यते किमर्थमिति शेषः ॥ १६ ॥ ति० रावणवधेतिष्ठता रावणवधार्थ्यतया ॥ २१ ॥ स०
 दुष्प्रस्थानः दुस्साध्यप्रस्थानः । अनिवर्त्येति यावत् ॥ २७ ॥ ति० शोषं ऐश्वर्यादेरिति शेषः ॥ २९ ॥

[पा०] १ क. घ.—ट. जनस्थानेसहस्राणि. २ च. झ. ट. एकैकैव. ३ क. ख. च. ज. ट. मां नाभ्यवपद्यते. ४ झ. ट.
 गतिरोधोभविष्यति. च. ज. ज. गतिरोधोदृश्यते. ५ ड. झ. मिष्टांयोनाभिपद्यते. ख. च. छ. ट. मिष्टांनाभ्युपपद्यते. ६ क.
 घ.—छ. झ. ज. ट. धर्षणां. ७ ड. झ. ट. मांयोधिगत्य. क. च. छ. ज. ज. योभिगत्वामां. ८ च. ज. झ. ट. तदा. ९ क.
 ड. झ. ट. रावणवधे. १० ड. ज. झ. ट. हिराघवः. ११ ड. झ. ट. निदहेच्च. १२ ड.—ट. मण्डलमण्डिता. १३ ख. ड. झ.
 ट. अचिरेणैवकालेन. १४ ड. झ. ट. म्येनं. १५ ड. झ. ट. माभाति. १६ ड. झ. ट. विपर्ययः. १७ ग. ड. च. ज. झ. ट.
 यादृशानि. १८ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. अचिरेणैव. १९ क. घ.—ट. राक्षसाधिपे. २० ड. झ. ज. ट. शोषमेष्यति.

पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी ॥ भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाऽङ्गना ॥ ३० ॥
 नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे ॥ श्रोष्यामि नचिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ ३१ ॥
 सान्धकारा हतघोता हतराक्षसपुङ्गवा ॥ भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ ३२ ॥
 यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः ॥ जानीयाद्वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने ॥ ३३ ॥
 अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे ॥ समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥ ३४ ॥
 [स च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुष्टेन वर्तते ॥] अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ॥
 अधर्मास्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ॥ ३५ ॥
 नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ ध्रुवं मां ग्रातरांशार्थं राक्षसः कल्पयिष्यति ॥ ३६ ॥
 साऽहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् ॥ रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥ ३७ ॥
 यदि कश्चित्प्रदाता मे विषंस्याद्य भवेदिह ॥ क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥ ३८ ॥
 नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः ॥ जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्या हि मम मार्गणम् ३९ ॥
 नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः ॥ देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥ ४० ॥
 धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ मम पश्यन्ति ये नार्थं रामं राजीवलोचनम् ॥ ४१ ॥
 अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः ॥ मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥ ४२ ॥
 दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं नौस्त्यपश्यतः ॥ नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ४३ ॥

पुण्योत्सवेभ्यस्समुत्था निवृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः । सराक्षसी राक्षसीजनमात्रयुक्तेत्यर्थः । इयं लङ्कापुरी । नष्टभर्त्री सराक्षसी अर्थात् हतराक्षसा । नष्टभर्त्री अङ्गना यथा अङ्गनेव पुण्योत्सवसमुत्था भविष्यतीत्यन्वयः ॥ ३०—३२ ॥ स रामः रावणस्य निवेशने मां वर्तमानां जानीयाद्यदि तदा लङ्का निर्दग्धा भविष्यतीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३३ ॥ समयः द्वादशमासालोकः संकेतः । तस्य कालः आगतः सन्निहितः । मासद्वयमात्रपरिशेषादिति भावः ॥ ३४ ॥ पापकारिणः ये नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोः अकार्यं न जानन्ति । तैर्महोत्पातस्संभविष्यति ॥ ३५ ॥ एतदेव विवृणोति—नैत

इति ॥ ३६—३७ ॥ पतिनेति नाभाव आर्षः ॥ ३८ ॥ जीवतीं जीवन्तीं । न न कुर्यातां कुर्यातामेव । तदाह वामनः—“ संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ” इति ॥ ३९—४१ ॥ धर्मकामस्य तस्य कामान्ते ॥ ४१ ॥ इत्यर्थः । मया भार्यया कोर्थः । परमात्मनः स्वभावस्य ॥ ४२ ॥ सौहृदं नास्त्यपश्यतः । अदृश्यमाने प्रीतिर्न भवति । तस्माददृश्यायां मया प्रीतिर्न भवति । किं प्रीतिर्नासीदित्यर्थः । एवमाशङ्कितं प्रीतिर्विना नाशयन्तीति । कृतघ्नाः प्रथममुत्पन्नां प्रीतिं नाशयन्ति । न तु रामो नाशयिष्यति । मयि प्रीतिरिति विशेषः

ति० पुण्योत्सवसमुद्वाच । अद्येतिशेषः ॥ ३० ॥ ति० अस्मिन्काले दुष्टेन रावणेन । सकालोमेष्टुर्विहितः । वर्तमाने इत्यर्थः । ननुततः परमपिस्त्रीलात्त्वांनहिंस्त्युस्तत्राह—अकार्यमिति ॥ ३५ ॥ ति० ननुत्वज्जीवनाभावनिश्चयप्रमाणोपलब्धेन विना कथं रामेण देहस्यक्तइत्यतः पक्षान्तरमाह—अथवेति । धर्मकामस्य हि भार्ययाऽर्थः अयंतुन तथा । तदेवाह—धीमतः आत्मानात्मनो विवेकवतः । अतएव परमात्मनः परमात्मब्रह्मात्मनास्थितस्य जीवन्मुक्तस्य तस्य मयानार्थः । अनेन वैराग्यादप्रवृत्तिरितिसूचितं ॥ ४० ॥ ती० यद्वा सौहृदं स्नेहं । अपश्यतः पुंसः । दृश्यमानेपि सुहृदीतिशेषः । प्रीतिर्न भवेत् किमुतादृश्यमाने ॥ स० सौहृदमिति । “ हृद्गसिन्धवन्ते ” इत्यादिनोभयपदवृद्धभाववार्षः ॥ अवृत्तच्छित्तैस्तथैव पठितुं सुशकंवा ॥ ४३ ॥

[पा०] १ क. घ. च. झ. ज. ट. समुद्वाच. २ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. सराक्षसा. ३ घ. च. झ. ट. रुदन्तीनां. ४ क. च. छ. ज. ब. रामः सशूरोमामिह. ५ घ. राजीवलोचनः. ६ ड.—ज. वर्तमानांमां. झ. वर्तमानांयां. ७ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ८ क. ग. घ. च. छ. ज. पापकारिणः. ९ झ. राशार्थं. १० क. ग. छ. चरिष्यामि. ११ घ. च. छ. ज. विषमय. १२ घ. ड. झ. ट. भरतपूर्वजः. १३ ड.—ट. परिमार्गणं. १४ ग. ड. च. ज.—ट. वीरं. १५ ड. झ. ट. नास्त्यपश्यतः.

किंनु मे न गुणाः केचित्किंवा भाग्यक्षयो मम ॥ याऽहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भामिनी ॥ ४४ ॥
 श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः ॥ रामादक्लिष्टचारित्राच्छराच्छत्रुनिर्बहणात् ॥ ४५ ॥
 अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ ॥ आतरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृतौ वनगोचरौ ॥ ४६ ॥
 अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ छद्मना सादितौ शूरो आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥
 साऽहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा ॥ न च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुःखेऽपि वर्तति ॥ ४८ ॥
 धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः ॥ जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ४९
 प्रियान्न संभवेदुःखमप्रियादधिकं भयम् ॥ ताभ्यां हि ^{१३}ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥ ५० ॥
 साऽहं त्यक्ता ^{१४}प्रियेणेह रामेण विदितात्मना ॥ प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ५१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

सीतासंतर्जयन्तीराक्षसीःप्रति स्वापात्रजुद्धयात्रिजटाख्ययाराक्षस्या स्वेनसीताराघवयोः स्वबन्धोरावणस्यच क्रमेणाभ्यु-
 दयानभ्युदयसूचकाद्भुतस्वप्नदर्शननिवेदनेन समर्त्सनंसीतातर्जनप्रतिषेधनपूर्वकं दूरेतासामपसारणम् ॥ १ ॥ तथा तासां
 प्रार्थनया ताःप्रति स्वस्यस्वामिकार्थदर्शनप्रकारनिरूपणपूर्वकं सीतायात्रिजयाशंसकशुभशकुनप्रदर्शनम् ॥ २ ॥

इत्युक्ताः सीतया घोरो राक्षसः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ काश्चिज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तरस्विनः ॥ १ ॥
 ततः सीतामुपागम्य राक्षसो घोरदर्शनाः ॥ पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथानुवन् ॥ २ ॥

॥ ४३ ॥ नगुणाः दुष्कृतानि ॥ ४४ ॥ मर्तुमिति
 भावार्थे तुमुन् । मरणमित्यर्थः । महात्मनः रामाद्वि-
 हीनायाः महात्मना रामेण हीनायाः । तृतीयार्थे
 पञ्चमी ॥ ४५ ॥ न्यस्तशस्त्रौ संवृतौ किमिति संबन्धः
 ॥ ४६ ॥ सादितौ हतौ ॥ ४७ ॥ वर्ततिवर्तमाने ॥ ४८ ॥
 महात्मानः महाधैर्याः । त्यक्तकिल्बिषाः त्यक्तपापाः ।
 जितात्मानः जितान्तःकरणाः । महाभागाः महा-
 भाग्याः ॥ ४९ ॥ प्रियान्न संभवेदुःखं किंतु सुखमेव
 भवेदित्यर्थः । प्रियात् अनुकूलवस्तुनः । अप्रियात्
 प्रतिकूलवस्तुनः । अधिकं भयं अधिकं दुःखं । ताभ्यां ।

प्रियाप्रियाभ्यां । नमस्तेषां त एव सर्वोत्तमा इत्यर्थः
 ॥ ५० ॥ साहं तद्विलक्षणाहं । केवलप्रियपरेत्यर्थः ।
 प्रियेण त्यक्ता अप्रियं प्राप्ता । प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यर्थः
 ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
 षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

तत् मरणाध्यवसायं ॥ १ ॥ एकार्थं पूर्वोक्तवचनै-
 रेकाभिधेयं । अनर्थार्थं अनर्थफलकं । एकाक्ष्यादयः
 पूर्वोक्तार्थमेव परुषवचनं पुनरनुवन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

ति० मयितदुपेक्षाहेतवःकेचनअगुणाः दोषाःस्युः । अयमपिपक्षोनयुक्तः । स्वापरिज्ञातस्वापचाराभावात् । तस्मात्प्राग्भवी-
 यदुष्कर्मजोभाग्यक्षयएवहेतुरित्याह—किंवेति ॥ ४४ ॥ ति० भाग्यक्षयनिश्चयस्यकर्तुमशक्यत्वात्पक्षान्तरं—अथवेति ॥ ४६ ॥
 ति० इदमप्यसंभावितं । रक्षोभिःकृतवैरेणक्षत्रियेणतत्त्यागायोगात् । अतःपक्षान्तरं—अथवेति ॥ ४७ ॥ इतिषड्विंशःसर्गः ॥ २६ ॥

स० तत् सीताव्यवसितमरणं ॥ १ ॥ स० एकार्थं रावणसंगमरूपैकाभिधेययुक्तं । अनर्थः राक्षसविनाशरूपः अर्थः प्रयो-

[पाठः] १ ड. झ. ज. ट. किंवामप्यगुणाः. २ क. ग.—ट. क्षयोहिमे. क. ग. घ. ड. झ. ज. ट. याहिसीतावारह-
 णहीनारामेणभामिनी. ३ क. श्रेयोहि. ४ ख. घ. च. ज. झ. महात्मना. ५ क. ग.—ट. चरन्तौ. ६ ख. ग. ड.—ट.
 घातितौ. ७ क. घ. वीरौ. ८ ड.—ट. मेवविधे. ९ ड. झ. ज. ट. दुःखेऽतिवर्तति. १० क. ग. ट. मुनयःसत्यसंमताः.
 ११ घ. महात्मानो. १२ ड.—ट. भवेत्. १३ झ. तेवियुज्यन्ते. १४ ड. झ. ट. प्रियेणैव. १५ ग. ड. झ. ट. घोरो. १६ घ.
 स्थिताःकाश्चिद्रताःकाश्चिद्रावणायनिवेदितुं. १७ ड. झ. ज. ट. दुरात्मनः.

अधेदानीं तवानार्ये सीते पापविनिश्चये ॥ राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम् ॥ ३ ॥
 सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा ॥ राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ ॥ जनकस्य सुतामिष्टां क्षुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥
 स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ॥ ६ ॥
 एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ सर्वा एवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ॥
 कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ ७ ॥
 तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखाच्युतम् ॥ उवाच वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ॥ ८ ॥
 गजदन्तमयीं दिव्यां शिविकामन्तरिक्षगाम् ॥ युक्तां हंससहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ ९ ॥
 स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता ॥ सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वतमास्थिता ॥
 रामेण संगता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥ १० ॥
 राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ॥ आरूढः शैलसंकाशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ ११ ॥
 ततस्तौ नरशार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १२ ॥
 ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः ॥ भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता ॥ १३ ॥
 भर्तुरङ्गात्समुत्पत्य ततः कमललोचना ॥ चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥ १४ ॥
 ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः ॥ सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः ॥ १५ ॥
 पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् ॥ [शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥
 ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः] ॥ १६ ॥
 इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥ १७ ॥

अद्य अस्मिन्दिने । इदानीं अस्मिन्क्षणे । भक्षयिष्यन्तीत्यब्रुवन्निति पूर्वेण संबन्धः ॥ ३ ॥ त्रिजटा विभीषणपुत्री । शयानेत्यनेन स्वप्रवृत्तान्तकथनत्वरोच्यते ॥ ४—६ ॥ निशीत्यनन्तरमिति करणं द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥ काले उषःकाले यस्वप्नः तत्संश्रितं ॥ ८ ॥ आगतः लङ्कामिति शेषः ॥ ९—१० ॥ महागजमारूढ इति शिविका इति शेषः । तथोक्तं स्वप्राध्याये—
 “आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाप्रवनस्पतीना-

म् । विष्टानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यं” इति ॥ ११ ॥ चचार सीतां प्रतीति शेषः ॥ १२ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे इति ॥ अत्र द्वादशसहस्रश्लोका-
 गताः त्रयोदशसहस्रादिमोयं श्लोकः । गायत्रिज्यास्त्रयो-
 दशमक्षरमत्र बोध्यम् ॥ १३ ॥ चन्द्रसूर्यौ पाणिना परिमार्जतीति । अत्र स्वप्राध्यायवचनं । “आदित्य-
 मण्डलं वातु चन्द्रमण्डलमेव वा । स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां राज्यं संप्राप्नुयान्महत् इति ॥ १४—१७ ॥

जनं यस्यतादृशं । पशुं पशुवाक्यमब्रुवन् ॥ २ ॥ स० अधेत्युक्तौ श्वः प्रातःपर्यन्तमिति भ्रमो माहिभूदितीदानीमित्युक्तं ॥ ३ ॥ ति० प्रबुद्धेत्यनेन तावत्पर्यन्तं सुप्तवतीति गम्यते ॥ ४ ॥ ती० काले प्रातःकाले । स्वप्नसंश्रितं प्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविषयकं । अनेन स्वप्नस्य शीघ्रफलदत्वं सूचितं ॥ ७ ॥ ती० एतेन लङ्कायामेव रामस्य सीतादर्शनं सूचितं ॥ ९ ॥ शि० सीता स्वर्गगङ्गासदृशी । सीता वैदेही । सार्धश्लोकएकान्वयी । एकः सीताशब्दः आचारक्रियन्तप्रकृतिककर्तृक्रियन्तः । “सीता लाङ्गलपद्धतिवैदेही स्वर्गगङ्गासदृशी” इति मेदिनी ॥ १० ॥ ति० शुक्लमाल्याम्बरधरो रामो लक्ष्मणेन सह हागत इत्यन्वयः । अन्यत्र स्वप्नान्तरे ॥ १६ ॥

[पा०] १ घ. हन्तेदानीं. २ छ. ज. व. भक्षयिष्यामो. ३ ड. झ. ट. वृद्धाप्रबुद्धा. ४ क. ग. घ. जयायक. ५ क. ग. ड.—ट. मुखोद्गतं. ६ ग. घ. ड. छ. झ. व. ट. वाजिसहस्रेण. ७ क. च. छ. व. शुक्लाम्बरधरोवीरो. ८ क. ख. ड. च. ज.—ट. समागतः. ९ ड. च. छ. झ. व. ट. श्वेतपर्वतं. १० ट. यथाप्रभा. ११ ड. झ. व. ट. पुनर्दृष्टः. १२ ग. ड. झ. व. ट. चकास. च. छ. ज. जगाम. १३ ड. झ. ट. ततस्तुसूर्यसंकाशौ. क. च. छ. ज. ततस्तु. १४ ड.—ट. पाणिभ्यां. १५ इदमर्धद्वयं क. ग.—ट. पाठेषु दृश्यते.

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् ॥
 उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥
 एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ १९ ॥
 [साण्डं त्रिभुवनं सर्वं सर्वतः सचराचरम् ॥ सर्वं ग्रस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २० ॥
 क्षीरोदधिजले मध्ये श्वेतः शैलः समुच्छ्रितः ॥ तस्य मूर्ध्नि ततः श्वेतश्चतुर्दन्तो महागजः ॥
 तस्य पृष्ठे स्थितः श्रीमात्रामो राजीवलोचनः ॥ २१ ॥
 ततः सीता समुत्पत्य भर्तुरङ्गाश्रिता तदा ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य संपूर्णं चन्द्रमण्डलम् ॥ २२ ॥
 ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामो राजीवलोचनः ॥ आसीनः प्राञ्जुः श्रीमानासने परमाद्भुते ॥ २३ ॥
 अभिषिक्तस्तु काकुत्स्थः सर्वदेवैर्नमस्कृतः ॥ स ब्रह्मर्षिगणैः सर्वैः सर्वतीर्थजलेन च ॥ २४ ॥
 शुक्माल्यांबरधरा शुक्माल्यानुलेपना ॥ साधु सा तत्र सुश्रोणी रराज जनकात्मजा ॥ २५ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा रामं तत्र ववन्दिरे ॥ २६ ॥
 पुनरेव मया दृष्टो रामो रमयतावरः ॥ विष्णुरेव स्वयं भूत्वा तस्मिन्नास्ते वरासने ॥ २७ ॥
 परं ब्रह्म परं तत्त्वं परं ज्ञानं परं तपः ॥ परं बीजं परं क्षेत्रं परं कारणकारणम् ॥ २८ ॥
 शङ्खचक्रगदः श्रीमान्पुण्डरीकायतेक्षणः ॥ श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो ध्रुवः ॥ २९ ॥
 एवंभूतो महातेजा रामः कमललोचनः ॥ सर्वलोकेश्वरः श्रीमान्ससर्ज रघुनन्दनः ॥ ३० ॥

ततोमरेन्द्राः पितरो मुनीन्द्रा गन्धर्वविद्याधरपन्नगेन्द्राः ॥

कृताभिषेकं परिवार्य रामं प्रतुष्टुवुः प्राञ्जलयः प्रहृष्टाः ॥ ३१ ॥

ततस्तु सर्वाप्सरसः प्रहृष्टा नृत्यन्ति गायन्ति समेत्य तत्र ॥

वाद्यं प्रकुर्वन्ति समेत्य शङ्खा वंशाश्च वीणा मुरजाश्च भेर्यः ॥ ३२ ॥]

न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः ॥ रक्षसैर्वाऽपि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ ३३ ॥

अयमिह स्वप्नक्रमः । शिबिकास्थितो रामो दृष्टः ।
 श्वेतपर्वतस्था सीता च । ततः शिबिकाया गजमारुह्य
 लक्ष्मणेन सह पर्वतमभ्येत्य ततस्सीतां गजस्कन्धेधि-
 रोप्य लङ्काया उपरि स्थित्वा ताभ्यां सहाष्टर्षभयुक्तेन
 रथेनेहागत्य स्वं देशं प्रति ताभ्यां पुष्पकमधिरुह्यागत
 इति अन्ये श्लोकाः प्रक्षिप्ताः । तेन ते न व्याख्याता
 इत्याहुः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रेति ॥ एतत्पादस्यान-
 न्तरं, सीतया सह वीर्यवान् ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं

विमानं सूर्यसन्निभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम
 पुरुषोत्तमः ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपरा-
 क्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥
 इति पाठक्रमः । विमाने पुष्पके स्थितः । साण्डं
 त्रिभुवनमित्यारभ्य रामः सत्यपराक्रम इत्यन्तो ग्रन्थः
 प्रक्षिप्तः प्रकृतासंगतश्च । विष्णुरेव स्वयंभूलेति
 प्रक्षिप्तवचनस्य विष्णुपराक्रम इत्यनेन विरोधात्

ति० अत्रमध्ये 'साण्डं त्रिभुवनं' इत्यादयो बहवः श्लोकाः रामानुजसंप्रदायपुस्तकेषु दृश्यन्ते । ते प्रक्षिप्ता इति कतकादयोऽन्ये च
 ॥ १९ ॥ स० विष्णुः उपेन्द्ररूपी सन् ॥ २७ ॥ स० तत्स्वरूपं निरूपयति—परं ब्रह्मेति । कीदृशं ब्रह्म परं तत्त्वं अत्यन्तानारो-
 पितरूपं । परं ज्ञानं उत्तमज्ञानस्वरूपं । परंतपः फलरूपं । परं बीजं अतिशयेन निमित्तकारणं । परं क्षेत्रं मुख्याश्रयः । कारणकारणं
 प्रकृतिकालादिरूपकारणानामपि कारणं ॥ २८ ॥ नित्यश्रीः अनपायलक्ष्मीवान् । अत्र साण्डं त्रिभुवनमित्याद्येतदन्तं श्लोकजातं प्रक्षि-
 प्तमितिकृतं प्रभृतयः । अस्माभिस्तु गङ्गाजलमिश्रय्योदकवदुपादेयताव्याख्यातं ॥ २९ ॥

[पाठः] १ ड. झ. ट. मालोच्यप्रस्थितः. २ घ. च. छ. ज. व. वीर्यवान्. ३ साण्डं त्रिभुवनमित्यारभ्य वीणा मुरजाश्च भे-
 र्य इत्यन्तः श्लोकाः च. छ. ज. न. पाठेषु दृश्यन्ते. ४ च. छ. ननु. ५ क. च. छ. रक्षसां वापिलोकं. ग. रक्षसां वापिलोकैर्वा.

रावणश्च मया दृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः ॥ रक्तवासाः पिबन्मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥ ३४ ॥
 विमानात्पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि ॥ कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः ॥ ३५ ॥
 रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ पिबन्सैलं हसन्वृत्यन्ध्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः ॥
 गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमौस्थितः ॥ ३६ ॥
 पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ पतितोऽवाकिञ्चरा भूमौ गर्दभाद्भयमोहितः ॥ ३७ ॥
 सहस्रोत्थाय संभ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः ॥ उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्बहु ॥ ३८ ॥
 दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् ॥ मलपङ्कं प्रविश्याशु भग्नस्तत्र स रावणः ॥
 [प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टः कर्दमहृदम्] ॥ ३९ ॥
 कण्ठे बद्धा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी ॥ काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥ ४० ॥
 एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो निंशाचरः ॥ रावणस्य सुताः सर्वे दृष्टास्तैलसमुक्षिताः ॥ ४१ ॥
 वराहेण दशग्रीवः शिशुमारेण चेन्द्रजित् ॥ उद्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ४२ ॥
 एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ॥
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलङ्कृतः ॥ ४३ ॥
 आरुह्य शैलसंकाशं मेघस्तनितनिस्वनम् ॥ चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः ॥
 चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहोयसमुपस्थितः ॥ ४४ ॥
 समाजश्च मया दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ४५ ॥
 लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा ॥ सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥ ४६ ॥
 लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता ॥ दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरखिना ॥ ४७ ॥
 पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च ग्रहसन्त्यो महाखनाः ॥ लङ्कायां भस्मरूक्षायां प्रविष्टा राक्षसस्त्रियः ॥ ४८ ॥
 कुम्भकर्णादयश्चमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः ॥ रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयहृदे ॥ ४९ ॥
 अपगच्छत नश्यध्वं सीतांमाप स राघवः ॥ घातयेत्परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥
 [रौच्यं राघवो घोरे भार्याहर्तारमाहवे] ॥ ५० ॥

॥ १८—३३ ॥ पिबन्निति । तैलसमुक्षित इत्यनेन तैलमित्युपस्थाप्यते । करवीरकृतस्रज इत्याकारान्तत्वमार्ष । हलन्ताद्वा इत्यापो विधानात् स्रक्छब्दस्याबन्तत्वेन वा निर्वाहः ॥ ३४—४२ ॥ एवं रावणविनाशसूचकमुक्त्वा विभीषणस्य राज्यप्राप्तिसूचकमाह—एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्र इत्यादिना ॥ ४३ ॥ वैहायसं विमानं ॥ ४४—४९ ॥ अपगच्छत अपसरत । नश्यध्वं अदर्शनं प्राप्नुत । आसनेपद-

स० करवीरकृतस्रज इति रावणविशेषणं । करवीरैः रक्तकरवीरपुष्पैः कृतास्रजामालास्यसतथा । “टापंचैव” इत्याद्युक्तेः । विमानविशेषणलेतु पृथक्साक्षादपशकुनत्वाप्रतीत्यस्वारस्यं । नचनानागोजिभट्टेन टापंचैवेत्यादेः शब्देन्दुशेखरेऽनङ्गीकृतत्वेन कथमेतदिति वाच्यं । बहुप्रयोगविश्रुतापत्तेः साहसमात्रं दिलवधेयं । रक्तमाल्यानुलेपन इत्युत्तरग्रन्थानुगुणाय ॥ ३४ ॥ स० स्त्रियासह मुण्डस्तया कृष्यमाण इत्यन्वयः । सुवासिनीकर्षणस्य हर्षहेतुत्वात् । अत उभयत्र तथाविधतायुक्ता । अपशकुनान्तरलाभाच्च । अथवा स्त्रियानीलवासोदन्तादिमत्या ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. मुण्डस्तैल. २ ड. झ. ट. पतितः क्षितौ. ३ झ. ट. मुण्डोदृष्टः. ४ क. च. छ. ज. न. कृष्णाम्बरानृतः. ५ ड. च. ज.—ट. माश्रितः. ६ ड. झ. ट. उन्मत्तरूपो. ७ इदमर्थं क. ड.—ट. पाठेषु दृश्यते. ८ ड. झ. ट. महाबलः. ९ क. ग.—ट. मुण्डास्तैल. १० क. घ. च. छ. न. ट. प्रयातादक्षिणां. ११ घ. ड. च. ज. न. मेघसंकाशं. १२ क. राघवंसमुपस्थितः. १३ झ. न. ट. महानृतो. १४ घ. नर्दतां. १५ क. ड. छ.—ट. प्रमत्ताश्च. ग. घ. प्रनृत्यन्ति. १६ घ. भस्मदिग्घायां. १७ क. ग.—ट. सर्वां राक्षसयोषितः. १८ क. घ. ड. झ. ट. गोमयहृदं. १९ क. घ.—ट. पश्यध्वं. २० ड. झ. ट. सीतामाप्नोति. ग. सीतासंप्राप्य. २१ झ. ट. युष्मान्सार्धं. २२ इदमर्थं क. पाठेषु दृश्यते.

प्रियां बहुमतां भार्या वनवासमनुव्रताम् ॥ भर्त्सितां तर्जितां वाऽपि नानुमंस्यति राघवः ॥ ५१ ॥
 तदलं क्रूरवाक्यैर्वैः सान्त्वमेवाभिधीयताम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ५२ ॥
 यस्यामेवंविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ५३ ॥
 भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया ॥ राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥ ५४ ॥
 प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ अलमेषा परित्रातुं राक्षसो महतो भयात् ॥ ५५ ॥
 अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्ष्ये ॥ विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥ ५६ ॥
 छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ॥ अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ५७ ॥
 अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ॥ राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ५८ ॥
 निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् ॥ दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ॥ ५९ ॥
 ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ॥ अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ॥ ६० ॥
 करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चौरनुत्तमः ॥ वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ६१ ॥

पक्षी च शाखानिलयः प्रहृष्टः पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ॥

सुखागतां वाचमुदीरयानः पुनःपुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ६२ ॥

मार्ष । सीतामाप सीतामचिरेणाप्स्यतीत्यर्थः । सर्वैः राक्षसैस्सार्धं घातयेत् । व इति सिद्धं । अपगच्छत नश्यध्वमित्युक्तेः । रावणमित्यध्याहारो वा ॥ ५० ॥ नानुमंस्यति न सहिष्यत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ अभियाचाम अभयमिति शेषः ॥ ५२—५३ ॥ किं विवक्षया अस्माभिस्तदा भर्त्सिता कथं प्रसन्ना भविष्यतीति वक्तुमिच्छया किं । शङ्का न कर्तव्येत्यर्थः ॥ ५४ ॥ कुत इत्यत आह—प्रणिपातप्रसन्ना हीति ॥ ५५ ॥ स्वप्रदर्शनकथनेन सीतायाः शोभनं भावीत्यभिधाय शरीरलक्षणप्रदर्शनेनापि शुभं भावीत्याह—अपिचेति ॥ लक्षणं दुःखप्राप्तिहेतुभूतं रेखोपरेखादिकं ॥ ५६ ॥ तर्हि कुतस्तादृशदुःखानुभव इत्यत्राह—छायेति ॥ छायावैगुण्यमात्रं उपलक्ष्य इत्यनुषज्यते । वैहायसं विमानं । उपस्थितां प्राप्तां । दिव्यभोगार्हामिति यावत् । अन्वयस्तु छायावैगुण्यमात्रं तूपलक्ष्ये अतः अदुःखार्हा दिव्यभोगार्हामिमां दुःखं उपस्थितमिति शङ्क इति । अत्र छायावैगुण्यं नाम कान्तिवैकल्यं । “छायात्वनातपेकान्तौ” इत्यमरः । यद्वा छायात्राऽनातपः तद्वैगुण्यं तस्य विषमत्वं । सर्वल-

क्षणलक्षिताया अपि छायावैगुण्यमेतावद्दुःखकरमासीदिति भावः ॥ ५७—५८ ॥ इदानीं रामवार्ताश्रवणसूचकमाह—निमित्तभूतमिति ॥ चक्षुरिति अदक्षिणमित्येतदत्राप्यनुषज्यते । हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित इव । पद्मपत्रमित्यनेन रोगादिदृष्टहेत्वन्तरराहित्यमुक्तं । अकस्मात् दृष्टहेत्वन्तरं विना ॥ ५९—६१ ॥ एवं देहनिमित्तमुक्त्वा शाकुनमप्याह—पक्षीति ॥ पक्षी पिङ्गलिका । शाखानिलयः प्रहृष्टः । पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी भूयोभूयो मधुरवादी । उत्तरोत्तरमुत्तमसान्त्वस्वरवादी वा । सुखागतां शोभनबन्ध्वागमनमिति यावत् । “बन्धुस्वस्वजनास्समाः” इत्यमरः । वाचं स्वरमुदीरयानः चोदयतीव रामागमनं कथयतीव । यद्वा पूर्वोक्तराघव एव कर्म । राघवमुपपादयतीवेत्यर्थः । आचार्यास्तु पक्षावस्य स्त इति पक्षी गरुडान् । भूम्नि प्रशंसायां च मत्वर्थीयः । तदुक्तम्—“भूमनिन्दाप्रशंसासु निलयोगेतिशायने । संसर्गेस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः” इति ॥ तथाच पक्षौ विस्तार्य प्रदक्षिणं सञ्चरन् । शाखानिलयः कुसुमितपल्लवितशाखायां दृढतरं स्थितः ।

ति० विविक्षया कुतिसतभर्त्सनादिवचनेच्छया । अलमिति शेषः । तत्रहेतुः राघवादिति ॥ ५४ ॥ ति० सुखागतां शोभनस्य सुखागताप्रतिर्यस्यां तादृशीं वाचं । चोदयतीव शोभनप्राप्तिं सूचयतीव ॥ ६२ ॥ इतिसप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. वाक्यैश्च. २ क. ग. च. ज.—ट. यस्याद्येवंविधः. घ. यस्यास्त्वेवंविधः. ३ क. ग. च. झ. ज. ट. दुःखितायाः. ४ क.—ट. दुःखैर्बहुभिः. ५ घ. च. छ. ज. हृषितोबाहुः. ६ ड. झ. ट. वेपन्कथयतीवास्याः. ७ क. ख. ग. ड.—ट. शाखानिलयं प्रविष्टः.

आर्द्रतरतरुभाग एव शाखात्वव्यपदेशः । प्रदक्षिण-
भ्रमणं आर्द्रशाखावरोहणं दृढतरावस्थानं च शुभशं-
सीत्यर्थः । प्रहृष्टः तत्र फलभोजनादिना सन्तुष्टः ।
पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी उत्तरोत्तरं सान्त्ववचनं
कुर्वन्निव स्थितः । मा शुचः सद्यः समागमिष्यति ते
भर्ता नायमवसरश्शोकस्य इत्येवं सान्त्वयन्निव स्थितः ।
तदुपरि सुखागतां वाचमुदीरयानः । एतावन्मात्रं न
भवति तस्य संतापातिरेक इति कथयन्निव स्थितः ।
विरहक्लिष्टायास्सुखागतवचनं हि नाम प्रतियोगिनः
संतापातिशयकथनमेव । उक्तं हि—“ तपति तनु-
गात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव । ग्लपयति
यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वितीं दिवसः ” इति ॥
पुनः पुनश्चोदयतीव प्रियागमने निश्चिते मज्जनालं-
करणादिकं किमर्थं न करोषीत्येवं सीतां चोदयतीवेत्यु-
त्प्रेक्षा । हृष्टः नायिकागमनकालिकहर्षः स्वस्यैवेत्येतद्वै-
लक्षण्यं हृषिततनूरुहैस्सूचयन्निव स्थितः । इदं हि रामा-
यणमुत्तमं काव्यं । तथाहि—काव्यं तावन्निविधं उत्तमं
मध्यममधमं चेति । यत्र वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यं तदुत्तमं ।
स एव ध्वनिरित्युच्यते । यत्र वाच्यानतिशायिव्यङ्ग्यं
तन्मध्यमं काव्यं । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते ।
यत्र व्यङ्ग्यमेव नास्ति तदधमं । तदेव चित्रमित्यु-
च्यते । व्यङ्ग्यं च पदगतं वाक्यगतं प्रबन्धगतं चेति
त्रिविधं भवति । एतत्काण्डरूपप्रबन्धेन अनादिभग-
वत्संबन्धवत्तश्चेतनस्योज्जीवने प्रवृत्तस्याचार्यस्य प्रवृत्ति-
रमित्युच्यते । उक्तश्चाधमर्थस्ततो रावणनीताया इति
श्लोके । अत्र लङ्कापदेन शरीरं द्योतितं । एकाक्षी-
प्रभृतय इन्द्रियाणि । रावणकुम्भकर्णावहंकारमम-
कारौ । इन्द्रजित्प्रभृतयः कामक्रोधलोभमोहमदमा-
त्सर्यदम्भादयः । तादृशलङ्कानिरुद्धसीतासदृशश्चेतनः ।
तस्य भगवज्ज्ञानोपदेष्टाचार्येतुल्यो मारुतिः । तादृ-
शाचार्यलक्षणमनेन श्लोकेन सूच्यते । पक्षी । पक्षि-
शब्देन गमनसाधनत्वात् ज्ञानकर्मणी उच्येते । तदुक्तं
—“ उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां नियता परमा गतिः ” इति ।
ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेनात्र समुच्चयो विवक्षितः ।
“ ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाश-
केन ” इति श्रुतेः । अनेनाचार्यशब्दनिर्वचनमुक्तं ।
“ आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते ” इति ॥

शाखाशब्देन वेदशाखा उच्यन्ते । निलयशब्देन
तदेकपरत्वं । त्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । तदुक्तं शिक्षा-
यां—“ अधीतमपि योवेदं विमुञ्चति नराधमः ।
भ्रूणहा स तु विज्ञेयो वियोनिमभिगच्छति ” इति ॥
किंच निलय इत्यनेन तदर्थविषयकश्रवणमनननिदिध्या-
सनरूपतदनुष्ठानान्युच्यन्ते । अनेनाचार्यलक्षण-
मुक्तं । तथाहुः—“ आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो
विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयश्शुचिः ॥
गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवंलक्षण-
संपन्नो गुरुरित्यभिधीयते ” इति ॥ प्रहृष्टः सदा
संतुष्टहृदयः । अनेन सर्वदा सेवनीयत्वमुक्तं । तथोक्तं
—“ आह्लादशीतनेत्राम्बुः पुलकीकृतगात्रवान् ।
सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिः ” इति ॥
पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी । उत्तमः “ उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ” इत्युक्तः परमात्मा ।
तद्विषयं सान्त्वं शिष्येभ्यो वदतीत्युत्तमसान्त्ववादी ।
“ त्वं मेहं मे कुतस्तत्तदपि कुत इदं वेदमूलप्रमाणादेत-
च्चानादिसिद्धादनुभवविभवात्तर्हि साक्रोश एव ।
काक्रोशः कस्य गीतादिषु मम विदितः कोत्र साक्षी
सुधीस्याद्धन्त त्वत्पक्षपाती स इति नृकलहे मृग्यमध्य-
स्थवत्त्वं ” इत्युक्तरीत्या भगवति मनुष्याणां कलहे ।
“ यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः । तेन
चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरूनामः ” इति
सान्त्ववाद्शील इत्यर्थः । पुनः पुनरित्यनेन कर्षकः
कदाचिन्न फलितमित्येतावता यथा कृषिं न परित्य-
जति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवर्तते । तथाचार्योपि कदाचि-
त्स्ववचनाश्रवणेपि न निवर्तते इत्युक्तं । अनेनाचार्यस्य
भगवतोप्यतिशय उक्तः । स हि पार्थाय गीतामुपदिश्य
पुनराश्रमेधिके तेन पूर्वोक्तमर्थं विस्तृत्य पुनः पृष्टेनाहं
वक्ष्यामीत्युक्तवान् “ नूनमश्रद्धधानोसि दुर्मेधाश्चासि
पाण्डव ” इत्यादिना । किंच सुखागतां वाचमुदीरि-
यानः । सुष्ठु संप्रदायाविच्छेदो यथा तदाचार्यपरंप-
रया स्वस्मै आगतां वाचं अष्टाक्षरादिस्मरन् राजरूपां
निर्हेतुक्यैव दयया समुदीरयन् । “ आचार्याणि नाम साव-
सावित्या भगवत्त ” इति गुरुपरम्पराया अनुसन्धेयत्व-
मनेन सूचितम् । पुनः पुनश्चोदयतीव । उक्तार्थस्या-
नुष्ठानाय चोदनां दर्शयति । अन्यथा सुष्ठुदेशोप्यन-
र्थक एव स्यात् । अत एवाहुर्निगमान्ताचार्याः—
स्खालित्ये शासितारमिति । हृष्टः । एतेन शिष्यशि-

[ततस्सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः] ॥ ६३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सीतयारावणराक्षसीगणकृतसंतर्जनाद्यसहिष्णुतया बहुधा विलापपूर्वकं वेणुद्वन्द्वनादसुविमोक्षणनिश्चयेन शिशुपाशाखावलम्बने तदङ्गेष्वनुभूतपूर्वशुभशकुनप्रादुर्भावः ॥ १ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता ॥
सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥
सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च ॥
कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥ २ ॥
सत्यं वतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः ॥
यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥
सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ॥
विशीर्यते यन्न सहस्रधाऽद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ४ ॥
नैवास्ति दोषं मम नूनमत्र वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य ॥
भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥
नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शैलैः शितैश्छेत्यति राक्षसेन्द्रः ॥
तस्मिन्नागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६ ॥

क्षणं स्वप्रयोजनमाचार्यस्येत्युक्तम् ॥ ६२-६३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

नस्य अस्य रावणस्य । दुर्मरणत्वाविशेषेपि दुष्टराक्षसेन मरणमतिकष्टमिति भावः । तर्हि तदनुप्रवेशेनास्मा रक्ष्यतां “सर्वत आत्मानं गोपायेत्” इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—भावमिति । अस्य अस्मिन् रावणे । भावं हृदयं अनुप्रदातुं नालं न शक्ता । रामस्वत्वादस्य न ह्यन्यस्य स्वमन्योन्यस्यै दातुमर्हतीति भावः । अनर्हश्चायं भावोन्यप्रदानस्येत्यमुमर्थं दृष्टान्तमुखेनाह—द्विज इति । मन्त्रं वेदं । अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥ अनागच्छति मासद्वयादर्वागिति शेषः । गर्भस्थजन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः । शल्यकृन्तः

यत्र येन । किंचिज्जीवामि कुतिसतं जीवामि ॥ ३ —४ ॥ नन्वात्महनने महान्दोषः स्यादित्याशङ्क्याह—नैवेति ॥ दोषं दोषः । आर्षं नपुंसकं । अत्र आत्महनने कथमदोष इत्याशङ्क्य रावणकृतान्मरणादात्मनैव मरणं श्रेय इत्याह—वध्येति । अप्रियदर्श-

स० तद्वत्प्रः प्रातराशायकुरुतेत्यादिरूपवचः । अप्रियार्ता उत्तरत्र किं भविष्यतीति भाव्यप्रियेणार्ता ॥ १ ॥ स० विसृष्टा मात्रादिभिर्नैर्घृण्यादिनाशकुन्तलादिवच्यक्ता ॥ २ ॥ स० यत्र अस्यां दुर्दशायां । अपुण्या शीघ्रमरणप्रापकपुण्यरहिता ॥ ३ ॥ ति० नन्वात्मघातेऽतिदोषात्सोयुक्त इत्याशङ्क्य सत्यं विचित्रवधाद्विभेदीत्याह—तस्मिन्निति । तस्मिन्नामे अनागच्छतिसति ममाङ्गानि जीवन्त्या एव छेत्यन्ति । निरुद्धाया विशासने दृष्टान्तः गर्भेति । शल्यं शङ्खं तेन कृणुतीति शल्यकृन्तः आंबष्ठवैद्यः । आर्षत्वात्साधु । सयथा गर्भस्थजन्तुं व्याधिरूपं जीवन्तं कृणुति तद्वत् ॥ एतच्छ्लोकद्वयंकतकेनेत्यव्याख्यातं—अन्यायप्राप्तवधेपिममदोषोनेत्याह—नैवेति । यद्यप्यस्याहंवध्यामवामि । ममदोषो न । एवंभावाप्रदानेन पातित्रयरक्षणात्सर्वदोषनिस्तारइत्यर्थः । किंचमरणप्राप्तिः पाक्षि-

[पा०] १ अयं श्लोकः, ड—ट. पाठेषु दृश्यते. २ क. झ. सिंहाविपन्ना. ३ क. ड. झ. यस्मात्क्षणं. ४ क. घ.—ट. विदीयते. ५ क. ग. ड.—ट. नूनंममदोषं. ६ ड. झ. अ. ट. शरैः शितैः.

दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ ॥
 बद्धस्य वध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥
 हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्या ॥
 एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥
 तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ ॥
 नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥
 नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ॥
 यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥
 हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्र ॥
 हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्ति हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥
 अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे ॥
 पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतप्रेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥

नापितः ॥ ६ ॥ चिरायदुःखिताया मम द्वौ मासौ
 वधस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यतः । इदं दुःखं बत ।
 कस्य दुःखमिव । राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते
 वध्यस्य तस्करस्येव दुःखं । यथेति पाठे इवशब्दो
 वाक्यालंकारे ॥ ७ ॥ मूढो वायारूपो वातो यस्यास्सा
 मूढवाता । वायाहेत्यर्थः । “मूढस्तन्निद्रतवात्ययोः”
 इति विश्वः ॥ ८ ॥ मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना ।
 मम कारणात् मन्निमित्तं । विशस्तौ हिंसितौ । द्वौ
 सिंहर्षभाविव द्वौ सिंहाविव द्वौ वृषभाविवेत्यर्थः ।
 वैद्युतेन अशनिना ॥ ९ ॥ लुलुभे प्रलोभयामास । यत्र
 यस्मिन्काले । विससर्जेति सृजेत्युत्तमपुरुषैकवचनं ।
 रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च । परस्परस्य सदृशावि-
 त्युक्तपरस्परसादृश्यात् । बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धतया
 च परस्परनिरूपकभूतौ ॥ १०—११ ॥ अनन्यदे-
 वत्वं आश्रयणीया देवतान्यास्ति सा रक्षिष्यतीति
 बुद्धिर्मे नास्ति । “नारायणमुपागमत्” इत्यत्राप्य-

प्राधान्येन सह पठ्येति ह्युक्तं । नारायणमाराधयतो
 रामस्यपरिचारिकास्सीत्यर्थः । इयं क्षमा च । रावण-
 परुषाक्षराणि राक्षसीनां तर्जनभर्त्सनादीनि राममधु-
 रालापश्रवणकुतूहलेन ह्यहं क्षान्तवती । भूमौ च
 शय्या । तवाङ्के समुपाविशमित्येवंविधभोगः कदाचि-
 दपि किं सेत्स्यतीत्याशया हि मया भूमौ शयनं
 क्रियते । नियमश्च धर्मे । रक्षकत्वधर्मोपि तस्मिन्नेवेति
 मनीषया हि मया स्थितं । “न त्वां कुर्मि दशग्रीव
 भस्म भस्मार्ह तेजसा ” इत्युक्तिरपि तं दृष्ट्वैव ।
 पतिव्रतात्वं एतद्व्रतं ममेत्युक्तं व्रतं विना मम किञ्चि-
 द्व्रतं नास्तीत्यर्थः । पत्युर्व्रतमेव व्रतं यस्यास्सा पतिव्रता
 तस्या भावः पतिव्रतात्वं । विफलं ममेदं अमोघमपि
 मोघमासीत् । कस्येवेति चेत्तत्राह—कृतं कृतप्रेष्विव
 मानुषाणां । “आत्मानं मानुषं मन्ये ” इत्युक्तरीत्या
 मानुषत्वं रामस्याप्यस्ति । अतस्तदितरमानुषाणां मध्ये
 कृतप्रेषु कृतं कार्यमिव । अस्य किं मूलमिति चेत्

कीत्याह—तस्मिन्निति । अनागच्छत्येववधप्रसक्तिर्नान्यथेति भावः । अनागमनपक्षेप्राप्तविशसनेदृष्टान्तः गर्भस्येति ॥ ६ ॥ ति०
 चिरायभर्तृवियोगदुःखितायामेदं विशसनदुःखमपि बतागमिष्यति । यतो द्वौ मासौ विशसनावधिभूतौ कतिपयदिनावधि कावप्यभिग-
 मिष्यतः शीघ्रगमिष्यतः किल । तत्रवधप्राप्तौदृष्टान्तः बद्धस्येति । तस्करस्यवधइवेति शेषः । स० दुःखितायामम । द्वौ मासौ यद्यपि
 चिरायबहुव्यवधानरूपौ । तथापि ममदुर्दैववशात्तावभिगमिष्यतः शीघ्रमागमिष्यतः ॥ ७ ॥ स० मूढाऽहं विससर्जं जल्यन्वयः ।
 प्रलापकाललाह्रिदुःसंभवति ‘सुप्तोऽहंकिल विललाप’ ‘बहुजगदपुरस्तात्तस्यमत्ताकिलाऽहं’ इत्यादिवत् ति० अहं विससर्जं अपरोक्षे-
 पिचित्तविक्षेपादिनापारोक्ष्यमारोप्यलिङ्गं ॥ १० ॥ ति० हारामेत्यादौ हेराममांहा अहंशोचेत्यर्थः । हाजीवममप्राणरूप । हितो
 हितकरः प्रियश्चेत्यस्य लमिति शेषः ॥ ११ ॥ ति० धर्मो रक्षतीति सर्वाविवादसिद्धमपि मां प्रतिनिष्फलमित्याह—अनन्यदेवत्व-
 मिति । पत्येकदेवत्वमित्यर्थः । इयं क्षमा शापेनसंहारशक्तावप्येवंपीडासहनरूपा । पत्यतिरिक्तकामासकिराहिल्यं पतिव्रतात्वं । कृतं

मोघो हि धर्मश्चरितो मयाऽयं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम् ॥
 या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा ॥ १३ ॥
 पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च ॥
 स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्थसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥
 अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा ॥
 मोघं चरित्वाऽथ तपो व्रतं च त्यक्ष्यामि धिग्जीवितमल्पभाग्या ॥ १५ ॥
 सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वाऽपि ॥
 विषस्य दाता न हि मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥
 इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुसरन्ती ॥
 प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १७ ॥
 शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताऽथ वेणुद्वयनं गृहीत्वा ॥
 उद्ध्व्य वेणुद्वयनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८ ॥
 उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्रा शाखां गृहीत्वाऽथ नगस्य तस्य ॥ १९ ॥
 तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्गाः ॥
 शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ॥
 प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुराऽपि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

ममेदं तस्मिन् काचिन्न्यूनता । ममैव दुष्कृतमत्र हेतुः ॥ १२—१३ ॥ पितुर्निदेशं आज्ञां नियमेन अवि-
 च्छेदेन कृत्वा चरितव्रतः चरितवन्वृत्तव्रतः वना-
 निवृत्तश्च सन् । स्त्रीभिस्तु मत्तोपि विलक्षणाभिः
 स्त्रीभिः त्वं रंस्थसे । वीतभयः गतवनवासभयः ।
 कृतार्थः निष्पन्नसर्वपुरुषार्थः । मद्रिनाशेन पुनर्बह्वीरुद्धा
 रंस्थस इति भावः ॥ १४ ॥ त्वयि जातकामा अत-
 एव त्वयि निबद्धभावा निबद्धहृदया । विनाशाय
 त्वयि निबद्धभावेति दुःखातिरेकोक्तिः । तपः अनशनं ।
 व्रतं नियमं । अल्पभाग्या जन्मान्तरसुकृतरहिता ।
 इदानीमनुष्ठितानां तपोव्रतादीनां जन्मान्तरफल-
 त्वेन मोघत्वोक्तिः । अतएवालपभाग्येत्युक्तं ॥ १५ ॥
 वेश्मनि राक्षसस्य । एवं सम्यङ्धारणकारी क्रूरस्यास्य
 गृहे कथं लभ्येतेति भावः ॥ १६ ॥ वेणुद्वयनं

वेणीबन्धनं । यमस्य मूलं यमस्य समीपं । अत्रैतिक-
 रणं बोध्यं । इति विचिन्त्य नगोत्तमां शिशुपामास-
 साद । शिशुपां तामुपागमदिति पूर्वमुक्तं । तस्य
 सामीप्येन गमनमद्योच्यते । पुष्पितं शुभसूचनं ।
 यद्वा पुष्पितमाससाद अभिप्रवेशं कुर्वन्तीवेत्यर्थः
 ॥ १७—१८ ॥ उपस्थितेत्यर्थमेकं वाक्यं ॥ नगस्य
 शाखां गृहीत्वा उपस्थिता ॥ १९ ॥ स्वं च कुलं
 विचिन्तयन्त्या इत्यनेन दुर्मरणाद्भीतत्वं व्यज्यते ।
 शोकानिमित्तानि शुभसूचकानीत्यर्थः । धैर्यार्जितानि
 अर्जितधैर्याणि । धैर्यकराणीत्यर्थः । लोके प्रवराणि
 लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः । प्रवरं हि प्रसिद्धं भवति ।
 प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः । पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि
 पूर्वमपि फलव्याप्तत्वेन दृष्टानि । तान्युत्तरसर्गे विव-
 रिष्यति ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

उपकृतं ॥ १२ ॥ ति० वेदमनिराक्षसस्येतदनन्तरं इतीवदेवीत्यादिरेकः श्लोकः प्रक्षिप्तः ॥ १६ ॥ वि० शोकाभितप्तेत्यादिसार्ध-
 श्लोकमेकं वाक्यं । शोकाभितप्तासीताबहुधाविचिन्त्यवेणुद्वयनं गृहीत्वा वेणुद्वयनेन उद्ध्व्य उद्ध्वनं कृत्वा यमस्य मूलं समीपं गमिष्यामी-
 तिनगस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थिता अवस्थितेति संबन्धः ॥ १८ ॥ ति० विशोकानि विशोककराणि ॥ २० ॥ अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

[पा०] १ क. ग. — ट. मोघं हि. २ ग. घ. ड. झ. ट. निरर्थकं. ३ क. ड. — ट. रंस्थसे. ४ ड. झ. ट.
 मल्पभाग्या. ५ ड. झ. ट. संजीवितं. ६ क. ख. ग. सीता. ७ झ. ट. वेणीप्रथनं. ८ क. ख. ग. ड. — ट. सर्वगात्री.
 ९ ड. झ. न. ट. परिचिन्तयित्वा. १० ड. झ. तस्याविशोकानितदा. क. ग. शोकापनोदानितदा.

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

ग्रन्थकृता विशिष्यसीतायाः शुभशकुनप्रतिपादनम् ॥ १ ॥ सीतया शुभशकुनानां पुरोपलब्धफलकशकुनसाजा-
त्याच्छुभफलावश्यं भावनिर्धारणेन हर्षाधिगमः ॥ २ ॥

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीनमानसाम् ॥
शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १ ॥
तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मरौजीवृतं कृष्णविशालशुक्रम् ॥
प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवामिताम्रम् ॥ २ ॥
शुजश्च चार्वाञ्चितपीनवृत्तः परार्ध्यकालागरुचन्दनार्हः ॥
अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥
गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ॥
प्रास्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षे ॥ ४ ॥
शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः ॥
वासस्थितायाः शिखराग्रदत्याः किञ्चित्परिसंसत चारुगात्र्याः ॥ ५ ॥

श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
ण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तथागतां रहस्यं च प्रकाशं चेत्युत्करीत्या सर्वं यथा-
वत्साक्षात्कृतवतो मुनेरपि तथाशब्दप्रयोगादित्यमिति
परिच्छिद्य वक्तुमशक्यदुःखाः । तां धर्मिस्वरूपातिरि-
क्तयत्किञ्चिदतिशयरहितां । व्यथितां । “आशंसायां
भूतवच्च” इति निष्ठा । तथाच पूर्वोक्तं सर्वं धर्मि-
स्वरूपमात्रं । इतः परमेव व्यसनानि भविष्यन्तीति
मन्यमानां । “समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवे-
शने । भुञ्जानामानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ”
इत्युक्तं भोगजातं सर्वमकिञ्चित्करमासीत् । दुःखमेव
निरूपकमासीत् । अनिन्दितां रामविरहे यथास्थातव्यं
तथा स्थितां । एवमनवस्थाने निन्दिता इव भवति ।
व्यपेतहर्षा हर्षः पूर्वमस्यां वसित्वा गत इति न
ज्ञातामित्यर्थः । व्यपाभ्यामुपसर्गाभ्यां तथा प्रतीयते ।
परिदीनमानसां हर्षे समागतेष्याश्रयरहितां । परीत्य-
नेन तथाऽवगम्यते । शुभां गुणाधिकविषयविरहकृत-

विकृतित्वेन तदशाया एव नीराजना कर्तव्येत्येवं-
स्थितां । निमित्तानि शुभानि भेजिरे । निमित्तानि
तद्विषये शुभानि सूचयित्वा स्वसत्तां लेभिर । नरं
श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः । अर्थिनो हि लक्ष्मीकटा-
क्षवद्विषये किञ्चित्कृत्य स्वप्रयोजनं लभन्ते । इमानि
तु साक्षात्लक्ष्मीविषये किञ्चित्कृत्य निमित्तस्वामित्वं
लेभिर इत्यर्थः ॥ १ ॥ शुभनिमित्तान्येवाह—तस्या
इत्यादिना ॥ अरालं वक्रं । कृष्णविशालशुक्रं मध्ये
कनीनिकायां कृष्णं सर्वतो विशालं शुभ्रं च । अर्ध-
ताम्रं अभितस्ताम्रं । प्रान्तरक्तमित्यर्थः । “प्रान्तरक्ते
च नेत्रे” इति पद्मिनीलक्षणात् ॥ २—३ ॥ तयोः
सुलक्षणवत्तया प्रसिद्धयोः ऊरुः वाम इत्युच्यते ।
सुजातः सुन्दरः ॥ ४ ॥ शिखराग्रदत्याः वृत्ताग्रदन्त-
युक्तायाः । “शिखरं निस्तुलं वृत्तं” इत्युक्तं लमाला ।
शिखरं दाडिमफलबीजमित्यन्ये नैघण्टुकाः । यद्वा
शिखराकाराग्रदन्तायाः “अग्रान्तशुद्धशुभ्रं वृषवराहे-
भ्यश्च” इति दन्तस्य द्वादशेशः । वासः वस्त्रं ।
परिसंसत पर्यसंसत । अडभाव आर्षः । ऊरुकम्पा-

स० उपसेविनः योगविभागादादन्तादिनिः । उपसेवितुंशीलमेवामित्यर्थे “सुप्यजातौ” इति णिनिः ॥ १ ॥ स० संहतयोः
मांसलत्वेन श्लिष्टयोः । तयोरुर्वोर्मध्ये ऊरुः प्रास्पन्दमानः रामं पुरस्थितमाचक्षे । शकुनप्रस्तावाद्गामइत्यनुक्तावप्येकवचनेनैकइति
प्रतीयते । सचमानान्तरेणवामएवेत्यवसेयं ॥ ४ ॥ ति० शिखरं दाडिमबीजं तदग्रतुल्यदन्त्याः । “शिखरं शैलवृक्षाग्रं कक्षाग्र-
[पा०] १ घ. पुरापिसिद्धानि. २ ड. झ. ट. जुष्टमिवोपसेविनः. ३ ड. झ. ट. राज्यावृतं. ४ ग. शुभाङ्गाः. ५ ड. —ट.
वृत्तपीनः. ६ च. छ. ज. न. संगतयोः. झ. संहतयोस्तु. ७ ड. झ. मिवातुलाक्ष्याः. ८ क. परिस्पन्दत.

एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः ॥

वातातपक्लान्तमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥

तस्याः पुनर्विम्बफलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म ॥

वक्त्रं वभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥ ७ ॥

सा वीतशोका व्यपनीततन्त्री शान्तज्वरा हर्षविष्टद्वसत्त्वा ॥

अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

शिशुपात्रावस्थानेनैवनिखिलसीतावृत्तान्तमवगतवताहनुमता सीतायाआश्वासनानाश्वासनपक्षयोगुणदोषविमर्शनपूर्वकं समुचितसमयेसमाश्वासननिर्धारणम् ॥ १ ॥

हनुमानपि विश्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ॥ सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १ ॥

अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने ॥ ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥

यां कपीनां सहस्राणि सुबहून्ययुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ॥ ३ ॥

चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ॥ गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥

दिति भावः । स्थितायाः तिष्ठन्त्या इति वस्त्रस्नानानु-
गुणावस्थोक्तिः । यद्वा वासस्त्रंसनं कान्तागमनसूच-
कमिति भावः । शिखरदन्तत्वे सामुद्रिकम्—

“स्निग्धास्समानुरूपास्सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लक्षणाः ।

दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वं ” इति ॥

“यासां शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवन्ति ताः स्त्रियः ”

इति च ॥ ५ ॥ अपरैः पूर्वोक्तशकुनैः । संबोधिता

सद्यः कान्तागमवार्ता भविष्यतीति बोधिता ।

वातातपक्लान्तं सम्यग्वातातपसंशोषितं । प्रनष्टं भूमा-

वदर्शनं गतं । यद्वा प्रनष्टं प्रकर्षेण कृशीभूतं । बीजं-

वर्षेणैव प्रतिसंजहर्ष । बीजस्य प्रहर्षो नाम अङ्कुरादि-

भावेन स्थूलीभूय बहिर्निर्गमः ॥ ६ ॥ स्वक्षिभ्रु

शोभनाक्षिभ्रूयुक्तं । केशाः अन्ते यस्य तत् केशान्तं ।

उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः । सितशुक्लदंष्ट्रं अत्यन्त-

शुक्लदन्तं । एकार्थे शब्दद्वयप्रयोगोतिशयज्ञापनाय ।

यथा मुग्धमनोज्ञ इति । नीरन्ध्रत्वेन संसक्तशुक्लदंष्ट्र-

मिति वार्थः । “ पिञ्च बन्धने ” इत्यस्माद्धातोर्नि-

ष्ठा ॥ ७ ॥ व्यपनीततन्त्री निरस्तजाड्या । हर्षवि-

ष्टद्वसत्त्वा हर्षविकसितचित्ता । शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ ८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोन-

त्रिंशस्सर्गः ॥ २९ ॥

विक्रान्तः पराक्रमशाली । सीतायास्त्रिजटायाश्च

सर्वं सर्ववृत्तान्तं । तर्जनं तर्जनवचनं ॥ १ ॥ चिन्तां

चिन्तयामास चिन्तां चकार ॥ २ ॥ यामिति

सर्ववानरामिलषितोर्थो मयैकेन लब्ध इति विस्मित-

वान् ॥ ३ ॥ इदं वक्ष्यमाणं । तावत् कात्स्न्येन

गृहकोटिषु । पक्वेदाडिमबीजे च ” इति विश्वः ॥ ५ ॥ ति० सितशुक्लदंष्ट्रं स्फटिकादिसितपदार्थवच्छुक्लादंष्ट्रायत्रतत् । ती० सित-
शुक्लदंष्ट्रं पक्विबद्धधवलदन्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्येकोनत्रिंशःसर्गः ॥ २९ ॥

ती० विश्रान्तः विगतव्यापारः ॥ स० सीतायागर्जितं विलापरूपं । त्रिजटायास्त्रिजटाप्रकथनरूपं । राक्षसीनांसीतातर्जनरूपमि-
तिविवेकः ॥ १ ॥ स० चिन्तां चिन्तनीयं । चिन्तयामास । देवींतां चिन्तां तदीयचिन्तांचावेक्षमाणश्चिन्तयामासेत्यन्वयोवा

[पा०] १ ड—ट. संचोदिता. २ क. ड.—ट. फलोपमोष्ठं. ३ क. शुक्लदन्तं. ४ ड.—ट. तन्त्रा. ५ क. ख. ग. ड.
झ. ञ. ट. विबुद्धसत्त्वा. ६ क. घ. ड. झ. ञ. ट. विक्रान्तः. ७ ड. झ. राक्षसानां. ८ च. छ. ज, ट. तर्जितं. ड. झ. गर्जितं.

राक्षसानां विशेषश्च पुरी चैयमवेक्षिता ॥ राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो रावणस्य च ॥ ५ ॥
 युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः ॥ समाश्वासयितुं भार्या पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ॥ ६ ॥
 अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ अदृष्टदुःखां दुःखार्तां दुःखस्यान्तमगच्छतीम् ॥ ७ ॥
 यद्यप्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् ॥ अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ॥ ८ ॥
 गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी ॥ परित्राणमैविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥
 मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शनलालसः ॥ १० ॥
 निशाचरीणां प्रत्यक्षमनहं चापि भाषणम् ॥ कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥
 अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया ॥ सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥
 रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताऽब्रवीद्वचः ॥ किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥
 सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् ॥ निर्दहेदपि काकुत्स्थः कुङ्कुमस्त्रीरेण चक्षुषा ॥ १४ ॥
 यदि चोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् ॥ व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥
 अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिहं स्थितः ॥ शनैराश्वासयिष्यामि सन्तापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥
 अहं त्वैतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः ॥ वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥
 यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् ॥ रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥
 वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥ १८ ॥

अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् ॥ मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥

॥ ४—५ ॥ समाश्वासयितुं युक्तं न्याय्यं ॥ ६ ॥
 आश्वासयामि “वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा”
 इति लट् ॥ ७—८ ॥ दोषवत्त्वमुपपादयति—गते
 हीति ॥ ९ ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतासंदेशक-
 थनेनेति शेषः ॥ १०—१२ ॥ सीताब्रवीद्वच इत्यत्रे-
 तिकरणं द्रष्टव्यं ॥ १३—१४ ॥ भर्तारं सुग्रीवं ।

व्यर्थं अनाश्वास्य गमने तदागमनपर्यन्तं देव्याः
 प्राणानवस्थानादिति भावः ॥ १५ ॥ राक्षसीनां अन्तरं
 अवकाशं विच्छेदं वा राक्षससन्निधानसमयमित्यर्थः
 ॥ १६ ॥ अतितनुः अतिसूक्ष्मतनुः । संस्कृतां
 प्रयोगसौष्ठवलक्षणसंस्कारयुक्तां ॥ १७ ॥ गीर्वाणभा-
 षया व्यवहारे दोषमाह—यदीति ॥ १८ ॥ अथमानु-

॥ २॥ ति० राक्षसानांविशेषः तारतम्यमैश्वर्यादिकृतं ॥ ५॥ ति० अप्रमेयस्य अपरिच्छेद्यस्वरूपस्यापरिच्छेद्यगुणस्य च सर्व-
 सलदयावतइति । सर्वैरिहिसाविषयेसलवान् बलवांश्चासौदयावांश्चतस्य । सर्वबलवान्सर्वदयावांस्तस्येति वा सर्वैः प्राणिपुदयावां-
 स्तस्येति वा । समाश्वासयितुं मयायुक्तमितिशेषः ॥ ६॥ स० आश्वासयामीतिवर्तमानसामीप्याल्लुब्धैर्लट् । अथवा क्रियाप्रबन्धे लडि-
 त्युक्तेर्षाल्पर्यमात्रे लडव्योगेऽर्थे लडर्थे भविष्यतीति लट् उपपत्तेः । अन्तं पारं । नाधिगच्छन्ती । यद्वा दुःखस्य कर्मोद्योगिणी । दुःखं
 न ह्यन्तं बध्नन्ते क्षणेक्षणे दुःखं नूतनयन्तमितियावत् । तं रावणं प्रकारं वा । अधिगच्छतीं प्राप्नुवन्तीं । रामाश्वासनपरः तया विशेषेण चा-
 र्योपयतस्तीर्थस्योत्तरश्लोकइव इतरेषां तदुत्तरश्लोकः साधकइत्युभयव्याकरणे समूले इति ज्ञेयं ॥ ७ ॥ स० यद्यपिरावणमरणेन देव-
 ताप्रयोजनं भविष्यतीति न सर्वानमनावैयर्थ्यं । तथापि सीतावासिष्ठपैहिकफलालाभाद्वैयर्थ्यमेवेति भावः ॥ १५॥ ति० मानुषीं मनु-
 ष्यशरीरसाध्यां । संस्कृतां व्याकरणसंस्कारवतीं ॥ स० वाचं चोदाहर्तव्यां विकल्पैकानिश्चिनोति—अहं हीति । मानुषीं संस्कृतां वा
 वाचं । संस्कृताया विकल्पकोटौ प्रथमतो निर्देशस्य मुख्यत्वेन न्याय्यत्वेऽपि मानुष्या एव भाषायाः सीतया सह भाष्यत्वेन निर्धार्यमाण-
 खात् तस्या एवा दौ निवेशो युक्त इति नानौचित्यं ॥ १७ ॥ स० सीताभीतेति । रावणस्य विश्रवस्तत्त्वेन गीर्वाणवाणीतस्तत्त्वमः संभा-

[पाठ] १ ड. झ. ट. चैयं निरीक्षिता. २ ड. झ. ट. यथा. ३ झ. दुःखस्य न ह्यन्तं मधिगच्छतीं. ४ ड. झ. ट.
 यदि ह्यहं सीतेनां. क. घ. च. छ. ज. ञ. यदि ह्यहमिमामेवं. ५ ड.—ट. मपश्यन्ती. क. ग. मजानन्ती. ६ ड. झ. ट. यथाच.
 ७ क. ग. घ. च. छ. ज. ञ. मक्षमंचापि. ड. झ. ट. मक्षमंचाभिभाषितं. ८ ड. झ. ट. क्रोधतीरेण. च. छ. ज. ञ.
 कुपितस्त्रीक्ष्णचक्षुषा. ९ ड. झ. व. ट. बोद्योजयिष्यामि. १० क. ग. घ. सुग्रीवं. ११ झ. ट. मवस्थितः १२ ड. झ. ट.
 राश्वासयाम्यथ. १३ क. ख. ग. ड.—ट. ह्यतितनुः. १४ ज. ट. प्रवक्ष्यामि.

सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा ॥ रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति ॥ २० ॥
 ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी ॥ जानमाना विशालाक्षी रात्रं कामरूपिणम् ॥ २१ ॥
 सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः ॥ नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥
 ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः ॥ वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम् ॥ २३ ॥
 गृह्य शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् ॥ दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः ॥ २४ ॥
 मम रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् ॥ राक्षसो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५ ॥
 ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षसो रक्षसामपि ॥ राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥ २६ ॥
 ते शूलशक्तिनिस्त्रिशविधाद्युधपाणयः ॥ आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन्वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७ ॥
 संरुद्धैस्तैः सुपरितो विधमन्नक्षसां बलम् ॥ शक्त्या न तु संप्राप्तं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥
 मां वा गृह्णीयुराप्तुं बहवः शीघ्रकारिणः ॥ स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥ २९ ॥
 हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् ॥ विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ॥ ३० ॥
 उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन्नाक्षसैः परिवारिते ॥ सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥
 विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे ॥ नान्यं पश्यामि रामस्य साहाय्यं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥
 विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः ॥ शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥
 कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् ॥ न तु शङ्क्यामि संप्राप्तं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥
 असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते ॥ कश्च निसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥
 प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे ॥ एष दोषो महान्हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६ ॥

षभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चिनोति—अवश्यमिति ॥
 अत्र वाक्यस्य मानुषत्वं कोसलदेशवर्तिमानुष्यसंबन्धित्वं विवक्षितं । तादृगवाक्यस्यैव देवीपरिचितत्वात् ॥ १९ ॥ एवं मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चित्य संप्रति तथापि भाषयानेन वानररूपेण पुरः स्थित्वाभिभाषणे दोषोऽस्तीति विचारयति—सेयमिति ॥ २० ॥ जानमाना जानाना । मुमागम आर्षः ॥ २१—२३ ॥ प्रशाखाः उपशाखाः । विपरिधावन्तं मामिति शेषः ॥ २४—२६ ॥ उद्विग्नकारिणः उद्वेगकारिणः ॥ २७ ॥ तैः परितः संरुद्धः । अतएव रक्षसां बलं विधमन् प्रहरन् । अहं महोदधेः परं पारं प्राप्तुं न शक्त्यामित्यन्वयः ॥ २८ ॥ अगृहीतार्था

अविदितरामसंदेशार्था ॥ २९—३० ॥ उद्देशे प्रवेशे । नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे । उक्तविशेषणे उद्देशे वसतीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ सहाय एव साहाय्यः तं । कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदनलक्षणकार्यसाधने ॥ ३२ ॥ यो लङ्घयेत तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३३—३४ ॥ असत्यानि अनिश्चितजयापजयानि । क्लेशस्तु भूयानिति भावः । ततो नैतन्मम मतमित्याह—संशय इति । संशयः संशयितार्थः । स च सङ्ग्रामः अथापि तथाकरणे स एव कार्यहन्ता बुद्धिहीनो निन्दाभाजनं चेत्याशयेनाह—कश्चेति । प्राज्ञः कः ससंशयं कार्यं निःसंशयं निर्विचारं कुर्यात् ॥ ३५ ॥ अनभिभाषणे रामसंदेशानिवेदने । एष दोषः पूर्वोक्तसीतासंत्रासा-

वितइति तेन भीतिभवनंयुक्तमितिभावः ॥ १८ ॥ ति० ननुशङ्क्यामि युद्धभ्रान्त्येतिभावः ॥ शि० नशङ्क्यामि सीतामरणशङ्क्याक्षी-
 णशक्तिर्भविष्यामीतितात्पर्यं ॥ ३४ ॥ ति० किंचयुद्देजयोपिसंदिग्धइत्याह—असत्यानीति ॥ स० असत्यानि अनिश्चितजयकानि ।

[पा०] १ ड. झ. ट. ज्ञासमुपैष्यति. २ क. शङ्कमाना. ड.—ट. जानानामां. ३ ड. झ. ट. महाबलाः. ४ ख. ड. झ. अ. ट. तंमांशाखाः. ५ ड.—ट. दृष्ट्वाच. क. दृष्ट्वामां. ६ ड. झ. ट. भवेयुःपरिशङ्किताः. क. भवेयुर्भयशङ्किनः. घ. भवेच्छङ्कितविह्वलः. ७ ड.—ट. विकृतस्वराः. ८ ड.—ट. शूलशर. क. ग. घ. शूलशनि. ९ झ. अ. ट. वेगेनोद्विग्नकारिणात्. १० क.—ड. संरुद्धैस्तैः. ११ क. च.—ट. त्राक्षसं. १२ ड.—ट. रावृत्. १३ ख. घ. सहायं. १४ ड. च. ज.—ट. शङ्क्याम्यहंप्राप्तुं.

भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः ॥ विह्वलं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥
 अर्थानर्थान्तरे बुद्धिनिश्चिताऽपि न शोभते ॥ [यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥]
 घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥
 न विनश्येत्कथं कार्यं वैकुण्ठं न कथं भवेत् ॥ लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥
 कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत वा ॥ इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ ४० ॥
 राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन् ॥ नैनमुद्वेजयिष्यामि तद्वन्धुगतमानसाम् ॥ ४१ ॥
 इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः ॥ शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥
 श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रबुवन्गिरम् ॥ श्रद्धास्यति यथा हीयं तथा सर्वं समादधे ॥ ४३ ॥
 इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ॥
 मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

शिंशुपास्थेनहनुमता मानुषभाषाश्रयणेन रामजननप्रभृतिस्त्रीयसीतादर्शनावधिसकलवृत्तान्तप्रतिपादनम् ॥ १ ॥
 तच्छ्रवणेनहर्षविस्मयापन्नयासीतया सर्वतश्चक्षुश्चालनेनशिंशुपाशाखायां हनुमतोऽवलोकनम् ॥ २ ॥

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः ॥ संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ १ ॥

क्रोशतन्निमित्तराक्षसागमनादिः । सीताभिभाषणे वानररूपेण पुरःस्थित्वाभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्नार्थाः । विह्वलं अविवेकिनं । दूतमासाद्य देशकालविरोधिताः सन्तः सूर्योदये तमो यथा विनश्यति तथा विनश्यन्तीति संबन्धः ॥ ३७ ॥ अत्र विह्वलं दूतमासाद्येत्यनुषज्यते । अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये । निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि । बुद्धिः विह्वलं दूतमासाद्य न शोभते । अकिंचित्कराभिभवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति—घातयन्तीति ॥ ३८ ॥ प्रागुक्ता दूतदोषास्त्वस्मिन्यथा न स्युस्तथा कर्तव्यमित्याह—न विनश्येदिति ॥ कार्यं स्वामिकार्यं कथं केन प्रकारेण । न विनश्येत् । वैकुण्ठं बुद्धिहीनता । मम कथं न भवेत् । समुद्रलङ्घनं कथं न वृथा भवेत् । तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ कथमिति

अथ सीतेत्यध्याहार्यं । हनुमान् मे वाक्यं सीता कथं केन प्रकारेण । शृणुयात्कथं नोद्विजेतेति विचार्य मतिमान् प्रशस्तमतिः । मतिं तत्कालोचितकर्तव्यविषयां । चकार निष्पादयामास ॥ ४० ॥ स्वबन्धुं राममनुकीर्तयन् “ लक्षणहत्तोः—” इति हेत्वर्थे शत्रुप्रत्ययः । नैनमुद्वेजयिष्यामि एनां मद्रूपप्रदर्शनमन्तरेण रामस्य कीर्तनेनैवानुद्विष्टांकरिष्यामीत्यर्थः । तद्वन्धुगतमानसां स चासौ बन्धुश्च तद्वन्धुः रामः तद्रूपमानसां ॥ ४१ —४३ ॥ जगतिपतेरिति दीर्घाभाव आर्षः । जगादेति वक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा । कर्तव्यमर्थं

यद्वा राक्षसानां मायिकत्वान्मायामयानि ॥ ३५ ॥ शि० भूताः सिद्धप्रायाः ॥ ३७ ॥ स० सुबन्धुं कदाप्यपि योगिवान्धवं । तद्वन्धुः सः तद्रूपीबन्धुः । रामः तद्रूपचेतनां तस्यरामस्यबन्धुरासः कोवाऽऽगच्छेदितितद्रूपमानसांवा ॥ ४१ ॥ स० जगतिपतेः भूतेः । “ ड्यापोः संज्ञाछन्दसोः ” इति संज्ञात्वात् “ जाह्नविसूर्यकन्ययोः ” इत्यादिवद्भ्रसः । अजगतिपतेरिति वा हेतुः । अजस्य चतुर्मुखस्य गतिः उदरतो निस्सरणं सद्रतिर्वाययासा अजगतिः रमा तस्याः पतिस्तस्येति वा ॥ ४४ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

स० चिन्तां चिन्तयित्वेति पूर्ववत् । संश्रवे संश्रयतेशब्दोयत्रसंश्रवः अन्यानाकलनेन सीताऽऽकलनंयस्मिन् । समीपप्रदेशे

[पा०] १ ग. ज. भूतार्था हि विपद्यन्ते. ड—झ. ट. भूताश्चार्था विरुद्ध्यन्ति. २ इदमर्थं ख. पाठे दृश्यते. ३ क. ख. घ. च. छ. ज. न. विनश्येदिदं कार्यं. ४ ख. ड.—ट. कथंमम. ५ क. मतिमुत्तमां. ६ ड. झ. ट. सुबन्धुमनु. ७ ड. झ. ट. गतचेतनां. ८ ड. झ. न. ट. यथासीता तथा. ९ ड. झ. ट. महामतिः.

राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ॥ पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशः ॥ २ ॥
 राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः ॥ चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ ३ ॥
 अहिसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः ॥ मुख्यश्रेष्ठाकुर्वंशस्य लक्ष्मीवाङ्महिमवर्धनः ॥ ४ ॥
 पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः ॥ पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५ ॥
 तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः ॥ रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ६ ॥
 रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ७ ॥
 तस्य सत्याभिसंधस्य वृद्धस्य वचनात्पितुः ॥ सभार्यः सह च आत्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ॥ ८ ॥
 तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता ॥ राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९ ॥
 जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ ॥ ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥
 वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ १० ॥
 स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् ॥ आससाद् वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ११ ॥
 ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः ॥ प्रायच्छत्कपिराज्यं तत्सुग्रीवाय महाबलः ॥ १२ ॥
 सुग्रीवेणापि संदिष्टा हरयः कामरूपिणः ॥ दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ १३ ॥
 अहं संपातिवचनाच्छतयोजनमायतम् ॥ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान्प्लुतः ॥ १४ ॥
 यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् ॥ अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ १५ ॥
 विरामैर्वमुक्त्वासौ वाचं वानरपुङ्गवः ॥ जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६ ॥
 ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् ॥ उन्नम्य वदनं भीरुः शिशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७ ॥

निश्चिन्त्येत्यर्थः । संश्रवे सम्यक् श्रूयतेस्मिन्निति संश्रवः । समीपं समीपे व्याजहार । यद्वा पाठ्ये गेये च मधुरमिति संश्रवे श्रवणे मधुरं ज्ञानप्रसरणद्वारा इन्द्रियेभ्यो निस्सृत्य विषयान्गृहीत्वा तदनन्तरं हि रसो जायते लोके अत्र न तथा यत्र शब्दसंसर्गो जायते तत्र रसो जायत इत्यतिशयोक्तिः । मधुरं ज्ञानमपि तद्वारा रसजनकं वाक्यं पूर्वापरनिरूपणं विना स्वयं रसजनकं वैदेह्याः वैदेहीनिमित्तं । कुलानुरोधेन वैदेहिस्सृष्टायाः वैदेहमपि दत्त्वा रसावहत्वमुच्यते ॥ १ ॥ वितरणविक्रमादिजनितत्वेन कीर्तियशसो-

भेदोवगन्तव्यः ॥ २—४ ॥ पार्थिवव्यञ्जनैः राजलक्षणैः ॥ ५—७ ॥ तस्य पितुर्वचनाद्वनं प्रव्राजितः गतः । स्वार्थे णिच् ॥ ८ ॥ मृगयां परिधावता मृगयामुद्दिश्य परिधावता । अनेन लीलया खरादिवधः सूच्यते ॥ ९ ॥ जनस्थानवधं जनस्थानरक्षोवधं । अमर्षेणापहृता अमर्षापहृता । मृगरूपेण मृगसौन्दर्येण प्रशस्तमृगेण वा । “ प्रशंसायां रूपप् ” ॥ १०—१४ ॥ यथारूपां यादृशशरीरां । यथावर्णां यादृशरूपाम् । यथालक्ष्मीं यादृशकान्तिं । राघवस्य राघवात् ॥ १५—१६ ॥ सुकेशी नीलसूक्ष्मकेशी ।

॥ १ ॥ ति० माययामृगरूपेण मारीचेनकरणेन । रामवञ्चयित्वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० तस्याहेतोः तदन्वेषणहेतोः ॥ १४ ॥ ति० केशसंवृतं असंस्कारतः प्रकीर्णत्वात् ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड—ट. महाकीर्तिरिक्ष्वाकूणांमहायशः. क. ग. महाकीर्तिःप्रादुरासीन्महायशः. २ क. गुणैःश्रेष्ठः. ३ क. व्यञ्जनोपेतः. ४ क. ग. ड.—ट. वृत्तस्य. ५ ख. स्वजनस्याभि. क. ड.—ज. ज. ट. स्वजनस्यापि. ६ ड.—ट. निहतौ. ७ घ. सत्यपराक्रमः. ८ ड. च. झ. ज. ट. आयच्छत्कपिराज्यंतुसुग्रीवाय. ९ ड.—झ. ट. महात्मने. १० ड. झ. ट. विचिन्वन्तः. ११ क. ततस्ततः. १२ घ.—ट. तस्याहेतोः. १३ ड.—ट. समुद्रं. १४ ड. झ. ट. यथालक्ष्मवर्तीचतां. च. ज. ज. यथालक्ष्मीविनिश्चितां. क. यथालक्ष्मीचतामपि. १५ क. घ. ड. झ. ट. मुक्त्वास. ग. च. छ. ज. ज. मुक्त्वातु. १६ ड. ज.—ट. शिशुपामन्ववैक्षत.

निशम्य सीता वचनं कपेश्व दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य ॥

स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १८ ॥

सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् ॥

ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशस्सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सीतया शिशुपायादृष्टस्य हनुमतः स्वाम्रत्वबुद्ध्या स्वमेवानरदर्शनस्यानर्थहेतुतया दैवंप्रति रामादिकुशलप्रार्थना ॥ १ ॥
पुनःकारणाभावात्स्वप्नाद्यभावनिर्धारणेन ब्रह्मादीन्प्रति हनुमुदुक्तस्य याथार्थ्यसिद्धिप्रार्थना ॥ २ ॥

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा ॥ वेष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्युत्संघातपिङ्गलम् ॥ १ ॥

सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् ॥ फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥

[सौंध्य दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदवस्थितम् ॥] मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ॥ ३ ॥

अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् ॥ दुर्निरीक्ष्यमिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ४ ॥

विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता ॥ रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ५ ॥

रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ६ ॥

वक्रिष्णः पूर्वसुक्तत्वात् ॥ १७—१८ ॥ पार्श्व आकाशं भूमिं चावेक्षमाणा । अधस्तादित्यनेन यथा भूमिं भित्त्वा कश्चिन्नरः रामनामानि कीर्तयेत्तथान्यत्रापीत्यपिना संभावनोच्यते । शिशुपावृक्षस्याधस्तात्तिर्यगूर्ध्वमिति वा । तमचिन्त्यबुद्धिं ददर्श । तद्वपुःप्रलोकनात्पूर्वं तस्य हृदयमेवं परिच्छिनत्ति स्म । इह लङ्कायां प्रविश्यावरोधाराममध्यप्रवेशेनायं निपुणतरमतिरिति निश्चितवतीत्यर्थः । पिङ्गाधिपतेरमात्यं स्वरविशेषेणायं वानरः । तत्रापि न स्वतन्त्रः । किन्तु स्वसजातीयस्य राज्ञः कस्यचिदमात्योऽयं । तद्राज्यकार्यमेतद्वस्तगतमिति निश्चितवती । वातात्मजं रामप्राणहेतुभूतमप्राणनहेतुत्वेन सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन वायुपुत्रोऽयमित्यवगतवती । सूर्यमिवोदयस्थं रामदिवाकरस्योदयसूचकमुदयगिरिस्थमरुणमिव स्थितं ।

सूरः सूर्यः । “सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः” इत्यमरः । “सूरसूतोरुणोनूरुः” इत्युक्तेस्सूरस्य संबन्धी सूर्यः । दिगादित्वाद्यत् । भवतापि संबन्धः विशेष एव । यद्वा सूर्यशब्देन तत्संबन्धरुणो लक्ष्यते । “सूर्योरुणे च सूर्ये च” इति निघण्टुरस्तीत्याहुः । औचित्यादत्र सूर्योरुणः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ततः शाखान्तरे लीनमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ दृष्ट्वा पूर्वं सामान्यतो दृष्ट्वा भयाच्चलितमानसा सती विशेषतो ददर्श । वेष्टितार्जुनवस्त्रं वेष्टितधवलवस्त्रं । तं पूर्वोक्तं ॥ १—५ ॥ रुरोदेत्यर्थः ॥ मन्दं राक्षस्यः श्रुत्वा किमिदमिति विचारयिष्यन्तीति भयेनेति भावः

स० पिङ्गाधिपतेः पिङ्गाक्षस्वामिनः ॥ १९ ॥ इत्येकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ति० लीनं दृष्ट्वा स्फुरन्तं दृष्ट्वा । चलितमानसा दृष्टरूपोऽयमपिमायामृगोवेतिचलितचित्ता ॥ स० विद्युत्संघातः समूहः । सद्वपिङ्गलस्तं ॥ १ ॥ स० विनीतवत् स्वार्थवतिः । विनीताः सन्त्यस्येति विनीतवान् । सचासाववस्थितश्च तंवा । अथवा विनीतं विनीतिः तद्वासाववस्थितश्चतं । यद्वा विनीतं विशिष्टनीतंवदतीति सविनीतवदः विनीतवाग्मी । सचासौ वस्थितश्चतं ॥ ३ ॥ ति० वानरस्य निर्धारणेषु । जातावेकवचनं । वानराणां मध्ये इदं सत्वं जीवः । भीमं प्राकृतप्राणिभयावहं । अतएव तैर्दुरासदं

[पा०] १ ख. निरीक्षमाणा तथाप्यधस्तात्तमचिन्त्य. २ क. ग. ड.—ट. पाठेऽपि दमर्षदृश्यते. ३ ड.—ट. सत्वं. ४ झ. ट. मिदंमला. ५ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सहसासीता.

सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् ॥ मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ७ ॥
 सा वीक्षमाणा पृथुभुवक्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् ॥
 ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ८ ॥
 सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता ॥
 चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥ ९ ॥
 स्वप्ने मयाऽयं विकृतोऽद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः ॥
 स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ १० ॥
 स्वप्नोपि नायं न हि मेस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः ॥
 सुखं हि मे नास्ति यतोऽस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ ११ ॥
 रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ॥
 तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥
 अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा ॥
 विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १३ ॥
 मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथाऽपि बुद्ध्या च वितर्कयामि ॥
 किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १४ ॥

॥ ६—७ ॥ वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुनर-
 नुकूलोऽयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भुवक्रं वक्रमुखं ।
 यथोक्तकारं आज्ञाकरं ॥ ८ ॥ विसंज्ञा मूर्च्छिता ।
 गतासुकल्पा मृतप्राया । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ।
 चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धव-
 तीत्यर्थः । विकृतवानरवेषदर्शनेन मूर्च्छिता पुनः
 कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ९ ॥ स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने
 वानरदर्शनं बन्धुविनाशकरमिति भावः ॥ १० ॥
 एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संभाव्य पुनर्याथार्थ्यमाह—
 स्वप्नोपीति ॥ स्वप्नाभावे हेतुमाह—नहि मेस्ति
 निद्रेति । निद्राभावे हेतुः—शोकेनेत्यादिः । एवं प्रतिब-
 न्धकेन निद्राभावमुक्त्वा सुखरूपहेत्वभावाच्च न
 निद्रेत्याह—सुखंहीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दु-

प्रतिमाननेन ॥ ११ ॥ सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव
 राममेव । वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपां विचिन्तितस्या-
 भिवदनस्यानुरूपां । कथां तथा शृणोमि । तमर्थं
 कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवं उक्तप्रकारेण जानामी-
 त्यन्वयः । तदर्थमिति पाठे अयमर्थः । तस्यानुरूपां
 रामकीर्तनस्यानुरूपां । तदर्थं स रामोर्थोभिधेयो
 यस्याः तां ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—अहं हीति
 ॥ १३ ॥ प्रथमं इदं रामनामकथयितृदर्शनं मनोरथः
 अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि तथा
 चिन्तायां सत्यामपि । बुद्ध्या वितर्कयामि मनोरथो
 न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य
 मनोरथस्य रूपं नास्ति । अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च
 मां वदति च । तस्मान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः

दुर्निरीक्ष्यचेतिमत्वा पुनरपिमायैवेयमितिभयान्मुहोह ॥ ४ ॥ ति० यथोक्तकारं कामाज्ञाकरं । यद्वा यथोक्तवेष्टितार्जुनवस्त्राद्या-
 कारं । छान्दसोहस्रः ॥ स० यथोक्तकारं वेष्टितार्जुनवस्त्राकारंवा । उपसर्गाणांचधातुलीनार्थबोधकत्वेनाङ्गिकलोपिकारशब्दएवा-
 कारवाची ॥ ८ ॥ शि० तं हनूमन्तं । समीक्ष्य रावणत्वेनवितर्क्य । गतासुकल्पा विपन्नाचेष्टारहिताबभूव । चिरेणकिंचिद्विलंबतः
 संज्ञांप्रतिलभ्यचिन्तयामास ॥ ९ ॥ ति० दृश्यमानोऽयंस्वप्नोमयाविकृतएवदृष्टः । कुतस्तत्राह—शाखामृगइत्यादि । एवंदु-

[पा०] १ ड. झ. ट. हरिवरं. २ च. छ. झ. ज. ट. दुपागतं. ३ ग. घ. च.—ट. पिङ्गप्रवरंमहार्हं. क. कीशप्रवरंमहार्हं.
 ४ ड. ट. विपन्ना. ५ क. ग. च.—ट. चैवं. ख. चित्तेसाचिन्तयामास. ६ क. ख. ग. ड.—ट. स्वप्नो. ७ ख. स्वप्नोचयं.
 ८ ग.—छ. झ. ज. ट. यतोविहीना. ९ ख. विचिन्त्यबुद्ध्यासदैव. १० ड. झ. ट. तस्यानुरूपंचकथांतदर्थी. ११ ख.
 तदर्थमेवपश्यामि.

नमोस्तु वाचस्पतये सवज्जिणे स्वयंभुवे चैव हुताशनाय च ॥

अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथाऽस्तु नान्यथा ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

जानतापिहनुमता तन्मुखाच्छृण्वणेच्छया सीतांप्रति सुरस्त्रीत्वादिनानाविकल्पैः प्रश्नपूर्वकमनेकहेतुभिः सीतात्वनिर्धारणो-
क्तिः ॥ १ ॥ सीतयाहनुमन्तंप्रति रावणकर्तृकस्वापहरणान्तनिखिलवृत्तान्तकथनपूर्वकं रावणसंकेतितस्वजीवनकालेमास-
द्वयस्यावशिष्टत्वोक्त्या तदनन्तरंस्वेनैव स्वजीवितत्यागप्रतिज्ञानम् ॥ २ ॥

सोवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः ॥ विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥
तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥
कां नु पद्मपलाशाक्षि क्षिष्टकौशेयवासिनि ॥ द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३ ॥
किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ॥ पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ४ ॥
सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् ॥ यक्षाणां किन्नराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥
का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥
किं नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् ॥ रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणान्विता ॥ ७ ॥
का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ॥ ८ ॥
कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे ॥ वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं नासि कल्याण्यरुन्धती ॥ ९ ॥
को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे ॥ अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ १० ॥

॥ १४ ॥ अनेनोक्तं सत्यमस्त्विति देवताः प्रार्थयते—
नम इति ॥ हुताशनाय च अग्नये च ॥ १५ ॥ इति
श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गार-
रतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः
सर्गः ॥ ३२ ॥

किं चेतसि कृत्वा । पुण्डरीकेत्यादि हन्तैतत्सौन्दर्यं
प्रणयिना रामेण दृष्टमासीदिति भावः ॥ ४ ॥ सुरा-
णामित्यादिषु निर्धारणे षष्ठी । का त्वं कस्य संबन्धि-
नीत्यर्थः ॥ ५—७ ॥ हे कल्याणि त्वं का । अनिन्दि-
तलोचने त्वं का भवसीति योजना ॥ ८ ॥ वसिष्ठं
कोपयित्वेत्यत्रापि पतिता विबुधालयादित्यनुषज्यते ।
नासीत्यत्र काकुरनुसंधेया ॥ ९ ॥ अमुं लोकं गतं ।
यमिति शेषः । परलोकं गतं यं पुत्रं पितरं भ्रातरं
भर्तारं वानुशोचसि स क इत्यर्थः । गता त्वमित्यपि
पाठः । तस्मात् स्वर्गादमुं मनुष्यलोकं गता या

सः राक्षसीषु सुप्तासु लब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः
सीतादौस्थ्यदर्शनेन दीनः । जानन्नपि वैदेह्यैव वाच-
यितुमब्रवीत् ॥ १—३ ॥ तव नेत्राभ्यां आनन्दाश्रु-
योगार्हाभ्यां । किमर्थं कस्य कुलच्छेदाय । यद्वा किमर्थं

स्वप्नमला स्वस्तिप्रार्थयते । जनकस्य तद्वश्यस्य ॥ १० ॥ ति० एवंहनुमद्वचसोऽवास्तवत्वंनिर्णयानामप्रणीतत्वेनमिथ्यार्थकल-
स्यापिसंभवात्तद्यावृत्तयेदेवान्प्रणमति—नमोस्त्विति । वाचस्पतिलेनवाचस्सत्यलसंपादनयोग्यता । वज्जिणोपि बृहस्पतितःसत्य-
वाग्रूपशब्दपारायणग्रन्थरूपमन्त्रलाभात्तदुपासकत्वेनवाचःसत्यलसंपादनयोग्यता । स्वयंभुवे सत्यादिरूपब्रह्मणे । वागधिष्ठानुदेवता-
लाच्चाग्रयेनतिः ॥ १५ ॥ इतिद्वात्रिंशःसर्गः ॥ ३२ ॥

ती० कृपणः दीनः । सीतादन्यात्स्वयंकृपणइत्यर्थः । अत्रराक्षसीनांनिद्राजाज्यातृत्रिजटास्त्रप्रभ्रवणजन्यभयानन्तरमात्मत्रा-
णायसीतैकशरणत्वेनोपेक्षणाच्चदेवानुग्रहाच्चसीताहनुमतोरयमप्रत्यूहःसंज्ञापइत्यनुसन्धेयं ॥ अस्यार्थस्याष्टपञ्चाशत्सर्गेअङ्गदामेह-
नुमतैव “ ततस्ताःसहिताःसर्वाः ” इत्यादिनावक्ष्यमाणत्वादिति ॥ ति० अत्यूर्ध्वशाखातःसीतासंमुखशाखायामवतीर्य । द्रुम-
[पा०] १ ग. पद्मपत्रविशालाक्षि. घ. कालंपद्म. ज. कासिपद्म. २ क. ख. ड.—ट. मसुराणांच. ३ ड. झ. ट. गुणाधिका.

रोदनादतिनिश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि ॥ न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११ ॥
 व्यञ्जनानि च ते यानि लक्षणानि च लक्ष्ये ॥ महिषी भूमिपालस्य राजकन्याऽसि मे मता ॥ १२ ॥
 रावणेन जनस्थानाद्द्वेलादपहृता यदि ॥ सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३ ॥
 यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् ॥ तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता ॥ उवाच वाक्यं वैदेही हर्षमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १५ ॥
 पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ॥ स्तुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः ॥ १६ ॥
 दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः ॥ सीता च नाम नाम्नाऽहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १७ ॥
 समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने ॥ भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८ ॥
 तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे ॥ १९ ॥
 तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
 न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २१ ॥
 यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं ग्रीत्या नृपतिसत्तम ॥ तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२ ॥

त्वमनुशोचसि । तस्यास्ते को वा पुत्रादिरिति योजना ॥ १० ॥ देवी देवस्त्रियं । संज्ञावधारणात् संज्ञायते अनयेति संज्ञा लक्षणं । राजलक्षणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि स्तनजघनादीनि । “व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेपि च ” इति विश्वः । लक्षणानि शुभावर्तरेखादिसामुद्रिकलक्षणानि ॥ १२—१३ ॥ यथा यादृशं ॥ १४ ॥ द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितं । सोवतीर्येति द्रुमावतरणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । यद्वा पूर्वमप्रादवतरणमुक्तमिति ज्ञेयं ॥ १५ ॥ शत्रुसैन्यप्रतापिनः शत्रुषु जीवत्सु न मे श्वशुरो जीवितवान् । स चेदिदानीं वर्तते कथमहमेतादृशीमवस्थां प्राप्नुया-मिति भावः ॥ १६ ॥ सीता च नामेत्यत्र नामशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ अहं एतादृशावस्था अहं । तत्र मम श्वशुरगृहे । द्वादश समाः द्वादश संवत्सरान् ।

अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनाविच्छिन्नैकरूपभोगभो-कृत्वमुच्यते । मानुषानित्यनेन नात्मनो मानुषत्वं स्वाभाविकमिति सूच्यते । भोगान् भुञ्जाना अनुभवन्ती । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि स्रक्-चन्दनादीनि । तेषां समृद्धं समृद्धिः । भावे निष्ठा । तदस्यास्तीति सर्वकामसमृद्धिनी । “अत इनिठनौ ” इति इतिप्रत्ययः । अभवमिति शेषः ॥ १८—१९ ॥ संभ्रियमाणे संभारान् संपादयति सति राघवस्याभिषेचने रामाभिषेकनिमित्तं । देवी महिषी ॥ २० ॥ भुज्यत इति भोजनं खाद्यं पेयं च । रामो यद्यभिषिच्यते तदा मम संबन्धिद्यत् भोजनं तत्र पिबेयं न खादेयं । एषः अयमभिषेकः । जीवितस्यान्तश्च ॥ २१ ॥ तत्पूर्वोक्तं यद्वरदानरूपं वाक्यं तत्र वितथं

शब्दस्तदवयवपरः । अतएवाग्नेद्रुमाश्रितइतिवक्ष्यति ॥ १ ॥ ति० रोदनादिति । अधुसंबन्धोभूत्पशौदेवानां नास्तीति श्रुतं । तद्वत्त्वात्त्वंनमन्ये । किंचराज्ञोरामस्यसंज्ञावधारणात् नामग्रहणात् ॥ ११ ॥ ती० व्यञ्जनानि संस्थानविशेषविशिष्टतयोत्तमस्त्रीत्वव्यञ्जकानिस्तनजघनादीनि ॥ १२ ॥ अनुक्तेपित्वस्वरूपनिश्चयोममास्तीतिप्रौढ्याह—यथाहीति ॥ १४ ॥ स० द्रुमाश्रितं द्रुमशब्देन तच्छायाग्राह्या । अथवा यःपूर्वद्रुममाश्रितस्तंप्रत्युवाचेति ॥ १५ ॥ स० अमानुषान् देवभोगसमान् ॥ १८ ॥ स० सोपाध्यायः सपुरोहितः ॥ १९ ॥ स० अभिषेचनं अभिषेकसाधनं तस्मिन् ॥ २० ॥ स० अहं प्रत्यहं निरन्तरं । ममभोजनंभोज्ययद्वर्तते तत्रपिबेयं नखादेयं । कुतएतदित्यतआह—एषइति । एषइतिबुद्ध्याविवेकेनाभिषेकेऽन्वेति । अथवा एषमेजीवितस्यान्तः एतच्चममभोजनं पालनं । तत्किमित्युक्ते यदिरामोऽभिषिच्यते तर्ह्येषः अभिषेकः मेजीवितस्यान्तः । यदिनाभिषिच्यते तर्हि एतत् ममभोजनं पालनमिति । यदि नाभिषिच्यत इतिपदानामावृत्त्याऽन्वयः । “भुजपालनाभ्यवहारयोः ” इति [पा०] १ ख. व्यञ्जनानीह, क. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. व्यञ्जनानिहि. २ क. ड. च. ज. —ट. द्वलात्प्रमथिता. ३ क. रामसत्कथयाश्रितं. ४ घ. राजसिंहस्य. ५ ड. झ. ट. प्रणाशिनः. क. ख. घ. प्रमाथिनः. ६ ड. झ. ट. सीतेतिनाम्नाचोक्ताहं. ७ ड. —ट. ततस्त्रयोदशे, ८ क. रामं. ९ ड. झ. ट. भर्तारमिदं.

स राजा सत्यवादेव्या वरदानमनुसरन् ॥ मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २३ ॥
 ततस्तु स्थविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ॥ ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुद्राज्यमयाचत ॥ २४ ॥
 स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् ॥ मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५ ॥
 दद्यान्न प्रतिगृहीयान्न ब्रूयात्किंचिदप्रियम् ॥ अपि जीवितहेतौर्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥
 स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशः ॥ विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २७ ॥
 साऽहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी ॥ न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २८ ॥
 प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः ॥ पूर्वजस्यानुयात्रार्थे द्रुमचीरैरलङ्कितः ॥ २९ ॥
 ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः ॥ प्रविष्टाः स पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३० ॥
 वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३१ ॥

द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः ॥

ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कार्यं चेत्तदा रामो वनं गच्छतु ॥ २२ ॥ देव्यास्सं-
 बन्धि स्वकृतं वरदानं स्मृत्वा कैकेय्याः वचनं श्रुत्वा
 मुमोह ॥ २३—२४ ॥ अभिषेकात्परं प्रियं पितुर्व-
 चनं विवासयाचनारूपं पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गी-
 कृत्य । अथ वाचा प्रतिगृहीतवान् । मनःपूर्वकमङ्गी-
 कृतवानित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ उत्तरीयाणि वासांसि ।
 जनन्यै कौसल्यायै । मां समादिशत् तन्निकटे त्वया
 स्थातव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ अग्रतः प्रस्थाने
 हेतुमाह—न हीति ॥ २८ ॥ प्रागेव यद्यपि रामान-
 न्तरमेव लक्ष्मणेन द्रुमचीरादिस्वीकारः तथापि तस्य
 त्वरातिशयव्यञ्जनाय तथोक्तिः । महाभागः अहं
 सर्वं करिष्यामीति प्रतिज्ञानुसारेण सर्वविधकैङ्कर्यकर-
 णोचिताभिषेकविघ्नेहेतुभाग्यसंपन्नः । सौमित्रिः सृष्ट-

त्वं वनवासायेत्युक्तवत्याः गर्भे संजातः । मित्रनन्दनः
 स लक्ष्मणः सर्वविधकैङ्कर्यकर्तेत्यनुकूलैरभिनन्दनीयः
 पूर्वजस्येत्यादि । रामकैङ्कर्यानुरूपत्वेन द्रुमचीरादीना-
 मलंकरणत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥ पुरादृष्टं पूर्वमदृष्टं ।
 अत्र गम्भीरशब्देन दुष्प्रवेशत्वं । दर्शनशब्देन
 स्वरूपमप्युच्यते ॥ ३०—३१ ॥ द्वौ मासौ द्विमास-
 रूपः कालः । मे जीवितानुग्रहः जीवितानुग्राहकः
 जीवितधारणानुकूलः कृतः । त्यक्ष्यामि स्वयमेवेति
 भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्ड-
 व्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

धातुव्याख्यानात् ॥ २१ ॥ स० अभिषेकात्परं प्रियं रावणादिदुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनरूपावतारफलकारणत्वात् ॥ २५ ॥ ति०
 सीतारामस्तौति—दद्यादिति ॥ २६ ॥ स० उत्तरीयाणि । उपलक्षणमेतत् । परिधानवस्त्राण्यपीत्यर्थः ॥ २७ ॥ स० भर्तुः
 दशरथस्य । पुरा अयोध्यानिर्गमात्प्राक् । अदृष्टं ॥ ३० ॥ स० द्वौ मासौ तत्परिमितः कालः । जीवितानुग्रहः जीवनार्थमनुग्रह-
 रूपः । ततः रावणात् ॥ ३२ ॥ इति त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ख. झ. ट. ततस्तं. २ क. ग. ड. च. छ. झ. ट. सत्यधर्मे. ख. घ. सत्यधर्मव्यवस्थितः. ३ क. ग. ड.—ट.
 गृहीयात्सत्यं ब्रूयान्नचानृतं. ४ क.—ट. हेतोर्हि. ५ च.—ट. कुशचीरैः. ६ घ. दुराधर्म.

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

हनुमता स्वप्रशस्यसमुचितोत्तरदानेन सीतायाः स्वस्मिन्नाश्वाससंभावनया तांप्रति स्वस्यरामदूतत्वनिवेदनपूर्वकं क्रमेण रामलक्ष्मणकर्तृककुशलप्रश्नाभिवादननिवेदनम् ॥ १ ॥ हनुमता समीपोपसर्पणेनाभिवादाने सीतयातस्मिन्नावगणत्वबुद्ध्या गर्हणम् ॥ २ ॥ हनुमता पुनःसीतांप्रति रामगुणानुवर्णनादिपूर्वकं स्वस्यसुग्रीवसचिवत्वहनुमन्नामकत्वाद्युक्त्या स्वस्मिन्नावगण-
त्वशङ्कात्यागेनस्ववचनस्यश्रद्धेयत्वप्रार्थना ॥ ३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः ॥ दुःखाहुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
अहं रामस्य संदेशादेवि दूतस्तवागतः ॥ वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः ॥ स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥
लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः ॥ कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ॥ प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा ॥ एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥
तथा समागते तस्मिन्प्रीतिरुत्पादिताऽद्भुता ॥ परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरियूथपः ॥ सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥
यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति ॥ तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९ ॥

दुःखात् दुःखाभिभूतायाः उत्तरोत्तरं दुःखं प्राप्तायाः ॥ ११ ॥ तव दूतः त्वां प्रति प्रेषितो दूतः ॥ २ ॥ वेद वेत्ति । वेदविदां वेदार्थज्ञानवतां ॥ ३—४ ॥ प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी प्रीत्यापुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥ दुःखबाहुल्येपि रामदर्श-
नप्रत्याशया कृच्छ्रेणजीवन्त्याः देव्याः जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति—कल्याणीति ॥

कल्याणी सत्यार्था । मा प्रतिभाति मां प्रतिभाति । वर्षशतादपीत्यन्ते इतिकरणं बोध्यम् ॥ ६ ॥ तथा सीतया । तस्मिन् हनुमति विषये । अद्भुता प्रीतिरु-
त्पादिता । परस्परेणेत्यादिकं वक्ष्यमाणस्य सर्गस्य संग्रहः ॥ ७ ॥ उपचक्रमे गन्तुमिति शेषः । प्रापे-
तिवार्थः ॥ ८ ॥ रावणं परिशङ्कते रामकुशलकथनेन

ति० दुःखाहुःखाभिभूताया इत्यलुगार्थः । दुःखपरंपराखिन्नाया इत्यर्थः ॥ स० यद्वा दुःखेनातन्तीति दुःखान्तास्तेषामिवयद्दुःखं तेनाभिभूतायाः । यद्वा दुःखात् सान्त्वमुत्तरमब्रवीदित्यन्वयः । दुश्चखंचतयोः समाहारः द्वन्द्वैकवद्भावोवा उत्तरपदलोपिसमासा-
न्तंवा । तस्मात् सीताएवंक्लिश्यतीति दुःखात् स्वागमनप्रयोजनं जातमिति खात् सुखात् । “दुर्दुःखमिति संप्रोक्तं सुखं सुखंचोच्यते बुधैः” इतिवचनाद्दुःखशब्दउभयवाची ॥ १ ॥ ती० तवागतः समीपमिति शेषः ॥ स० रामस्य संदेशादागत इति तव दूतः ॥ २ ॥ ती० ब्राह्ममस्त्रं यो वेद । अनेन सर्वाङ्गपारगत्वमुक्तं । तदस्त्रदेवताया ब्राह्मणः सर्वजगत्समष्टिलवत्तदस्त्रस्यापि सर्वाङ्गसमष्टिलात् वेदांश्चेत्यनेन सर्वकर्ममार्गपरत्वं । वेदविदां वर इत्यनेन ज्ञानमार्गपरत्वमुक्तं ॥ स० यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेदेत्यन्वयः । यद्वा वेदवेदेति द्विरभि-
धानेन उभयोरपि मुख्यतामभिप्रेति । यद्वा वेदान् व्याख्येयान् गदादीन् । वेदवेदान् भारतादीन् व्याख्यानरूपान्विदन्ति ते तथा । तेषु वर इति । “ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः ” इत्युक्तेः ॥ ३ ॥ स० प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी अन्तःसंभृतस्तेषु इति सूचकरोमाश्चि-
तसर्वावयवा ॥ ५ ॥ स० जीवन्तं नरं आनन्दः वर्षशतादेतीति लौकिकी लोकसिद्धागाथा या सेयं मा मांप्रति कल्याणी कल्याण-
सुचिका प्रतिभाति । बत हर्षः विस्मयोवा । “ जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति ” इत्युक्तेः । अस्य स्वविषये सीतयोदाहृतवला जीवन्तीं स्त्रियमिति वक्तव्यं । तथापि नरं जीवन्तमित्युक्तिः सर्वा अपि योषितः पुरुषे परतन्त्राः । तत्राप्यहं सदा तन्मात्राय त्तमङ्गलेति सूचयितुमिति मन्तव्यं ॥ ६ ॥ ति० तस्मिन् तस्मिन्काले रामलक्ष्मणकुशलवचश्चरणकाले । तयोः रामलक्ष्मणयोः समागमकाल इव । सीता-
यास्तेन वचसा अद्भुता अचिन्त्यस्वरूपा प्रीतिरुत्पादिता । किंच तयोः सीताहनुमतोः । तस्मिन्समागमे परस्परस्य अद्भुता प्रीतिरुत्पा-
दिता । देवीदृष्टेति हनुमतः प्रीतिः । रामदूतो दृष्ट इति देव्याः प्रीतिः । अतस्तौ विश्वस्तौ भूला परस्परेणालापचक्रतुः ॥ ७ ॥ ति० तद्व-

[पा०] १ ड. झ. ट. रामस्सलां. २ ड. झ. ट. प्रतिसंहृष्ट. ३ क. ख. ग. प्रतिभातिमे. ४ ग. ड.—झ. तयोः समागमे. ५ ड. झ. ट. शोकतप्तायाः. ६ घ. हनुमान्समीपमुप. क. समीपतां.

अहो धिग्दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे ॥ रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥
तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त्वा शोककर्शिता ॥ तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥
हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् ॥ अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ॥
सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२ ॥

तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना ॥ अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् ॥ उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥
स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् ॥ जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥ १५ ॥
उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ॥ संतापयसि मां भूयः संतप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् ॥ मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥
यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ॥ पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥
गुणात्रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥ १८ ॥

चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥

अहो स्वप्नस्य सुखता याऽहमेवं चिराहता ॥ प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥
स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥
नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ॥ न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्रांश्वाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥
किंनु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् ॥ उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका ॥ २३ ॥

संजातरावणमायास्मरणा पुनः शङ्कितवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥
मे मया । अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतं अनुचितं
कृतं । इदं अनालोच्य कथनं । धिक् । अहो इति
खेदे । खेदहेतुमाह—रूपान्तरमिति । वर्तत इति
शेषः ॥ १० ॥ यद्यपि पूर्वं शिशुपाशाखावलम्बनमुक्तं
तथापि शिशुपाशाखा अशोकसंवलितेति कचिच्छि-
शुपेत्युच्यते कचिदशोक इति । अतो न कश्चिदोषः
॥ ११ ॥ भयवित्रस्ता भयहेतुना वित्रस्ता ॥ १२—
१३ ॥ मायावी स्वतएव मायावान् । “ अस्माया-
मेघास्त्रजो विनिः ” इति विनिप्रत्ययः । इदानीं मायां
प्रविष्टः आश्रितः । स्वयं रावणस्सन् मम सन्तापमु-
त्पादयसीति यदि उत्पादयसीति यत् तत्सन्तापोत्पादनं
ते न शोभनं । तवाप्यभीष्टविरहसन्तापो भविष्यती-
त्यर्थः ॥ १४—१६ ॥ हनुमन्तं रावणमाशङ्क्य
तज्जनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—

अथवेति ॥ मया यत् परिशङ्कितं एतन्नैवं हि नैवमेव ।
कुत इत्यत आह—मनस इति ॥ १७—१९ ॥ इह
रामदूतागमनमत्यन्तासंभावितमिति मत्वा पुनर्बहुधा
शङ्कते—अहो इत्यादिना ॥ २० ॥ स्वप्नेऽपि यद्यहं
वीरं । राक्षसीमध्यवासकृतं दुःखं स्वप्नदृष्टोपि निवर्त-
यितुं क्षम इति वीर्यातिशयोक्तिः । राघवं सहल-
क्ष्मणं । विश्लेषदशायामुभयोर्दर्शनात् स्वप्नदर्शनेऽप्युभ-
योर्दर्शनं भवेत् । यद्वा तदानीमुभयोर्विश्लेषात्तौ किं
परस्परं संयुक्तौ न वेति शङ्कते—पश्येयं नावसीदेयं ।
एवमुभयोस्वप्ने दर्शनेपि महदुःखं निवर्तते । कथंचि-
ज्जीवितं धारयेयं । स्वप्नोपि मम मत्सरी । महशां
विज्ञाय राम इव स्वप्नोपि मयि मात्सर्यं करोति
॥ २१—२२ ॥ एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरस्य पुनश्च-
तुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते—किंनु स्यादिति ॥ चित्त-
मोहः रामक्षेमवार्ताश्रवणकुतूहलकन्दलितनिरन्तरचि-

चनं कल्याणीत्यादिसीतावचनं ॥ ८ ॥ ति० चित्तमोहः निरन्तररामध्यानजनितस्तत्प्रेषितदूतदर्शनसंभाषणादिविषयोऽभ्रमः ।
वातगतिः भूतावेशादिजनितोऽभ्रमः । उन्मादोविरहिणपित्तोद्रेकरूपावस्थाविशेषोऽभ्रमः । मृगतृष्णिका तद्वत्प्रलक्ष्णोऽभ्रमः ॥ स०
चित्तमोहः सर्वदारामध्यानात्तद्वत्तेनसहसंभाषणादिरूपोमनोविकारः । वातगतिः पिशाचव्यापारः । ऊषरभूमौजलवत्प्रतीतमृग-
[पा०] १ ड. ज. झ. ट. धिग्दुष्कृतमिदं. २ ड. झ. ट. शाखांतु. घ. साशाखां. ३ ख. ग. दुःखार्तस्तां. ४ च.—ट.
भयसंत्रस्ता. ५ क. ड. छ.—ट. नैनमुदैक्षत. ६ ग. ड.—ट. रूपवान्. ७ ड. झ. ट. एवहि. ८ ख. घ. ड. झ. ट. संतापंतन्न-
शोभनं. ९ घ. बृहिरामकथांहिमे. १० ख. जातश्वा. क. ग. घ. प्रियश्वा.

अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्मादलक्षणः ॥ संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् ॥ २४ ॥
 इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् ॥ रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५ ॥
 एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा ॥ न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥
 सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्या हनुमान्मारुतात्मजः ॥ श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयत् ॥ २७ ॥
 आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा ॥ २८ ॥
 विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥ सत्यवादी मधुरवाग्देवो वाचस्पतिर्यथा ॥ २९ ॥
 रूपवान्सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ॥ स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥
 बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ ३१ ॥

अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि यत्फलम् ॥ ३२ ॥
 नैचिराद्रावणं संख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् ॥ रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३३ ॥
 तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
 लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ॥ राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३६ ॥
 नित्यं सरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः ॥ दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३७ ॥

न्तासंततिपरिणतिविशेषरूपः कोपि मनसो विभ्रम इत्यर्थः । असत्यश्चित्तसंकल्पो वा । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्तधातुक्षोभजो वातविकाररूपो भ्रमः । तदध्यारोपो वा यथा त्वरूपस्य वायोः पांसुपुञ्जरूपविशेषोऽध्यारोपः । उन्मादजो विकारो वा । उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिदवस्थाविशेषः । तज्जो विकारो भ्रमः । मृगतृष्णिका अन्यस्यान्यरूपेणावभासः । चित्तमोहोन्मादावप्रकृतिस्थप्रतिभासविशेषौ । वातगतिमृगतृष्णिके तु प्रकृतिस्थस्य ॥ २३ ॥ अनन्तरोक्तचतुष्टयं निराकरोति—अथवेत्यादिना ॥ अथवा अयं वानरतद्भाषणादिप्रतिभासः । उन्मादो न । मोहोऽप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य स तथोक्तः । अतः उन्मादनिराकरणेनैव सोपि निराकृत इत्यर्थः । अनयोर्निराकरणमितरपक्षद्वयनिराकरणस्यो-

पलक्षणं कुत इत्यत आह—संबुध्य इति । अहं आत्मानमिमं वनौकसं चापि संबुध्ये सम्यग्जानामि ॥ २४ ॥ बलाबलं मोहत्वादीनामबलत्वं रावणत्वस्य बलवत्त्वं च ॥ २५—२६ ॥ संप्रहर्षयत् संप्राहर्षयत् ॥ २७ ॥ राजेति । कुबेरस्य सर्वलोकराजत्वमुक्तं । “ राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे ” इति ॥ २८ ॥ सत्यमधुरवाक्त्वं बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वादेव ॥ २९ ॥ रूपवान् सौन्दर्यवान् । सुभगः रमणीयः । श्रीमान् कान्तिमान् । स्थाने क्रोधस्थाने क्रोधः यस्यासौ स्थानक्रोधः । प्रहर्ता क्रोधविषये प्रहर्ता । आदित्य इवेत्यादिनोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो राम इतियोज्यं ॥ ३० ॥ लोकः महात्मनो यस्य बाहुच्छायां अवष्टब्धः आश्रितः । तं मृगरूपेण प्रशस्तमृगेण हेतुना । आश्रमपदादपकृष्य शून्ये येनापनीतासि तस्य रावणस्य

तृष्णा । तद्वदयमपि किं भ्रमविशेष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ स० उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य पिशाचस्य स तथा एतेन । न पुनरुक्तिर्नैवातगतेरसंप्रहृष्ट । मोहोनेति उन्मादलक्षणोपिनेतितत्रावृत्तिः । संबुध्ये परीक्षया जानामि ॥ २४ ॥ ती० बलाबलं बलं रक्षसां कामरूपधारणबलं । अबलं रामदूतस्यापि वानरस्यात्रागमनासामर्थ्ये अबलं संप्रधार्येत्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० निश्चितं रावणत्वं निश्चयं । श्रोत्रानुकूलैर्वचनैः रामगुणकथनरूपैः । विश्वासार्थं ‘ गुणानामस्य कथय ’ इति सीतैरेतदिति भावः । संप्रहर्षयत् वक्ष्यमाणवचः कथयामासेति शेषः ॥ २७ ॥ ति० स्थानक्रोधे उचितक्रोधविषये । क्रोधौचित्ये प्रहर्तैतियावत् ॥ स० स्थानक्रोधी उचितस्थले कोपी । प्रहर्ता वैरिहन्ता । स्थानक्रोधप्रहर्तैति पाठे कोपयोग्यस्थाने शिक्षाकर्तृत्वार्थः ॥ ३० ॥ इति चतुर्विंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

[पा०] १ ग. ड.—ट. सीतायानिश्चितं. २ ग. समहर्षयत् क. झ. ट. संप्रहर्षयन्. ३ झ. स्थानक्रोधे. ठ. स्थानक्रोधी. ४ ड. झ. ट. तत्फलं. ५.—ट. अचिरात्. ६ क. ख. ग. सोपि. ७ ड.—ट. तेरामः.

नचिराद्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥ ३८ ॥
 अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः ॥ प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९ ॥
 कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः ॥ त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ ४० ॥
 नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ॥ विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सीतया रामसुग्रीवसख्यप्रकारं रामलक्ष्मणलक्षणंच पृष्टेन हनुमता तदङ्गलक्षणनिरूपणेन सह सविस्तरं रामसुग्रीवसख्यप्रभृ-
 तिस्वीयसीतादर्शनान्तवृत्तवृत्तान्तकथनपूर्वकं प्रभञ्जनादञ्जनायां स्वजननादिप्रतिपादनम् ॥ १ ॥

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् ॥ उवाच वचनं सौन्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥
 क ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् ॥ वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः ॥ २ ॥
 यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर ॥ तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥
 कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् ॥ कथमूरु कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥
 जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि ॥ भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥
 यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै ॥ लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥ ७ ॥
 रामः कमलपत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः ॥ रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥
 तेजसाऽऽदित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः ॥ बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥ ९ ॥

यत्कलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना । यद्वा
 बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः असावा-
 दित्य इव तेजस्वीत्येवं योजना ॥ ३१—४० ॥ वञ्च-
 नार्थं परिगृहीतवेष इति मां यथावगच्छसि तथा
 नास्मीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
 ण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ संस्थानं अवयवसंनि-
 वेशः । रूपं आकारः वर्णः कान्तिर्वा ॥ ४—५ ॥ बतेत्या-
 मन्त्रणे । जानन्ती त्वं दिष्ट्या मां परिपृच्छसीति संबन्धः
 ॥ ६ ॥ लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मत्तः ॥ ७ ॥

रामः सर्वाङ्गसुन्दरः । कमलपत्राक्षः कान्तिप्रवाहे
 आवर्त इव अत्यन्तमार्कषकनयनशोभः । तादृशनय-
 नसौन्दर्यसीमाभूमिमाह—सर्वसत्त्वमनोहरः । तिर्य-
 ग्जातितया विटपाद्विटपं प्लवतो ममापि चित्तापहारकः
 अविशेषज्ञस्यापि मनोहर इत्यर्थः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः
 रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणं दाक्षिण्यमित्यात्मगु-
 णानामुपलक्षणं देहगुणैरात्मगुणैश्चान्यून इत्यर्थः ।
 संपन्नः प्रसूतः । इदं सर्वं नागन्तुकं किंतु औत्पत्ति-
 कमित्यर्थः । अत्युत्कटं वदसि किमेवंविधोपरोप्यस्ति
 न वेत्यपेक्षायामाह—जनकात्मजे इति । भवती च
 तादृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥ संग्रहेणोक्तान्गुणान्विवृणोति

तनि० गुरुकुलवासायोग्यानां वानराणां वसिष्ठशिष्याणां च ईदृशसमागमः कथं जातः । शास्त्रवश्यानामेव गुरुकुलवासयोग्यत्वात् ।
 रमयतीति रमन्ते योगिन इति च रामः । रामत्वमेवाह—कमलपत्राक्ष इति । सर्वसत्त्वमनोहर इति । तत्र वानरजातीयमन्त्रि-
 तापकर्षणमेव प्रमाणमिति ध्वन्यते । तर्ह्येवंविधः पुमान्विद्यते किमिति चेन्नेत्याह—जनकात्मज इति । “तुल्यशील” इत्यादिना
 [पा०] १ क. ग. घ. च. छ. झ. ञ. ट. महारथं. २ ग. च. छ. ज. ञ. सुग्रीवममितौजसं. ३ च. मातर्यथा.
 ४ घ. सौम्यमिदं. ५ क. ख. घ. ड. झ. ट. चिह्नानि. ६ ग. घ. ड.—ज. भूयस्त्वमाचक्ष्व. ७ ड.—ट. तस्यच. ८ ख.
 यदि दिष्ट्या. ९ ड.—ट. पूर्णचन्द्रनिभाननः. ख. ग. घ. सर्वभूतमनोहरः. क. सर्वभूतहिते रतः.

रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्याभिरक्षिता ॥ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ १० ॥
 रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ॥ मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥
 अर्चिष्मानर्चितोत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ॥ साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥
 राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता ॥ श्रुतवाञ्छीलसंपन्नो विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥
 यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः ॥ धनुर्वेदे च वेदेषु वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥
 विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः ॥ गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैश्श्रुतः ॥ १५ ॥
 दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥ संमः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥
 त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः ॥ त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥
 त्रिवलीमांशुयवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् ॥ चतुष्कलश्चतुर्लङ्घश्चतुष्किष्कुश्चतुस्समः ॥ १८ ॥

—तेजसेत्यादिनां ॥ ९—११ ॥ ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः
 गृहस्थस्यास्य ब्रह्मचर्यं नाम क्रतोर्न्यत्र स्त्रीसङ्गम-
 त्यागः । तदाह मनुः—“षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां
 तस्मिन्नुगमासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्व्याद्याश्चतस्रश्च
 विवर्जयेत् ” ॥ प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः । ऐहिकामुष्मि-
 कानां कर्मणां । प्रचारं गतिं हेतुफलभावव्यवस्थां तत्त्वतो
 जानातीत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च
 चतस्रो राजविद्याः । “आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्ड-
 नीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थिति-
 हेतवः ” इत्युक्ताः । तासु विनीतः शिक्षितः । श्रुतवान्
 अवधृतवान् । शीलसंपन्नः सदाचारसंपन्नः । पूर्वं
 यज्ञादिकर्मानुष्ठातृत्वमुक्तमिति नपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥
 वेदेषु यजुर्व्यतिरिक्तवेदेषु । अनेन स्वस्य यजुर्वेदत्वं
 सूचितं ॥ १४ ॥ एवमात्मगुणानभिधाय विग्रहगुणा-
 नाशास्ते—विपुलांस इत्यादिना ॥ गूढजत्रुः अस्पृष्ट-
 भुजसन्ध्यस्थिः ॥ १५ ॥ समः अन्यूनातिरिक्तदेह-
 प्रमाणः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिर इति त्रिषु स्थानेषु स्थिरः ।
 तथोक्तं सामुद्रिके—“उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च
 नृपतेः स्थिराः ” इति । त्रिप्रलम्बः त्रिषु प्रलम्बः ।
 “दीर्घभ्रूबाहुमुष्कस्तु चिरजीवी धनी नरः ” इति

वचनात् । अन्यत्र तु । “त्रयश्च यस्य विद्यन्ते
 प्रलम्बा मेढ्राहावः ” इति । त्रिसमः त्रिषु समः ।
 “केशाग्रं वृषणं जानु समा यस्य स भूपतिः ” इति
 वचनात् । त्रिषु चोन्नतः । तदाह वराहमिहिरः—
 “उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः
 क्षितिपाः । हृदयं न वेपनं पृथु समोन्नतं मांसलं च
 नृपतीनां ” इति ॥ त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः । “श्लिष्टा-
 ङ्गुलीरुचिरताम्रनखौ सुपाष्णीं पादौ करावपि सुरक्त-
 नखासरेखौ ” इति वचनात् । “नेत्रान्तनखपाण्य-
 ङ्घ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्सुखी ” इति च । त्रिषु
 स्निग्धः । “स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः
 शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनि-
 र्दिशेत् ” इति सामुद्रिकवचनात् । त्रिषु गम्भीरः ।
 अत्र वररुचिः—“स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरः
 शस्यते बुधैः ” इति । ब्राह्मे तु—“स्वरे गतौ च
 नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते ” इति । नित्यश इति
 सर्वत्र विशेषणीयं । तेन रोगाद्युपाधिकृतरागादिनि-
 वृत्तिः ॥ १७ ॥ त्रिवलीमान् उदरे वलित्रयवान् ।
 कण्ठवलित्रयवान्वा । अत्र गर्गः—“स्थिरा त्रिरेखा
 सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता । न

भवत्येवप्रसिद्धा नपुमान्स्त्रिदितिभावः ॥ ती० प्रसूतइत्यनेन गुणानामुत्पत्तिविशिष्टत्वमवगम्यते ॥ ८ ॥ ति० लोकस्य सर्वस्य-
 कर्ता हर्ताभर्ताचेतिशेषः । अनेनसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं रामस्योक्तं गूढं । एवंज्ञानं तत्क्षणं भगवतैव स्वमायातिरस्करिणी-
 निरासादिति बोध्यं । लोकस्य मर्यादानां वर्णाश्रममर्यादानां कर्ता । भगवदवतारत्वात् । कारयिता कालात्मना अवतीर्णरूपेण चातुर्व-
 र्ण्यरक्षिता च ॥ स० चातुर्वर्ण्यस्य स्वार्थेऽप्यञ् ॥ ११ ॥ ति० अर्चिष्मान् आदित्यरूपः सन्नर्चितः । त्रैवर्णिकैरिति शेषः । ब्रह्मच-
 र्यव्रते गृहस्थोचितपर्व्यादिवर्जनपूर्वकमृगमनलक्षणे स्थितः । वस्तुतस्तु गार्हस्थ्येऽप्यस्खलितरेताः । मनस्संकल्पेनैव देव्यारतिप्रीतेः सं-
 तानस्य च संपादनमिति भावः ॥ स० यद्वा स्वरतत्वाद्गोपार्थमनपेक्षितस्त्रीसङ्गादिरिति ब्रह्मचर्यव्रतंवा ॥ १२ ॥ स० विशिष्ययजु-
 [पा०] १ क. घ.—ट. स्वजनस्य चरक्षिता. २ क. धर्मस्य वृत्तस्य च. ३ ख. लोकेऽस्मिन् चातुर्वर्ण्यस्य. ४ ख. घ. नर्चितो
 नित्यं. ५ ड.—ट. राजनीत्यां विनीतश्च. ६ ड. ज. झ. ट. सुपासकः. ७ क. च. छ. ज. व. ट. ज्ञानवाञ्छीलसंपन्नः. ८ क.
 ज. वेदविद्भिश्च. ९ ड.—ट. रामो नाम. ख. देविरामो. १० घ. ड. झ. ट. समश्च सुविभक्ताङ्गः.

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दशश्चतुर्गतिः ॥ महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोष्ठवंशवान् ॥ १९ ॥

दशपद्मो दशवृहत्त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् ॥ षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २० ॥

चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च प्रीवा सुदीर्घा भवतीह धन्या ” इति ॥ त्र्यवनतः त्रीण्यवनतानि निम्नानि यस्यासौ त्र्यवनतः । तानि स्तनचूचुपादरेखाः । अत्र मिहिरः—“ पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्वानां ” इति ॥ चत्वारि व्यङ्ग्यानि ह्रस्वानि यस्यासौ चतुर्व्यङ्ग्यः । अत्र वररुचिः—“ प्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यते ” इति । यद्वा चत्वारो व्यङ्गाः विकलाः यस्य सः चतुर्व्यङ्ग्यः । ते च सिराविकलः पादः रोमान्तरविकलो रोमकूपः दैर्घ्यविकलो मेढः मांसविकलो बस्तिः । अत्र नारदः—“ पादैः प्रस्वेदरहितैः सिराहीनश्च पार्थिवः । एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा पण्डितो भवेत् ॥ त्रिरोमा चतूरोमा च भवेद्भाग्यविवर्जितः । समपादोपविष्टस्य गुल्फं स्पृशति मेहनम् ॥ यस्येश्वरं तं जानीयात्सुखिनं चैव मानवम् । निर्मासः संहतो बस्तिर्येषां ते सुखभागिनः ” इति । त्रिशीर्षवान् त्रिभिर्लक्षणेयुक्तं शीर्षं तदस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । तानि लक्षणान्यावर्ताः । “ आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः स क्षितिभृतांनेता ” इति कथनात् । यद्वा त्रिप्रकारं समवृत्तं छत्राकारं विशालं च शीर्षमस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । अत्र नारदः—“ समवृत्तशिराश्चैव छत्राकारशिरास्तथा । एकछत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च विन्दति ” ॥ चतस्रः कलाः वेदाः यस्य चतुष्कलः । अत्र शरीरलक्षणप्रकरणे कलाशब्दस्तसूचकरेखापरः । अत्र नन्दी—“ मूलेङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्ति एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनां ” इति ॥ चतुर्लैखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो लेखा रेखा यस्य स चतुर्लैखः । “ ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिच्येकरेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विशतिस्तथा ” इति कात्यायनः । “ यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः । रेखास्सम्यक्प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत् ” इति नारदः । “ पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुराः ” इति ब्रह्मा । चत्वारः किष्कवः यस्य स चतुष्किष्कुः । चतुर्वैश-

लङ्गुलात्मको हस्तः किष्कुः । षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इत्यर्थः । “ षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान्स दिवौकसः ” इति ब्राह्मपुराणवचनम् । चतुस्समः चत्वारः समा यस्य स चतुस्समः । ते च बाहुजानूरुगण्डाः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे—“ बाहुजानूरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि च ” इति ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशसंख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य सः । तथात्र सामुद्रिकं । “ भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी ॥ करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः ” इति । चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्रः । तदाह मिहिरः—“ स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः ” इति । चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः । “ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ” इति बालकाण्डोक्तेः । महोष्ठहनुनासश्च ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजीवबिम्बफलारुणमांसलत्वं हनोस्तु परिपूर्णमांसलत्वं नासिकाया दीर्घतुङ्गत्वं । तथाच संहिता । “ बन्धुजीवकुसुमोपमोधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत् । पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथा ” इति ॥ तुण्डशब्देन नासिकोच्यते । पञ्चस्निग्धः पञ्च स्निग्धाः अवयवाः यस्य सः । ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वचः केशनेत्रदन्तत्वक्पादतलानि वा । अत्र वररुचिः—“ चक्षुस्त्वेहेन सौभाग्यं दन्तस्त्वेहेन भोजनम् । त्वचःस्त्वेहेन शयनं पादस्त्वेहेन वाहनं ” इति ॥ “ स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितास्तथा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ” इति मिहिरः । पूर्वं त्रिषु स्निग्ध इत्युक्तेः अत्र पञ्चस्निग्ध इतीदं मतभेदमाश्रित्योक्तं । अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः आयताष्टावयव इत्यर्थः । अत्र सामुद्रिकं । “ पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनौ यस्य चायताः ” इति ॥ प्रजनस्यायतत्वमार्जवं ॥ १९ ॥ दशपद्मः दशपद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः । “ मुखने-

वेदप्रहणेन रामोयाजुषइतिसूचयति ॥ १४ ॥ ती० द्विशुक्लवान् द्वौशुक्लौ शुद्धौ मातृपितृवंशौ यस्य सः । तदुक्तं “ द्वौशुक्लौतुशुभौ शुद्धौवंशौमातृपितृस्तथा ” इति । ननु त्रिसमन्निषुचोन्नतः । “ त्रिषुस्निग्धस्त्रिभिर्व्याप्तः ” इत्युक्तं प्राक् । इहतुचतुस्समः षडुन्नतः पञ्च

सत्यधर्मपरः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः ॥ देशकालविभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥

आता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः ॥ अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥

[स सुवर्णच्छविः श्रीमात्रामः श्यामो महायशः] ॥ २२ ॥

तौभौ नरशार्दूलौ त्वदर्शनसमुत्सुकौ ॥ विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामंसाभिरभिसंगतौ ॥ २३ ॥

त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् ॥ ददर्शतुमृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४ ॥

ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसंकुले ॥ आतुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥ २५ ॥

वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् ॥ परिचर्यासहे राज्यात्पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६ ॥

ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ ॥ ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥ २७ ॥

स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः ॥ अच्युतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ २८ ॥

ततः स शिखरे तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः ॥ तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २९ ॥

तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात्प्रभू ॥ रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ ३० ॥

प्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तनखाः करौ । पादौ च दशपद्मानि पद्माकाराणि यस्य च" इति । दश बृहत् दशबृहदवयवा यस्य सः । ते च — " उरः शिरो ललाटं च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पार्श्वपृष्ठस्वराश्रेति विशालास्ते शुभप्रदाः " इति सामुद्रिकं । ब्राह्मे तु " शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च " इति । त्रिभिर्व्याप्तः " त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा श्रिया " इति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्वान् द्वौ दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्वान् । षडुन्नतः षट् उन्नता अवयवा यस्य सः । ते च — " कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः " इति वररुचिः ।

अत्र मतभेदेनोक्तेन पुनरुक्तिः । मतभेदश्रवणं च रामस्य सकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणपरिपूर्णत्वद्योतनाय । नव तनुः नव तनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च — केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेफोबुद्धिदर्शनानि । " सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशलोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः " इति वररुचिः । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभिः पूर्वाह्ममध्याह्नापराह्णैः कालैः धर्मार्थकामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । तदुक्तं ब्राह्मे " धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्तुतिष्ठिताः " इति ॥ २० ॥ संग्रहानुग्रह इति । संग्रहः अर्जनं । अनुग्रहः फलदानं ॥ २१ ॥ द्वैमात्रः सपत्नीपुत्रः ॥ २२—२३ ॥ मृगपतिं सुग्रीवं । पूर्वजेन वालिना । अवरोपितं राज्यादिति शेषः ॥ २४—२६ ॥ पाणिनाविति

स्निग्धः त्रिभिर्व्याप्नोतीत्युच्यते । सत्यं मतभेदमाश्रित्योक्तान्नदोषः । अन्येषामप्येवंविधानांसकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणानामेक सकलगुणारामोरामएवलक्ष्यमिति सूचनाय ॥ ति० नवतनुः नवसूक्ष्मः । तानि च — " सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणिकेशरोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः " इति प्रोक्तं षट् । मृदुश्मश्रुलंसूक्ष्मदृष्टिलंसूक्ष्मबुद्धिलंचेतिनवसूक्ष्मलं । दृष्टेः सौक्ष्म्यं रत्नपरीक्षान्तसूक्ष्मदर्शनचातुर्यं । बुद्धेः सूक्ष्मलं तलसाक्षात्कारसमर्थलं । त्रिभिर्व्याप्नोति धर्मार्थकामैः कालं यथोचितं व्याप्नोति । त्रिवर्गसेवीत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० संग्रहानुग्रहे संग्रहः धनबलादीनां । अनुग्रहः ताभ्यांप्रजारक्षणं । तदुभयनिष्ठः ॥ २१ ॥ रामानु० द्वैमात्रः द्वयोर्मित्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः । " मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः " इत्यण्प्रत्ययः । उकाराभावार्थः । सुमित्रापत्यस्य लक्ष्मणस्य द्वैमातुलं जन्मप्रभृतिरामवत्कौसल्यया संवर्धितत्वात् । ति० द्वैमात्रः राममात्रपेक्षया द्वितीया माता । तस्या अपत्यमित्यर्थः । भिन्नोदरभ्रातेत्यर्थः । वैमात्र इति पाठान्तरं ॥ २२ ॥ रामानु० परिचर्यं परिचर्याकृत्वा । आसहे तिष्ठामित्यर्थः ॥ ति० परिचर्यामहे । तद्भयनावाधौ ॥ परिचर्यामहेत्यर्थः ॥ स० परिचर्यामहे सुग्रीवमुद्दिश्य या परिचर्यासेवा तद्रूपेण हेतुस्तवेत्यर्थः । स्थिता इति शेषः । द्वितीयापेक्षार्थे ॥ २६ ॥ स० धनुःप्रवरपाणिनौ पणोव्यवहारएवपाणः । धनुःप्रवरभ्यां पाणोऽनयोरस्तीति तथा । धनुःप्रवरपाणिनां नौ नायकावित्यर्थ इति वा । " नेतानश्च समाख्यातः " इति नानार्थपदमञ्जर्या । नान्तोवायंशब्दः ॥ २७ ॥

[पा०] १ ड. ज. — ट. सत्यधर्मरतः. २ ड. झ. ट. रमितप्रभः. ३ च. छ. ज. अनुकारेण. ४ ख. गुणैरपि. ड. झ. ट. गुणैश्चापि. ५ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ६ ग. उभौतौ. ७ घ. — ट. मस्माभिः सह संगतौ. ८ झ. ट. मूले तु ९ ख. घ. प्रियवादिनं. १० ड. झ. ट. वयंच. ११ क. — ट. परिचर्यामहे. १२ ग. घ. प्रवरधारिणौ. १३ क. ग. — ट. अभिस्तौ.

तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ ॥ पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥ ३१ ॥
 निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने ॥ तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३२ ॥
 ततस्तौ प्रीतिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ ॥ परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३३ ॥
 ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ॥ स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३४ ॥
 ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥
 स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः ॥ तदासीन्निष्प्रभोत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६ ॥
 ततस्त्वद्वात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया ॥ यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ ३७ ॥
 तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः ॥ संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८ ॥
 तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च ॥ स्वनवन्यवकीर्णानि तस्मिन्निवगतचेतसि ॥ ३९ ॥
 तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव ॥ तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ४० ॥
 पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः ॥ प्रादीपयन्दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ४१ ॥
 शयितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना ॥ मयाऽपि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥
 तानि दृष्ट्वा महाबाहुर्दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेदयत् ॥ ४३ ॥
 स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते ॥ महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥
 त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् ॥ तापयन्ति महात्मानमभ्यगारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥
 तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते ॥ महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥
 काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च ॥ चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७ ॥
 स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः ॥ समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४८ ॥
 सहितौ रामसुग्रीवाबुभावकुरुतां तदा ॥ समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तृथा ॥ ४९ ॥
 ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः ॥ किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ५० ॥
 ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे ॥ सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ॥ ५१ ॥
 रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत ॥ हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ५२ ॥

नान्तत्वमार्ष ॥ २७—३५ ॥ अत्यर्थं निष्प्रभ इति आत्मवद्रामस्यापि दुःखहेतुश्रवणादिति भावः । यद्वा रामापेक्षया अत्यन्तनिष्प्रभः । रामः सीताविरहेण निष्प्रभोभूत् सुग्रीवस्तु तयोस्साहित्यादर्शनाद्रामङ्के-
 शदर्शनाच्चात्यर्थं निष्प्रभोभूत् ॥ ३६—३७ ॥ आनीय हरियूथपा इति पूर्वं सुग्रीवेणानयनमुक्तं तद्धरि-
 यूथपद्मारेत्यत्रोच्यते । गतिं रावणस्थानं ॥ ३८ ॥ दत्तानि सुग्रीवेणेति शेषः । मयैवोपहृतानि पूर्वं पतन-

काल इतिशेषः । इदानीं हरियूथपैरानीतत्वोक्तेः । स्वनवन्ति आकाशात्पतनकाले ॥ ३९—४१ ॥ शयितं मूर्च्छितं ॥ ४२ ॥ सुग्रीवे संन्यवेदयत् सुग्री-
 वहस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अग्निपर्वतो नाम मेरुशिखरवर्ती कश्चिद्भिरिः । उक्तं च भारते । “ अत्र माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाद् सदा । नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ” इति ॥ ४४—५१ ॥ ननु वानराणां नराणां च कथमासीत्समागम इति

स० खन्नाशजं तदनुपलंभजं । “ नाशो निधनानुपलंभयोः ” इति विश्वः ॥ ३५ ॥ स० ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां । छत्रिन्यायेनेत्युक्तिः ॥ हरीश्वरः वाली ॥ ५० ॥ स० ऐक्यं मलैक्यं ॥ ५२ ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. संभाषात्. २ ख. घ. ड. झ. ट. तत्रतौ. ३ क. ग.—ट. कीर्तिसंपन्नौ. ४ ड. ज. झ. निरस्तपुरु. ५ क. ग. घ. खन्नाशजनितां. ६ क. ग.—ज. तच्छ्रुत्वा. ७ क.—घ. च.—ट. महार्हाणिदर्शयित्वा. ८ क. ग.—झ. संन्यवेशयत्. ९ क. घ. ड. झ. ज. ट. परिचाल्यते. ज. प्रतिचाल्यते. १० ख. हत्वा. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रति. १२ क.—घ. च. छ. ज. ज. युधि. १३ ड.—ट. मुपागतं.

स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान् ॥ त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५३ ॥
 आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा ॥ अद्रिराजप्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥ ५४ ॥
 ततस्ते मार्गमाणा वै सुग्रीववचनातुराः ॥ चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ ५५ ॥
 अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान्वालिमुनुर्महाबलः ॥ प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५६ ॥
 तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥ ५७ ॥
 ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च ॥ भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥
 विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यताः ॥ ५९ ॥
 दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान् ॥ भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥ ६० ॥
 तत्र नाशं च वैदेहि वालिनश्च बधं तथा ॥ प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ॥ ६१ ॥
 तेषां नः स्वामिसंदेशान्निराशानां मुमूर्षताम् ॥ कार्यहेतोर्विवायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान् ॥ ६२ ॥
 गृध्रराजस्य सोदर्यः संपातिर्नाम गृध्रराट् ॥ श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥
 यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः ॥ एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्विर्वानरोत्तमाः ॥ ६४ ॥
 अङ्गदोक्तयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् ॥ रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम् ॥ ६५ ॥
 जटायुषो वधं श्रुत्वा दुःखितः सोरुणात्मजः ॥ त्वं शशंस वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् ॥ अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७ ॥
 विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम् ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः पुवङ्गमाः ॥ ६८ ॥
 अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः ॥ चिन्तां जग्मुः पुनर्भीतास्त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ६९ ॥

वामदक्षिणहस्तवैषम्यमप्यविजानानां शाखायात्रशा-
 खामाप्नुय जीवतां तिरश्चां वसिष्ठशिष्यतया निरति-
 शयाचारसंपन्नयोश्चक्रवर्तिपुत्रयोश्च कथं समागमो
 जात इति पृष्ठं तस्य किमुत्तरमुक्तमित्यत्राह—रामसु-
 ग्रीवयोरिति ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यमेवं समजायत ।
 एवमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । खानुजे विद्यमानेपि यथाहं-
 सुग्रीवदूतोन्तःपुरकार्यसमाधानायागतः । तथा तयोरै-
 क्यं मैत्री जातेत्यर्थः । यद्वा एवं समजायत अहमप्येवं
 दृष्टवान् । न योग्यतामवगच्छामीत्यर्थः ॥ ५२—५४ ॥
 सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः । सुग्रीववच-

नानुगा इति च पाठः ॥ ५५ ॥ त्रिभागबलसंवृतः
 वृत्तीयांशेन बलेन सैन्येन संवृत इत्यर्थः । वृत्तिविषये
 पूरणार्थत्वं संख्याशब्दस्येष्यते ॥ ५६ ॥ विप्रनष्टानां
 विले अदर्शनं गतानां ॥ ५७ ॥ कालस्य सुग्रीवकल्पि-
 तमासस्य । कपिराजस्य सुग्रीवात् ॥ ५८—५९ ॥
 दृष्ट्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यं ॥ परिदेवनकर्माह—
 तवेति ॥ ६०—६१ ॥ स्वामिसंदेशात् मासादूर्ध्व-
 मनागतानां भयमित्येवंरूपात् । तेषां कार्यहेतोः
 ॥ ६२—६७ ॥ हृष्टाः उत्साहवन्तः । तुष्टाः आनन्द-
 वन्तः ॥ ६८ ॥ वेलोपान्तं वेला सिन्धुपूरः तस्यो-

ति० त्रिभागबलसंवृतः सेनायास्त्रिष्वंशेषुएकांशसेनावृतइत्यर्थः ॥ ५६ ॥ ति० कार्यहेतोः कार्यसिद्ध्यर्थमिवायातः । दैवा-
 दितिशेषः । स० कार्यहेतोः अस्मद्भक्षणख्यकार्येण । इहायातः अस्मत्समीपंप्राप्तः ॥ ६२ ॥ ति० आख्यातुमित्यसमानकर्तृके-
 पितुमुन्नाषः ॥ स० आख्यातुं आख्यापयितुं । तेनसमानकर्तृकलोपपत्तिः ॥ ६४ ॥ स० महद्वधं महतो जटायुषोवधः महद्वधः
 तं । परोपकारेप्राणत्यागान्महत्त्वं ॥ ६५ ॥ स० वरारोहभ्यांसहिता सवरारोहा । तस्यासंबुद्धिः । अतो न स इत्यस्याधिक्यं ॥ ६६ ॥

[पा०] १ झ. ट. स्वराज्यं. २ ड. झ. अ. ट. खानानीयमहाकपीम्. ३ क. ग. च. छ. ज. अ. हरयश्चमहौजसः. ख.
 घ. सुग्रीवेणवनौकसः. ड. झ. ट. सुग्रीवेणमहौजसः. ४ ड. झ. ट. त्यक्तुमुपस्थिताः. ५ क. ख. घ. च.—ट. त्यक्तुंव्यवस्थिताः.
 ६ क.—ट. तथावधं. ७ क. ख. च. छ. ज. अ. ट. रिहायातः. ८ ग. सचविनाशितः. ९ झ. अ. ट. यथार्थतः. १० झ.
 ट. ठ. त्वामाहसवरारोहे. ११ क.—च. ज. अ. प्रमुखास्तूर्णं. १२ झ. ट. प्रस्थापितावयं. १३ घ.—ट. सुपागताः.
 १४ ग. जग्मुर्महात्मानः. ख. ड. छ. झ. ट. जग्मुःपुनर्भीमां.

तथाऽहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः ॥ व्यर्वधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं पुतः ॥ ७० ॥
 लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ॥ रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकपरिप्लुता ॥ ७१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते ॥ अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ ७२ ॥
 तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् ॥ सुग्रीवसचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३ ॥
 कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मणश्च सुलक्षणः ॥ ७४ ॥
 तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ॥ अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ७५ ॥
 मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा ॥ दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६ ॥
 दिष्ट्याऽहं हरिसैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् ॥ अपनेष्यामि संतापं तैवाभिगमशंसनात् ॥ ७७ ॥
 दिष्ट्या हि मम न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् ॥ प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः ॥ ७८ ॥
 राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ॥ समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥ ७९ ॥
 माल्यवान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ॥ ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥ ८० ॥
 स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः ॥ तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शंबसादनमुद्धरत् ॥ ८१ ॥
 तस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि ॥ हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥
 विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः ॥ अचिराद्राघवो देवि त्वामितो नयिताऽनघे ॥ ८३ ॥
 एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता ॥ उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति ॥ ८४ ॥
 अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी ॥ नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८५ ॥
 चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोदुराट् ॥ ८६ ॥
 हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा ॥ अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्रसिहि मैथिलि ॥ किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥ ८८ ॥

पान्तं । “ वेलाब्धुधेस्तीरवृद्धोः कालमर्यादयोरपि ”
 इति दर्पः ॥ ६९—७२ ॥ रामकृतोद्योगं रामकृतो-
 त्साहं ॥ ७३ ॥ गुरोः ज्येष्ठस्य । आराधने शुश्रूषणे ।
 रतः लक्ष्मणश्च कुशली ॥ ७४—७५ ॥ विचयैषिणा
 अन्वेषणेच्छुना ॥ ७६ ॥ तवाभिगमशंसनात् त्वत्स-
 मीपप्राप्तिकथनात् ॥ ७७—७९ ॥ बुध्यस्व पवना-
 लजमिति पवनालजत्वमुक्तं तत्कथं वानरस्येत्यपेक्षा-
 यामाह—माल्यवानिति ॥ गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥

सः गोकर्णं गतः । देवर्षिभिः तत्रत्यैः । दिष्टः नियु-
 क्तः । शंबसादनं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरं शंबसाद-
 नाख्यं । उद्धरत् उदहरत् । देवर्षिप्रार्थनया अवधीदि-
 त्यर्थः ॥ ८१ ॥ हरिणः हरेः केसरिणः । क्षेत्रे पत्न्यां
 अञ्जनायां । जातः पितुर्देशान्तरगमनकाले जातः ।
 अनेनान्यक्षेत्रे कथमन्येनोत्पादनमिति शङ्का पराकृता
 ॥ ८२ ॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ अवगच्छति अवा-

ति० कामरूपिणा । अनेनरावणान्तःपुराद्यन्वेषणसामर्थ्यं सूचितं ॥ ७६ ॥ ति० सर्वमुत्तरं सर्वप्रत्युत्तरमाख्यातमित्यन्वयः ॥
 किंकरोमीति । वर्तमानसामीप्ये लटौ । प्रतियामि प्रतियास्ये रामसमीपं । किंकरोमि किंकरिष्ये । कथंवारोचते चिकीर्षितमि-
 तिशेषः ॥ ८८ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ट. अथाहं. २ क. च. ज. ञ. हरिसैन्यानां. ३ क. च. छ. ज. ञ. सीदतां. ४ ग. व्यर्वधू-
 यचसर्वास्तान्. ५ ग. च. छ. ट. शोकनिपीडिता. ६ ड.—ट. लक्ष्मणःशुभलक्षणः. ७ ड. झ. तवाधिगमशासनात्. ८ ड.
 च. ज. झ. ट. नममव्यर्थं. ९ घ. सागरस्यचलङ्घनं. ड.—ट. सागरस्येहलङ्घनं. १० ड. झ. ट. देवि. ११ ड. झ. सपुत्रबान्धवं.
 १२ ख. छ. ज. कौरवोनाम. क. कुज्रोनाम. १३ ग. देवर्षिनिर्दिष्टः. १४ क.—च. ज. झ. ट. मुद्धरन्. १५ ड. झ. ट.
 यस्याहं. १६ ड. झ. ट. अचिरात्त्वामितोदेविराघवोनयिताश्रुवं. १७ ग. ड. ज. ट. तमधिगच्छति. १८ ग. पयः. १९ च.
 छ. ज. ञ. सातस्यवचनंश्रुत्वाताम्रशुक्लायतेक्षणा. अशोभतविशालाक्षी. क. चारुतन्त्राननन्देव्याःपुण्डरीकायतेक्षणं.

हतेऽसुरे संयति शंबसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् ॥

ततोऽसि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥ ८९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

हनुमता स्वस्मिन्नाश्वासदाढ्याय सीतायै श्रीरामाङ्गुलीयकदानम् ॥ १ ॥ तल्लभहृष्टयासीतया हनुमच्छ्लाघनपूर्वकं राम-
लक्ष्मणकुशलदिप्रश्नः ॥ २ ॥ हनुमता सीतांप्रत्येतावत्पर्यन्तरामस्यानागमनात्स्वस्मिन्नतीति शङ्काजातकोपापनोदनाय
रामानागमनस्य सीतावस्थानस्थानापरिज्ञानहेतुक्त्वाभिधानम् ॥ ३ ॥ तथा तस्यां रामस्य तद्विषयकप्रीत्यतिशयनिश्चयजन-
नाय सशपथं रामशोकावस्थानप्रतिपादनपूर्वकं तत्प्राप्तये रामप्रयत्नातिशयाभिधानेन तत्समाश्वासनम् ॥ ४ ॥

भूय एव महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥

वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ॥ रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥

प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ॥

[इत्युक्त्वा प्रददौ तस्यै सीतायै वानरोत्तमः] ॥ ३ ॥

गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् ॥ भर्तारमिव संप्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥ ४ ॥

चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ॥ अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराद् ॥ ५ ॥

ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुसंदेशहर्षिता ॥ परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशंसं महाकपिम् ॥ ६ ॥

गच्छत् ॥ ८४—८८ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य
शक्तिरस्तीति द्योतयितुं स्वमाहात्म्यमाह—हत इति ॥
ततः असुरवधोपकारात् ॥ ८९ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलका-
ख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

इत्थं संदेशकथनादिना देवीं विश्वास्याभिज्ञानाङ्गु-
लीयकदानेन दृढं विश्वासयति—वानरोहमित्यादिना
॥ २—३ ॥ गृहीत्वा देशान्तरादागतं बन्धुं दृष्ट्वैव
स्वयं गृहीतवती । प्रेक्षमाणा वर्तमानार्थेन शानचा
दत्तदृष्टिं न विचालितवतीत्युच्यते सा पूर्वं रावणत्वेन
शङ्कितवती । भर्तुः करविभूषणं पाणिग्रहणकाले
हस्तस्पृष्टमाभरणं । करविभूषणमित्यनेन भोगातिश-

यात् प्रणयकोपे प्रवृत्ते परस्परमालोकनभाषणादिविर-
हदशायां काङ्क्षिते भाषणे मानातिशयेन मौने कृते
रामोङ्गुलीयकं भूमौ च्यावयति स्म । तदा व्याजेन
च्युतमङ्गुलीयकमिति सीतयामिहिते प्रणयकोपशैथि-
ल्यात् परस्परसंश्लेषो भूयोप्यभूत् । एवं घटकभूतं
करविभूषणं भर्तारमिव संप्राप्ता अङ्गुलीयकदर्शनात्तस्य
कान्तस्य करं स्मृतवती । तत्स्मृत्या बाहुं तत्स्मरणेन
तद्विग्रहं । एवं भावनाप्रकर्षेण तं पुरस्थितमिव
मत्वा तमालिङ्गितवती । जननीबुद्ध्या मुनिस्संप्राप्ते-
वेत्याह । जननीकृतभोगस्यावर्ण्यत्वात् । जानकी
शोकहर्षाभ्यां क्लेष्टमनर्हे कुले जाता । मुदिताऽभवत्
इयमिदानीं मुदिता उदर्के किं भविष्यतीति न जान
इत्याहर्षिः ॥ ४—५ ॥ प्रियं कृत्वा संमानं कृत्वा

ति० नहिरावणआत्मानंकथमपिकपिपुत्रइतिब्रूयादितिकपिलनिश्चयायपुनःस्वजन्मानुवादः । ततः शंबसादनासुरवधप्रीतमहर्षेः
प्रसादतइत्यर्थः । स० ततः मत्पितुस्तद्वननार्थगमनानन्तरं । वायुप्रभवोऽसि तदवकाशे वायुनाजातोऽसि ॥ ८९ ॥ इति
पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

ति० असि शीघ्रमेव भविष्यसि ॥ स० दुःखं तमआदित्यं फलयेषाते दुःखफलाः राक्षसाः । क्षीणाः दुःखफलाययानिमित्तेन
सातथा । दुःखरूपयत्फलं तत्क्षीणयस्यांसावा । एष्यन्निश्चयेनदेवचनं ॥ ३ ॥ ति० हीमती अङ्गुलीयसांनिध्येभर्तृसांनिध्यादिवकिं-
चिज्ज्ञावती । स० हीमती पत्न्यौघद्रलौत्रलंकपिरपिममापश्यदितिलज्जावती । प्रियंकृत्वा रावणादिविकल्पंविधूयप्रेमास्पदमेवकृत्वा

[पा०] १ क. पाठेइदमर्थेइत्यते. २ घ. ड. झ. ज. ट. बभूवहर्षोदग्रं. च. ख. बभूवहर्षितोदग्रं. ३ छ. राहुमुक्तेन्दुमण्डलं.
४ क. छ. झ. श्रीमती. ५ क.—ट. भर्तुसंदेश. ६ क. श्रुत्वा. ७ क. ग. च. ज. व. प्राशंसत.

विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ॥ येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ॥ विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥
 न हि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ ॥ यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि संभ्रमः ॥ ९ ॥
 अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् ॥ यद्यपि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥
 प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम् ॥ पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥
 दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १२ ॥
 कुशली यदि काकुत्स्थः किं न सागरमेखलाम् ॥ महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥
 अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे ॥ ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४ ॥
 कच्चिन्न व्यथितो रामः कच्चिन्न परितप्यते ॥ उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥
 कच्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति ॥ कच्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
 द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते ॥ विजिगीषुः सुहृत्कच्चिन्मित्रेषु च परन्तपः ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ विक्रान्तइत्यादिपदत्रयेण तद्व्यक्तमेण ज्ञानशक्तिबलान्युच्यन्ते । इदं राक्षसपदमिति प्रज्ञोक्ता । त्वयैकेनेति सामर्थ्यं । प्रधर्षितमिति विक्रमः ॥ ७ — ८ ॥ प्राकृतं क्षुद्रं । संभ्रमः व्यग्रता ॥ ९ ॥ यद्यपीति निपातसमुदायो यस्मादित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १० — १२ ॥ अथ प्रणयरोषेण दूतसन्निधौ रामं गृह्यते—कुशलीति ॥ काकुत्स्थः परपरिभवासहकुलेजातः । अनेन परपरिभव एव परिहरणीयः न स्वीय इति नियमोस्ति किं । किं न सागरमेखलां महीं दहति । अत्र काकुत्स्थः दहति किं न दहतीत्यर्थः । सागरमेखलामिति विशेषणेन द्रवद्रव्यस्यैकेन कठिनद्रव्यस्यैकेन बाणेन भवितव्यं किं । सागरं सलिलमेव तैलं कृत्वा महीं दग्धुं समर्थो न किमित्यर्थः ।

यद्वा स्वपत्नीं वा सुरक्षितपरिधानाङ्करोतीति भावः । अनादिकृतमर्यादा मही कथं दग्धुं शक्येत्यत्राह—युगान्तेति । महीमर्यादा तन्नयनरागपर्यन्तैवेति भावः । किं न सागरमेखलामित्यपि पाठः । काकुत्स्थः कुशली यदि तदा महीं किं न दहति । शक्तश्चेदहत्येव । न दहति अतो न शक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पक्षान्तरमाह—अथवेति ॥ १४ ॥ न व्यथितः न कृशः । उत्तराणि कार्याणि मत्प्राप्तिसाधकानि कच्चित्कुरुते ॥ १५ ॥ न दीनः कच्चित्संभ्रान्तः सन् कार्येषु न मुह्यति कच्चिदित्यन्वयः । पुरुषकार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि ॥ १६ ॥ तान्येवाह—द्विविधमिति ॥ परन्तपो रामः मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि । सेवते कच्चित् । चकारेणामित्रास्समुच्चियन्ते । अमित्रेषु विषये

मलावा ॥ ६ ॥ ति० विक्रान्तः शूरः । समर्थः देशकालोचितकृत्यचतुरः । प्राज्ञः धर्मार्थविषयकसर्वशास्त्रार्थतल्लङ्घः । पदं स्थानं ॥ ७ ॥ ति० संत्रासः समुद्रादितिशेषः । स० प्राकृतं साधारणं । यतः मेइतिशेषः । यतः मेसंभ्रमः भयं । तस्माद्रावणादपिनसंत्रासः ॥ ९ ॥ ति० यदि यस्मात् ॥ ती० यद्यपीत्यवधारणे । मयासमभिभाषितुं अर्हसेयद्यपि अर्हस्येवेत्यर्थः । कुतः विदितात्मनारामेणप्रेषितइतिसंबन्धः ॥ यद्वा अप्यवधारणे । यदि यस्मात् । विदितात्मनारामेणप्रेषितः । तस्मान्मयासमभिभाषितुं अर्हस्येवेतिसंबन्धः ॥ १० ॥ शि० कोपेन रावणापराधज्ञानजनितक्रोधेन । महीं लङ्काभूमिं । किं न दहति ॥ १३ ॥ ति० ननु—केवलंमहीमेवेति किमुच्यतेइत्याशयेनपक्षान्तरं—अथवेति । तथाशक्तिमन्तौयदि तर्हि किमिति तूष्णीं तिष्ठतः तत्राह—ममैवेति । दुःखानां दुःखहेतुपापानां । विपर्ययः नाशः । नाद्यापिसंवृतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ ति० ममदुःखक्षयः ईषत्करः अपि तु तस्य सुखावस्थानमेव मृग्यमित्याशयेनाह—कच्चिदिति । उत्तराणिकार्याणि मद्विमोचनफलानि ॥ १५ ॥ ति० द्विविधं सौम्यासौम्यरूपप्रकारद्वयवत् ॥ त्रिविधोपायं धर्मार्थकामलक्षणत्रिविधपुरुषार्थानांप्राप्त्युपायभूतमुपायं सामान्युपायमपि सेवतेकच्चित् । तथा मित्रेषु च विजिगीषुसुहृत्कच्चित् । विजिगीषुसुहृदिति बहुव्रीहिस्तत्पुरुषश्चेति कतकः । सुहृत्परंतपोरामो विजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं सामदानभेदरूपमुपायं दण्डोपायं च । मित्रेषु च चादमित्रेषु च द्विविधं यथाभवति तथा सेवतेकच्चित् । मित्रेषु सामदाने अमित्रेषु भेददण्डौ चेत्वेवं विभज्य प्रयुक्ते कच्चिदित्यर्थ इति तीर्थः ॥ स० त्रिविधोपायं धर्मार्थकामसाधनरूपं । तज्ज्ञानरूपासाधारणकारणकस्य मोक्षस्यासाधारणं [पा०] १ क. ग. ड.—ट. रावणादपि. २ क. ड. झ. ट. यद्यसि. च. छ. ज. ज. यदसि. ३ क. ग. च. ज. झ. ज. दिष्ट्यास. ४ क. धर्मवत्सलः. ख. ग. ज. सत्यवत्सलः. ५ क.—ट. व्यथते. ६ झ. विजिगीषुसुहृत्कच्चित्. ७ झ. परंतप.

कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते ॥ कच्चित्कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥
 कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ॥ कच्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
 कच्चिन्न विगतस्नेहः प्रसादान्मयि राघवः ॥ कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर ॥ २० ॥
 सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ॥ दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥
 कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च ॥ अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥
 मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः ॥ कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥
 कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ध्वजिनीं मन्निभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥
 वानराधिपतिः श्रीमान्सुग्रीवः कच्चिदेष्यति ॥ मत्कृते हरिभिर्वैरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥ २५ ॥
 कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति ॥ २६ ॥
 रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं रणे ॥ द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥

कच्चिन्न तद्वेगसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि ॥

मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८ ॥

धर्मापदेशार्थेन राज्ञ्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् ॥

नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चिच्च धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥

न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोस्ति मया समो वा ॥

तावत्त्वहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥

विजिगीषुस्सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् । सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित् । सुहृत्सु कदाचिदपि भेददण्डौ न कार्यौ । शत्रुषु नसामेति भावः । योजनान्तरे विजिगीषुसुहृत्पदयोः प्रयोजनं मृग्यं ॥ १७ ॥ अभिगम्यते लभ्यते । मित्रस्य कंचिदुपकारं कृत्वा स्वयमुपकारं मित्रादपेक्षते कच्चिदित्यर्थः । कल्याणमित्रः पुरस्कृत-मित्र इत्यर्थः ॥ १८ ॥ आशास्ति आशास्ते । पुरुष-कारं स्वबलं । एकैकस्थानार्थहेतुत्वादिति भावः ॥ १९—२० ॥ अनूचित इति दीर्घ आर्षः । उत्तरं उत्कृष्टं ॥ २१—२२ ॥ मन्निमित्तेन मया हेतुना । अन्यमनाः कार्यान्तरासक्तः ॥ २३ ॥ ध्वजिनीं सेनां ॥ २४—२७ ॥ हेमशब्देन तद्वर्णं उच्यते । अभेदेन हेमवत्स्पृहणीयमित्यर्थः । मया विनेति जलक्षयस्थानं । शोकदीनमित्यातपस्थानं ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात्

धर्मोद्देशार्थः । धर्ममुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा धर्मव्याजाद्धे-तोः । राज्यत्यागाद्व्यथा नासीत् । अरण्यसञ्चाराद्धी-र्नासीत् । मत्पादसञ्चाराच्छोको नासीत् । सः तादृशधैर्ययुक्तो रामो मद्विश्लेषेपि हृदये धैर्यं करोति कच्चित् ॥ २९ ॥ धैर्याकरणे हेतुमाह—न चास्येति ॥ प्रवृत्तिं मदानयनवार्ता । प्रणयरोषपक्षे किमेष पितृव-चनपरिपालनाय वनं प्राप्तः न । किन्तु ममैव हिंसायै इति भावः । रामस्यैव दोषः न ममेति सीतयोक्ते वय-मेव किं सम्यक् स्थितवन्तः रामविश्लेषानन्तरक्षणे न तनुस्यक्ता हीत्येवं हनुमदाशयं ज्ञात्वाह—नचा-स्येति ॥ रामस्य मात्रादयः अन्योबन्धुश्च स्नेहाद्विशिष्टा न भवन्ति । लोके कस्यचिन्माता पिता भ्रातेत्येवं स्नेहो विसृत्तरो भवति । नचैवं रामस्य मात्रादिषु संभावितः । सर्वोपि मय्येकमार्गः कृतः । यावत्प्रि-

साधनसाध्यकोटौ निवेशोनसमञ्जस इति त्रयाणां ग्रहणं ॥ सुहृदिति मित्रपक्षे । इतरत्र विजिगीषुरिति ॥ १७ ॥ स० लभते स्वयं प्राप्नोति । कल्याणमित्रः कल्याणगुणद्वेषरहितमित्रं यस्य स तथा । मित्रैः स्त्रोपद्रवपरिहाराय चापीति धानुष्कचूडामणिरिति पुरस्कृतः ॥ १८ ॥ रामानु० अनुचित एवानूचितः । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्येऽप्रत्ययः । उत्तरं उत्कृष्टं ॥ स० अनूचितः अनुचितः । यद्वा अनुहीनं उचितं उचितत्वं । भावप्रधानो निर्देशः । यस्येति । 'अनुहीने' इति विश्वः ॥ २१ ॥ स० कुशलं क्षेमवार्ता । कैकेयाभरतसां-निध्यादप्रश्नः ॥ २२ ॥ स० अन्यमनाः ह्यन्तरविवाहासक्तचित्तः ॥ २३ ॥ स० प्रवृत्तिं पुनर्वार्ता ॥ ३० ॥

[पा०] १ क.—ट. विवासान्मयि. २ ग. ड.—ट. राघवः. ३ च. छ. मनूचितः. ४ क. ख. ग. ड.—ट. रामेण. ५ ड. झ. ट. त्यजतस्स्वराज्यं. ६ छ. झ. ज. ट. पदात्रेः. ७ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. नचान्यः. ८ तावच्चहं.

इतीष देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ॥

श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललोचने ॥ तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३ ॥
श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ ३४ ॥
विष्टम्भयित्वा बाणौघैरक्षोभ्यं वरुणालयम् ॥ करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३५ ॥
तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः ॥ स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥
तवादर्शनजनार्थं शोकेन स परिप्लुतः ॥ न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ ३७ ॥
मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च ॥ दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८ ॥
यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् ॥ मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ ॥ शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥

यस्य प्रवृत्तिं शृणुयां शृणोमि । तावज्जिजीविष्येयं जीवेयं । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं जीवनमिहाभिधीयते । रामः “ न मांसं राघवो भुङ्क्ते ” इत्युक्तरीत्या भोजनं, “ अनिद्रः सततं रामः ” इति निद्रां च हित्वा समुद्रं बद्ध्वा समागच्छन् तापार्ते प्रपां गते तस्यां मित्रपानीयपात्रायां सत्यामिव मयि नष्टायां न जीवेत् । अतस्तदागमनपर्यन्तं मया जीवितव्यं परतन्त्रशरीरत्वात् । तदागमनानन्तरमपि यदि जीविष्यामि तदेतत्थं वदेदिति भावः । एतावत्पर्यन्तं वानरेति संबोध्य संप्रति दूतेत्याह—रामविषयप्रणय-रोषस्य दूतपर्यन्तं व्यापनात् । तेन प्रहितः खलु भवानपीति भावः । प्रणयरोषाभावपक्षेपि—न चास्येति ॥ अस्य माता चास्मिन्नेहात् मत्तः न विशिष्टा मया न समा च । यथाहमस्मिन् स्निग्धा तथानान्यइत्यर्थः । एतदेवोत्तरार्धेन समर्थयति—तावदिति ॥ ३० ॥ इतीव पूर्वं कतिपयानर्थान्विवि-च्योक्तवान् । संप्रति प्रणयधारासूक्ष्ममृषीणामपदं हि तत इतीवेत्याह—देवी । वल्लभाया व्यवहारो बहिष्ठानां न प्रतिभाति हि । वचनं महार्थं न केवलं बहिष्ठानां देशिकानामस्माकमपीत्यर्थः । महार्थमित्युक्तेः । तं वानरेन्द्रं । सुग्रीवस्य शेषत्वेभिषिक्तत्वेपि पारतन्त्र्ये हनुमानभिषिक्त इत्यर्थः । मधुरार्थं माधुर्येण

मध्ये हनुमान्न वक्तुमारभतेति भावः । उक्त्वा स तदीयाश्च तयाभिवर्धन्ते तथोक्त्वा । श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं स्ववचनानुरूपोत्तरं श्रोतुं । रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तं रामरूपाभिधेययुक्तं वा । विरराम स्वयं चिरभाषणात्स्वामिन्यां भाषमाणायां मध्ये भृत्ये-नोक्त्ययोगाच्च तूष्णींभूतस्यावकाशप्रदानमकरोत् । रामा पारंपर्यं विना साक्षाद्वचःसौन्दर्यदर्शनं रामेण न लब्धं हीति मुनिः खिद्यति ॥ ३१—३२ ॥ रामः न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्ष्णामित्यध्यवसायी । कथं नागच्छेत् । कमललोचने त्वन्नयनसौन्दर्यं दर्पण-तलेपि किं न दृष्टवती भवती । एतत्सौन्दर्यवतीं कथं त्वां विना स तिष्ठेत् । तेन अनेन हेतुना । आशु त्वां नानयति । शचीं पुरन्दर इव । अनुह्लादहस्तगतां शचीमिन्द्रः कंचित्कालमविज्ञाय ज्ञानानन्तरं यथा आनीतवान् तथेति भावः ॥ ३३ ॥ मह्यं मम । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ३४ ॥ समुद्रं कथमति-क्रमिष्यतीत्यत्राह—विष्टम्भयित्वेति ॥ विष्टम्भयित्वा स्तब्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्थास्यन्ति प्रतिबन्धकत-येति शेषः ॥ ३६—३७ ॥ गिरिणां स्वजीवनस्थान-त्वाच्चैः शपति—मलयेनेति ॥ दर्दुरो नाम मलयपरि-सरवती चन्दनप्रभवः कश्चित्पर्वतः ॥ ३८ ॥ यथेति तथा शप इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३९ ॥ नाकपृष्ठो नाम

ती० नागराजस्य ऐरावतस्य । नाकपृष्ठेतिपाठे स्वर्गोपरीत्यर्थः ॥ ति० प्रस्रवणेगिरौविद्यमानमपि । इहद्रक्ष्यसीत्यर्थः । नागपृष्ठस्यमूर्धनि ऐरावतोपरिस्थितमिन्द्रमिवमत्पृष्ठंरामंद्रक्ष्यसीत्यर्थः । शि० नागाः गजाः पृष्ठे पार्श्वेइत्यर्थः । यस्यतस्य ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. हनूमान्वाक्यमब्रवीत् । २ क. त्वामिहस्थांनजानीते । ३ ग. ड.—ट. कमललोचनः । ४ ड. झ. ट. परिपूरितः । ५ ग.—ट. मन्दरेणवतेदेविशपेमूलफलेनच । मलयेनचविन्ध्येनमेरुणादर्दुरेणच । ६ ख. च. छ. नागराजस्य. झ. ज. ट. नागपृष्ठस्य.

न मांसं राघवो भुङ्के न चापि मधु सेवते ॥ वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥
 नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृपान् ॥ राघवोपनयेद्वात्राचद्रतेनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥
 नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः ॥ नान्यच्चिन्तयते किञ्चित्स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥
 अनिद्रः सततं रामः सुप्तोपि च नरोत्तमः ॥ सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन्प्रतिबुध्यते ॥ ४४ ॥
 दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वाऽन्यत्सुमनोहरम् ॥ बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वंसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥
 स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः ॥
 दृढव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥
 सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ॥
 शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इन्द्रस्यासाधारणस्वर्गस्थानविशेषः ॥ ४० ॥ न मांस-
 मिति “दृढमनःसङ्गसङ्कल्पजागराः कृशताऽरतिः ।
 ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश” इति
 दशावस्थास्वरतिरनेनोच्यते । मांसाद्यभोजनं अरत्या
 ततः पूर्वं तद्भोजनोक्तेः । वन्यं वने भवं कन्दमूलादिकं ।
 सुविहितं वानप्रस्थयोग्यत्वेन विहितं । भक्तं अन्नं ।
 पञ्चमं प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायंरूपेषु कालेषु
 पञ्चमकालिकं शरीरधारणमात्रोपयुक्तं भुङ्क्ते इत्यर्थः
 ॥ ४१ ॥ अथ मनःसङ्गावस्थामाह—नैवेति ॥
 दंशास्तु वनमक्षिकाः तान् । मशकांश्चेत्यनेन दंशम-
 शकापरिज्ञानमुक्तं । कीटसरीसृपोक्त्वा उपरिशरीरं
 चरतामनिवृत्तिरुच्यते । तत्र हेतुः त्वद्गतेनान्तरा-
 त्मना । परकायप्रविष्टस्य कथं त्यक्तशरीरविकृतिज्ञानं ।
 तत्र स्थितः खलु तत्रत्यपीडां ज्ञास्यतीति भावः
 ॥ ४२—४३ ॥ तथास्य जागरावस्थामाह—अनिद्र
 इति ॥ अनिद्रः सततं रामः निद्रया सर्वदा कालक्षे-
 पाहोपि संततमनिद्रोभूत् । सुप्तोपिचेत्यनेन परगता-

र्थानुसंधानाभाव उच्यते । नरोत्तमः अभिमतविश्लेषे
 तथावस्थानमेव हि पुरुषोत्तमत्वस्य लक्षणमिति
 भावः । सीतेति अप्राकृतसौन्दर्याद्यनुसंधानेन वास-
 नावशाद्विलपति । मधुरां वाणीं । वासनावशाद्विल-
 पत्यपिशब्दस्वभावाद्रसनाजलस्यन्दिनी भवतीत्यर्थः ।
 प्रतिबुध्यते क्लेशहीनदशाविगमात्पुनरपि बाधकोद्दीप-
 नसंदर्शनेन बाधार्हः स्थित इत्यर्थः ॥ ४४—४६ ॥
 रामसद्भावातिशङ्कया कश्चिच्छोकः सीतायाः रामवि-
 रहेण कश्चिच्छोकः । तत्राद्यो हनुमदुक्त्या निवृत्तः
 द्वितीयस्तु वर्तते इत्याह—रामस्य शोकेन समानशोका
 तद्विरहकृतत्वेन तत्तुल्यशोका । अधिकशोकस्तु निवृत्त
 इति भावः । यद्वा रामसंकीर्तनेन वीतशोकापि नैव
 दंशान्न मशकानित्यादिश्रवणेन रामतुल्यशोका प्रका-
 शाप्रकाशशरन्मुखनिशेवाभूदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गा-
 रतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३६ ॥

ती० भक्तं अन्नं पञ्चमं पञ्चानामन्नानांपूर्णं । वानप्रस्थाहिमूलफलादिकंपञ्चधाकृत्वादेवपित्रतिथिभूतेभ्यस्तद्भागान्दत्त्वा पञ्चमं
 स्वयंभुङ्गते । यद्वा षोडशारण्यवासिनइत्युक्तवानप्रस्थाभोज्यस्यपञ्चमांशंभुङ्क्ते । अनेनरामस्याल्पाहारतोक्ता ॥ ति० पञ्चमं कालं
 प्राप्येतिशेषः । यद्वा प्रातस्सायंसायंप्रातरितिकालचतुष्टयंत्यक्त्वा पञ्चमेप्रातःकालइत्यर्थः । दिनद्वयमतीत्यभुङ्क्तेइत्यर्थः । शि०
 मांसं सुप्रीवसंसर्गेणवनेपि प्राप्तराज्यभोगं । नभुङ्क्ते नकरोति । वन्यं फलादिरूपअन्नं पञ्चमं पूर्वभोज्यापेक्षयापञ्चमं ॥ ४१ ॥
 ति० स्त्रीमनोहरं स्त्रीसंनिधानेमनोहरं । स्त्रीणांमनोहरंवा । श्वसन् दीर्घोच्छ्वासंत्यजन् ॥ ४५ ॥ ती० नमांसंराघवोभुङ्क्तेइत्युक्तशो-
 केनहेतुना समानशोका ॥ ति० नमांसंराघवोभुङ्क्तेइत्युक्तेनरामशोकेन समानशोका । शरत् लुप्तषष्ठीकं । शरदोनिशेव प्रकाशा-
 प्रकाशयुक्तशरन्निशेववर्षशोकवतीबभूव ॥ ४७ ॥ इतिषट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ड. ज. झ. ट. नचैव. २ ख. देविसु. ३ क. रात्रौ. ४ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. यच्चाग्न्यत्स्त्रीमनोहरं.
 च. छ. ज. यद्वाग्न्यत्स्त्रीमनोहरं. ५ क. शोचंस्त्वां. ट. स्मरंस्त्वां. ६ क. ङ. झ. ट. धृतव्रतो. ७ ड. झ. शरन्मुखेनांबुद.
 च. छ. ज. शरन्मुखेनावुदचन्द्रशे. ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

स्ववियोगहेतुकरामशोकातिरेकश्रवणखिन्नयासीतया सत्वरंरामसमानयनंचोदितेनहनुमता सीताशोकासहनेनतांप्रति
तस्याःस्वपृष्ठारोपणेनरामसमीपप्रापणोक्तिः ॥ १ ॥ सीतया हनुमतोऽणुरूपतयास्वप्रापणासंभावनाशङ्कयोपहासे हनुमता
तस्याःप्रत्ययजननाय मेरुतुल्यपरिमाणकपृथुतरशरीरपरिग्रहणम् ॥ २ ॥ सीतयातंप्रति बहुहेतूपन्यासेनतेनसहगमनस्यानौ-
चित्यप्रतिपादनपूर्वकं सत्वरंरामस्यैवसमानयनचोदना ॥ ३ ॥

सीता तद्वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ॥ हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥
अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानर भाषितम् ॥ यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥
ऐश्वर्यं वा सुविस्तीर्णं व्यसने वा सुदारुणे ॥ रज्ज्वेव पुरुषं बद्धा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥
विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां पुवगोत्तम ॥ सौमित्रि मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥
शोकस्यास्य कदा पारं राघवोऽधिगमिष्यति ॥ पुवमानः परिश्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥
राक्षसानां वैधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ॥ लङ्काभुङ्गमूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥
स वाच्यः संत्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते ॥ अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥
वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ पुवङ्गम ॥ रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥
विभीषणेन च आत्रा मम निर्यातनं प्रति ॥ अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥
मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ॥ रावणं मार्गते सङ्ख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥
ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम विभीषणसुता कपे ॥ तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥
[अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान्राक्षसपुङ्गवः । द्युतिमाञ्जशीलवान्वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥
रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् ॥ न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १२ ॥]
असंशयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः ॥ अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १४ ॥
उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंसं कृतज्ञता ॥ विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १५ ॥
चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः ॥ जनस्थाने विना आत्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत् ॥ १६ ॥
न स शक्यस्तुल्यितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः ॥ अहं तस्यै प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १७ ॥
शरजालांशुमाञ्छरः कपे रामदिवाकरः ॥ शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १८ ॥

यच्च नान्यमना इत्यमृतत्वे हेतुः । यच्छोकपरायण इति विषसंसृष्टत्वे ॥ २ ॥ रामवियोगो न स्वबुद्धि-
कृत इत्याह—ऐश्वर्य इति ॥ कृतान्तः दैवं ॥ ३ ॥
विधिः दैवं । असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४—७ ॥
दशमोमासः दशममासान्तः ॥ ८ ॥ निर्यातनं ॥ १५—१६ ॥ तुल्यितुं चालयितुं ॥ १७—

ति० ऐश्वर्यव्यसनेवाविद्यमानपुरुषं रज्ज्वाबद्धेकृतान्तःकालःपरिकर्षति । एतेन रावणविध्वंसोऽवश्यंभविष्येति सूचितं ॥ ३ ॥
ति० कन्या अजातपुरुषसंबन्धा । एतत् विभीषणानुनयनं । इदमेवाग्रे रामश्रुतंविभीषणस्यनिशङ्कपरिग्रहाभिषेकयोर्बाजं ॥ ११ ॥
ति० व्यसनैः व्यसनदातृभीराक्षसैः । तुल्यितुं उपमितुं । तस्यतत्त्वंचममप्रत्यक्षमेवेत्याह—अहंतस्येति । तद्रूपत्वादितिगूढं ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सासीतावचनं. घ. सीतावचनं. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. विषसंपृक्तं. ख.
घ. विषसंसृष्टं. ३ च. छ. ज. शोकस्यच. ४ ड. झ. ट. कथं. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. परिक्रान्तो. ६ क—घ. क्षयं.
७ ड. झ. ट. सुनमथितां. ८ घ. मनः. ९ ड. झ. ज. कन्याकला. १० झ. ममैतदाख्यातं. ११ च. छ. ट. मात्राऽभिहितया
१२ इदंलोकद्वयं ड—ट. पाठेषुदृश्यते. १३ क.—घ. झ. ट. आशंसेयं. १४ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. तस्यानुभावज्ञा.

इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककशिताम् ॥ अश्रुसंपूर्णनयनामुवाच वचनं कपिः ॥ १९ ॥
 कृत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ॥ चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणसंकुलाम् ॥ २० ॥
 अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वैरानने ॥ अस्मादुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ २१ ॥
 त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा संतरिष्यामि सागरम् ॥ शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २२ ॥
 अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि ॥ प्रापयिष्यामि शक्राय हृदयं हुतमिवानलः ॥ २३ ॥
 द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥ २४ ॥
 त्वदर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ॥ पुरन्दरमिवासीनं नाकराजस्य मूर्धनि ॥ २५ ॥
 पृष्ठमारोह मे देवि मा विकङ्कस्व शोभने ॥ योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ २६ ॥
 कथयन्तीव चन्द्रेण सूर्येण च महार्चिषा ॥ मत्पृष्ठमधिरोह्य त्वं तराकाशमहार्णवौ ॥ २७ ॥
 न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयतोङ्गने ॥ अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ २८ ॥
 यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयः ॥ यास्यामि पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विर्हायसम् ॥ २९ ॥
 मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा वचनमद्भुतम् ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥
 हनुमन्दूरमध्वानं कथं मां वोढुमिच्छसि ॥ तदेव खलु ते मन्ये कपित्वं हरियूथप ॥ ३१ ॥
 कथं वाऽल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि ॥ सकाशं मानवेन्द्रस्य भर्तुर्मे पुवर्गर्भम् ॥ ३२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ॥ ३३ ॥
 न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा ॥ तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥ ३४ ॥
 इति संचिन्त्य हनुमांस्तदा पुवर्गसत्तमः ॥ दर्शयामास वैदेह्याः स्वरूपमरिमर्दनः ॥ ३५ ॥
 स तस्मात्पादपाद्रीमानापुत्य पुवर्गर्भम् ॥ ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययकारणात् ॥ ३६ ॥
 मेरुमन्दरसंकाशो बभौ दीप्तानलप्रभः ॥ अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया वानरोत्तमः ॥ ३७ ॥

२४ ॥ नाकराजस्य मूर्धनि । नाकपृष्ठसंज्ञस्य मूर्धनि । नगराजस्येति पाठे मेरोरित्यर्थः ॥ २५ ॥ मा विकङ्कस्व मोपेक्षिष्ठाः ॥ २६ ॥ चन्द्रेण कथयन्तीव चन्द्रेण भाषमाणेव तरेत्यन्वयः ॥ २७—२९ ॥ हर्षविस्मितसर्वाङ्गी हर्षेण पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ३०—३३ ॥ न मे जानाति सत्त्वं वा प्रभावं वासितेक्षणा । तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ॥

इति पाठः । अन्यथा पाठे वक्ष्यमाणेन विरोधः स्यात् ॥ ३४ ॥ स्वरूपं स्वस्य शरीरं ॥ ३५ ॥ एतदेवाह— स तस्मादिति ॥ अयं श्लोको वर्धनार्थं वृक्षादबरोहणं दर्शयति स्म । अनेन सोवतीर्य दुमादिति पूर्वं दुमा- ग्रात्सीतासमीपस्थशाखायामवतरणमुक्तं । अत्र भूमा- विति बोध्यं ॥ ३६ ॥ अग्रतोव्यवतस्थे । संभाषणाय

ति० नगराजस्य श्रेष्ठस्य प्रस्रवणसिरेरित्यर्थः ॥ २५ ॥ ति० कथयन्तीव संगतव्योरामइतिवचनं कथयन्तीव । शशिनारोहिणीवसंग- मिष्यसीत्यन्वयः । एतद्वचनसमकालमेव रामसमीपं प्रापयिष्यामीत्यर्थः । यथातद्वचने न प्रयासः एवमनायासेन लानयामीत्यर्थो वा । स० लवपृष्ठारोहणे किंफलमित्यत आह— कथयन्तीति । लवपृष्ठारोहिणीति रोहिणी अतिसुखात्मकलाञ्छशीरामः । यद्वा शशी- रामः 'नक्षत्राणामहंशशी' इति श्रीभगवदुक्तेः । कथयन्तीव संगमिष्यसि । रामेण संगतव्यमित्यालापनसमय एव संगमिष्यसि । अनेना- तिलखाद्योल्यते ॥ २७ ॥ ती० पादपात् पादपमुलात् । आपुत्य शरीरवर्धनवेगकृतशाखामङ्गध्वनिना राक्षस्योज्ञास्यन्तीति मत्वा [पा०] १ ग.—ट. संपूर्णवदनां. २ ड. झ. ट. श्रुत्वैवच. क. घ. च. छ. ज. अ. श्रुत्वैवतु. ३ ड. च. छ. झ. अ. ट. सराक्षसात्. क. ख. हिराक्षसात्. घ. ज. सरावणात्. ४ घ. हुतहृदयं. ५ क. क्षिप्रं द्रक्ष्यसि. ६ ख. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. नगराजस्य. ७ क. ग. घ. च. छ. ज. अ. ट. पौलोमीवमहेन्द्रेणसूर्येणैवसुवर्चला. ड. झ. कथयन्तीवशशिनोसंगमिष्यसिरो- हिणी. ८ ड.—ट. मधिरोहत्वं. ९ ग. घ. ड. झ. ट. तराकाशमहार्णवं. १० ग. ड.—ट. मसंशयं. ११ ख. घ. विहायसा. १२ घ. सासीतास्मितपूर्वहि. १३ ड. झ. ट. मानेतुं. १४ घ. ड. झ. ट. सीतायास्तुवचः. १५ क. काहूतः.

हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्रो महाबलः ॥ वज्रदंष्ट्रनखो भीमो वैदेहीमिदमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 सपर्वतवनोद्देशं सादृश्याकारतोरणाम् ॥ लङ्कामिमां सनाथां वा नयितुं शक्तिरस्ति मे ॥ ३९ ॥
 तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विकाङ्क्षया ॥ विशोकं कुरु वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् ॥ ४० ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशमुवाच जनकात्मजा ॥ पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ॥ ४१ ॥
 तव सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे ॥ वायोरिव गतिं चापि तेजश्चाग्रेरिवाद्भुतम् ॥ ४२ ॥
 प्राकृतोऽन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति ॥ उदधेरप्रमेयस्य पारं वानरपुङ्गव ॥ ४३ ॥
 जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम ॥ अवश्यं संप्रधार्याशु कार्यसिद्धिर्महात्मनः ॥ ४४ ॥
 अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मम गन्तुं त्वयाऽनघ ॥ वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मोहयेत्तव ॥ ४५ ॥
 अहमाकाशमपन्ना ह्युपर्युपरि सागरम् ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्द्राङ्गेन गच्छतः ॥ ४६ ॥
 पतिता सागरे चाहं तिमिनःकृष्णकुले ॥ भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥ ४७ ॥
 न च शक्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन ॥ कलत्रवति संदेहस्त्वय्यपि स्यादसंशयः ॥ ४८ ॥
 ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः ॥ अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४९ ॥
 तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः ॥ भवेत्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ५० ॥
 सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः ॥ कथं शक्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥ ५१ ॥
 युध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तैः क्रूरकर्मभिः ॥ प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५२ ॥
 अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च ॥ कथंचित्सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५३ ॥
 अथवा युध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते ॥ पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५४ ॥
 मां वा हरेयुस्त्वद्भस्त्रादिशसेयुरथापि वा ॥ अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५५ ॥
 अहं वाऽपि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता ॥ त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५५ ॥
 कामं त्वमसि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् ॥ राघवस्य यशो हीयेच्चया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५७ ॥
 अथवाऽऽदाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् ॥ यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवौ ॥
 औरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ॥ ५८ ॥

वृक्षमूलगतो बभूवेत्यर्थः ॥ ३७—३९ ॥ अवस्थाप्यतां निश्चलीक्रियतां । विकाङ्क्षया उपेक्षया ॥ ४०—४३ ॥ संप्रधार्या विचारणीया ॥ ४४ ॥ स्वप्रापणे प्रधानं दोषं हृदि कृत्वा आपाततो दोषमाह—अयुक्तमिति ॥ ४५ ॥ उपर्युपरि सागरमिति । “ उपर्यध्यधस-स्सामीप्ये ” इति द्विवचनं । ‘धिगुपर्यादिषु’ इति द्वितीया ॥ ४६ ॥ यादसां जलजन्तूनां ॥ ४७ ॥ कलत्रवति रक्ष्यवति त्वयि संदेहः स्यात् । मयि

रक्षयायां त्वयि विपत्संदेहः स्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एतदेव प्रपञ्चयति—ह्रियमाणामित्यादिना ॥ ४९ ॥ त्वं तैः परिवृतो भवेः । कलत्रवान् रक्ष्यवान् । त्वं संशयं प्राप्तश्च भवेरिति योजना ॥ ५० ॥ संयातुं सम्यग्योद्धुं ॥ ५१ ॥ पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयति—युध्यमानस्येत्यादिना ॥ ५२ ॥ सांपराये युद्धे ॥ ५३ ॥ विमुखस्य युद्धपरवशस्येत्यर्थः ॥ ५४—५७ ॥ संवृते गूढ-

ऽन्यत्रापद्यतवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ति० कलत्रवति स्त्रियासहगन्तरि । संदेहः राक्षसानामितिशेषः । स० कलत्रवति मद्गुणकल-

[पा०] १ क.—ट. दृष्ट्वाचलसंकाशं. २ ड.—झ. ट. गतिश्चापि. ३ ड. झ. सिद्धिरिवात्मनः. क. च. छ. ज. सिद्धि-रिहात्मनः. ४ ग. ड.—ट. मयागन्तुं. ५ ग. ड.—ट. त्वयासह. ६ क. ग. ड.—ट. मासक्ता. ७ ड.—ट. द्यूयोवेगेन. ८ च. छ. ज. नाहंशक्ये. ९ क. संयोद्धुं. १० क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. रक्षोभिस्ततस्तैः. घ. रक्षोभिस्समस्तैः. ११ ग. च. छ. नयेयुः. १२ क. ख. ग. ड.—ट. राघवः. १३ क. प्रयत्नस्तुमदर्थाय.

त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥ ५९ ॥

मयि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः ॥ भ्रातृणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥ ६० ॥

तौ निराशौ मदर्थं तु शोकसंतापकश्चितौ ॥ सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ६१ ॥

भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर ॥ न स्पृशामि शरीरं तु पुंसो वानरपुङ्गव ॥ ६२ ॥

यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य बलाद्भता ॥ अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती ॥ ६३ ॥

यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सैवान्धवम् ॥ मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६४ ॥

श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः ॥

न देवगन्धर्वभुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६५ ॥

समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् ॥

सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६६ ॥

सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् ॥

सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शराचिपम् ॥ ६७ ॥

स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय ॥

चिराय रामं प्रति शोककश्चितां कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम् ॥ ६८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

प्रदेशे ॥ ५८—५९ ॥ तवराजकुलस्य सुग्रीवराजकुल-

स्य ॥ ६०—६२ ॥ अनीशा स्वयं किञ्चित्कर्तुमसमर्था ।

विनाथा विगतस्वामिका । विवशा विचेष्टा ॥ ६३—

६४ ॥ प्रथमहिशब्दो गुणप्रसिद्धौ । द्वितीयो निस्स-

मत्वप्रसिद्धौ ॥ ६५—६७ ॥ हर्षितां हर्षमासादितां ।

उत्तरोत्तरहर्षवतीमित्यर्थः । अनया भक्तिकया उपा-
यान्तरं स्वरूपविरुद्धं भगवत्प्राप्तौ स एवोपाय इति
दर्शितः ॥ ६८ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्ड-
व्याख्याने सप्तत्रिंशस्सर्गः ॥ ३७ ॥

त्रवतिरामे । लयि लद्विषये । असंशयं यथा तथा संदेहः परपुरुषेण सहैकाऽऽयातेति संदेहः ॥ ४८ ॥ ती० ननुरावणाङ्गसंस्पर्शः
कथं स्यादित्यत आह—भर्तुरिति । यस्मात्कारणात् भर्तुर्भक्तिपुरस्कृत्य भर्तुर्भक्त्या लक्ष्मणः प्रस्थापितः । तस्माद्रावणस्य गात्रसंस्पर्श-
बलाद्भतेति संबन्धः । हासीते लक्ष्मणेति मारीचवाक्यं श्रुत्वा रामानर्थं शङ्कया भर्तुर्भक्त्या लक्ष्मणप्रस्थापनात्प्राप्तोऽयमनर्थो कामकृत इति-
भावः । अनीशा स्वयं किञ्चित्कर्तुमशक्नुवती । विवशा विचेष्टा । विनाथा विगतस्वामिका असंनिहितनाथेत्यर्थः ॥ ६२—६३ ॥
ति० तत्तस्य सदृशं स्वमहिम्नासगणेशं हुत्वा मन्त्रयन् । सगणरावणवधार्थमेवावतारात् तस्य चमद्भमनेऽसंभवात् । एवं च स्वकार्या-
निष्पत्त्या गतायामपि कुष्ठेदिति गूढं ॥ ६४ ॥ ति० तादृशबलं च तस्य मया सुविदितमित्याह—श्रुताश्चेति । विश्वामित्रयज्ञादौ कृताः
वालिवधाद्यश्च श्रुताः । अन्ये दृष्टाः ॥ स० रणावमर्दिनः रणे वैर्यवमर्दी । रणे अवन्तिरक्षयन्ति आगच्छन्ति स्थानेति वा रणावाः ।
तान्मर्दीति वा ॥ ६५ ॥ स० वासवतुल्यविक्रमं वासवोपितुल्यविक्रमः योग्यतानुसारिपराक्रमो येन स तथा । इतरोर्थः स्फुटः
॥ ६६ ॥ स० सयूथपं ससुग्रीवं । कपिश्रेष्ठ वानरवीरेति प्रलापकालाद्विस्तृतिः । यद्वा रामं प्रति शोककश्चितां नरवीरेण रामेण ह-
र्षितां कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ६८ ॥ इति सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ ड.—ट. राघवस्यामितौजसः. २ क.—घ. ज.—ट. भर्तुर्भक्ति. ३ ड. झ. ट. नाहं स्पृष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं
वानरोत्तम. च. छ. ज. ञ. मया पुनः पुमानन्योन्युक्तः स्पृष्टुमात्मना. ४ ग.—ट. गताबलात्. ५ क. ख. घ.—ट. सराक्षसं.
६ ड. झ. ट. प्रियं. ७ क.—ज. ट. वानरवीर.

अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

हनुमता रामप्रत्यायनायाभिज्ञानंयाचितयासीतया तंप्रति काकासुरवृत्तान्तस्याभिज्ञानत्वेननिवेदनचोदना ॥ १ ॥ तथा हनुमन्तप्रति रामलक्ष्मणयोः क्रमेणाभिवादनकुशलप्रश्ननिवेदनचोदनपूर्वकं मासद्वयस्यसंकेतसमयावशिष्टत्वेन्येकमासपर्यन्तमेव स्वेनप्राणधारणप्रतिज्ञानेनसहाभिज्ञानान्तरत्वेनतस्मिन्स्वच्छूडामणिदानम् ॥ २ ॥

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः ॥ सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥
युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ॥ सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥ २ ॥
स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम् ॥ मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते ॥ रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि ॥ ४ ॥
एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ॥ का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥
श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः ॥ चेष्टितं यच्चया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥ ६ ॥
कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया ॥ स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ॥ ७ ॥
लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाहुस्तरत्वान्महोदधेः ॥ सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समुदीरितम् ॥ ८ ॥
इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुवन्धुना ॥ गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९ ॥
यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ॥ अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि तत् ॥ १० ॥
एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् ॥ शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा तेन वाक्येन हर्षितः वाक्यमुवाच ॥ १ ॥
युक्तरूपं युक्तरमित्यर्थः । प्रशंसायां रूपम् । प्राश-
स्त्यंचात्र प्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यं । स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः ।
साध्वीनां पतिव्रतानां । विनयस्य वृत्तस्य ॥ २ ॥
विस्तीर्णं मामधिष्ठाय शतयोजनमायतं सागरं
व्यतिवर्तितुं तर्तुं । स्त्रीत्वं न समर्थं हि । स्त्री न
समर्थेत्यर्थः । यद्वा सागरस्य शतयोजनं आयतं
विस्तीर्णं च मामधिष्ठायपि स्त्रीत्वं व्यतिवर्तितुं अप-
गन्तुं । न समर्थं हि । सागरस्य शतयोजनं यावत्ता-
वदायतं तथा विस्तीर्णं च मामधितिष्ठन्त्या अपि तव
स्त्रीत्वं भीरुत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३—५ ॥ त्वया
चेष्टितं उद्धन्धनादिकं । भाषितं रावणं णीकृत्य

फणितं । मम प्रत्युत्तरत्वेन कथितं च ॥ ६ ॥ बहुभिः
कारणैः बहुभिरुपायैः । स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहशिथि-
लमनसा ॥ ७ ॥ लङ्कायाइति दुष्प्रवेशलङ्काप्रवेशे
दुस्तरसागरतरणे च मम शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुमेव-
मुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ रघुवन्धुना रघुवंश्येन ।
“सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनास्समाः” इत्य-
मरः । रघुवंश्यानां बन्धुना तत्कीर्तिसंपादकेनेत्यर्थः ।
समानेतुं संगमयितुं । इच्छामि ऐच्छं ॥ ९—१० ॥
बाष्पप्रग्रथिताक्षरं बाष्पेण विप्रिताक्षरं । एकान्तवृ-
त्तान्तस्मरणाद्वाष्पः ॥ ११ ॥ इदमित्यादिश्लोकद्वय-
मेकान्वयं ॥ चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटप्रत्यन्तपर्वते ।
मन्दाकिन्या अदूरे सिद्धैराश्रिते प्राज्यमूलफलोदके

ती० यद्वा स्त्रीलमित्यत्र स्त्रीइतिच्छेदः । समर्थमिति लिङ्गव्यत्ययार्थः । स्त्रीभूता त्वं सागरं व्यतिवर्तितुं न समर्थासीत्यर्थः ।
स्त्रीणांभीरुस्वभावत्वात्तत्तुभूषणमेवेतिभावः । सागरस्यनिवर्तितुमितिपाठे सागरस्ययादृक्छतयोजनंतावदायतंविस्तीर्णमपिमामधि-
ष्ठायनिवर्तयितुं उपगन्तुं स्त्री त्वं न समर्थं न समर्थेतियोजना ॥ ३ ॥ ति० ईदृशंवचनं त्वयासहनयास्यामीत्येतद्वचनंत्वद्भिन्नार्थ-
इश्यामापदिईदृशंवचनंकाब्रूयात् ॥ ५ ॥ ति० चेष्टितं व्यापारः विलापादिरूपः । कारणैर्बहुभिरुपपन्नयत्त्वयाममाग्रतोभाषितं तत्
रामाग्रेउच्यमान्गुणकेनमयाईरितं । काकुत्स्थोनिरवशेषतःश्रोष्यतइत्यन्वयइतिकतकः ॥ ६—७ ॥ स० श्रेष्ठं स्मृतिरामस्यसं-
देहनिवर्तकत्वात् ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड.—ट. तोषितः. २ घ. स्त्रीस्वभावानां. ३ ड. झ. ट. स्त्रीत्वान्नलंसमर्थासि. ४ क.—ट. संसर्गमिति.
५ ड.—ट. भाषितंचममाग्रतः. ६ ड. झ. ट. रघुनन्दिना. ७ च. छ. ज. ब. साकं. ८ क. ग. घ. च. छ. तदा. ड.
ज.—ट. पदे.

तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके ॥ तस्मिन्निर्वाश्रमे देशे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः ॥ १३ ॥
 तस्योपवनपण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु ॥ विहृत्य सलिलं क्लिन्ना तवाङ्गे समुपाविशम् ॥ १४ ॥
 ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् ॥ तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५ ॥
 दारयन्स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते ॥ न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६ ॥
 उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणि ॥ स्वस्थमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७ ॥
 त्वयापहसिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा ॥ भक्षगृध्रेण काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८ ॥
 आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् ॥ क्रुध्यन्ती च ग्रहृष्टेन त्वयाऽहं परिसान्त्विता ॥ १९ ॥
 बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती ॥ लक्षिताहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥ २० ॥
 परिश्रमात्प्रसुप्ता च राघवाङ्गेऽप्यहं चिरम् ॥ पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्गे भरताग्रजः ॥
 स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥ २१ ॥

ततः सुप्तप्रबुद्धां मां रामस्याङ्गात्समुत्थिताम् ॥ वायसः सहसाऽऽगम्य विद्वेददार स्तनान्तरे ॥ २२ ॥
 पुनः पुनरथोत्पत्य विद्वेददार स मां भृशम् ॥ ततः समुक्षितो रामो मुक्तैः शोणितविन्दुभिः ॥ २३ ॥
 वायसेन ततस्तेन बलवत्किञ्चिद्विमानया ॥ स मया बोधितः श्रीमान्सुखसुप्तः परन्तपः ॥ २४ ॥

तस्मिन्देशे तापसाश्रमवासिन्याः तापसाश्रमे वसन्त्या मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूयादिति योजना ॥ १२—१३ ॥ रामाय सीतया वक्तव्यं वचनं हनुमन्तं प्रत्युच्यते—तस्येत्यादि ॥ १४ ॥ मांससमायुक्तः मांसप्रतिलुब्धः । “आयुक्तकुशलाभ्यां च—” इत्यत्र आयुक्तशब्दस्य तात्पर्यपरतया व्याख्यानात् । लोष्टं मृत्पिण्डं । पर्यतुण्डयत् पर्यखण्डयत् । स्तनान्तर इति शेषः । “तुडि तोडने” इत्ययं धातुश्रौरादिकः ॥ १५ ॥ परिलीयते अन्तर्हितो भवति स्म । बलिभोजनः काकः ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां काकोत्सारणार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ भक्षगृध्रेण भक्षलोलुपेन । दारिता विदारिता । त्वामुपागता

पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थमङ्गादुत्थानमनुधावनं च कृतं देव्येत्यवगम्यते ॥ १८—१९ ॥ बाष्पेति रामाङ्गे केवलं स्थितास्मि । तदा काको मां किञ्चिददारयत् । तं दृष्ट्वा तत्पलायनार्थं स्वयमायासं कुर्वन्ती तदशक्त्या रुदन्ती मां रामः परिहासपूर्वकं सान्त्वितवानित्यर्थः । अनेन स्वरक्षणे स्वयं प्रवृत्तश्चेदीश्वर उपेक्षते स्वयमप्रवृत्तौ स रक्षतीति द्योतितम् ॥ २०—२३ ॥ सः निखिललोकविदितनिरतिशयसौन्दर्यप्रसिद्धः । मया बोधितः । मयैवाहं हता स्वापकालिकश्रीविशेषाननुभवात् । लोके कश्चित्संचारदशायां सुन्दर इव भाति शयने दुर्लक्षणादिभिर्दोषाद्विद्यन्ते न तथायं । श्रीमान् स्वापकालिकश्रीरुच्यते । सुख-

ती० तवाङ्गेसमुपाविशमिति । ननु हनुमन्तमुद्दिश्याभिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्तादेवीरामसंबोध्य किमर्थं कथयतीति चेत् सत्यं । मह्यमभिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्तात्वामेवाभिमुखीकृत्य एवमुत्तरं प्रादादिति हनुमतारामायवाचयितुमिति न दोषः ॥ १४ ॥ ति० सः लदनुभवसिद्धः । समायुक्तः विकाराभियुक्तः सन् पर्यतुण्डयत् । स्तनान्तर इति शेषः । यद्वा मांससमायुक्तः मांसच्छायुक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० तत्रैव परिलीयते वार्यमाणोपि न देशान्तरं गच्छति स्म । न च मांसात् मांसविदारणात् । भक्षार्थी उपारमत् । यद्यर्थं वस्तुतो न मांसार्थात्युच्यते तदेतदर्थं योज्यं । सवायसः मांसात् भक्षार्थीव । इवाध्याहारः । त्यक्लोपेपञ्चमी । मांसमुपगृह्य भक्षार्थीव । यद्वा मांसभोजने भक्षार्थीव पुनः पुनर्विलेखनाच्च विरराम ॥ १६ ॥ ति० त्वयि स्वपति मयि जाग्रत्यामित्यर्थः । सुप्तप्रबुद्धां राघवाङ्गे सुप्ता ततः प्रबुद्धां । अतएव राघवाङ्गादुत्थितां । वायसः पुनरागम्य स्तनान्तरे विरराद व्यलिखत् ॥ २२ ॥

[पा०] १ क. ड. झ. ट. सिद्धाश्रिते. २ ड. झ. ट. मन्दाकिन्या विद्वरतः. क. च. छ. ज. मन्दाकिन्यास्त्वदूरतः. ३ झ. खण्डेषु. ४ क. ग. ड. झ. सलिले क्लिन्नो ममाङ्गे समुपाविशः. ५ ख. ड. च. ज.—ट. पक्षिणे. ६ ड. झ. ज. ट. संस्थमाने. ७ क. ग.—ट. त्वया विहसिता. ८ ड. ज. झ. ट. ततः श्रान्ताऽहमुत्सङ्गमासीनस्य तवाविशं. ९ ड. झ. परिश्रान्ताच्च सुप्ताहे. १० क. ग. ड.—ट. राघवाङ्गेऽस्म्यहं. ११ ग. च. छ. ज. समुपागम्य. १२ क. विररादस्तनौ भृशं. झ. विररादस्तनान्तरे. १३ क. च. छ. मया प्रबोधितः.

स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुनां स्तनयोस्तदा ॥ आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन्वाक्यमभाषत ॥ २५ ॥
 केन ते नागनासोरु विश्तं वै स्तनान्तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २६ ॥
 वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समुदैक्षत ॥ नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २७ ॥
 पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ २८ ॥
 ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे कृतवान्कूरां मतिं मतिमतां वरः ॥ २९ ॥
 स दर्भं संस्तराद्ब्रह्म ब्रह्मेणास्त्रेण योजयत् ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥ ३० ॥
 स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तं वायसं दर्भः सोम्बरेऽनुजगाम ह ॥ ३१ ॥
 अनुसृतस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् ॥ लोककाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३२ ॥
 स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च सैमहर्षिभिः ॥ त्रील्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३३ ॥

सुप्तः तत्त्वानुगुणैव हि सुप्तिरपि । परन्तपः शयनमेव सकलशत्रुनिवर्तनक्षममित्यर्थः । सुप्तः श्रीमान् । लोके स्थानगमनशयनादिदशायां रूपवानिवलक्ष्यतेकश्चित् । संशयने प्रकाशितप्रच्छन्नदोषतयाजुगुप्सितोभवति । अयं तु शयनावस्थायामेवनीराजनाकर्तव्या दृष्टिदोषपरिहारायेत्येवंस्थितः ॥ २४ ॥ वितुनां दारितां ॥ २५ ॥ पञ्चवक्त्रेण व्यात्तमुखेन । “ पचि विस्तारे ” इत्यस्मात्पचाद्यच् । कार्यातिशयद्योतनार्थं वा पञ्चसङ्ख्याकवक्त्रत्वोक्तिः । नागनासोरु नागहस्तोरु । कुपितपञ्चवक्त्रक्रीडासमं तवस्तनविदारणमिति भावः ॥ २६—२७ ॥ ननु वायसमात्रे किमर्थमखं मुक्तमित्याशङ्क्याह—पुत्रः किलेति ॥ इदं रक्षणानन्तरं तेनैवोक्तमिति ज्ञेयं । किलेति प्रसिद्धौ । इन्द्रपुत्रत्वेन प्रसिद्धो जयन्त एव वायसरूपेणागत इत्याहुः । वायसरूपोन्यः पुत्र इत्यप्याहुः ॥ २८—२९ ॥ संस्तरात् आस्तरणात् । गृह्य गृहीत्वा । अस्त्रेण अस्त्रमस्त्रेण । योजयत् अयोजयत् । अभिमन्त्रितवानित्यर्थः । द्विजं काकं ॥ ३०—३१ ॥ अनुसृतः अनुसृतः । विविधां गतिं विविधं स्थानं । लोककामः लोकयितृकामः । रक्षकापेक्षीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भगवत्यतिरिक्ता बान्धवाभासा न रक्षका इत्याह—स पित्रेति । सः पुरुषकारभूतायामपि कृतापराधः । सः आर्द्रापराधः । पित्रा च परित्यक्तः अस्त्रक्षतिभी-

ततया प्रथमं पितरं रक्षकं गतः तेन त्रैलोक्याधिपतिना चत्यक्तः । “ इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायकोवा ” इति तस्यासमर्थत्वोक्तेः । परित्यक्तः त्यागोपि नापाततः बुद्धिपूर्वं त्यक्तः । “ त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ” इति न्यायात् । यद्वापरित्यक्तः भार्यापुत्रादिभिस्सह त्यक्तः । चकारेण माता समुच्चीयते । न केवलं हितपरेण पित्रा प्रियपरयामात्रा च परित्यक्तः । “ सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं विधास्यति ” इति स्वरक्षकभूतायामपि सापराधत्वादिति भावः । पित्रपेक्षया मातुर्वात्सल्यातिशयात्तामेव प्रथमं गच्छति स्म ततः पितरं । पित्रा त्यागवचनान्मात्रा त्यागः सिद्ध एवेति चकारेण सूचितम् । पितृभ्यां त्यागोपि बान्धवा न त्यज्यन्ति । किं पितरौ सर्वथा त्यक्ष्यत इति तैरपि त्यक्त इत्याह—सुरैश्च । “ कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ” इति रामनयने रक्ते तेपि विभ्यति हि । एवं पूर्वसजातीयैस्त्यक्तत्वेपि परिगृहीतपक्षिरूपसजातीयैः किं त्यक्त इत्यपेक्षायां तथेत्याह—चकारेण । “ पक्षिणोपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनं ” इति पक्षिणामपि शरण्यत्वात् । स्वनायकगरुडस्वामित्वाच्च पक्षिमिरपि परित्यक्तः । स महर्षिभिः । पित्रादिबन्धूनामरक्षकत्वेपि आनृशंस्यप्रधाना महर्षयो रक्षिष्यन्तीति गतः । तैरपि प्रकामं दूरदर्शिभिः परित्यक्तः ।

ति० तदा स्तनयोर्वितुनां मां दृष्ट्वा क्रुद्धः । अनेन पूर्वपर्यायेकेवलं रामः काकचेष्टाबुद्ध्या परिहासमेव कृतवानिति सूचितं ॥ २५ ॥

ति० शकपुत्रः जयन्तः । स तु वायसः । वायसरूपधारीत्यर्थः । धरान्तरगतः भूमिविलंप्राप्तः । शीघ्रगतौ पवनस्य समः । धरान्तरचारिल्लु पवनादस्य विशेषः । नहिवायुस्तत्संचारीतिकतकः । ननु सावधानजनशरीरस्य काकर्तुं कविदारणलोकेन दृष्टमिति कोऽयमिदंशः काक इति हनुमतः शङ्कां दूरीकुर्वती आह—पुत्र इति । शकस्य पुत्रः । एतेन रामपराक्रमपरीक्षार्थं शकप्रेरणयैवायमागत

[पा०] १ क.—ट. समवैक्षत. २ झ. दर्भसंस्तरात्. ३ ग. ड. झ. ट. ब्रह्मणोस्त्रेण. ४ क. ड.—ट. प्राणकामः. ५ ड. झ. ट. सर्वैश्च. ६ ड. झ. ट. परमर्षिभिः.

स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४ ॥
 न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ॥ ३५ ॥
 परिखूनं विषण्णं च स तमायान्तमब्रवीत् ॥ मोक्षं कर्तुं न शक्यं तु ब्रह्ममस्त्रं तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥
 हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोब्रवीत् ॥ ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स स दक्षिणम् ॥
 दत्त्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३७ ॥
 स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८ ॥
 मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ॥ कसाद्यो मां हरच्चतः क्षमसे तं महीपते ॥ ३९ ॥
 स कुरुष्व महोत्साहः कृपां मयि नरर्षभ ॥ त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते ॥ ४० ॥

आनुशंस्यविषयव्यवस्थास्तीति तैस्त्यक्त इत्यर्थः । एतदङ्गीकारे वयमपि संसर्गदोषेण नश्येम । अस्मा-
 भिस्यागेऽनन्यगतिकत्वाद्गाम एनं स्वीकरिष्यतीति तैस्त्यक्तः महर्षिभिः “ यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं
 विद्यादन्यरेतसं ” इति विष्णुद्वेषेण चण्डालत्वात् । “ चण्डालः पक्षिणां काकः ” इत्युक्तेश्च । चण्डालो
 नास्मद्वाटमागच्छेदिति त्यक्तः । एवं रक्षकान्तरादर्श-
 नात् “ नष्टगजो घटमप्यन्वेषते ” इति न्यायेन
 स्वैरविवृतद्वारान्सर्वान्गृहान्गत इत्याह—त्रील्लोका-
 न्संपरिक्रम्य परिक्रम्य एतदेव नवकृत्यो गतः । संप-
 रिक्रम्य गृहस्थैरविज्ञाततया क्वाटमूलेषु लीनश्चेत्यर्थः ।
 अपि कदाचिक्वपैषामुत्पद्येतेति मत्वा पुनःपुनर्गत
 इत्यर्थः । अमुं निष्कास्य क्वाटवन्धनं सर्वैः कृतमि-
 त्यर्थः । ततः किं कृतमित्यत्राह—तमेव शरणं गतः ।
 रक्षकत्वेन प्राप्तापेक्षया हिंसकत्वेन स्थितस्य मुखमेव
 शीतलमित्यवस्थितः । अतस्तमेव शरणं गतः ।
 “ यदिवारावणस्त्वयं ” इत्येवं स्थितो हि रामः तमेव
 सर्वलोकशरण्यमेव । तमेव दोषो यद्यपि न त्यजे-
 यमिति स्थितं । शरणं गतः निवासं गतः । न तूपा-
 यतया गतः । “ निवासवृक्षः साधूनां ” इत्युक्तेः
 ॥ ३३ ॥ स तमिति ॥ सः रक्षणैकस्वभावः । तं

प्रातिकूल्यैकनिरतं भूमौ निपतितं देवजातितया
 भूमिमस्पृशन्तमपि भूमौ पतितं । भूमौ दुष्पुत्रं पितरि
 शिक्षमाणे स यथा मातुः पादयोः पतति तथापतत् ।
 शरण्यः सर्वावस्थास्वपि शरणवरणार्हः । शरणागतं
 अनन्यगतिकतया स्वमुपागतं । वधार्हमपि रामसि-
 द्धान्तेनापि वधार्हः । काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत्
 कुलोचितस्वभावेन रक्षितवान् । कृपया अस्मदाद्या-
 रब्धं कार्यं प्रबलकर्मणा न समाप्यते । तथा तेनार-
 ब्धमपि कृपया न पूर्यत इति भावः ॥ ३४—३५ ॥
 परिखूनं परितप्तं । तदुच्यतामित्यनन्तरं । “ हिनस्तु
 दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोब्रवीत् ” इत्यर्थमनुस-
 न्धेयम् ॥ ३६—३७ ॥ दशरथाय स्वलोकस्थतया
 पूर्वमेव मित्रभूताय ॥ ३८ ॥ समुदीरितं प्रसुक्तं ।
 हरत् अहरत् ॥ ३९ ॥ सः परदुःखं दृष्ट्वा न सहामहे
 इत्युक्तवान् । त्वं महोत्साहः एतदनुष्ठानपर्यन्तं कुर्वन्
 मयि अत्यन्तदुःखितायां कृपां परदुःखासहिष्णुत्वं ।
 प्रकाशयितुमर्हसि । नरोत्तम एवंनकरोषिचेत्तव
 नरोत्तमत्वस्यहानिरेवस्यात् । तस्मादेतद्वचनमनुष्ठान-
 पर्यन्तंकृत्वा मां जीवयित्वा तवनरोत्तमत्वं परिपाल-
 येतिभावः । अनाथाइव अनाथेव । आर्षो गुणाभावः ।
 आनुशंस्यं परो धर्मः । नावारोपणानन्तरं वेतनाभ्य-

इतिध्वनितं । वायसः तदन्तर्गतः ॥ २८ ॥ ति० दर्भसंस्तरात् । एकमितिशेषः ॥ ३० ॥ स० ब्रह्ममस्त्रं दर्भान्तर्गमितं ।
 तदुच्यतां एतेनवध्यमुच्यतां भार्गववदितिभावः । रामानु० तदुच्यतामितिप्रश्नानन्तरं हिनस्तिस्मसदक्षिणमितिवचनादस्त्र-
 लक्ष्यत्वेनदक्षिणाक्षिप्रदानपरंप्रतिवचनकाकेनकृतमित्यवगम्यते ॥ ३६ ॥ ति० सः दक्षिणाक्षि अस्यसंहार्यंभवत्वित्युक्तः ।
 परिरक्षितः परिरक्षितवान् । आत्मानमितिशेषः । स० प्राणेभ्यः प्राणार्थं दत्त्वास्थितः । परिरक्षितः रामेणेतिशेषः ॥ ३७ ॥
 ती० एवंहनुमतेरामैकसंवेद्यमभिज्ञानमभिधायदुःखावेशाद्राममेवबुद्धिस्थंसंबोध्यसोपालंभंप्रार्थयते—मत्कृतइत्यादिनासार्ध-
 चतुष्टयेन । ति० कसात्क्षमसेइत्यवान्तरवाक्यान्तेइत्युक्तवतीतिब्रूहीतिवाक्यशेषोदृष्टव्यइतिकतकः ॥ ३९ ॥ शि० अनाथा-

[पा०] १ क. ग. ड.—ट. विवर्णच. २ झ. ट. पतमानंतमब्रवीत्. ३ घ. च.—ज. मोघमस्त्रं. ४ घ. च.—ज.
 ब्राह्मकर्तुं. ५ ख. काकमात्रेद्ब्रह्मास्त्रं. झ. ट. काकमात्रेऽपि. ६ ड. झ. ज. माऽहरत्त्वत्तः. ७ क. त्वंकुरुष्व. ८ ग. ड. झ.
 ज. ट. महोत्साहां. ९ ख. घ. च. अनाथेवहि.

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥ ४१ ॥

जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ॥ अपारपारमक्षोभ्यं गाम्भीर्यात्सागरोपमम् ॥

भर्तारं संसमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥ ४२ ॥

एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सैत्यवान्बलवानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ ४३ ॥

न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमाधितुम् ॥ ४४ ॥

तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४५ ॥

आतुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः ॥ ४६ ॥

यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४७ ॥

ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ ४८ ॥

वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् ॥ अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ४९ ॥

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि संत्येन मे शपे ॥ रामे दुःखाभिपन्ने च लक्ष्मणः परितप्यते ॥ ५० ॥

यथैव त्वत्संश्लेषदशायां तवात्यन्ताभिमतो धर्मः क इति मया पृष्ठे परदुःखं चेत्तदसहिष्णुत्वमेव परमो धर्म इति ममाभिमतं तथैवमस्त्वभाव इतित्वयारहस्योद्भेदनं कृतं । त्वत्तएव न तु दूतमुखेन मया श्रुतः । इदं श्रवणमात्रपर्यवसायिजातं न त्वनुष्ठानपर्यवसायीति रामं पृच्छेति भावः । एवं पृच्छन्त्याः सीतायाः प्रत्युत्तरं दिशतोरामस्य च कोभिप्राय इति चेदुच्यते । एतस्य संश्लेषस्य विच्छेदो भवति चेत् किं करिष्यामीति कातरतया पृष्ठवती । सोऽपि मद्विरहक्लेशेन काम्यन्तीं त्वां न कदाचिदपि पश्येयमित्युक्तवान् । अयमर्थोऽप्यरण्यकाण्डे अप्यहं जीवितं जह्यामिति श्लोकप्रघट्टिकादौ दर्शितः ॥ ४०—४१ ॥ अपारपारं दुरधिगमपारं असीममित्यर्थः । दुरधिगमगुणसीममित्यर्थो वा ॥ ४२—४३ ॥ प्रतिसमाधितुं प्रतिबद्धं ॥ ४४ ॥ संभ्रमः भाववृत्तिः ॥ ४५—४६ ॥ उपेक्षतः उपेक्षेते । यदि तौ संगतावितिशेषः ॥ ४७ ॥ समर्थौ विरोधिर्वर्गमुन्मूल्य मद्रक्षणा नुगुणशक्तिमन्तौ । पर-

न्तपौ इतः पूर्वप्रतिपक्षनिर्दहनं कुर्वन्तौ । एवंभूतावपि तौ मां प्राणपर्यन्तं रक्षणप्रवृत्त्यर्हदं प्राप्तं मां नावेक्षेते इति यत् न कटाक्षयत इति यत् अस्य निमित्तं तयोर्वा मयि वा किञ्चिद्भवितुमर्हति । तत्र तद्विषये तादृशनिमित्तप्रसक्तिर्नास्ति सामर्थ्यपरन्तपत्वादिदर्शनात् । परिशेषान्ममैव पापं अस्य निमित्तं भवितुमर्हति । यद्वा ममैव “ द्विषन्तः पापकृत्यां ” इत्युक्तरीत्या अन्यतो नागतमित्यर्थः । किञ्चित् न हि वयं सर्वज्ञाः अस्माभिरज्ञातं किञ्चिद्भवितुमर्हति । महत् प्रारब्धफलतयाऽनुभवं विना दुष्परिहरं । अस्ति न संशयः । कार्ये सति कारणे किमस्ति संदेहः । यद्वा किञ्चिदनिर्वचनीयं । महदुष्कृतमस्तीत्यनेन “ किं त्वामन्यत वैदेहः ” इत्यादिनोक्तो भगवदपचारः । उक्तं हि “ कीदृशं तु मया पापं पुरा देहान्तरे कृतं ” इति । देहान्तरे बालशरीरे ॥ ४८ ॥ साश्रु यथा तथा भाषितं उक्तं ॥ ४९ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन विमुखः विषयान्तरपराङ्मुखः ।

इदं दृश्यते ममतनुरितिशेषः ॥ ४० ॥ शि० ननु तवरक्षणे ममन किञ्चित्प्रयोजनमित्यत आह—आनृशंस्यमिति । आनृशंस्यं निर्हेतुककृपा परोधर्मः इति त्वत्तएवमया श्रुतं । एतेन प्रयोजनाभावेऽपि स्वकृपया पालयेतिसूचितं ॥ ४१ ॥ रामानु० अपारपारं “ पार कर्मसमाप्तौ ” इति धातोर्निष्पन्नत्वाद्त्रपारशब्देन कर्मसमाप्तिरुच्यते । अपाराः पाराः कर्मसमाप्तयो यस्य सतथोक्तः । निरवधिकापदानित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ति० प्रतिसमीहितुं प्रतिभटतया स्थित्वानिरोद्धमित्यर्थः । प्रतिसमाधितुमिति पाठान्तरं । तत्रार्थलंकारणं ॥ ४४ ॥ ति० ममसंभ्रम इति पाठे ममप्राप्तये संभ्रम इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. श्रुतं. २ घ. सागरान्तायाः. ३ ड. झ. ट. बलवान्सत्ववानपि. ख. ग. घ. च. छ. ज. व. सत्ववान्. ४ ट. मोचयसि. ५ ड. झ. ट. प्रतिसमीहितुं. ६ ड. च. ज. झ. ट. वाय्विन्द्र. ७ ग. मन्येमहदस्ति. ८ क. यन्मामुपेक्षेतां. ग. यन्मानावेक्षेतां. ९ ख. तदाऽब्रवीत्. १० क. ख. घ. ड. च. ज. —ट. सत्येनते. ११ क. ड. झ. व. ट. दुःखाभिपन्नेतु. ग. घ. दुःखाभिभूतेच.

कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानां द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते ॥ ५१ ॥
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ त्वदर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ ५२ ॥
 हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवस्त्वां विशालाक्षि नैष्यति स्वां पुरीं प्रति ॥ ५३ ॥
 ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ सुग्रीवो वाऽपि तेजस्वी हरयोपि समागताः ॥ ५४ ॥
 इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता सुरसुतोपमा ॥ उवाच शोकसंतप्ता हनुमन्तं पुवङ्गमम् ॥ ५५ ॥
 कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी ॥ तं ममार्थं सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ ५६ ॥
 स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः ॥ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥ ५७ ॥
 पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ॥ अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ ५८ ॥
 आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ॥ अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन्वने ॥ ५९ ॥
 सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ॥ पितृवद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ॥ ६० ॥
 द्वियमाणां तदा वीरो न तु मां वेदः लक्ष्मणः ॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवाञ्छको न बहु भाषिता ॥ ६१ ॥

प्रत्युत त्वय्येव दत्तचित्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ इमं मुहूर्तं
 अस्मिन्मुहूर्ते । सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ५१—५५ ॥
 मनस्विनी लोकभर्तारं सुषुवे । लोके स्त्रियः इहलोक-
 परलोकयोः स्वरक्षणार्थं पुत्रान् सुवते नैवं मेधश्रूः ।
 मनस्विनी विपुलमनस्का । सर्वलोकरक्षकः पुत्रो मे
 भवेदिति व्रतमनुष्ठाय लोकोपकाराय पुत्रं सूतवती ।
 एवंभूतः कौसल्यासंकल्पः कथं मोघस्यात् । अहमत्र
 लोके न किमन्तर्भूता । तं ममार्थं सुखं पृच्छ ।
 अस्मद्रक्षणं न मया प्रार्थ्यं तच्चिन्ता तस्यैव । अस्मत्त्व-
 रातु विलम्बासहिष्णुतया । तस्मात्तत्सत्ता चेन्मद्रक्ष-
 णस्य न कापि हानिः । अतस्तत्सत्तैवास्माभिराशा-
 स्यते । तेन तस्य सुखमस्ति किमिति मया पृष्ठमिति
 वद । एवंच लोकवदस्माभिश्च तस्मात्किंचिदपेक्षितं चेत्
 लोकैर्यत्कार्यं तत्कार्यं मयापि कार्यमित्याह—शिरसा

चाभिवादय । अहं तं शिरसा प्रणतवत्यस्मीति तम-
 भिवादय । प्रणिपातंकुर्वित्यर्थः । कथं नायिका नाय-
 कं शिरसा प्रणमेदिति चेत् आचारप्रधानजनककुलन-
 न्दिन्यैवमनुष्ठितमिति किमत्र प्रमाणं प्रष्टव्यं । प्रणय-
 रोषेणैवमाहेति चेन्न । हनुमद्वचनेन तस्य शान्तत्वात् ।
 ननु ममार्थं मत्कार्यसिद्ध्यर्थं तं प्रणमेत्यर्थः किं-
 नस्यादिति चेत्, ममार्थं इत्यस्योभयत्रान्वयात् । पूर्व-
 मत्र मया पृष्ठमिति पृच्छेत्यर्थस्यावश्यकत्वादत्रापि
 मया प्रणतमिति प्रणमेत्यस्य स्वरसत्वात् ॥ ५६ ॥
 स्रजश्चेति ॥ सन्तीति शेषः । स्रगादयः सन्ति पृथिव्यां
 दुर्लभमैश्वर्यमप्यस्ति । तथा पितरं मातरं चैव
 संमान्य सुमित्रा येन सुप्रजाः सः राममनु प्रव्रजितः
 ॥ ५७—५८ ॥ आनुकूल्येन भक्त्येत्यर्थः ॥ ५९ ॥ समा-

शि० यस्मात्कथंचिद्भवतीदृष्टा मयेतिशेषः । अतः इमंमुहूर्तं आरभ्येतिशेषः । दुःखानामन्तर्द्रक्ष्यसि । किंच दुःखानामन्तं
 विध्वंसकं इमं आगामिनंमुहूर्तंद्रक्ष्यसि अतःपरिशोचितुंकालः समयोन ॥ ५१ ॥ तनि० लोकेस्त्रियःस्वजीवनदशायांपोषकंपर-
 त्रोत्तारकंचपुत्रमभिलषन्ति । कौसल्यातु विपुलमनस्कतयासर्वलोकरक्षकंपुत्रंप्रार्थयन्नताचरणेनलब्धवती तत्प्रार्थनाविकलाकिं ।
 अहं लोकशब्दान्तर्भूतानभवामि किं । जलसमीपस्थितसस्यशुष्कतावत्सर्वावस्थास्वप्यनुसृततायाममरक्षणेत्तत्प्रार्थनासंकुचितकिं ।
 तंममार्थंसुखंपृच्छ । ममरक्षणंनप्रार्थनीयं तस्यमनसितिष्ठत्येव । किंतु त्वयातस्यसुखजनकेनभाव्यं । तस्यावस्थाने अस्मद्रक्षणं
 भविष्यतीति तदेवाशास्यते । शिरसाचाभिवादय । अग्निसाक्षिकंगृहीतपाणिनाचरणंकार्यं तन्नक्रियते । इतरसाधारण्येनवारक्षणं
 क्रियतां । तैर्यत्क्रियते तन्मयाप्यभिवादनंक्रियतेइत्यस्मदर्थमभिवादनंकुरु ॥ ति० ममार्थं मत्प्रतिनिधित्वेनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
 ति० लक्ष्मणःपूर्वमारीचवधायगतेरामेतत्पृष्ठगमनायसम्यक्कृतपारुष्यइतिज्ञात्वातस्यविमोचनप्रवृत्त्युपेक्षामाभूदिति विविधकुशलप्रश्नं
 ब्रवीत्याह—स्रजश्चेति । दुर्लभमित्यत्र त्यक्त्वेत्यनुकर्षः ॥ ५७ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. दुःखानामन्तर्द्रक्ष्यसिशोभने. २ ड. झ. ट. लोकान्भस्मी. ३ क.—ट. स्वांपुरींप्रतिनेष्यति. ४ घ.
 इत्युक्तासाहनुमता. ५ ख.—ट. सीतापुनरथाब्रवीत्. ६ इदमर्थं ख.—ट. पाठेषुनदृश्यते. ७ क. ग. च. छ. विसृज्य. ८ घ.
 संमान्याभिप्रणम्यच. ग. परित्यज्यप्रसाद्यच. ९ क. घ. च. छ. ज. ञ. भाषितुं.

राजपुत्रः प्रियः श्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ मम प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६२ ॥
 नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्रहति वीर्यवान् ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुसरेत् ॥ ६३ ॥
 स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम ॥ मृदुनित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥
 यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ त्वमस्मिन्कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ ६५ ॥
 राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ इदं ब्रूयाथ मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः ॥ ६६ ॥
 जीवितं धारयिष्यामि मांसं दशरथात्मज ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते ॥ ६७ ॥
 रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ॥ त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ॥ ६८ ॥
 ततो वक्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ॥ प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६९ ॥
 प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् ॥ अङ्गुल्या योजयामास नह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥ ७० ॥
 मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ॥ सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ७१ ॥
 हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः ॥ हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विष्टितः ॥ ७२ ॥

चरन् परिचरन् ॥ ६०—६२ ॥ यस्यां धुरि यस्मिन्-
 न्कार्यनिर्वाहइत्यर्थः । आर्यं श्वशुरं दशरथं नानुस्म-
 रेत् । पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वादिति भावः ॥ ६३—६४ ॥
 रामः यथा दुःखक्षयकरो भवेत्तथा वक्तव्यमित्यर्थः ।
 कार्यनिर्योगे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः
 ॥ ६५ ॥ त्वत्समारम्भात् त्वदुत्साहात् ॥ ६६ ॥
 ऊर्ध्वं मासात् । रावणकृतमासद्वयावधिं न सहिष्य
 इति भावः ॥ ६७ ॥ निकृत्या वञ्चनेन । पाताला-
 दिव कौशिकी । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं । इदं च ब्रूया
 इति पूर्वोक्तान्वयः । कौशिकः इन्द्रः तत्संबन्धिनी
 श्रीः कौशिकी तामिव । एवं ब्रह्मपुराणे श्रूयते । पुरा
 वृत्रवधे ब्रह्महत्याभिभूतं निश्चीकमिन्द्रं भगवान्नारा-
 यणो देवैस्सह वैष्णवेनाश्रमेधेन निष्कल्मषं कृत्वा
 त्रैलोक्यराज्येऽभिषिच्य पुरातनीं पौरंदरीं श्रियमुपा-
 ह्वयत् । ततोऽशरीरवाक्याद्वाक्षतीर्थवर्तिनीं तामु-
 पश्रुत्य स देवदेवो देवाश्च तत्र जग्मुः । ततस्तान्
 दृष्ट्वा सा श्रीः पातालं प्रविवेश । तत्र प्रवेष्टुमशक्नु-

वन्तो देवाः पुनरप्यशरीरं वाक्यं युष्मासु सर्वलक्षण-
 संपन्नस्तां प्रतिनेतुमर्हतीत्युपश्रुत्य तमेव पुरुषोत्तमं
 प्रार्थयामासुः । स तत्र प्रविश्य पातालात्तां समुद्रतः
 तैस्सह शक्राय प्रादादिति ॥ महाभारते तु उतथ्यस्य
 भार्या यमुनायां स्नान्तीं वरुणो हृत्वा पातालमनयत् ।
 तामुतथ्यो नारदेन याचित्वा तामलब्ध्वा कुपितः
 पातालद्वदशोषेण तामवापेति श्रूयते । सा कौशि-
 कीति केचित्कथयन्ति ॥ ६८—६९ ॥ मणिरत्नं मणि-
 श्रेष्ठं । अङ्गुल्या योजयामास । चूडामणेरधिष्ठानस्य
 पृष्ठे या केशसरणिः तत्राङ्गुलिं प्रावेशयदित्यर्थः ।
 एवं तनीयसी किमङ्गुलिरित्यत्राह—नहीति । अस्य
 हनुमतः भुजः न प्राभवत् न स्थूलोभवत् । न तदानीं
 स महाकायः भुजश्च न स्थूलः तेनाङ्गुलिस्त-
 नीयसीत्यर्थः । एतेन देवैर्प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय
 पुरप्रवेशकालिकं सूक्ष्मरूपमङ्गीकृतवानित्यवगम्यते
 ॥ ७० ॥ प्रणतः नम्रगात्रः ॥ ७१—७२ ॥

ति० रावणदत्तावध्यवशिष्टं किंचिदधिकं मासद्वयमपिनसहिष्यइति भावः । तत्समाप्तौ त्वदनागमनेऽनार्योऽनार्यमेवाचरेत् ।
 अतोऽर्वागेवमरणं ज्यायइति श्रीप्रमाणमनायैवमुक्तिरिति बोध्यं । निकृत्या राक्षसीकर्तृकनिग्रहेण । उपरुद्धां पातालादिव कौशिकीं
 पातालमग्रां भुवं भगवानिव त्रातुमर्हसि । गायत्र्याः सांख्यायनगोत्रलवद्भूः कौशिकीति कतकः ॥ ६८ ॥ ति० ननु तदा सूक्ष्म-
 रूपत्वात् तत्र भुजासंज्ञनमेवोचितमत आह—नहीति । अस्य भुजः सूक्ष्मोऽपि न प्राभवत् । तदन्ध्रे न प्राविशदित्यर्थः । निषेधस्य प्रसक्ति-
 मूलकत्वात् प्रसक्तेऽसूक्ष्मरूप एव संभवात् । पूर्वदेवैर्प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय सूक्ष्मरूपेणैव स्थित इति गम्यत इति तीर्थः । कतकस्तु—
 अङ्गुल्या योजयामास सूक्ष्मवासोबद्धं अङ्गुल्या दृढं बन्धेत्यर्थः । अस्य बन्धने भुजो न प्राभवत् व्यक्ततया सर्वानुभवप्रसङ्गाद्रोपणीयत्वा-
 च्छभुजो नोचितोऽभूदित्यर्थ इत्याह ॥ ७० ॥

[पा०] १ क. ग.—ट. मत्तः. २ ड. झ. ट. मनुसरत्. ३ ड. झ. ट. निर्वाहे. ४ क. मासमात्रं नृपात्सज. ५ क.
 मासादूर्ध्वन. ६ क. ज. अङ्गुल्यां. ७ ड. झ. ट. रामं लक्ष्मणं च लक्ष्मणं.

मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् ॥

गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

सीतया चूडामणिग्रहणेनप्रयाणेनमुखंहनुमन्तंप्रति रामलक्ष्मणादिषुस्वकुशलप्रश्ननिवेदनचोदनपूर्वकं सत्वरंस्नानयनया रामप्रोत्साहनचोदना ॥ १ ॥ हनुमता रामलक्ष्मणयोः सुग्रीवादीनांच दुस्तरसागरतरणेशङ्कमानांसीतांप्रति वानरप्रभाव-
वर्णनेन कैमुत्येनतेषांतरणसमर्थनपूर्वकं राघवयोः स्वपृष्ठारोपणेनसागरतारणप्रतिज्ञानादिना समाश्वासनम् ॥ २ ॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥

मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति ॥ वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥

स भूयस्त्वं समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम ॥ अस्मिन्कार्यसंभारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥

त्वमस्मिन्कार्यनियोगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ हनुमन्त्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव ॥

तस्य चिन्तयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥

स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ शिरसाऽऽवन्ध वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥ ५ ॥

ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं मारुतात्मजम् ॥ बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

कुशलं हनुमन्ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥

सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान्सर्वाश्च वानरान् ॥ ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥ ८ ॥

यथा स च महाबाहुर्मा तारायति राघवः ॥ अस्मादुःखाम्बुसंरोधाच्च समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥

पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पितः तेन रहितश्चेत्यर्थः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणं । प्रपेदे प्राप्तुमुद्युक्तः ॥ ७३ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अभिज्ञातं सम्यग्ज्ञातं ॥ १ ॥ त्रयाणामिति “अधीगर्थदयेशां कर्मणि” इति षष्ठी । विवाहकाले शिरोमणिदातृत्वादिपत्रोर्ग्रहीतृत्वाच्च मम स्मरणमिति भावः । पाणिग्रहणोत्सवे मम श्वशुराभ्यां प्रथमं

शिरोभूषणतया एष दत्तः । अतः त्रीन्स्नानं युगप-
त्स्मरिष्यतीत्यर्थ इत्याह कश्चित् । तदनुचितं “मणि-
रत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले तथा
बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते” इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वा-
द्विवाहकाले रामजनन्या अनागमनाच्च ॥ २—३ ॥
कार्यनियोगे कार्यसंघटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ।
चिन्तयतस्तस्य । तवेति शेषः ॥ ४ ॥ आवन्धेति
पदच्छेदः ॥ ५—६ ॥ धर्मसंहितं धर्मसहितं धर्म-
पुरस्सरं कुशलंब्रूया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ दुःखाम्बुसंरोधात्
अम्बूनि संरुध्यन्ते अनेनेत्यम्बुसंरोधः जलधिः ।

स० प्रभावात् सर्वदासमीपवर्तिनोपिपदार्थस्येतरादृश्यत्वप्रापकसामर्थ्यविशेषात् ॥ ति० प्रभावात् सामर्थ्यविशेषात् ।
राक्षसीभिर्यथानज्ञायते तथाधृतं । गिरिवरपवनावधूतमुक्तः पर्वतश्रेष्ठोर्ध्वभागीयपवनकंपितः पश्चात्तेनकंपेनमुक्तः । सइवसु-
खितमनाः । अयमपि पूर्वसीतायाअदर्शनेनदुःखवशात्कंपितः । ततस्तद्दर्शनेनततःकंपान्मुक्तः । अतःसुखितमनाः । प्रतिसंक्रमं
लङ्कादुर्गप्राकारंप्राप्तुं प्रपेदे यत्नमारभतेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ इत्यष्टत्रिंशःसर्गः ॥ ३८ ॥

ती० त्रयाणांसंस्मरिष्यतीति । पाणिग्रहणकालेममजननी इमंमणिंदशरथसंनिधौ जनकहस्तादादायशिरोभूषणतयामहं दत्तवती ।
अतोममजननीं दशरथं जनकं मां च स्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ स० वानरात्मजं केसरिपुत्रं वानरं च । ब्रह्मजातलेपिजांबवानिव कश्यपा-

[पा०] १ ग. ड.—ट. गिरिवरपवना. २ च. ज.—ट. मणिदृष्ट्वातु. ख. ग. मणितुरामोवैदृष्ट्वा. ३ क. तस्मिन्.
४ ड. झ. ट. समुत्साहे. ५ ड. ज.—ट. चिन्तययोजनः. ६ ठ. वानरात्मजं. ७ ड. झ. ट. हनूमन्कुशलंब्रूयाः. ८ क. ख.
ग. ड. झ. ज. ट. यथाचस.

जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् ॥ तत्तथा हनुमन्वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥
 नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः श्रुत्वा त्वैरिताः ॥ वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥
 मत्संदेशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः ॥ पराक्रमविधिं वीरो विधिवत्संविधास्यति ॥ १२ ॥
 सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीञ्शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥
 न हि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा ॥ यस्तस्य क्षिपतो बाणान्स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥
 अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् ॥ स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥
 स हि सागरपर्यन्तां महीं शांसितुमीहते ॥ त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषितम् ॥ जानकी बहुमेनेऽथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनःपुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९ ॥
 यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ २० ॥
 मम चेदल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥
 भूते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥
 तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखादुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥ २३ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥ २४ ॥
 कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नैरवरात्मजौ ॥ २५ ॥
 त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥

समाधातुं राममनुकूलयितुं ॥ ९ ॥ जीवन्तीं संभा-
 यति जीवन्तीं करोतीत्यर्थः । तत्तथा अव्ययमेतत् ।
 वचनस्य प्रयोजनमाह—वाचेति । वाचाधर्म
 वाचिकधर्म ॥ १० ॥ तमेवधर्ममुपपादयति
 द्वाभ्यां—नित्यमित्यादि ॥ ११—१५ ॥ पर्जन्यं
 इन्द्रं । “पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ” इत्यमरः ॥ १६ ॥
 जयः भविष्यतीति शेषः ॥ १७ ॥ सम्यक् सोपपत्तिकं ।
 सत्यं परमार्थं । सुभाषितं श्रुतिमधुरं ॥ १८ ॥ वचनं

चेदमब्रवीदित्युक्तं विवृणोति—ततस्तमिति ॥ भर्तृ-
 स्नेहान्वितं आत्मनि यो भर्तुः स्नेहस्तेनान्वितं ।
 स्वविषयभर्तृस्नेहप्रकाशकमिति यावत् । अनुमानयत्
 अन्वमानयत् । वक्ष्यमाणोक्तिरूपं संमानवचनमब्रवी-
 दित्यर्थः ॥ १९—२२ ॥ दुःखादुःखपरामृष्टां पूर्वदुः-
 खादधिकेन दुःखेन स्पृष्टां । दीपयन्निव वर्धयन्निवेत्यर्थः
 ॥ २३ ॥ अयं वक्ष्यमाणः । तिष्ठतीव मूर्तीभूतइत्यर्थः

त्मजत्वेपिसर्पादिवद्वानेति सूचयितुं पदद्वयं । यद्वा नरेष्वात्माधैर्यैयस्यनरात्मा दशरथः । तस्माज्जायतइतिसतथा । तंरामं प्रतिग-
 न्तुमुपचक्रमेवेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ति० वमतः बाणान्विसृजतइत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० महींसाधितुमर्हति जेतुमुद्युङ्गइत्यर्थः ॥ १७ ॥
 स० अल्पभाग्यायामम तवसानिध्यादस्यमहतःशोकस्यमोक्षणं त्यागः ॥ २१ ॥ स० पुनरागमनायसंदेहेसति मम प्राणानांसंदेहः
 स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥ ती० दुःखदुःखपरामृष्टामिति पाठे दुःखमां दीपयन् ज्वलयन्निवपरितापयेदितिसंबन्धः ॥ २३ ॥ ति०
 त्वत्सहायेष्विति । साक्षात्साधकस्यतवसहायभूतेषु मिलितेषुहर्यृक्षेषुहरीश्वरः सुग्रीवः । कथमुदधितरिष्यति । सैन्यानिकथंतरिष्यन्ति ।
 तौवाकथंतरिष्यतइत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

[पा०] १ क. राघवः. २ क. ख. ग. ड. च. ज. झ. ट. तत्त्वया. ३ ड. झ. ट. युक्तस्य. ४ क. ख. ग. ड.—ट.
 मयेरिताः. ५ क. झ. च. ट. पराक्रमेमर्ति. ड. पराक्रमेगति. ६ ख. ड. झ. ट. सीतायास्तद्वचः. ७ क. ख. च. छ. ज. व.
 नासुरेष्वमरेषुवा. ग. घ. नामरेष्वसुरेषुच. ८ ड. झ. ट. वमतो. ९ ख. ग. सतु. १० ग. शांसितुमर्हति. ड. झ. ट.
 साधितुमर्हति. ११ क. ग. घ. छ. भर्तुःस्नेहान्वितं. १२ ड. झ. ट. चैवाल्पभाग्यायाः. च. छ. ज. व. वाल्पभाग्यायाः.
 १३ ड. झ. ट. ततोहि. ख. ततस्तु. १४ ग. पुनश्चागमनायतु. १५ झ. हरीश्वरः. १६ क. ख. ग. छ. झ. व. तरिष्यति.
 १७ क. दशरथात्मजौ. १८ ड.—ट. सागरस्नेह.

तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरितक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥
 कामस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥
 बलैः समग्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे ॥ विजयी स्वपुरीं यायात्तत्तु मे स्याद्यशस्करम् ॥ २९ ॥
 शरैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं सहितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्य हनुमाञ्शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 देवि हर्षक्षसैन्यानामीश्वरः पुत्रतां वरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तु वार्थं कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥
 स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निवर्हणः ॥ ३४ ॥
 तस्य विक्रमसंपन्नास्सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ ३५ ॥
 येषां नोपरि नाधस्तात्तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥
 असकृत्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥
 मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ ३८ ॥
 अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥
 तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते ॥ एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥
 तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥
 सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥
 तदाश्वासिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ॥ नचिराद्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥ ४४ ॥
 निहते राक्षसेन्द्रेऽस्मिन्सपुत्रामात्यबान्धवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥
 "क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यसि मैथिलि ॥ रावणं चैव रामेण निर्हतं द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ४६ ॥

॥ २४—२६ ॥ समाधानं परिहारं ॥ २७ ॥ अहमेव साधयिष्यामीत्याशङ्क्याह—काममिति ॥ हे परवीरघ्न त्वं अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपस्य । परिसाधने कामं पर्याप्तः शक्तः । एवं चेत्फलोदयः शक्तिसमृद्धिः । ते यशस्यः तव यशस्करः । नतु ममेति भावः ॥ २८ ॥ तर्हि तव किं यशस्यमित्याकाङ्क्षाया-माह—बलैरिति ॥ जित्य जित्वा । मां गृहीत्वेति शेषः । यायात् राम इति च शेषः ॥ २९ ॥ एतन्नकेवलं मम रामस्यापीत्याह—शरैरिति ॥ ३० ॥ तस्य अनुरूपं विक्रान्तं यथा भवेत्तथा उपपादय कुरु ॥ ३१ ॥ अर्थोपहितं अर्थयुक्तं । सहितं परस्परसंगतं । हेतु-

सहितं युक्तियुक्तं । शेषं पूर्वमनुक्तं । उत्तरं वाक्यमब्र-वीत् ॥ ३२—३४ ॥ मनःसंकल्पसंपाताः मनोव्यापार-तुल्यगमनाः ॥ ३५ ॥ न सज्जते न विलम्बेत ॥ ३६—३७ ॥ प्रत्यवरः हीनः । पूर्वं चतुर्णामेवात्र गतिरिति विचारप्रकारमात्रमुक्तं । अत्र तु परमार्थः । यद्यपि बले हनुमानधिकः तथापि वेगे सुग्रीवसन्नि-हिता नीलादयः सर्वे तुल्या एवेति नानृतोक्तिः ॥ ३८—३९ ॥ एकोत्पातेन एक्यत्वेन ॥ ४०—४१ ॥ विधमिष्यतः दहिष्यतः ॥ ४२—४३ ॥ कालकाङ्क्षिणी भव दिवसगणनायां तत्परा भवेत्यर्थः । नचिरात् अचिरात् ॥ ४४—४६ ॥ पुनरब्रवीदिति । दाढ्याय

ननु भवत्वेवं हरीणामागमनं । राघवयोः कथं तत्राह—ममेति । महासंघौ महासमुदाययुक्तौ ॥ ४१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ ख. घ. त्वमस्मिन्. क. एतस्मिन्. २ ड. झ. ज. ट. समग्रैर्युधि. ३ घ. ड. झ. ट. स्वपुरं. क. स्वापुरीं. ग. स्वपुरं. ४ ग. ड. झ. ट. तत्तस्य सदृशं भवेत्. ५ क. ख. ग. ड. झ. ट. बलैस्तु. ६ ड.—ट. प्रथिते. ७ ख. हनुमाञ्श्रेष्ठं. ८ क. संपन्नाः. ९ ड. छ.—ज. स्वपुरीं. घ. च. ट. स्वापुरीं. ख. स्वपुरं. १० क.—ट. राक्षसेन्द्रे च सपुत्रा. ११ च. छ. ज. ज. क्षिप्रमेष्यसि शोकस्य परं पारं च मैथिलि. १२ ड. झ. ट. द्रक्ष्यसि मैथिलि. १३ ड. झ. ट. द्रक्ष्यसे निहतं बलात्. ख. विहतं.

एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥

तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥

[सुग्रीवसहितं शूरं वानरैः परिवारितम्] ॥ ४८ ॥

नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ॥ ४९ ॥

शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥ ५० ॥

स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मनमथेषुणा ॥ न शर्म लभते रामः सिंहादित इव द्विपः ॥ ५१ ॥

माँ रुदो देवि शोकेन मा भूते मैनसोप्रियम् ॥ शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि ॥ ५२ ॥

रामाद्विशिष्टः कोन्योस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः ॥ अग्रिमारुतकल्पौ तौ आतरौ त्वं संश्रयौ ॥ ५३ ॥

नास्मिश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरर्घ्युषितेतिरौद्रे ॥

न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्य मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

सीतयाहनुमन्तंप्रति श्रीरामे तेनस्वस्यमनश्शिलयातिलकरचनायाः प्रत्यभिज्ञानत्वेननिवेदनचोदनम् ॥ १ ॥ तथा स्व-
धरंप्रणामपूर्वकंप्रयाणोद्यतंहनुमन्तंप्रति श्रीरामे स्वीयदुरवस्थानिवेदनचोदनपूर्वकमाशीर्वाचनेन गमनाभ्ययुत्थानम् ॥ २ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ॥ उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥

त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ॥ अर्धसंजातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥

यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिर्केशितैः ॥ संस्पृश्यं सकामाऽहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥

अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम ॥ क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशतनीम् ॥ ४ ॥

मनश्शिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ त्वया प्रनष्टे तिलके तत्किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

पुनरुक्तिः ॥ ४७—४९ ॥ शैलाम्बुदेति द्रक्ष्यसीति
शेषः ॥ ५०—५१ ॥ मा रुदः रोदनं मा कुरु ॥ ५२—
५३ ॥ मत्सङ्गमकालमात्रं मम रामेण सङ्गमकालमात्रं
॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

सस्या ॥ २—३ ॥ काकस्यैकाक्षिशतनीं क्षिप्तां
इषीकां इषीकवृणरूपमभिज्ञानं पूर्वोक्तं दद्याः ।
अन्यच्च वक्ष्यामीति भावः । तदेवाह—मन इति ॥
तिलके पूर्वतिलके प्रनष्टे सति । गण्डपार्श्वे गण्डस्थले
गण्डशैलपार्श्वे वा । मनश्शिलायास्तिलकः मनश्शिला-
कृततिलकः । तत् मनश्शिलातिलकनिर्माणं । स्मर्तुम-
र्हसि । इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति योजना ॥ ४—

श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ अर्धसंजातसस्यां अर्धोत्पन्न-

ति० अर्धसंजातानिअर्धवयःप्राप्तानि । ततःपरंजलाभावादासन्नशोषाणिसस्यानियस्यास्ता । यथादैवात्संपन्नवृष्ट्यासंपन्नसस्या
भवति तथाऽहमपि प्राप्तजीवितनाशा मृतोपमा त्वद्दर्शनाद्धृतजीवितेतिभावः ॥ २ ॥ ति० स्मर्तुमर्हसीति मयोक्तमितिब्रूहीतिशेषः

[पा०] १ क. ख. च. छ. ज. व. मैथिली. २ ड. झ. ट. मुपागतं. ३ इदमर्थं ग. पाठेदृश्यते. ४ क. च. छ. ज.
न्वानरेन्द्रेणक्षिप्रं. ५ च. छ. ज. व. मुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसिध्वनिं. ख. घ. मुख्यानांनचिराच्छ्रोष्यसिखनं. ग. मुख्यानांमध्ये
यूथा. ६ ड. छ. झ. ट. रुदमादेविशोकेन. क. ज. व. अलंतेदेविशोकेन. ७ ड. झ. ट. मनसोभयं. ८ क. घ. ड. च.
ज.—ट. शचीवभर्त्रा. ९ च. ज. व. शक्रेणपत्या. ड. झ. ट. शक्रेणसङ्गमेध्यसिशोभने. १० क. च. छ. ज. व. रणसंश्रयौ.
११ ग. च. छ. ज. व. रण्युषितेहि. १२ घ. पीडितैः. १३ च. छ. ज. समासक्ता. १४ ख. घ. दत्तं. १५ झ. तंकिल.

स वीर्यवान्कथं सीतां हतां समनुमन्यसे ॥ वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवैरुणोपमः ॥ ६ ॥
 एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः ॥ एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥
 एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ अतः परं न शक्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥
 असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः ॥ रक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥
 धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन ॥ मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज ॥ १० ॥
 घोरो राक्षसराजोयं दृष्टिश्च न सुखा मयि ॥ त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमहं क्षणम् ॥ ११ ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रु भाषितम् ॥ तथाऽब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १२ ॥
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ १३ ॥
 किञ्चिद्भवती दृष्ट्वा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ १४ ॥
 तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्राव्रिन्दमौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ १५ ॥
 हृत्वा तु समरे क्रूरं रावणं संहबान्धवम् ॥ राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रापयिष्यतः ॥ १६ ॥
 यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ प्रीतिसंजननं तस्य भूयस्त्वं दातुमर्हसि ॥ १७ ॥
 साब्रवीद्वत्तमेवेति मयाभिज्ञानमुत्तमम् ॥ एतदेव हि रामस्य दृष्ट्वा मत्केशभूषणम् ॥
 श्रद्धेयं हनुमन्वाक्यं तव वीर भविष्यति ॥ १८ ॥

स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्पुत्रवगसत्तमः ॥ प्रणम्य शिरसा देवीं गमनायोपचक्रमे ॥ १९ ॥
 तमुत्पातकृतोत्साहमवेक्ष्य हरिपुङ्गवम् ॥ वर्धमानं महावेगमुवाच जनकात्मजा ॥
 अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २० ॥
 हनुमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया ह्यनामयम् ॥ २१ ॥
 यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्मादुःखांबुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ २२ ॥
 इमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥
 ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवं च तेऽध्वाऽस्तु हरिप्रवीर ॥ २३ ॥

६ ॥ प्रहृष्यामीति । अस्य चूडामणेस्त्वया बहुशो मालितत्वेन त्वत्स्मारकत्वादितिभावः ॥ ७ ॥ वारि-
 संभवः । रत्नं हि रत्नाकरे उत्पद्यते । अतःपरं ॥ ८—१० ॥ विषज्जन्तं विलम्बमानं
 ॥ ११—१३ ॥ इमं मुहूर्तं अस्मिन्मुहूर्ते ॥ १४—
 २२ ॥ शिवः अव्याहत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

॥ ५ ॥ ति० दिव्यएषचूडामणिः एतावत्कालं सुपरिरक्षितः । एतं व्यसनेनामिव दृष्ट्वा प्रहृष्यामि । एतत्संनिधानेरक्षोऽभिभवासंभ-
 वादितिभावः ॥ ७ ॥ ती० लत्कृते लत्प्राप्त्याशया ॥ ९ ॥ स० मासादूर्ध्वमित्युक्तिस्तु काले धिके सत्यपि तीव्रागमनाभिप्रायेण वा
 दिनेषु सत्स्वप्यात्मघाताभिप्रायेण वेतिज्ञातव्यं ॥ १० ॥ ति० यतोऽयं घोरस्तस्य दृष्टिश्च । चाद्बुद्धिः न सुखा अवधिकालादूर्ध्वकृतविना-
 शनिश्चया । अतस्तत्पूर्वमेव मरणौचित्यादवधिकालस्याधिकत्वेपि मासादूर्ध्वमेव न जीविष्यामि । किञ्चित्त्वां विषज्जन्तं विलम्बकुर्वन्तं ।
 यदि शृणुयां तदा तथा श्रुत्वा मासादवर्गे वक्ष्णमपि न जीवेयमित्युक्तिमिति ब्रूहीति शेषः ॥ स० विषज्जन्तं असक्तमिव विद्यमानं ॥ ११ ॥
 ति० त्वच्छोकविमुखः त्वत्स्थित्यपरिज्ञानजशोकेन त्वदुद्धारप्रवृत्तिविमुखः । न तु ज्ञात्वेति सत्येन ते शपे ॥ १३ ॥ ति० त्वं समाधातु-
 मित्यस्य तथेत्यादिः । समाधानं संविधानं । अथापि स महाबाहुरिति पाठे यथेत्यपि पूर्णायमेव । यद्यपि श्रुतवृत्तान्तः स्वयमेव यतिष्य-

[पा०] १ क. ख. घ. च.—ट. वरुणोपम. २ क. ड. ट. संपरि. ३ ड. झ. ट. राक्षसैस्तहसंवासं. ४ घ. विपन्नतु.
 ५ ड. झ. ट. मपिक्षणं. ६ क. ख. ग. ड.—ट. अथाब्रवीत्. घ. ततोऽब्रवीत्. ७ क. ग.—च. ज. झ. ट. शोकाभिभूते.
 ८ क. ग. ड.—ट. दृष्टा किञ्चिद्भवती. ९ ड. झ. ट. परिदेवितुं. १० घ.—ट. वनिन्दितौ. ११ घ. छित्त्वातु. १२ क. ग.
 घ. च. छ. ज. ज. घोरं. ड. झ. ट. रक्षो. १३ क. ड.—ट. बान्धवैः. १४ क. ग. च. छ. ज. ज. राघवस्त्वां. १५ ड. झ.
 ट. प्रतिनेष्यतः. क. च. छ. ज. ज. प्रतिनेष्यति. ग. प्रापयिष्यति. १६ ड. झ. ट. यत्नेन भूषणं. १७ क. ग. च. ज. ज.
 बाष्पसिंदधया. १८ क. ग. ज. शोकं मम तीव्रवेगं. १९ घ. शिवश्च पन्थास्तु.

स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परिहृष्टचेताः ॥
 अल्पावशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

हनुमता रावणेन सह साक्षात्संभाषणादिना तदीयबलाध्यवसायादिपरिज्ञानस्यावश्यकत्वादिनिर्धारणपूर्वकं वनभञ्जनस्य तद्दर्श-
 नोपायत्वनिर्धारणेनाशोकवनभञ्जनम् ॥ १ ॥

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन् पूजितस्तैः ॥ तस्मादेशादपक्रम्य चिन्तयामास वानरः ॥ १ ॥
 अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयमसितेक्षणा ॥ त्रीनुपायानतिक्रम्य चतुर्थं इह लक्ष्यते ॥ २ ॥
 न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते ॥
 न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्तैवेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥
 न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते ॥
 हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥
 कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् ॥ पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥
 न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः ॥ यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥

अल्पावशेषं अल्पावशिष्टं । प्रसमीक्ष्य विचार्य ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चत्वा-
 रिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

“ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च ” इ-
 त्युक्तकार्यद्वये सीतादर्शनरूपं कार्यं जातं । इदं कार्यं
 रावणनिलयपरिज्ञानरूपं । अल्पशेषं अल्पावशिष्टं ।
 सान्तःपुरलङ्कायाः सम्यक्परिज्ञातत्वेपि राक्षसबला-
 बलरावणहृदयाद्यपरिज्ञानात्कार्यस्याल्पशेषत्वोक्तिः ।
 इह राक्षसबलाबलरावणहृदयपरिज्ञानरूपकार्यं ।
 त्रीनुपायानतिक्रम्य सामदानभेदानतिक्रम्य । चतुर्थो

लक्ष्यते साधनतया दण्ड एव दृश्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥
 उपपत्तिपूर्वकमेतदेव विवृणोति—न सामेति ॥
 “ अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ” इति युद्ध-
 स्याव्यवस्थितफलकत्वेपि “ सर्वं बलवतः पथ्य ”
 इति न्यायेन सर्वातिशायिबलपराक्रमस्य मम पराज-
 यप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह—पराक्रम इति ।
 मम तु इह रक्षोविषये पराक्रम एव रोचत इति संबन्धः
 ॥ ३—४ ॥ “ अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य
 च ” इत्यनुज्ञातस्यातिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य
 परिहरति—कार्यं इति ॥ कार्यं विहिते कर्तव्ये ।
 बहूनि कार्याणि ॥ ५ ॥ अल्पस्यापि कर्मणः एको

ति तथापि त्वमपि यथामांशीप्रंतरायसि तथासंविधानं कुर्वित्यर्थः ॥ २२ ॥ ति० तत्कार्यं लङ्कागमनप्रयोजनं । अल्पशेषं । देवीदर्श-
 नरूपस्य महतः प्रधानकृत्यस्य निष्पन्नत्वात्परबलार्दनरूपस्यानुषङ्गिकत्वादल्पशेषत्वमित्याशयः ॥ २५ ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ति० अस्य कार्यस्य परबलाद्यपरिज्ञानरूपस्य । सर्वातिशायिपराक्रमवतो मम पराजय एव नास्तीत्याशयेनाह—पराक्रमादृते
 इति । विनिश्चयः निश्चितोपायः । स्वबलप्रकाशने प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह—हृतेति । अथ हताः प्रवीराः श्रेष्ठायेषां ते राक्षसाः
 यत् यस्मात् इह भाविनिरणे । मार्दवं एकेनैवैवंपराक्रमः कृतः तादृशैरनेकैः कथमस्माकं जयाशेति रणप्रवृत्तिराहित्यं प्राप्नुयुः । अतः
 पराक्रमात्परबलस्य मनोभङ्गरूपं कार्यं सिध्यतीत्याशयः । शि० इह अस्मिन्समये । राक्षसाः कथंचित् केनाप्युपायेन यदि हतप्रवीराः
 तर्हि मार्दवं किञ्चिन्नम्रतां । ईयुः । एतेन नम्रीभूय यदि सीतां रामाय समर्पयेत् तर्हि राक्षसकुलविध्वंसो न भवेदिति सूचितं । तेन हनुमतो
 दयालुत्वं व्यक्तं ॥ ४ ॥ ति० उक्तमेव विवृणोति—न हीति । यस्तु स्वल्पस्यापि कर्मणोति शयितयत्नेन सिद्धिहेतुर्भवति असावेको मुख्यः

[पा०] १ घ. ट. प्रतिपादितार्थः. २ क.—ट. तदल्पशेषं. ३ च. स्तदा. ४ क. ग. घ. च. छ. ज. वर्तते. ५ ख,
 ग. ड. झ. ट. स्वेष. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. निर्वृत्ते. क. संवृत्ते.

इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् ॥

परात्मसंसर्दविशेषतत्त्ववित्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥

कथं नु खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह ॥

तथैव खल्व्वात्मबलं च सारवत्समानयेन्मां च रणे दशाननः ॥ ८ ॥

ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलप्रयायिनम् ॥

हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्वाऽहमितः पुनर्व्रजे ॥ ९ ॥

इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् ॥ वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः ॥ अस्मिन्भग्रे ततः कोपं करिष्यति दशाननः ॥ ११ ॥

ततो महत्साश्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः ॥

त्रिशूलकालायसपट्टसायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥

अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिर्रसह्यविक्रमः ॥

निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ १३ ॥

ततो मारुतवत्कुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ॥ ऊरुवेगेन महता द्रुमान्क्षेममथारभत् ॥ १४ ॥

तैस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् ॥ मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥

हेतुस्साधकोन किमुत महतः कर्मण इति भावः । बहुधा बहुभिर्हेतुभिः ॥ ६ ॥ पूर्वोक्तसमर्थनायाह—
इहैवेति ॥ अहमिहैव परात्मसंसर्दविशेषतत्त्ववित्
परात्मनोर्युद्धतारतम्यतत्त्ववित् । कृतनिश्चयः कृत-
बलाबलनिश्चयः सन् यदि प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततः
भर्तृशासनं सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञान-
विषयं शासनं । तावत्साकल्येन कृतं स्यात् । अन्य-
था राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रापृष्टे निरुत्तरः
स्यामिति भावः ॥ ७ ॥ युद्धं कथं सुखागतं सुखेन
प्राप्तं भवेत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । युद्धस्य फलमाह—
तथैवेत्यादिना सार्धश्लोकेन ॥ तथैव खलु युद्धकरणे

खलु । स दशाननः । रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं मां
च । सारवत् मानयेत्परिच्छिन्ध्यात् ॥ ८ ॥ बलप्रया-
यिना सेनान्या सह वर्तत इति सबलप्रयायी तं । तस्य
हृदिस्थितं मतं सीताविषयाध्यवसायं बलं च मत्वा ।
सुखेन इतः अस्मात्स्थानात् । पुनः व्रजे व्रजिष्यामि
॥ ९ ॥ नेत्रमनःकान्तं वर्तत इति शेषः ॥ १०—
१२ ॥ समादेक्ष्यति नियोजयिष्यति । इदं अव्यवहि-
तोत्तरकालिकं ॥ १२ ॥ कपीश्वरालयमित्यनन्तरमि-
तिकरणं द्रष्टव्यं । इति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ १३ ॥
ततः तेन चिन्तितेन हेतुना ॥ १४ ॥ प्रमदावनं
अन्तःपुरवनं । “प्रमदावनमन्तःपुरोचितं” इत्यमरः

साधकोहेतुर्नभवति । अपितु योह्यर्थं प्रयोजनं । अल्पेनयत्नेन बहुधाकर्तुर्वेद स एवार्थसाधने समर्थः ॥ ६ ॥ ति० एवंनिश्चितार्थो
युद्धप्रवृत्तिप्रकारंचिन्तयति—कथंनिति । अद्यखलु ममेहागतं आगमनं । सुखागतं सुखफलकागमनंकथंभवेत् । तथा राक्षसैः
सहप्रसह्यस्वयमेवबलात्कृत्ययुद्धं कथंममभवेत् । तथा तथैवकरणेसति । सारवत् ऊर्जितंस्वबलंमां च सदशाननः कथंमानयेत्
श्लाघयेत् । यद्वा तथैवयुद्धकरणेखलु दशाननः आत्मबलंमां चसारवत्समानयेत् सम्यक्परिच्छिन्ध्यादित्यर्थेनयुद्धफलमुक्तं ॥ ८ ॥
ति० ततोमद्बलवशादेवमारणेसमासाद्यवर्तमानं सबलं सयायिनं ससारथिं । अन्तर्भावितव्यार्थाद्यातेर्णिनौ यापयितायायी
सारथिः । तेनसहितंरावणंज्ञात्वा हृदिस्थितंतस्यमतं अभीष्टबलं च । सुखेन अक्लेशतोमत्वा ज्ञात्वा । पुनरितोव्रजे व्रजिष्ये । सबल-
प्रयायिनमित्याधुनिककल्पितः पाठः ॥ ९ ॥ शि० इदंवनं अस्य रावणस्य । मनःकान्तं मनःप्रियं । अस्तीतिशेषः ॥ १० ॥
शि० इदंवनं शुष्कंवनमनलइवविध्वंसयिष्यामि । यदितु एतच्छ्लोकघटकस्य इदमित्यस्य स्वप्रवेशिनोजनस्योद्दीपनद्वारा इंकामंददा-
तीतितथाइत्यर्थः तदापूर्वस्यापीहैवान्वयः । एवं च पूर्वत्रास्तेरध्याहारस्य न प्रयोजनं ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग. घ. सुखावहं. २ ड. च. झ. ट. सबलंसयायिनं. घ. सबलंसवान्धवं. ३ क. ड.—ट. समानेष्यति.
४ ड. झ. ज. ट. रभङ्गविक्रमः. घ. रसह्यविक्रमैः. ५ ग. ड. झ. ट. ततस्तदनुमानं.

तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः ॥ चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६ ॥
नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः ॥ ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् ॥
न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा ॥ १७ ॥

व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८ ॥

लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः ॥

शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् ॥ १९ ॥

सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलताप्रताना ॥

जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदावनस्य ॥ २० ॥

सं तस्य कृत्वाऽर्थपतेर्महाकपिर्महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः ॥

युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमास्थितः कपिः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

हनुमताऽवेभजने संभ्रान्तपक्षिकुलकोलाहलैर्वृक्षभङ्गरवैश्च प्रबुद्धाभीराक्षसीभिःसीताप्रति हनुमत्स्वरूपादिप्रश्नः ॥ १ ॥
सीतया केतवेनस्वस्यतदपरिज्ञानोक्तौ राक्षसीभीरावणायतन्निवेदनम् ॥ २ ॥ रावणचोदितैरशीतिसंख्याकैःकिङ्करनामकै
राक्षसैस्तोरणस्थंहनुमन्तंप्रति युद्धायाभियानम् ॥ ३ ॥ हनुमता रामादिजयोद्धोषणेनसह स्वनामनिर्देशेनस्वस्यरामदूतत्वो-
द्धोषणपूर्वकं सकलकिङ्करराक्षससंहरणम् ॥ ४ ॥

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च ॥ बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥

॥ १५ ॥ पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः ॥ १६—१७ ॥

व्याकुलावरणाः आवरणादुपग्राह्याकुलाः । विह्वलाः

स्त्रिय इव ॥ १८ ॥ व्यालमृगैः श्वापदादिहिंस्रमृगैः ।

निर्धुतैः पीडितैः । गृहैः केवलगृहैः ॥ १९ ॥ शो-

च्यत इति शोकः । प्रतानं विततिः । अशोकं

अशोच्यं लताप्रतानं यस्यास्सा अशोकलताप्रताना ।

दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावणवनितारक्ष-

कस्य । प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य । सा वनस्थली

तृणगुल्मलतादिविशिष्टप्रदेशः । कपेर्बलाद्धि विह्वला

लुलिता शोकलताप्रताना च जाता । यद्वा शोकल-

तादशोकरताः । रलयोरभेदः । अप्रतानाः अप्सु

प्रतानाः कमलकह्लारादयोऽस्यां सा शोकलताप्र-

ताना । म्लानजलजेति यावत् । दशास्यप्रमदावनस्य

रावणप्रमदावनस्य । “ड्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्”

इति बहुलवचनाद्भस्वाभावः । दशास्यप्रमदावनस्य

वनस्थलीत्यत्र शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवदुपचारा-

त्पृष्ठी । प्रमदावनस्य सीतारूपप्रमदापालकस्य । वन-

स्थली कपेर्बलाद्धिविह्वला शोकलताप्रताना च जाता ।

अशोकलतेत्युपलक्षणं ॥ २० ॥ अर्थपतेः राज्ञो राव-

णस्य । मनसः व्यलीकं अप्रियं पीडनं वा । “अलीकं

त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्यानृतपीडने” इति निघण्टुः । युयुत्सुः

योद्धुमिच्छुः । तोरणं उद्यानबहिर्द्वारं । “ तोरणोन्नी

बहिर्द्वारं ” इत्यमरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने

सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

उतशब्दो वार्थे । “ उताप्यर्थविकल्पयोः ”

ति० पर्वताग्रैः उपलक्षितमिति शेषः ॥ १६ ॥ शि० विह्वलाः अशोकलताप्रतानाः विस्तृताशोकलताः यस्यांसा वनस्थली ।
प्रमदस्य उत्कृष्टमदस्य अवनरक्षणं यस्मिन्तस्य । निलम्बदविशिष्टस्येत्यर्थः । दशास्यप्रमदावनस्य रावणस्त्रीसमूहस्य । कपेर्बलात्
शोकरूपलताप्रतानः लताविस्तारो यस्यांसा जाता ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ ख. घ. बभूवादुतदर्शनं. ड. च. ट. बहुधाप्रियदर्शनं. झ. बहुधाप्रियदर्शनैः. २ ड. झ. ट. लतायुतैः.
३ ड.—ट. सादितैर्व्यालैर्मृगैरार्तवैश्चपक्षिभिः. ४ क. व्याघ्रमृगैश्च. ५ ड. झ. ट. ततस्सकृत्वाजगतीपतेर्महान्कपिः. ६ ग.
बहुभिर्निशाचरैः. ७ क. ग.—च. झ. ज. ट. माश्रितः.

विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेर्दुर्मृगपक्षिणः ॥ रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥
 ततो गतार्या निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः ॥ तद्वनं ददृशुर्मग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥
 स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः ॥ चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥
 ततस्तं गिरिसंकाशमतिकायं महौबलम् ॥ राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छूर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥
 कोयं कस्य कुतो वाऽयं किंनिमित्तमिहागतः ॥ कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥
 आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूते सुभगे भयम् ॥ संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥
 अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी ॥ रक्षसां भीमरूपाणां विज्ञाने मेम का गतिः ॥ ८ ॥
 यूयमेवाभिजानीत योऽयं यद्वा करिष्यति ॥ अहिरेव ह्यहेः पादान्विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥
 अहमप्यस्य भीताऽस्मि नैनं जानामि कोन्वयम् ॥ वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥
 वेदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता दिशः ॥ स्थिताः काश्चिद्रताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥
 रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः ॥ विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२ ॥
 अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः ॥ सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥
 न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना ॥ अस्माभिर्बहुधा पृष्ट्वा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥
 वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा ॥ प्रेषितो वाऽपि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया ॥ १५ ॥
 तेनै त्वद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावुनम् ॥ १६ ॥
 न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः ॥ यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥
 जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोर्पलभ्यते ॥ अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥
 चारुपल्लवपुष्पाढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता ॥ प्रवृद्धः शिशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥
 तस्योग्ररूपस्योग्र त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि ॥ सीता संभाषिता येन तद्वनं च विनाशितम् ॥ २० ॥

इत्यमरः । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वेण संबन्धः । कः किनामकः । कस्य कस्य संबन्धी पुरुषः । कुतः कस्माद्देशादागतः । किंनिमित्तं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । संवादं किं कृतवान् किमुद्दिश्य कृतवान् । सर्वस्यापि पप्रच्छुरितिपूर्वेणान्वयः ॥ ६-८ ॥ अयं यः यादृशः । यद्वा कार्यं करिष्यति तद्यूयमेवाभिजानीतेति संबन्धः ॥ ९ ॥ नैनं जानामीति ।

“ विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणालये सर्वधनापहारे । मित्रस्य चार्थेऽप्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ” इति स्मरणादसत्योक्तिः ॥ १० ॥ दिशः दिक्षु । वनस्यपार्श्वेष्वित्यर्थः । विद्रुताः विलीनाः । निवेदितुं निवेदयितुं ॥ ११-१५ ॥ प्रमृष्टं भग्नमित्यर्थः ॥ १६-१९ ॥ हे उग्र त्वं आज्ञातुं आज्ञापयितुं ॥ २० ॥

ति० पप्रच्छुः तस्यानिर्निद्रतयाऽवस्थानंमलेतिभावः ॥ ५ ॥ ति० लयाऽनेनकथंसंवादःकृतइतिचपप्रच्छुः । यद्यपितानिद्रिताः । वनभङ्गध्वनिनाजागरिताइतिसंवादज्ञानस्यैवाभावात्कथप्रश्नो निरवसरः । तथापि निद्रामध्येकिञ्चिज्जागरेणेषसंवादश्रवणेपि देवमाययापुनर्निद्रिततत्प्रश्नोपपत्तिरित्याहुः । सीतायास्तद्दर्शनेपिनिर्भयप्रसन्नमुखतयाऽवस्थानादर्शनादयंकश्चिदेतत्परिचितएतद्भूतान्तज्ञानार्थमेवप्रायेणागतइतिसंभाव्यानयासंवादकरणचसंभाव्य तत्प्रश्ननिर्वाहइतिकतकः ॥ ६ ॥ ति० कागतिः कञपायः ॥ ८ ॥ ति० निवेदयितुमिच्छति । प्रायेणेतंतंजानातीतितासामाशयः ॥ १४ ॥ ति० उद्देशः प्रदेशः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. विद्राविताश्चसंनस्ताः. २ ड. झ. ट. निषेदुः. ३ घ. ददृशुर्मिग्नं. ४ च. भीमं. ५ च. ज. व. महामतिं. ६ च. छ. ज. व. त्वयानेनपुनः. ७ क.—ट. सर्वाङ्गशोभना. ८ क.—ट. कामरूपाणां. ९ ड. झ. ट. कागतिर्मम. १० घ. ड. झ. ट. यूयमेवासजानीतः. ११ क. ग. यूयमेवात्र. च. छ. ज. व. यूयमेवहि. ११ ड. झ. ट. अहमप्यति. १२ ड. झ. ट. नैवजानाभिकोद्वहं. १३ क. ख. दृढं. ड. झ. ट. हुतं. ग. भयात्. १४ ड. झ. ट. भीमंरावणायन्यवेदिषुः. क. भीमंव्याख्यातुमुप. १५ ड. झ. ट. तेनैवाद्भुत. १६ क. व. वीर्येण. १७ ड. झ. ट. देवी. १८ क. ड. ज.—ट. लक्ष्यते. १९ क. घ. ड. झ. ट. पत्राढ्यं. च. छ. ज. व. शोभाढ्यं. २० ड. छ. झ. व. रूपस्योग्रं. २१ ग. ड.—ट. वनंतेन.

मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर ॥ कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥
 राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥
 तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्मास्त्रबिन्दवः ॥ दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥
 आत्मनः सदृशाञ्छरान्किरान्नाम राक्षसान् ॥ व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥ २४ ॥
 तेषामशीतिसाहस्रं किंकराणां तरस्विनाम् ॥ २५ ॥
 निर्ययुर्भवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः ॥ महोदस महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः ॥
 युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ब्रह्मणोन्मुखाः ॥ २६ ॥
 ते कैपीन्द्रं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् ॥ अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥ २७ ॥
 ते गदाभिर्विचित्राभिः परिधैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघुर्वानरश्रेष्ठं शरैश्चादित्यसन्निभैः ॥ २८ ॥
 मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोर्मरशक्तिभिः ॥ परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥ २९ ॥
 हनुमानपि तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसन्निभः ॥ क्षितावाविध्य लाङ्गूलं ननाद च महास्वनम् ॥ ३० ॥
 स भूत्वा सुमहाकायो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ३१ ॥
 तस्यास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना ॥ पेतुर्विहङ्गा गगनार्दुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥
 दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनुमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
 न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ ३५ ॥
 अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ३६ ॥
 तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किताः ॥ ददृशुश्च हनूमन्तं संध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥

—२१॥ संवर्तितेक्षणः परिवर्तितेक्षणः ॥ २२—२३॥
 नाम प्रसिद्धौ । किंकर इति प्रसिद्धानित्यर्थः ॥ २४ ॥
 किंकराणां संख्यां निर्दिशति—तेषामिति ॥ २५ ॥
 सर्व इति विशेष्यं । कूटो नाम अयस्कारकूटसदृश
 आयुधविशेषः । मुद्गरः द्रुघणः ॥ २६ ॥ अवस्थितं
 युद्धाय सन्नद्धमित्यर्थः ॥ २७ ॥ परिधैः परिघपा-
 तनैः । काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपटैः ॥ २८ ॥ पट्टिशो
 नाम लोहदण्डः तीक्ष्णधारः क्षुरोपमआयुधविशेषः ।
 अत्रेत्यंभूतलक्षणे तृतीया । प्रासः कुन्तः । तोमरः
 आयुधविशेषः ॥ २९ ॥ श्रीमानिति तात्कालिकहर्ष-
 कृतकान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥ धृष्टमिति क्रियाविशेषणं

॥ ३१ ॥ सानुनादिना सप्रतिध्वनिना । यद्वा अनु-
 नादिनः पर्वतगुहादयः तत्सहितेन । यद्वा सानुषु
 प्रतिध्वनिकुर्वता । उच्चैश्चेदमघोषयदिति । स हनुमान
 इदं वक्ष्यमाणं वचनमुच्चैरघोषयत् ॥ ३२ ॥ घोषण-
 वचनमाह—जयतीत्यादि ॥ अभिपालितः वालिवधेन
 ॥ ३३ ॥ अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन स्वदास्यं न कर्मकृतं किंतु
 स्वरूपप्रयुक्तमित्युच्यते ॥ ३४ ॥ प्रतिबलं समानबलं ।
 प्रहरतः राक्षसानिति शेषः । प्रहारमात्रेणवा हनुम-
 द्विशेषणं ॥ ३५ ॥ मिषतां पश्यतां । अनादरे षष्ठी
 ॥ ३६ ॥ संध्यामेघमिवेति रक्तवर्णत्वात् ॥ ३७ ॥

ती० सीतयासहसंभाषणस्यापराधलंसाधयन्ति—मनःपरिगृहीतामिति । राजपरिग्रहसंभाषणं पुंसोपराधइति भावः । ति०
 त्यक्तजीवितः त्यक्तजीविताशः ॥ २१ ॥ स० आत्मनःसदृशान् खदूतलवयोग्यान् ॥ २४ ॥ तेषांसंख्या अशीतिसाहस्रमित्य-
 न्वयः । शि० तेषामिति । किंकराणांमध्येअशीतिसाहस्रंकिंकरास्तस्माद्भवान्निर्ययुः ॥ २५ ॥ ति० क्षितावाविध्यलाङ्गूलमिति
 स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. ट. सदृशान्वीरान्. २ क.—ड. झ. ज. ट. कर्पितं. ३ ख. ग. ड. झ. ट. शरैरादित्य. च. छ.
 ज. ज. शरैरशनि. ४ क. ख. ग. ड. च. ज.—ट. तोमरपाणयः. ५ ड. झ. ट. पुच्छमास्फोट. ६ क. ख. च. छ. ज. ज.
 दुच्चैर्घोषमघोषयत्. ७ क. राघवेणानु. ८ ट. ददृशुस्ते.

स्वामिसंदेशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् ॥ चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥

स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः ॥ आससादायसं भीमं परिधं तोरणाश्रितम् ॥

स तं परिधमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९ ॥

स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ॥ विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥

[सुदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक्] ॥ ४० ॥

स हत्वा राक्षसान्वीरान्किकरान्मारुतात्मजः ॥ युद्धकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरणं संगृह्णाश्रितः ॥ ४१ ॥

ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः ॥ निहतान्किकरान्सर्वान्नावणाय न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥

स राक्षसानां निहतं महद्वलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः ॥

समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे ग्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

किङ्करहननानन्तरं तोरणाच्चैत्यप्रासादमाश्रुतेन हनुमता तत्प्रासादभञ्जनम् ॥ १ ॥ तद्रक्षिभीराक्षसैर्युद्धाय तदभियानम् ॥ २ ॥ हनुमता प्रासादस्तंभोत्पाटनेन तच्छामणे तदुद्रतामिना प्रासाददहनम् ॥ ३ ॥ हनुमता प्रासादरक्षकराक्षसहननपूर्वकमन्तरिक्षस्थित्या सषानरबलेन सुग्रीवेण लङ्काभङ्गस्य भविष्यत्वोद्घोषणम् ॥ ४ ॥

ततः स किंकरान्हत्वा हनुमान्स्थानमास्थितः ॥ १ ॥

वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः ॥ तस्मात्प्रासादमप्येव भीमं विध्वंसयाम्यहम् ॥ २ ॥

इति संचिन्त्य मनसा हनुमान्दर्शयन्बलम् ॥ चैत्यप्रासादमापुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् ॥

आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥

आरुह्य गिरिसंकाशं प्रासादं हरियूथपः ॥ बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४ ॥

ततस्तत इति । अनेनास्य समीपं सहसा गन्तुमशक्ता इत्यवगम्यते ॥ ३८-३९ ॥ सपन्नगमिति सपरिधंत्वमात्रे दृष्टान्तः । परिगृह्य परिधमिति शेषः । स्फुरन्तं पन्नगमादाय विनतासुत इव स वीरो मारुतिः परिधं परिगृह्याम्बरे विचचारेति संबन्धः ॥ ४०-४१ ॥ तस्माद्भयान्मुक्ताः दूरस्था इत्यर्थः ॥ ४२-४३ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ध्वंसनफलमाह—दर्शयन् बलमिति । बलदर्शनाश्रमितीत्यर्थः । ध्वंसनप्रकारमाह—चैत्यमिति । चैत्यं देवायतनं तद्रूपः प्रासादः चैत्यप्रासादः तं । आपुत्य तोरणालङ्घयित्वा । हरिश्रेष्ठो हनुमान्मारुतात्मज इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ ३ ॥ हरियूथपत्वेऽप्यहंरिर्भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं हरिश्रेष्ठ इत्युक्तं । प्रति-सूर्यः द्वितीयसूर्य इत्यर्थः । अनेन सूर्योदयस्तुचितः

ति० स्वामिनोरामस्य संदेशेन नामग्रहणेन कस्यायं भट इति संदेह रहिताः । किंच स्वामिसंदेशेन रावणाज्ञयाऽतिघोरेणाप्यनेन योद्धव्यमेवेति निश्चयात्पक्षान्तरशङ्कारहिताः । प्रहरणैः आयुधैः । अभिपेतुः प्राहरन्नितीत्यर्थः ॥ ३८ द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ति० ध्यानं विचारः ॥ १ ॥ ति० चैत्यप्रासादः रक्षःकुलदेवताप्रासादः । एवं प्रमदावनवत् ॥ २ ॥

[पा०] १ इदमर्थं ड. झ. ज. ट. पाठेषु दृश्यते.

२ ख. घ.—च. झ. ज. ट. नवीरः किंकरान्. ३ ड. च. छ.

झ. ज. ट. युद्धकाङ्क्षी. ४ ड. च. झ. ट. महावीरः. ५ क. ड. झ. ट. समवस्थितः. ड. च. छ. ज. ज. समुपस्थितः.

६ ग. ड.—ट. महाबलं. ७ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. हनुमान्ध्यानं. ज. हनुमान्द्वारं. ८ ग. ड. झ. ट. मयैवमिमं.

क. ग. घ. च. छ. मयैवमिमं. ९ घ. इवोत्थितः.

संप्रधृष्य च दुर्धर्षं चैत्यप्रासादमुत्तमम् ॥ हनुमान्प्रज्वलँल्लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥
 स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः ॥ धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥
 तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना ॥ पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥
 अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥
 दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ हनुमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥
 न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् ॥ शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥
 अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ॥ समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान्हरियूथपः ॥ ननाद भीमनिर्द्वादो रक्षसां जनयन्भयम् ॥ १२ ॥
 तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः ॥ गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान्वज्जान्परश्वधान् ॥
 विस्मजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥
 ते गदाभिर्विचित्राभिः परिवैः काञ्चनाङ्गदैः ॥ आजघ्रुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चादित्यसन्निभैः ॥ १४ ॥
 आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् ॥ परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १५ ॥
 ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समैस्थितः ॥ १६ ॥
 प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् ॥ उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान्पवनात्मजः ॥
 ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ १७ ॥
 तत्र चाग्निः समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥
 दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः ॥ स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् ॥
 अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 मादृशानां सहस्राणि विस्मृष्टानि महात्मनाम् ॥ बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ २० ॥
 अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥
 दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ॥ केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः ॥ २२ ॥
 सन्ति चौघबलाः केचित्केचिद्वायुबलोपमाः ॥ अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन्हरियूथपाः ॥ २३ ॥
 ईदृग्विधैस्तु हरिर्भिवृतो दन्तनखायुधैः ॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि ॥
 आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ २४ ॥

॥ ४ ॥ संप्रधृष्य आक्रम्य । पारियात्रोनाम कुल-
 पर्वतः ॥ ५—११ ॥ चैत्यस्थान् चैत्यपालान् ॥ १२—
 १६ ॥ पवनात्मजः भ्रामयामासेत्यन्वयः । शतधारं
 धारा कोटिः । वज्रवत्स्थितमित्यर्थः । यद्वा शतधा
 अरमिति च्छेदः । अरं शीघ्रं ॥ १७ ॥ अग्निः सम-
 भवत् । भ्रामितस्तम्भैः स्तम्भान्तरसंघट्टनादिति भावः
 ॥ १८—१९ ॥ राक्षसानामुत्साहभङ्गं कारयितु-
 माह—मादृशानामित्यादि ॥ २०—२२ ॥ ओघबलाः

स० शतं बहवः ॥ १३ ॥ ति० परिक्षिप्येत्यंशे तोयस्यावर्तइवेतिदृष्टान्तः ॥ १५ ॥ रामानु० महान्तस्य महाप्रस्य ।
 अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थः । महार्हस्येतिवापाठः ॥ १७ ॥ स० अग्निःप्रासादस्तंभान्तरसंघर्षाद्वा वायुसूनुकरपरिभ्रमणरूपमथनतो
 वाग्निःसमभवदितिभावः । समदह्यत समप्रग्रामदाहस्यभाविनइयंनान्दीतिभावः ॥ १८ ॥ ती० ओघबलाः ओघसंख्यासंख्या-
 तगजबलाः ॥ २३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. धर्षयित्वा. २ ग. ड.—ट. महाकायश्चैत्यस्थोहरिपुङ्गवः. ३ ड. झ. ट. नादेन. ४ क.
 पालाश्चते. ५ च. ज. व. समाश्रितः. ६ ग. घ. ड. झ. ट. केचित्सन्तिवायुबलोपमाः. क. केचिच्छतगुणोत्तराः. वैनतेय-
 बलाःकेचित्केचिद्वायुबलोपमाः. ७ क. ड. च. ज.—उ. बलाःकेचित्त्रासन. ८ ग. घ. कोटिर्भिवृतुर्भिवृतः. ड. झ. व. ट.
 कोटिभिश्चायुतैरपि.

नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः ॥ यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन बद्धं वैरं महात्मना ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

हनुमता रावणचोदनयासमागतवतःप्रहस्तात्मजस्यजंजुमालिनोवधः ॥ १ ॥

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ॥ जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥

रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ॥ महान्विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥

[दग्धेन्द्रिकूटप्रतिमो महाजलदसंनिभः ॥ महाभुजशिरस्स्कन्धो महादंष्ट्रो महाननः ॥ ३ ॥

महाजवो महोत्साहो महासत्त्वोरुविक्रमः ॥ आजगामातिवेगेन वज्राशनिसमस्वनः ॥ ४ ॥]

धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्भुचिरसायकम् ॥ विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ५ ॥

तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः ॥ प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ६ ॥

[उद्गच्छन्निव चादित्यः प्रभाभिरिव लोहितः ॥ लोहिताङ्गेन महता कवचेनाभिसंवृतः ॥

तिष्ठतिष्ठेति सहसा हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ७ ॥]

रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः ॥ हनुमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ८ ॥

तं तोरणविटङ्कस्थं हनुमन्तं महाकपिम् ॥ जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितैः शरैः ॥ ९ ॥

अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना ॥ बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ १० ॥

तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् ॥ शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ११ ॥

तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् ॥ यथाऽऽकाशे महापद्मं सितं चन्दनबिन्दुभिः ॥ १२ ॥

ओघाख्यसंख्याकबलाः ॥ २३—२५ ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गार-
तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४३ ॥

विवृत्तनयनः मण्डलीकृतनयनः ॥ २—४ ॥
रुचिरसायकं रुचिरसायकाहं । विस्फारयानः वि-
स्फारयमाणः । व्याकर्षणं कुर्वन्नित्यर्थः । वज्राशनि-
समस्वनमिति विस्फारणक्रियाविशेषणं ॥ ५ ॥ नभ-

स्समपूर्यत दिशः प्रदिशश्च समपूर्यन्तेति विपरिणामे-
नानुषङ्गः ॥ ६—८ ॥ तोरणविटङ्कं तोरणस्य कपो-
तपालिका । “ कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुत्रपुं-
सकं ” इत्यमरः । स्तम्भोपरि तिर्यङ्निहितदार्ढ्यित्यर्थः
॥ ९ ॥ एकेनेत्येतदर्थचन्द्रस्यापि विशेषणं । अर्धच-
न्द्राकाराग्रशरेणेत्यर्थः । कर्णिना कर्णवच्छरेण ॥ १० ॥
अम्बुजं रक्तपद्मं । भास्कररश्मिना विद्धं अतएव
फुल्लमित्यर्थः ॥ ११ ॥ रक्तं स्वतएव रक्तं । रक्तेन
शोणितेन । महापद्मं रक्तोत्पलं । चन्दनबिन्दुभिः

शि० नास्ति नङ्गयतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतित्रिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४३ ॥

स० स्रग्वी सुवर्णमालः । “ प्रहस्तपुत्रस्त्रिहजंजुमालीप्राभञ्जनिप्रपञ्चसुवर्णमाली ” इति संग्रहरामायणोक्तेः ॥ २ ॥ ति०
समपूर्यत । दिगादिसमुदायापेक्षमेकवचनं । स० नभः आकाशं । दिशःप्रदिशश्चयदात्मिकास्तस्मिन्समपूर्यत । “ साक्षिसिद्धमेव
गगनंतद्वागाएवदिशोनद्रव्यान्तरं ” इतिमुधोक्तेः ॥ ६ ॥ ति० कर्णी अङ्गुलाकाराग्रशरविशेषः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ड.—ट. यस्यविश्वकुवीरेण. २ इदंश्लोकद्वयं क. पाठेदृश्यते. ३ इदमर्धत्रयं क. ग. पाठयोर्दृश्यते.
४ ड. झ. ट. महातेजाविव्याध. ५ घ. दशभिस्तुस्तनान्तरे. ६ ड. झ. अ. ट. काञ्चनबिन्दुभिः.

चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ १३ ॥

ततः पार्श्वेतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् ॥ तरसा तां समुत्पाद्य चिक्षेप बलवद्बली ॥

तां शरैर्दशभिः कुद्रस्ताडयामास राक्षसः ॥ १४ ॥

विपन्नं कर्म तद्दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः ॥ सालं विपुलमुत्पाद्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १५ ॥

भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् ॥ चिक्षेप सुबहून्बाणाञ्जम्बुमाली महाबलः ॥ १६ ॥

सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे ॥ उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १७ ॥

स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः ॥ तमेव परिधं गृह्य भ्रामयामास वेगतः ॥ १८ ॥

अतिवेगोतिवेगेन भ्रामयित्वा बलोकटः ॥ परिधं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १९ ॥

तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी ॥ न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥ २० ॥

स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महाबलः ॥ पैपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ २१ ॥

जम्बुमालिं च निहतं किंकरांश्च महाबलान् ॥ चुकोध रावणः श्रुत्वा कीपसंरक्तलोचनः ॥ २२ ॥

स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले ॥

अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हनुमता रावणप्रेषितमग्निपुत्रसप्तकहननम् ॥ १ ॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः ॥ निर्ययुर्भवनात्तस्मात्सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥

महाबलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः ॥ कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥

रक्तचन्दनबिन्दुभिः ॥ १२ ॥ चुकोपेत्यर्धं ॥ राक्षसस्य

राक्षसविषये ॥ १३—१६ ॥ पञ्चभिर्भुज इत्यादौ

विव्याधेत्यध्याहारः ॥ १७—१९ ॥ नाश्वा इति

अश्वशब्देनात्र खरा उच्यन्ते । रथेन खरयुक्तेनेति

पूर्वमुक्तत्वात् ॥ २०—२३ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-

विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने

सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

भवनात्तस्मात् रावणभवनात् । सप्तार्चिवर्चसइत्यत्र

सप्तार्चीति इकारान्तत्वमार्ष ॥ १ ॥ कृतास्त्राः शिक्षि-

ति० काञ्चनबिन्दुभिः रक्ताशोकपुष्परसबिन्दुभिः । सितंमहापद्मं महत्तरंरक्तपद्ममिवेत्यभूतोपमेयं ॥ “ अशोकःकाञ्चनाह्वयः ”

स० काञ्चनबिन्दुभिः सुवर्णरसबिन्दुभिः । अभूतोपमेयं ॥ १२ ॥ स० राक्षसस्यबाणाभिहतः । एकदेशान्वयः ससंबन्धित्वा-

युक्तः । यद्वा बाणाभिहतोराक्षसस्यचुकोपेत्यन्वयः । हनुमत्कोपसहनामुशकत्वाद्यप्रतीत्यप्रवृत्तेःषष्ठी । साचक्षैषिकीतिकर्मणि ॥ १३ ॥

ति० ताडयामास बिभेद ॥ १४ ॥ ति० विपन्नं व्यर्थीकृतं ॥ १५ ॥ स० जम्बुमालेः रुढः इकारान्तोनकारान्तश्चेतिजम्बुमालेरिति

साधु ॥ १९ ॥ स० नाश्वाः अश्वमन्त्राः अश्वसदृशावाखराः । ते नादृश्यन्त । नञर्थस्यनशब्दस्यतद्विन्नतत्सदृशार्थकता स्वपर-

साधारण्येनदृष्टा । अथवा विभाषानुवृत्तेर्लोपाभावात्नाश्वाइतिसंभवति । तेनखरयुक्त्यानलमुक्तमुपपन्नं ॥ २० ॥ स० चूर्णिताङ्गः

चूर्णीकृतशाखः चूर्णीकृतावयवोराक्षसोपि ॥ २१ ॥ स० क्रोधसंरक्तलोचनः पूर्वैकङ्करनाशात् । पुनर्जम्बुमालिनिहतंश्रुत्वा पूर्वोपेक्ष-

याबहुकोपंकृतवानित्यर्थः ॥ २२ ॥ स० वीर्यं वैरपराक्रमः । तदतिक्रम्यपराक्रमोयेषांतान् ॥ २३ ॥ इतिचतुश्चत्वारिंशःसर्गः ॥ ४४ ॥

स० सप्तार्चाः प्रतिमारूपाः कालीकरालीइत्याद्याः अस्यरुन्तीतिसप्तार्ची बहिः । तद्वद्वर्चोयेषांतेतथा । यद्वा इकारान्तोर्विश-

ब्दोर्विशब्दपर्यायः । सप्तअर्चयोर्चोषि शिखाःस्यसोमिः । “ अर्चिर्मयूरशिखयोः ” इतिविश्वः । “ इकारान्तोप्यस्ति ”

‘ अग्नेर्ब्राजन्तेअर्चयः ’ इतीतिभानुदीक्षितलेखात् ॥ १ ॥ स० परस्परजयैषिणः परस्परमुत्कर्षापेक्षाः ॥ २ ॥

[पा०] १ ग. झ. जववद्बली, २ क. ग. द्दिरस्येकेन, ३ ख. मारुतिः, क. ड. झ. ज. ट. वेगितः, ४ क. ग. ड.—ट.

महारथः, ५ ग. निपातहतो, ६ ड.—ट. चूर्णिताङ्गइवद्वमः, ७ ख. महारथान्, क. महाजवान्, ८ झ. ठ. क्रोधसंरक्त.

हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः ॥ तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥
 तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः ॥ विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडिद्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥
 जैनन्यस्तु ततस्तेषां विदित्वा किंकरान्हतान् ॥ बभूवुः शोकसंभ्रान्ताः सबान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥
 ते परस्परसंघर्षात्तप्तकाञ्चनभूषणाः ॥ अभिपेतुर्हनुमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥
 सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः ॥ वृष्टिमन्त इवाम्बोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७ ॥
 अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाञ्शरवृष्टिभिः ॥ अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥ ८ ॥
 स शरान्मोघयामास तेषामाशुचरः कपिः ॥ रथवेगं च वीराणां विचरन्विमलेऽम्बरे ॥ ९ ॥
 स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते ॥ धनुष्मद्भिर्व्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १० ॥
 स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तं महाचमूम् ॥ चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षस्सु वीर्यवान् ॥ ११ ॥
 तलेनाभ्यहनत्काञ्चित्पादैः काञ्चित्परन्तपः ॥ मुष्टिनाभ्यहनत्काञ्चिन्नखैः काञ्चिद्वदारयत् ॥ १२ ॥
 प्रममाथोरसा काञ्चिदूरुभ्यामपरान्कपिः ॥ केचित्तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३ ॥
 ततस्तेष्ववसन्नेषु भूमौ निपतितेषु च ॥ तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४ ॥
 विनेदुर्विस्तरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः ॥ भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाऽभवद्रथैः ॥ १५ ॥
 स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि ॥ विविधैश्च स्वरैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥
 स तान्प्रवृद्धान्विनिहत्य राक्षसान्महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः ॥
 युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तमेव वीरोभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

तास्त्राः ॥ आर्षः सन्धिः । कृतास्त्राणामस्त्रविदां च
 श्रेष्ठा इति वा । ज्ञानशिक्षे उभे अप्येषां स्त इति
 भावः । परस्परजयैषिणः प्रत्येकं हनुमज्जयैषिण
 इत्यर्थः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैः सुवर्णजालविनि-
 र्मितैः । स्वासाधारणचिह्नयुक्तं ध्वजं । केवलचित्रव-
 स्त्रालंकृता पताका । तोयदस्वननिर्घोषैः तोयदस्वनतु-
 ल्यनिर्घोषवद्भिः ॥ ३—८ ॥ स शरान् मोघयामास ।
 यथा शराः स्वस्मिन्न पतन्ति तथा चकारेत्यर्थः ।
 रथवेगं च मोघयामासेत्यन्वयः । यथा रथवेगास्त्वप्र-

हाराय न भवन्ति तथा समचरदित्यर्थः ॥ ९—१० ॥
 वेगं संहारोद्योगं ॥ ११ ॥ पादैः काञ्चिदिति बहुव-
 चनं वानराणां द्विपात्सु चतुष्पात्सु च ग्रहणात्
 ॥ १२—१४ ॥ नीडं ध्वजावयवविशेषः ॥ १५ ॥
 स्रवन्त्यः नद्यः । विकृतं यथा तथा ननाद प्रतिध्वा-
 नवती बभूव ॥ १६—१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

स० एकजिह्वाः ध्वजाः । द्विजिह्वाः पताकाः ॥ ३ ॥ शि० सिंहावलोकनन्यायेन निहतकिङ्करगृहवृत्तान्तमाह—जनन्यइति
 ॥ ५ ॥ ति० तोरणस्थमवस्थितं तत्रस्थितं निश्चलमित्यर्थः ॥ ६ ॥ स० राक्षसानां शरवर्षेण काष्ण्येन च मेघसमता । पूर्वमखण्डतः
 शरसारगमनादेकवचनवृष्टिमिति प्रत्येकं पृथक्पृथक् शस्त्राद्बुद्धिभिरिति बहुवचनं च संभवतः ॥ ७ ॥ ति० संवृताकारः अदृश्य इति
 यावत् ॥ ८ ॥ ति० नीडं रथस्थं रथधिष्ठानस्थानं ॥ १५ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

[पा०] १ ग. धनुष्यमित. २ ख. घ.—ट. जनन्यस्तास्ततस्तेषां. ३ ड. ज. झ. ट. परस्परसंघर्षास्तप्त. ४ ड.
 झ. ट. प्रावृत्तकालइवाम्बोदाः. ५ क.—ट. रथवेगांश्च. ६ ड. झ. ट. तलेनाभिहनत्. ७ ग. घ. पञ्चोकाञ्चित्. ८ ग. ड.
 छ.—ट. मुष्टिभिश्चाहनत्. ९ ड. झ. ट. मपरानपि. १० क. ग. विस्तराः. ११ क. ख. ड.—ट. स्तदेव.
 वा. रा. १६१

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

हनुमता रावणप्रहितसेनापतिपञ्चकस्य पञ्चताप्रापणम् ॥ १ ॥

हतान्मन्त्रिसुतान्बुद्ध्वा वानरेण महात्मना ॥ रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ १ ॥
 स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् ॥ प्रघसं भासकर्णं च पञ्च सेनाग्रनायकान् ॥ २ ॥
 संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ॥ हनुमद्ब्रह्मणव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ॥ ३ ॥
 यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः ॥ सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥
 यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् ॥ कर्म चापि समाधेयं देशकालविरोधिनम् ॥ ५ ॥
 [वानरोयमिति ज्ञात्वा न हि शुध्यति मे मनः ॥ नैवाहं तं कपिं मन्येयथेयं प्रस्तुता कथा ॥ ६ ॥]
 न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन् ॥ सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् ॥
 भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ७ ॥
 सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः ॥ युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ८ ॥
 तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किञ्चिदेव नः ॥ तदेव नात्र संदेहः प्रसन्न परिगृह्यताम् ॥ ९ ॥
 नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः ॥ दृष्टा हि हरयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ १० ॥
 वाली च सहस्रग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः ॥ नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥ ११ ॥
 नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ॥ न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ १२ ॥
 महत्सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् ॥ प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥ १३ ॥
 कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राः ससुरासुरमानवाः ॥ भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १४ ॥
 तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे ॥ आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १५ ॥
 ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः ॥ समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः ॥ १६ ॥

संवृताकारः अन्तर्मनाः । मतिं चिन्तां ॥ १-३ ॥
 इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ४ ॥ तमेवाह—यत्तैरित्या-
 दिना ॥ यत्तैः यतमानैः । अग्रमत्तैरिति यावत् ।
 यत्तेः कर्तरि क्तः । समाधेयं परिहर्तव्यं । देशकालवि-
 रोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः ॥ ५—६ ॥ महद्भूतं
 मन्य इत्यनुषज्यते । इन्द्रेण वा अन्यैर्वेति शेषः ।
 वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य प्रयोगात् ॥ ७—८ ॥

व्यलीकं अप्रियं ॥ ९ ॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरि-
 र्धीरपराक्रम इति ॥ अत्र त्रयोदशसहस्रश्लोका गताः ।
 अयं चतुर्दशसहस्रस्यादिः । धीति गायत्र्याश्चतुर्दशा-
 क्षरं ॥ १०—११ ॥ गतिः वेगः । रूपपरिकल्पनं
 यथेष्टरूपग्रहणं ॥ १२ ॥ महदिति ॥ इत्थं महत्सत्त्वं
 किमपि कपिरूपं सत् व्यवस्थितमिति ज्ञेयमित्यर्थः

ती० संवृताकारः गुडाकारः । अन्तस्संजातशङ्कइत्यर्थः । उत्तमांमतिं धैर्यं ॥ १ ॥ ती० किञ्चात्रदेशकालाविरुद्धं कर्मकार्यमि-
 त्याह—कर्मचेति । देशकालविरोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः । आपूर्णलिङ्गविभक्तिव्यत्ययः । कर्म समाधेयं परिहर्तव्यं । देशका-
 लविरोधितमिति पाठे समाधेयं कर्तव्यं । अत्रहेतुमाह—नहीति ॥ ५ ॥ ती० अस्मदर्थं अस्मन्निग्रहार्थं ॥ स० अस्मदर्थं
 अस्माकमर्थनिवृत्तिमुद्दिश्य ॥ ७ ॥ स० वालीति । जांबवानपिकपिमध्ये बहुस्य लेगणितइति नानुपपत्तिः ॥ ११ ॥ ती० नैवंते-
 षामित्यादौ सर्वत्र ईदृक्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । तथाचेत्थं योजना तेषां वाल्यादिनां । हनुमतोभीमागतिस्तेज आदिकंचयथा तथा ईदृङ्गा-
 स्तीतिसंबन्धः । रूपपरिकल्पनं यथेष्टरूपपरिग्रहणं ॥ १२ ॥ ति० प्रयत्नमित्यार्पणं क्लिबलं ॥ १३ ॥ ति० कामं यद्यपीत्यर्थः
 [पा०] १ ड. झ. ट. दुर्धरं. २ क.—ट. हनुमद्ब्रह्मे. ३ क.—ट. कालविरोधितं. ४ अयंश्लोकः ड. झ. पाठेषु दृश्यते.
 ५ ख. ग. ड. च. छ. झ. ट. गन्धर्वदेवासुर. ६ क. युधि. ७ ख. नावमान्यश्चयुष्माभिः.

रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिभिश्च महाजवैः ॥ शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १७ ॥
 ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् ॥ रश्मिमन्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १८ ॥
 तोरणस्थं महोत्साहं महासत्त्वं महाबलम् ॥ महामतिं महावेगं महाकायं महाबलम् ॥ १९ ॥
 तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः ॥ तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ २० ॥
 तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः ॥ शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥ २१ ॥
 स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ॥ उत्पपात नदन्योऽग्निं दिशो दश विनादयन् ॥ २२ ॥
 ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः ॥ किरञ्चरशतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे महाबलः ॥ २३ ॥
 स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् ॥ वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २४ ॥
 अर्धमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः ॥ चकार कदनं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५ ॥
 स दूरं सहस्रोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः ॥ निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २६ ॥
 ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् ॥ विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २७ ॥
 तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि ॥ संजातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २८ ॥
 स ताभ्यां सहस्रोत्पत्य विष्टितो विमलेऽम्बरे ॥ मुद्रराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ २९ ॥
 तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः ॥ निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ ३० ॥
 स सालवृक्षमासाद्य तमुत्पाद्य च वानरः ॥ तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥ ३१ ॥
 ततस्तांस्त्रीन्हताञ्ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ॥ अभिपेदे महावेगः प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥ ३२ ॥
 भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् ॥ एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥ ३३ ॥
 पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् ॥ भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३४ ॥
 स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः ॥ अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३५ ॥
 समुत्पाद्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् ॥ जघान हनुमान्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥
 [गिरिशृङ्गविनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभूवतुः] ॥ ३६ ॥

॥ १३—१७ ॥ स्वतेजोरश्मिमालिनं स्वतेजसा सूर्यं । रश्मिमन्तमिवेत्यत्र उपमा । अत्र रूपकमिति भिदा ॥ १८ ॥ उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थेयान्प्रयत्नः । महासत्त्वं महाध्यवसायं । “द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु” इत्यमरः । द्वितीयबलशब्दश्च शक्तिवचनः । “बलं रूपेस्थनि स्थौल्ये शक्तिरेतश्चमुषु च” इति वैजयन्ती ॥ १९—२० ॥ तीक्ष्णाः

कूराः । शिताः निशिताः । पीतमुखाः समीचीनाय-सनिर्मितत्वेन पीतरेखाग्राः । उत्पलपत्राभाः उत्पलपत्राणि यथा निपात्यन्ते तथा निपातिता इत्यर्थः ॥ २१—२३ ॥ वारयामास स्ववेगेन प्रापयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ कदनं युद्धं ॥ २५ ॥ विद्युद्राशिः अशनिः ॥ २६ ॥ कूबरः युगन्धरः ॥ २७—२९ ॥ वेगं विनिहत्य परिहृत्य

॥ १४ ॥ स० रश्मिमन्तं रश्मिवन्तं । यवादिरयं । स्वतेजोरश्मिमालिनं सु अत्यन्तं अतेजसोरश्मिमालिनोयेन भवन्तिसतथा ॥ १८ ॥ ति० दिक्षुसर्वास्ववस्थिताः द्राक्तत्समीपमागन्तुंचकिताइतिभावः ॥ २० ॥ ती० पीतमुखाः शत्रुशोणिंतरजिताइत्यर्थः । उत्पलपत्राभाः तद्वर्णाः ॥ ती० पीतमुखाः फलभागेस्वर्णरूपिताः । उत्पलपत्राभाएव ननुतपीडाहार्हइत्यर्थः ॥ स० पीतमुखाः पायितपानीयमुखाः ॥ २१ ॥ ति० ताभ्यां कर्तृभ्यां । मुद्रराभ्यां करणाभ्यांहतः ॥ २९ ॥ इतिषट्त्वार्तिशःसर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ छ. ज. रथैश्चमत्तनागैश्च. ड. च. झ. ज. ट. रथैर्मत्तैश्चनागैश्च. २ क. ड.—ज. निशितैः. ३ क. पेतुस्सहस्रशः. ४ क. ग. ड. झ. ट. शतैर्नैकैः. ५ घ. हन्यमानस्ततः. ६ क. घ. ड. च. झ. ज. ट. निनदं. ७ क. ख. ततस्तं. ८ ड.—ट. तौजातरोषौ. ९ क. ड.—ट. निहृत्यसमहाबलः. १० ड.—ट. सुपर्णइववेगितः. ११ ड. च. छ. झ. ट. अभिगम्य. १२ ड.—ज. बली. १३ ग. ड.—ट. मवस्थितौ. १४ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते.

ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु ॥ बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३७ ॥

अश्वैरश्वान्गजैर्नागान्योधैर्योधात्रयै रथान् ॥ स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३८ ॥

हृतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नैश्च महारथैः ॥ हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३९ ॥

ततः कपिस्तान्ध्वजिनीपतीत्रणे निहत्य वीरान्सबलान्सवाहनान् ॥

समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

हनुमता रावणमुत्तस्याक्षकुमारस्यक्षपणम् ॥ १ ॥

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् ॥

समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताग्रतः ॥ १ ॥

स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान्काञ्चनचित्रकार्मुकः ॥

समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥ २ ॥

ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् ॥

रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥

ततस्तपःसंग्रहसञ्चयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् ॥

पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥

सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं समाहितम् ॥

सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥

॥३०—३९॥ ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । कृतक्षणः दत्तावसरः । अभूदिति शेषः ॥ ४० ॥ इति श्रीगो-
विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिल-
काख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४६ ॥

समीक्ष्य विज्ञाय ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैः हविषा
उदीरितः अभिवर्धितः पावक इवेत्यन्वयः ॥ २-३ ॥
ततो महदित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह—ततस्तपस्संग्रहेत्या-

दिना ॥ तपस्संग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसं-
पादितं ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतं । अष्टासिनिबद्धब-
न्धुरं अष्टासिभिर्निबद्धं अतएव बन्धुरं सुन्दरं ।
“ बन्धुरं सुन्दरे नम्रे ” इति विश्वः । यद्वा अष्टासि-
भिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा । बन्धुरं फलकासं-
घाट इत्याहुः । अन्ये घण्टा इत्यप्याहुः । तदानीं
अष्टासिश्चासौ निबद्धबन्धुरश्चेति समासः । यथाक्र-
मावेशितशक्तितोमरं पङ्कितया स्थापितशक्तितोमरं

ति० प्रमापितान् मारितान् । समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धतश्चासौसमरायोन्मुखश्चतं । आक्षं समक्षमवस्थितं । अक्षाख्यं कुमारं
निशाम्य दृष्ट्वा । प्रसमैक्षत दृष्ट्यायुद्धार्थमाज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ स० समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धताः वैरिणः तदुन्मुखः तदभिमुखः
तं । आक्षं अक्षाणां नेत्राणामिन्द्रियाणामयं विषयआक्षः तं । नेत्रविषयमितियावत् ॥ १ ॥ ति० सदसि यज्ञशालायां ॥ २ ॥
ति० महान्सइत्यन्वयः ॥ ३ ॥ ति० अष्टमुदिक्षु असिभिःसहनिबद्धाबन्धुरारथफलकायस्मिस्तं ॥ शि० असङ्गचारिणं निरालम्ब-

[पा०] १ घ. हयैर्नागैश्चमत्तैश्च. २ ड.—ट. तथैववीरः. क.—घ. तदेववीरः. ३ ड.—ट. निशाम्य. ४ झ. प्रसमैक्षताक्षं.
५ क. समुत्पपाताशु. ६ ग. ड.—ट. महान्बाल. ७ ड.—ट. जालचित्रितं. ८ ड.—ट. तडित्प्रभं.

विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा ॥
 दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥
 स पूरयन्त्वं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्गमहारथस्वनैः ॥
 बलैः समेतैः स हि तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपागमत्कपिम् ॥ ७ ॥
 स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्रिमिव प्रजाक्षये ॥
 अवस्थितं विस्मितजोतसंभ्रमः समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ॥ ८ ॥
 स तस्य वेगं च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु पार्थिवात्मजः ॥
 विधारयन्त्वं च बलं महाबलो हिर्मक्षये सूर्य इवाभिवर्धते ॥ ९ ॥
 स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं स्थिरं स्थितः संयति दुर्निवारणम् ॥
 समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचोदयामास शरैस्त्रिभिः शितैः ॥ १० ॥
 ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं शत्रुपराजयोजितम् ॥
 अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसः स बाणपाणिः प्रगृहीतकार्मुकः ॥ ११ ॥
 स हेमनिष्काङ्गदचारुकुण्डलः समाससार्दाशुपराक्रमः कपिम् ॥
 तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः ॥ १२ ॥
 ररास भूमिर्न तताप भानुमान्ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः ॥
 कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥ १३ ॥
 ततः स वीरः सुमुखान्पतत्रिणः सुवर्णपुङ्खान्सविषानिवोरगान् ॥
 समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन्कपिर्मूर्ध्न्यपातयत् ॥ १४ ॥
 स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः ॥
 नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥ १५ ॥

॥ ५ ॥ प्रतिपूर्णवस्तुना समगोपकरणेन । शरधनुः-
 कवचादीन्युपकरणानि । प्रतिपूर्णमस्तिनेति पाठे
 अस्तिना धनेनेत्यर्थः । हेमदाम्ना हेममयाश्चादिबन्धन-
 रज्जुना । शशिसूर्यवर्चसा । दामसु किञ्चित्सितवर्ण
 किञ्चित्सूर्यवत्पीतवर्णमित्यर्थः । प्रतिपूर्णवस्तुना
 शशिसूर्यवर्चसा हेमदाम्ना च विराजमानमित्यन्वयः ।
 यद्वा कचिच्छशिवर्चसा कचित्सूर्यवर्चसा च विराज-
 मानमित्यन्वयः । वितानादिषु शशिवर्चसा हेममयर-
 थाङ्गेषु सूर्यवर्चसा । दिवाकराभमित्याकाशचारिले
 दृष्टान्तः । अतो न रविप्रभमित्यनेन पुनरुक्तिः ।

तच्छब्दद्वयं च पूर्वानुस्मरणार्थं ॥ ६ ॥ सः अक्षः ।
 हिः प्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ हरीक्षणः सिंहप्रेक्षणः । प्रजा-
 क्षये अवस्थितं प्राणिनांशे प्रवृत्तं । विस्मितश्चासौ
 जातसंभ्रमश्च विस्मितजातसंभ्रमः ॥ ८ ॥ विधारयन्
 निर्धारयन् । विचारयन्निति च पाठः ॥ ९—१२ ॥
 न तताप भानुमान् । सूर्योदयः पूर्वं सूचितः सः न
 ततापेत्युच्यते ॥ १३ ॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्व-
 वित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसंधानं
 विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थवित् ॥ १४ ॥
 रक्तसिक्तत्वे दृष्टान्तो नवोदितेति । शराचितत्वे

गमनशीलं । अतएव व्योमचरं । समाहितं सम्यक्स्थापितं ॥ ५ ॥ ति० विस्मितं चतं जातसंभ्रमं च । बालोऽयं मायोद्धुमिच्छती-
 तिविस्मयः । रावणपुत्रलाञ्छ तत्रजातादरलं ॥ ८ ॥ ति० निष्कं उरोभूषणं । आशुपराक्रमः तीक्ष्णपौरुषइतियावत् । समागमः
 युद्धं । संभ्रमप्रदः भयप्रदः ॥ १२ ॥ ती० अक्षयुद्धसमये सूर्योदयाभावाद्देशान्तरस्थोपिसूर्यः एतज्ज्ञालानततापेतिभावः ॥ ति०
 भूमिः भूमिस्थप्राणिजातं । ररास । वीर्यप्रवृत्तंसंयुगं वीक्ष्येति शेषः ॥ १३ ॥ ति० अताडयत् अपातयत् ॥ १४ ॥ ति० असृग्दिग्धधा-
 [पा०] १ क. ख. परिपूर्णवस्तुना. २ क. ड.—ट. जातसंभ्रमं. ३ ड. च. झ. अ. ट. रावणात्मजः. ४ क. ख. ड.—
 ट. विचारयन्. ५ ग. बलोत्कटो. ६ ख. ड.—ट. युगक्षये. ७ ग.—ट. पराजयोचितं. क. पराजयोद्यतं. ८ दाशुनिशाचरः.
 ९ ड. झ. अ. ट. मूर्ध्न्यताडयत्. १० झ. निपातैः. ११ झ. विवृत्तनेत्रः.

ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे ॥
 उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥ १६ ॥
 स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः ॥
 कुमारमक्षं सवलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥ १७ ॥
 ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसांबुदः ॥
 शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥ १८ ॥
 ततः कपिस्तं रणचण्डविक्रमं विवृद्धतेजोबलवीर्यसंयुतम् ॥
 कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्धनर्तुल्यविक्रमः ॥ १९ ॥
 स बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजोपमेक्षणः ॥
 समाससादाप्रतिमं कपिं रणे गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः ॥ २० ॥
 स तेन बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिस्स्वनः ॥
 समुत्पपाताशु नभः स मारुतिर्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः ॥ २१ ॥
 समुत्पतन्तं समभिद्रवद्गली स राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् ॥
 रथी रथिश्रेष्ठतमः किरञ्शरैः पयोधरः शैलमिवाश्मवृष्टिभिः ॥ २२ ॥
 स ताञ्शरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः पथि वायुसेविते ॥
 शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति चण्डविक्रमः ॥ २३ ॥
 तमात्तबाणासनमाहवोन्मुखं खमास्तृणन्तं विशिखैः शरोत्तमैः ॥
 अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां च स मारुतात्मजः ॥ २४ ॥
 ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवीरेण महात्मना नदन् ॥
 महाभुजः कर्मविशेषतच्चविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् ॥ २५ ॥
 अबालवद्बालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः ॥
 न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥

दृष्टान्तः आदित्यइवांशुमालिक इति ॥ १५ ॥
 आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो
 नामं भूमध्यपर्वतः । तदग्रे मध्याह्ने वर्तत इत्यौ-
 ष्योक्तिः ॥ १७ ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाः
 अस्यन्ते क्षिप्यन्तेनेनेति बाणासनः बाणविमोक्षक-

चित्रकार्मुक इत्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ विमोक्षयन्
 शरीरे असंयोजयन् । लाघवातिशयेनेति भावः
 ॥ २३ ॥ आस्तृणन्तं आच्छादयन्तं । विशिखैः
 विविधशिखैः । चिन्तां जगाम कथमेतादृशमेनं
 वधिष्यामीत्येवं ॥ २४ ॥ इदमेवोपपादयति ततश्शरै-

सौविवृत्तनेत्रश्च । विवृत्तलोचनइतिपाठे अवसरोचितचक्षुरित्यर्थः । नवोदितादित्यसंनिभः रक्तवर्णइत्यर्थः । शरांशुमान् स्वमस्तक-
 स्थशररूपांशुमान् । अंशुमालाभृतसूर्यइव व्यराजत ॥ १५ ॥ रामानु० मन्दराग्रस्थः मन्दरोनामसालग्रामपर्वतोत्तरभागेभारः
 तखण्डमध्येवर्तमानःकश्चनपर्वतः । तदग्रस्थः । अनेनोत्तरायणेमध्याह्नगतलमुक्तंभवति ॥ १७ ॥ रामानु० बाणासनचित्रका-
 र्मुकः बाणानामसनं बाणान्क्षिपत् चित्रचकार्मुकंयस्यसतथोक्तः । बाणासनचक्रकार्मुकइतिपाठे बाणान्क्षिपत् चक्राकारंकार्मुकं
 यस्यसः ॥ ति० बाणासनमेवशक्रकार्मुकंयस्यसः ॥ १८ ॥ ति० चिन्ताप्रकारः अबालवदिति० । सर्वाहवकर्मशालिन-

[पा०] १ ड.—ट. संयुतः. २ क. मरीचिभिःकपिः. ३ ख.—ट. शक्रकार्मुकः. ४ ख. ज.—ट. प्रवृद्ध. ५ क.—ट.
 सायकैः. ६ क.—ट. तुल्यनिस्स्वनः. ७ ड. छ. झ. ट. समुत्सहेनाशुनभस्समारुजन. ८ ख. घ. स्तस्यविमोचयन्कपिश्चचार.
 ९ ख. ड.—ट. भीमविक्रमः क. घ. चेन्द्रविक्रमः. १० ड.—ट. विविधैः. ११ क. ख. घ. शरोत्तरैः. १२ क. ख. ग.
 ड.—ट. कुमारवर्षेण. ३ ड.—ट. कर्मशालिनः.

अयं महात्मा च महाश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे ॥
 असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥ २७ ॥
 पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः ॥
 पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत्सुरासुराणामपि शीघ्रैर्गामिनः ॥ २८ ॥
 न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते ॥
 प्रमापणं त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥ २९ ॥
 इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् ॥
 चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वैधे महाकपिः ॥ ३० ॥
 स तस्य तानष्टहयान्महाजवान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने ॥
 जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥ ३१ ॥
 ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिकमन्त्रिनिर्जितः ॥
 प्रभग्ननीडः परिमुक्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२ ॥
 स तं परित्यज्य महारथो रथं सकामुकः खड्गधरः खमुत्पतन् ॥
 तपोभियोगाद्विष्वक्वीर्यवान्विहाय देहं मरुतामिवालयम् ॥ ३३ ॥
 ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते ॥
 समेत्य तं मारुततुल्यविक्रमः क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥
 स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः ॥
 मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥
 स भग्नबाहुरूकटीशिरोधरः क्षरन्नष्टङ्घ्रिर्मथितास्थिलोचनः ॥
 स भग्नसंधिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः ॥
 महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६ ॥
 महर्षिभिश्चक्रचरैर्महाव्रतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ॥
 सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारैः स कपिर्निरीक्षतः ॥ ३७ ॥

रित्यादिना ॥ २५—२६ ॥ अतिसहः अतिसोढा ।
 कर्मगुणोदयात् युद्धकर्मोत्कर्षाभिवृद्धेः ॥ २७—२९ ॥
 परस्य शत्रोः । प्रवेगंतर्कयन् आलोचयन् । स्वकर्म-
 योगं विधाय युद्धक्रमं च सङ्कल्प्य । पूर्वमश्वान्
 हत्वा ततो रथं भङ्गयामीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ३० ॥
 विवर्तने सव्यापसव्यभ्रमणेपि । भारसहान् रथभा-
 रसहान् ॥ ३१ ॥ तलेनाभिहतः अतएव पिङ्गाधिप-

मन्त्रिनिर्जितः हनुमता निर्जित इत्यर्थः । प्रभग्ननीडः
 प्रभग्नरथाङ्गः । कूबरः युगन्धरः । वाजिरिति इका-
 रान्तत्वमार्प ॥ ३२ ॥ मरुतामालयमुत्पतन् ऋषिरिव
 अभवदितिशेषः ॥ ३३—३४ ॥ गृह्य इवेत्यत्र गुणा-
 भावमार्पः ॥ ३५ ॥ प्रविकीर्णबन्धनः प्रविकीर्णक-
 द्यादिवन्धनः । प्रसिन्नसंधिरितिसंधिवन्धभङ्गस्योक्त-
 त्वात् ॥ ३६ ॥ चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचरैः । नभश्चक्र-

सर्वप्रकाराहवकर्मशालिनः । अत्र अस्मिन्काले । अस्य प्रमापणे मेमतिर्न जायते । प्रमापणे मारुतिरत्र जायते इति पाठे अयं जन इति वत्स-
 स्यैव हनुमतो मारुतिरिति निर्देशः ॥ २६ ॥ ति० स्वकर्मयोगं स्वस्य कर्मण्योगं ज्ञानबलविशेषावस्थानलक्षणमुपायं ॥ ३० ॥
 शि० विवर्तने अनेकविधमण्डलगमने । समाहितान् प्राप्तशिक्षानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ इतिसप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. ज. ट. प्रमुखोत्पतन्. २ ख. —ट. शीघ्रकारिणः. ३ ड. —झ. ट. प्रमापणं ह्यस्य ममाय. ४ ख. छ. झ.
 घ. ड. झ. ट. वधेतदानीं. क. च. छ. ज. वधेदुरात्मनः. ५ ड. छ. ज. झ. ट. तानष्टहयान्महाहयान्. ६ ख. ड. च. ट.
 संभग्ननीडः. ७ ड. —ट. संभिन्नसन्धिः क. ग. प्रभिन्नसन्धिः. ८ ड. झ. ट. चक्रचरैः समागतैः. घ. चक्रचरैर्महाबलैः.

निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् ॥

तैमेव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

इन्द्रजिता हितोपदेशपूर्वकरावणप्रेरणया रणायहनुमन्तंप्रत्यभियानम् ॥ १ ॥ हनुमता लाघवातिशयेनेन्द्रजिह्वाणा-
दीनामोधीकरणे इन्द्रजिताब्रह्मास्त्रेण तद्वन्धनम् ॥ २ ॥ अस्त्रमोचनशक्तस्यापि रावणदर्शनादिप्रयोजनायास्त्रमनुवर्तमान-
स्यहनुमतोराक्षसैरावणसमीपप्रापणम् ॥ ३ ॥

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताऽक्षे निहते कुमारे ॥

मनः समाधाय तैदेन्द्रकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं संरोषम् ॥ १ ॥

त्वमस्त्रविच्छेदविदां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता ॥

सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसंचितास्त्रः ॥ २ ॥

तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥ ३ ॥

न कश्चिन्निषु लोकेषु संयुगे नगतश्रमः ॥ भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः ॥

देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४ ॥

न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे ॥

न सोस्ति कश्चिन्निषु संग्रहेषु वै न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ते ॥ ५ ॥

ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ॥

न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥ ६ ॥

चरैर्वा ॥ ३७—३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
ण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

मनः समाधाय धैर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ अस्त्रवित्
ब्रह्मास्त्रवित् । संचितास्त्रः संचितास्त्रविशेषः ॥ २ ॥
तव अस्त्रबलमासाद्य असुराः न नश्यन्तीत्यर्थः
॥ ३ ॥ निषु लोकेषु तव संयुगे नगतश्रमः अप्राप्तश्रमः
कश्चिन्न । “ सुप्सुपा ” इति समासः । सर्वप्राप्तश्र-
माइत्यर्थः । हरिहयादयोपि श्रमंप्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

मतिसत्तमः मतिश्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ४ ॥ समरेषु कर्मणा
पुरुषकारेण । ते अशक्यं नास्तीत्यर्थः । तथा मतिपू-
र्वमन्त्रणे विवेकपूर्वविचारे । अकार्यं अज्ञातकार्यं ।
ज्ञातुमशक्यं कार्यं नास्तीत्यर्थः । संग्रहेषु संगृह्यन्ते
भोग्यतया स्वीक्रियन्ते भोक्तृभिरिति संग्रहाः लोकाः ।
तेषु त्रिष्वपि यस्तवास्त्रबलं शारीरं बलं च न वेद स
नास्ति । सर्वलोकप्रख्यातशस्त्रास्त्रबलसंपन्नस्त्वमित्यर्थः
॥ ५ ॥ रणावमर्दे रणसंकटे । निश्चितार्थं निश्चितज-
यरूपार्थं । त्वां आसाद्य विचिन्त्य । मे मनः श्रमं न

स० समाधाय पुत्रशोकोपहतमनःपुनःकार्यगौरवाद्द्वैर्येणैकाग्रविधाय । इन्द्रकल्पं इन्द्रोपमं कर्पिप्रति इन्द्रजितं समादिदेश ।
अनेनानायासेनहनुमज्जयेसमर्थइतिभ्रमेणसमादिदेशेतिभावःसूचितोभवति । इन्द्रकल्पं इन्द्रसमसमरेकलो दक्षइतीन्द्रजितोविशेष-
णंवा । एतत्पक्षेकल्पशब्दः । प्राक्पक्षेप्रत्ययइतिविवेकः ॥ ति० मनःसमाधाय पुत्रनाशखिन्नमपिचेतोधीरतयाऽप्रकाशितभयंप्र-
तिष्ठाप्य ॥ १ ॥ स० सुरेश्वरसमाश्रिताःकेप्यन्ये नशेकुरित्यन्वयः ॥ ३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. सुतोपमंरणे. २ क. ख. ग. ड.—ट. तदेव. ३ ख. झ. ज. ट. सदेवकल्पं. ४ क. ड.
ट. सरोषः. ५ क. ख. घ. ड. ज.—ट. च्छेदस्मृतां. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. त्वदस्त्र. ७ ड. झ. ट. ससुरास्समरुद्गणाः.
८ ड.—ट. देशकालप्रधानश्च.

निहताः किंकराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ॥ अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिनः ॥ ७ ॥
बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च ॥ सहोदरस्ते दयितः कुमारोक्षश्च सूदितः ॥ ८ ॥
न हि तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥ ९ ॥

इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च ॥

त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ १० ॥

बलावमर्दस्त्वयि सन्निकृष्टे यथागते शाम्यति शान्तशत्रौ ॥

तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रविदां वरिष्ठ ॥ ११ ॥

न वीर सेनागणशोच्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् ॥

न मारुतस्यास्य गतेः प्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२ ॥

गच्छति विषादनगच्छतीत्यर्थः ॥ ६—८ ॥ त्वयि मे
यस्सारः उत्कर्षप्रत्ययः । सः तेषु नास्त्येवहीति
योजना ॥ ९ ॥ इदं किङ्कराध्यक्षकुमारान्तमारकं
मतिमत् प्रशस्तमतिमुक्तं । बलं शरीरं । प्रभावं
अन्तःशक्तिं । पराक्रमं पौरुषं ॥ १० ॥ शान्तशत्रौ
शमितशत्रौ । शत्रुशमनस्वभाव इति यावत् । “ वा
दान्तशान्त—” इत्यादिना निपातनाणिलोप इडभा-
वश्च । त्वयि संनिकृष्टे कपेरासन्ने सति । यथा
बलावमर्दः सेनाक्षयः । शाम्यति । तथा आत्मबलं
परं परबलं च समीक्ष्य समारभस्व । बलनाशात्पूर्व-
मेव शत्रुशान्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ हे वीर गणशोचि
गणानां शोचयितरि । शोचतेर्पर्यन्तात्किम् । एकदा

ऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमति निमित्ते सेनाः
नावन्ति न रक्षन्ति । युगपदनेकत्रिनाशके सेना अभ्ययो-
जिकेत्यर्थः । अतः सेनाभिः सह मा गच्छेत्यर्थः ।
उपायान्तरं प्रतिषेधति—न वज्रमिति । अलसार्हं
हनुमद्विषये जीर्णसारं । वज्रं वज्राख्यमायुधविशेषं ।
आदाय न विश । तत्समीपमिति शेषः । तत्र हेतुसाह-
—न मारुतस्येति । अस्य गतिप्रमाणं मारुतस्य
नास्ति । मारुतादप्यतिशयितगतिप्रमाण इत्यर्थः ।
अतस्तरसा यया कयापि दिशा संमागम्य प्रहर्त-
रि न वज्रं किञ्चित्करमिति भावः । यदि समीपमाग-
मिष्यति तदा मुष्टयादिभिरेव निहन्यत इत्याशङ्क्याह
—न चेति । अग्निकल्पो हनुमान् करणेन मुष्टया-

शि० ननुतर्हिममापिवधः स्यादित्यत आह—नेति । मे ममसंबन्धीयस्सारोबलं त्वय्यस्ति सः तेषु निहतेषु नैव । एतेनाति-
प्रबलत्वात्तववधोनभविष्यतीति ध्वनितं ॥ ति० यद्वा मेसारः सर्वजगज्जयसामर्थ्यं स त्वय्येव त्वत्साहाय्यनिमित्त एव । ननुतेषु
ननुतत्साहाय्यनिमित्तक इत्यर्थः ॥ स० सारोबलं यस्त्वयि । स तेषु पूर्वविनाशितेषु नेति मे महारोचत इति वा भातीति वा
क्रमाच्चतुर्थीषष्ठीवाऽऽश्रयणीयेति शेषोच्येयः ॥ ९ ॥ स० बलावमर्दः अस्मदीयैस्सह त्वयिसंनिकृष्टे हनुमत्समीपं प्राप्ते सति ।
शान्तशत्रुः नाशिताक्षादिः शाम्यति शान्तोभवति मृतोभवतीति यावत् । तथा आत्मबलं परबलं च समीक्ष्यारभस्व ॥ ११ ॥
स० हनुमद्बलाकर्णनदीसहृदयः सेनादिसत्त्वभ्रमतोनसाहसं कुर्वितिसुतं प्रति शंसति—नेति । हे वीर आरब्धान्तगामिन् ।
गणशः सङ्घीभूताः सेनाः न नोपयुक्ताः । तत्र हेतुश्च्यवन्तीति । स्वामिर्नगमयित्वा पलायन्ते । उत्तमार्षं । विशालसारं वज्रमा-
दायापिनप्रयोजनं । मारुतस्य हनुमतः । गतेः प्रमाणं इयत्ता । न नास्ति । करणेन सेनादिरूपेण । अग्निकल्पोऽयं न च
नशक्य इति शेषः । यद्वा नवीर नविद्यते वीरोयस्मादन्य इति नवीरः तत्संबुद्धिः । सेनाः गणशः अच्यवन्ति नच्यवन्ति
स्वस्थलाद्रणाङ्गप्रतिनोपसर्पन्ति । “ अमानोनाः प्रतिषेधे ” इत्यनुशिष्टं अ इत्यव्ययं । ततश्च अच्यवन्तीति पदद्वयं । अथवा
नसेना इत्यनेनाक्षेपो ज्ञायते । अतः समासोपपत्तिः । विशालसारं वज्रं तन्नामकायुधमादायापिन नगच्छतस्तवकृत्यं । अतश्चोचर इति
भावः । यद्वा हेनवीरगणश स्वसंघमुखद सेना उच्यवन्ति परिसर्पन्ति । नचच्यवन्ति उच्यवन्तीत्यत्र एकचकारद्विचकारपदयो-
रुचरणवैलक्षण्यावश्यंभावात्कथमेवंपदमिति वाच्यं । “ असिद्धवदत्राभात् ” इति सूत्रमहाभाष्ये “ नव्यजनपरस्यैकस्यवानेक-
स्यवोच्चारणश्रवणप्रतिविशेषोक्तिः ” इत्युक्तेः । इदंप्रकारस्तु भाष्यदीपिकायुक्तिवात्यायामस्मत्कृतायां विस्तरत उद्विधितस्तोनुसंधेयः ।
कुतः सेनाप्रयोजनं नास्तीत्यत आह—नेति । विशालसारं वज्रमादाय न नायाति । एकवचनेन एकं वज्रमादाय नायाति किंतु बहुवज्रा-

[पा०] १ ग. ज. व. सेनाप्रनायकाः. ड. झ. ट. सेनाप्रगामिनः. २ ग. मेमनसस्सारो. ३ ड—ट. निरीक्ष्य. ४ ड.
च. छ. झ. व. बलावमर्दः. ५ ड. च. छ. झ. व. शान्तशत्रुः. ६ क. ग. ड.—ज. मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं.

तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धि समाहितात्मा ॥

स्मरंश्च दिव्यं धनुषोस्त्रवीर्यं व्रजाक्षतं कर्म समारभस्व ॥ १३ ॥

न खल्वियं मतिः श्रेष्ठा यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् ॥

इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता ॥ १४ ॥

नानाशस्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिन्दम ॥ अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे ॥ १५ ॥

ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ॥

चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः ॥ १६ ॥

दिना । हन्तुं न शक्यः । अग्रितुल्ये मुष्ट्यादिप्रहारा-
प्रवृत्तेरितिभावः ॥ १२ ॥ तर्हि कथं कर्तव्यं तत्राह
—तमिति ॥ तं पूर्वोक्तमर्थं एवं । सम्यक् । प्रसमीक्ष्य
विचार्य । स्वकर्मसाम्यात् स्वकार्यसिद्ध्यर्थं । फलस्यापि
हेतुत्वात्पञ्चमी । साम्यं समत्वं । अन्यूनानातिरिक्तत्वं ।
समाहितात्मा एकाग्रचित्तः । दिव्यं धनुस्संबन्धि
अस्त्रवीर्यं अस्त्रबलं । स्मरन् व्रज । अस्त्रबलं विना स
निगृहीतुमशक्यः । तेन तन्मन्त्रं स्मरन्नेव गच्छेतिभावः
॥ १३ ॥ अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न

श्रेष्ठा खलु । नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणवि-
षया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणां ।
क्षत्रस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च मता उचिता ।
यद्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्त्रीयेषु सत्सु
प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति
भावः ॥ १४ ॥ नानाशस्त्रैः वैशारद्यं प्रहरणसामर्थ्यं ।
अवश्यं बोद्धव्यं स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च
काम्यः प्रार्थनीयः । जयार्थं सर्वाण्यस्त्राणि स्मर्त-
व्यानीत्यर्थः ॥ १५ ॥ दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता

नादायायातो वासवापेक्षायामतिशयितबलइत्यवलेपोनकार्यइतिभावः । यथोक्तसंग्रहे—“ नन्वेकवज्रोऽपिपुमेतिवज्रीदशास्यघो-
रानखनामवज्राः ” इति । योमारुतः अग्रिकल्पः अग्निसदृशः । आवम्येनन । “ अग्निरैवेवानामवमः ” इतिश्रुतेः । अतः
करणेन कस्य आत्मनः । रणेन युद्धेन अस्मज्जातियुद्धेन । मायामयेनेतियावत् । यद्वा कशब्दःकुत्सितवाची । कपटेत्यत्रका-
पट्यंकुत्सितपटवत्त्वंचविवक्ष्यतइतिश्लेषकविसंप्रदायात् । केनकुत्सितेनरणेनहन्तुं नहन्तुयोग्यइत्यर्थः । केनापिकरणेनहन्तुंनश-
क्यइति । अलसारं पर्याप्तबलं । वज्रमिव वज्रदण्डंहनुमन्तं । आदायविश लङ्कामितिशेषः । हेअलस न्यायमार्गेणयुद्धंकर्तुमस-
मर्थं । अरं अलं अत्यन्तं । रलयोरभेदात् । वर्जनात् वैरिवर्जनाद्वाज्रोहरिः तद्वान् । अर्शआद्यच् । तंहनुमन्तमादायेतिपूर्ववत् ।
यत्तुनागोजिभट्टेनतत्रावतेन्नायतिसमानार्थत्वेनपञ्चमीप्राप्तौसप्तमीत्वार्था । अलतेर्धातोःपर्याप्त्यर्थत्वेनपर्याप्तसारमितिब्याख्यातुंयोग्यं ।
कुण्डेत्यर्थस्ततोऽलभादितितीर्थोपरिसाहसंस्कृतं तत्तु प्रथमपक्षेतदुक्त्यैव द्वितीयपक्षे कुण्डधारमित्युक्त्यैवतयुक्तं । तथाहि । शब्दे-
न्दुशेखरे “ ततश्चसंबन्धसामान्येष्वैवसमासः । भीत्रार्थानामिति हेतुलप्रकारकबोधेतृतीयाबाधनार्थमिक्तिप्रकरणे नकृतं ।
कारकलप्रयुक्तकार्यानापत्तेरितिभावः । किंचहेतुलाविवक्षायांसंबन्धित्वेनविवक्षयाषष्ठीसूत्रारंभेपिबोद्ध्या । अभ्युच्चयेनाहेत्यादि” ।
कृतिचेत्यादाविवगणशोचीतिनिमित्तसप्तम्युपपत्तेः । मारुतस्येति । किंचिद्रूतमित्युक्तिस्तु तद्वलासहिष्णुतयेतिज्ञेयं ॥ १२ ॥ ति०
स्वकर्मसाम्यात् स्वनैवकर्मणःप्रकृतकार्यस्यसाम्यात्सिद्धेःसंपादनीयत्वात्त्वं समाहितात्मा समाहितचित्तोभूत्वा अस्यविषये दिव्यं
धनुषोवीर्यं दिव्यास्त्रमोक्षसामर्थ्यंस्मरन् निश्चिन्वन्व्रज गच्छ ॥ स० एवं एवंविधं तंहनुमन्तं अर्थं त्वत्प्रयोजनंचप्रसमीक्ष्य स्वकर्म-
साम्यात् स्वव्यापारानुगुण्यात् । समाहितात्मा अस्यहनुमतः अस्यधनुषोवीर्यंचस्मरन् व्रज । तेकर्म व्यापारः अक्षतं फलपर्यवसा-
यियथास्यात्तथासमारभस्व ॥ १३ ॥ स० मतिश्रेष्ठ बुद्ध्यावरिष्ठ । यदित्यव्ययंतृतीयार्थं । ययामत्या त्वांप्रेषयिष्यामिइयंमतिर्न-
त्यर्थः । अथवासंप्रेषयिष्यामीतियत् इयंप्रेरणा न नोचितेत्यर्थः । इयंप्रेरणविषयामतिः राज्ञाधर्माः राजधर्माः एषांसन्तीतिराज-
धर्माः तेषामस्माकं । क्षत्रियस्यचमता उचिता नान्येषामितिभावः । अतोनानिचप्रसक्तिः । एतेन स्वस्यक्षत्रियत्वाभावेपिक्षत्रध-
र्मानुष्ठानात्पुत्रप्रेषणंयुक्तमिति सूचयति ॥ १४ ॥ अथराज्ञःक्षत्रियस्यचकृत्यमाह—नानेति । नानाशस्त्रेषु धर्मार्थनीत्यादिशस्त्रेषु
संग्रामेच वैशारद्यं संपादयामितिशेषः । यस्यरणेविजयःकाम्योभवति तेनोक्तं नानाशस्त्रंअवश्यंबोद्धव्यमेवेत्यर्थः । यद्वा परस्यनाना-
शस्त्रेषुयद्वैशारद्यमस्ति तद्योद्भावश्यमेवबोद्धव्यं । बुद्ध्यापिरणेस्वस्यविजयःप्रार्थ्येव । अहंजेध्याम्येवेतिबुद्ध्यायुद्धमारभ्यमेव । ननुता-
दृशशस्त्रोऽपिनिर्वर्तितव्यमित्यर्थः । केचित्तु नानाशस्त्रैरित्योद्धव्यमितिचपठित्वा नानाशस्त्रकरणकसंग्रामेवैशारद्यंसामर्थ्यतवास्ति अ-
तस्त्वयाऽवश्यंबोद्धव्यमेव रणेजयश्चप्रार्थनीयएवेतिब्याचक्षते ॥ १५ ॥ स० दक्षःसुतोयेषांप्रचेतसांभ्रमणइतिवा तत्प्रभावः तत्स-

[पा०] १ ख. सामर्थ्यसमीहितात्मा. २ ख. घ. ड. च. ज.—ठ. धनुषोस्त्रवीर्यं. ३ झ.—ठ. मतिश्रेष्ठ. ४ ड. झ.
ज. ट. नानाशस्त्रेषु, ५ ख. च. छ. योद्धव्यं. ६ ड. झ. ट. मतिवरेण.

ततस्तैः स्वगणैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिकृजितः ॥ युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥ १७ ॥
श्रीमान्पद्मपलाशाक्षो राक्षसाधिपतेः सुतः ॥ निर्जगाम महातेजाः समुद्र इव पर्वसु ॥ १८ ॥

स पक्षिराजोपमतुल्यवेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः सिततीक्ष्णदंष्ट्रैः ॥

रथं समायुक्तमसङ्गवेगं समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः ॥ १९ ॥

स रथी धन्विनां श्रेष्ठः शस्त्रज्ञोस्त्रविदां वरः ॥ रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान्यत्र सोभवत् ॥ २० ॥

स तस्य रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकस्य च ॥ निशम्य हरिवीरोसौ संप्रहृष्टतरोऽभवत् ॥ २१ ॥

सुमहच्चापमादाय शितशल्यांश्च सायकान् ॥ हनुमन्तर्मभिप्रेत्य जगाम रणपण्डितः ॥ २२ ॥

तस्मिंस्ततः संयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ॥

दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बंधुधा विनेदुः ॥ २३ ॥

समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः ॥

नभः समावृत्य च पक्षिसङ्घा विनेदुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः ॥ २४ ॥

आयान्तं सरथं दृष्ट्वा तूर्णमिन्द्रजितं कपिः ॥ विननाद महानादं व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २५ ॥

इन्द्रजितु रथं दिव्यमौस्थितश्चित्रकार्मुकः ॥ धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिस्स्वनम् ॥ २६ ॥

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ॥

कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७ ॥

स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य ॥

शरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुर्ग्रमेये ॥ २८ ॥

ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान् ॥

मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्नतान्वर्जनिपातवेगान् ॥ २९ ॥

ततस्तु तत्सन्दननिस्स्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च ॥

विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३० ॥

देवाः । तथोक्तं विष्णुपुराणे— “मनसा त्वेव भूतानि
पूर्वं दक्षोऽसृजत्तथा । देवानृषीन्सगन्धर्वानुरगान्पक्षि-
णस्तथा ” इति ॥ १६ ॥ युद्धोद्धतः कृतोत्साहः
इति पाठः ॥ १७-१८ ॥ पक्षिराजोपमतुल्यवेगैः
पक्षिराजोपमैः अन्योन्यतुल्यवेगैश्च । व्यालैः हिंस्रप-
शुभिः । सिंहैरिति यावत् । सिंहाश्च रक्षसां बाह-
नानि भवन्ति । “सर्पहिंस्रपशू व्यालौ ” इत्यमरः
॥ १९-२० ॥ ज्यास्वनमित्यत्र ज्या इति लुप्तपृष्ठी-

विभक्तिकं पृथक्पदं । कार्मुकस्येत्यत्र स्वनमिति वा
अध्याहारः ॥ २१-२२ ॥ संयति युद्धे । जातहर्षे
जातोत्साहे ॥ २३ ॥ चक्रचराः सङ्घचारिणः
॥ २४-२५ ॥ तडिदूर्जितनिस्स्वनं । अत्र तडिच्छ-
ब्देन तत्सङ्घातोऽनिरुच्यते । विद्युत्सङ्घातनिस्स्वनमिति
पूर्वमुक्तत्वात् । अशनिवद्दृढनिस्स्वनमित्यर्थः ॥ २६ ॥
सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्यन्वयः ॥ २७ ॥ शरप्रवेगं
व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८-३० ॥

मानपराक्रमः । दक्षसुतानां नारदेन नाशितत्वादेवमेवार्थो बोध्यः ॥ १६ ॥ स० इन्द्रकल्पः इन्द्रादपिसमर्थः ॥ १९ ॥ ति०
तडिदूर्जितनिस्स्वनं तडिभिर्भूमूर्जितस्वनं च ॥ २६ ॥ रामानु० सुपत्रिणः पत्रिणः प्रशस्तपत्राः । शोभनाश्वतेपत्रिणश्चेति विग्रहः

[पा०] १ ड. झ. ट. विशालाक्षो. २ घ. ड. झ. ट. पर्वणि. ३ क. ख. पक्षिराजानिलुत्प. ४ ड. झ. ट. सतुतीक्ष्ण.
५ ड. च. झ. ट. मसङ्गवेगः. ६ क. विशारदः. ७ ड. झ. ट. इन्द्रजिच्चापमादाय. ८ ग. च. छ. ज. ञ. ट. मभिप्रेक्ष्य.
९ क. विविधाः. १० क. घ. स्तत्रस. ११ ड. झ. ट. ननादच. घ. ननादसुमहावेगं. १२ ड. झ. ट. माश्रितः. १३ ग. ड.
झ. ट. रप्रमेयः. १४ ग. ज. ञ. तीक्ष्णवेगान्. १५ क.—च. ज.—ट. सुसंततान्. १६ ड.—ट. वज्रसमानवेगान्. १७ क.
ख. घ. च. छ. ज. ञ. सतस्य. १८ क. सशङ्खभेरी.

शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिः ॥ हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१ ॥

शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत ॥ प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ॥ ३२ ॥

तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ ॥ सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

हनुमतो वेद न राक्षसोन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनोन्तरम् ॥

परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानविक्रमौ ॥ ३४ ॥

ततस्तु लक्ष्ये स विहन्यमाने शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु ॥

जगाम चिन्तां महतीं महात्मा समाधिसंयोगसमाहितात्मा ॥ ३५ ॥

ततो मतिं राक्षसराजसुनुश्चकार तस्मिन्हरिवीरमुख्ये ॥

अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रहार्थम् ॥ ३६ ॥

ततः पैतामहं वीरः सोस्त्रमस्त्रविदां वरः ॥ संदधे सुमहातेजास्तं हरिप्रवरं प्रति ॥ ३७ ॥

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ॥ निजग्राह महाबाहुर्मास्तात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३८ ॥

तेन बद्धस्ततोस्त्रेण राक्षसेन स वानरः ॥ अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९ ॥

ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्विगतात्मवेगः ॥

पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४० ॥

ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् ॥ हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४१ ॥

न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् ॥

इत्येव मत्वा विहितोस्त्रबन्धो मयाऽऽत्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४२ ॥

स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च ॥

विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥

अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते ॥ पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४ ॥

अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्रसिद्धस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणं लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथयन् ॥ ३१ ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत उत्पपात चेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ मनोग्राहि मनआकर्षकं ॥ ३३ ॥ अन्तरं छिद्रं ॥ ३४ ॥ अमोघेषु शरेषु संपतत्स्वपि लक्ष्ये लक्ष्यभूते हनुमति । विहन्यमाने स्वयं तेभ्यो विमुच्यमाने सति । हन्तेर्गत्यर्थात्कर्मकर्तरि लट्शशान्कजदेशः । समाधिसंयोगसमाहितात्मा सम्यगाधीयत इति समाधिः लक्ष्यं तस्मिन् संयोगे शरसंधाने समाहितात्मा अप्रमत्तचित्तः । स महात्मा इन्द्रजित् ।

महतीं चिन्तां जगाम ॥ ३५ ॥ अवध्यतां तस्य कपेस्समीक्ष्य निग्रहार्थं कथं निगच्छेत् नीचतां गच्छेदिति मतिं चकार ॥ ३६—३७ ॥ निजग्राह बबन्ध ॥ ३८—४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितं । विज्ञायेति शेषः ॥ ४१ ॥ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः । आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ पितामहानुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहं ॥ ४३ ॥ स्वस्यादित्यप्रासानन्तरं पितामहमहेन्द्राभ्यामनिलेन च रक्षितत्वाच्च

॥ ३९ ॥ शि० शरेषुसंपतत्सुसत्सु अतएव लक्ष्ये हनुमति । विहन्यमाने ताड्यमानेसत्सु ननुप्राणैर्वियुक्तेसतीत्यर्थः । महात्मा अतिप्रयत्नवान् । समाधिसंयोगेनअतिविचारकालप्राप्त्यासमाहितःएकाग्रीकृतः आत्मामनोयेनसः । हन्तेस्ताडनार्थकत्वंतु “मोलाहतइवद्विपः” इत्यादौप्रसिद्धं । तुशब्दएवार्थे ॥ ३५ ॥ स० पितामहमहेन्द्राभ्यांरक्षितस्यमभयंनजायते । अत्रयद्यपि

[पा०] १ क. घ. ज. मन्तरेष्वेव. २ छ.—ज. व्यावर्तत. ३ घ. ड. छ. झ. ञ. ट. मोक्षयन्. ४ घ. मन्त्रोग्राहं. ५ क. ग. घ. मद्भुतं. ६ ख. विशारदः. ७ क.—घ. नमेस्त्रबन्धस्य. ख. घ. नमेस्त्रबद्धस्य. ८ ख. घ. ड. च. ज.—ट. इत्येवमेवं. ३ ग. घ. ज. ममात्मयोनेः.

ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महान्मे गुणदर्शनः ॥ राक्षसेन्द्रेण संवादस्तस्माद्ब्रून्तु मां परे ॥ ४५ ॥

स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्तचेष्टः ॥

परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य नैनाद तैस्तैः परिभर्त्यमानः ॥ ४६ ॥

ततैस्तं राक्षसा दृष्ट्वा निर्विचेष्टमरिन्दमम् ॥ बन्धुः शणवल्लैश्च द्रुमचीरैश्च संहतैः ॥ ४७ ॥

स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रसह्य वीरैरभिनिग्रहं च ॥

कौतूहलान्मां यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवसेदिति निश्चितार्थः ॥ ४८ ॥

स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोत्त्रेण वीर्यवान् ॥ अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ॥ ४९ ॥

अथेन्द्रजितु द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् ॥

विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तां नान्येन बद्धो ह्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ॥ ५० ॥

अहो महत्कर्म कृतं निरर्थकं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा ॥

पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स सर्वे ॥ ५१ ॥

अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यत ॥ कृष्यमाणस्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥ ५२ ॥

हन्यमानस्ततः क्रूरैः राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः ॥ समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५३ ॥

अथेन्द्रजितं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः ॥

व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥ ५४ ॥

तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् ॥ राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ ५५ ॥

कोऽयं कस्य कुतो वाऽत्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः ॥ इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः ॥ ५६ ॥

मे भयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ गुणदर्शनः गुणपर्यवसायी ।

संवादः ॥ ४५—४६ ॥ शणवल्लैः शणत्वग्भिः ।

संहतैः सजीकृतैः । द्रुमचीरैः वल्कलैः ॥ ४७ ॥

राक्षसेन्द्रः कौतूहलात् मां द्रष्टुं व्यवसेदिति

निश्चितार्थस्सन् बन्धनादिकं रोचयामासेति संबन्धः

॥ ४८—४९ ॥ अन्येनशणवल्ललादिनां । बद्धः

अस्त्रं नानुवर्तते । नास्त्रेण बद्ध इव वर्ततइत्यर्थः

॥ ५० ॥ मन्त्रगतिः ब्रह्मास्त्रमन्त्रपद्धतिः । न विमृष्टा

नपर्यालोचितेत्यर्थः । बन्धान्तरेण संहानवस्थानरूपे

ब्रह्मास्त्रस्वभावमनालोच्य शणबन्धादिकं राक्षसैः

कृतमिति भावः । अस्त्रेविहते ब्रह्मास्त्रे प्रतिहते ।

अन्यदस्त्रं नप्रवर्तते न प्रभवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मास्त्रं

प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह—पुनश्चेति । पुनर्नप्रवर्तते

प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्व इत्यनन्तरमि-

तिकरणं बोध्यं । इति चिन्तां । जगामेति पूर्वेण

संबन्धः ॥ ५१ ॥ नावबुध्यत नावधृतवान् ॥ ५२—

इन्द्रजितोभयं इन्द्ररक्षितस्यापिभवेत् । तथापि “ इन्द्रोवृत्रंहत्वामहानास ” इत्युक्त्यावृत्रहननलब्धमहत्त्वगुणविशिष्टेनेन्द्रेणरक्षि-

तस्यवरदानेनलोकदृष्ट्यासंरक्षितस्यभयनेत्युक्तिर्युक्तेतिबोध्यं । आभ्यांसमुच्चिताभ्यामित्यर्थकरणे नचाशङ्कानचोत्तरं ॥ ४४ ॥ ति०

इममर्थमिन्द्रजिदपिज्ञातवानित्याह—अथेति । अस्त्रेणविमुक्तं विचार्य ज्ञात्वा । अन्येनबद्धोपिहनुमानस्त्रमनुवर्तते अस्त्रेणबद्धइव

वर्ततइत्यपिबोध्यं चिन्तामाजगामेतिसंबन्धः । नान्येनबन्धोह्यनुवर्ततेऽस्त्रमितिपाठे चिन्तास्वरूपमिदं । राक्षसैःस्वकृतबन्धनव-

शास्त्रेदंजगामेत्यर्थः ॥ ५० ॥ ति० चिन्तामाह—अहोइति । पाठान्तरेचिन्तान्तरमिदं । मयाकृतमहत्कर्म निरर्थकृतंराक्षसैः ।

यतस्तैर्मन्त्रगतिर्नविमृष्टा नविचारिता । अन्यबन्धेमन्त्रबन्धोनश्यतीतिज्ञातमित्यर्थः । पुनरस्त्रंतदेवप्रयोज्यंतत्राह । अस्त्रेब्रह्मेवि-

हते पुनरन्यदस्त्रं तदस्त्रप्रयोगान्तरं । नप्रवर्तते । अतःसर्वैर्यसंसंशयिताः संशयितजयाएव । मुक्तोऽयंसर्वानपिहिन्यादितिभावः

॥ ५१ ॥ ति० अवबुध्यतेरन्तर्भावितव्यर्थतयानावबोध्यतिसि अस्त्रमोक्षंनप्रकाशयतिसेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ती० अत्र रावणपुरे ।

[पा०] १ ग. ड. च. झ. ञ. ट. महन्मेगुणदर्शनं. २ ग. निशाचरैस्तैः. ३ ड. च. झ. ञ. ट. ततस्ते. ४ क.—घ.

च. ज. ञ. बन्धनं. ५ ड. झ. ञ. ट. रभिगर्हणं च. ६ ड. च. छ. झ. ट. अथेन्द्रजितं. ७ ख. घ. ड. झ. ट. चिन्तामन्येन.

८ ड.—झ. ट. निरर्थं. ९ घ. ड. झ. ट. मवबुध्यते. १० ड. झ. ट. कालमुष्टिभिः. ११ ग. च. छ. ज. ञ. द्रुमचीरवल्लैः.

१२ क.—ट. वापि. १३ ड. ट. कोभ्युपाश्रयः. १४ ड. झ. ट. दृष्ट्वासंजज्ञिरे.

हन्यतां दह्यतां वाऽपि भक्ष्यतामिति चापरे ॥ राक्षसास्तत्र संकुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥ ५७ ॥

अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले ॥

ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान्गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५८ ॥

स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् ॥ रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५९ ॥

राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः ॥ तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥ ६० ॥

स रोषसंवर्तितताम्रदृष्टिर्दृशाननस्तं कपिमन्ववेक्ष्य ॥

अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तं प्रति मन्त्रिमुख्यान् ॥ ६१ ॥

यथाक्रमं तैः स कैपिर्विपृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ ॥

निवेदयामास हरीश्वरस्य दूतः सकाशादहमागतोऽसि ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

हनुमता रावणसमृद्धिनिरीक्षणेनाश्चर्यपरवशतया तस्यबलवदधर्माभावे सशक्रसुरलोकशासनोपेक्षणम् ॥ १ ॥

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः ॥ हनुमात्रोषताम्राक्षो रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १ ॥

आजमानं महार्हेण काश्चनेन विराजता ॥ मुक्ताजालावृतेनाथ मुकुटेन महाद्युतिम् ॥ २ ॥

वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविग्रहैः ॥ हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ॥ ३ ॥

महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूपितम् ॥ खनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥

विष्टैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः ॥ दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलंबदशनच्छदैः ॥ ५ ॥

शिरोभिर्दशभिर्विरं आजमानं महौजसम् ॥ नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥

५७ ॥ परिचारवृद्धान् अमात्यवृद्धान् ॥ ५८—६१ ॥

कार्यार्थं कर्तव्यार्थं । अर्थस्य कर्तव्यार्थस्य । मूलं निमित्तं प्रेषयितारमित्यर्थः । अनयोर्विपृष्ट इत्यनेन संबन्धः । श्लोकान्त इतिकरणबोध्यं । वक्ष्यमाणसंप्रहोयं ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

कर्मणा तस्य विस्मितः युद्धार्थं रावणेनागन्तव्यमिति मया यत्नः कृतः स तु नीतिज्ञ आसनस्थ एव इन्द्रजिन्मुखेन मां निबध्यानीतवानित्यानयनकर्मणा जातविस्मय इत्यर्थः ॥ १—२ ॥ वज्रसंयोगसंयुक्तैः वज्रकीलनेन संबद्धैः । अत्र आजमानमित्यनुषज्यते ॥ ३ ॥ भक्तिभिः पङ्क्तिभिः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यथा पङ्क्तयो भवन्ति तथाखुलिप्त इत्यर्थः ॥ ४—६ ॥

कोव्यपाश्रयः कोवाश्रयः ॥ ५६ ॥ ति० मन्त्रीन् मन्त्रिणइत्यर्थः ॥ स० मन्त्रएषामस्तीतिमत्वर्थे तद्विताइतिबहुवचनज्ञापितेकारप्रत्ययेसति मुख्यमन्त्रीन् ॥ ६१ ॥ ति० कार्यं कर्तव्यं । अर्थः तत्प्रयोजनं च । समाहारद्वन्द्वः । अर्थस्यमूलं उक्तप्रयोजनप्रवर्तकं । उत्तराशयस्तु दूर्यकृत्यं प्रेरकःसुग्रीवइति ॥ ६२ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥

कतक० तस्य इन्द्रजितः । यतुरावणस्येति तत्र । तेन हनुमतिकस्यापिकर्मणोक्तत्वात् ॥ स० तस्य रावणस्य । कर्मणा स्वयंमहाराजइतिसाक्षादसंभाष्य मन्त्रिमुखेनवाचयामासेत्येवंरूपकर्मणेत्यर्थः ॥ १ ॥ ति० भक्तिभिः शैवत्रिपुण्ड्रवद्रचनाविशेषैः ॥ ४ ॥ ति० विचित्रं आश्चर्यभूतैः । दशनच्छदैः प्रलंबं लंबदशनच्छदं तं ॥ ५ ॥ स० शिरोभिर्दशभिरित्यनेन हनुमद्भीषणा-

[पा०] १ च. छ. ज. ज. ज्वलन्तमिव. २ ड.—ट. मुख्यमन्त्रीन्. ३ ड. झ. ट. कपिश्वपृष्टः. ४ ख. ड. भूषितं. ५ ड. झ. ट. विचित्रंदर्शनीयैश्च. ६ ड. झ. ट. महादंष्ट्रंप्रलंबं.

नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता ॥ पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण स्रबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥
 बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूपितैः ॥ आजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥
 महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगैस्संस्कृते ॥ उत्तमास्तरणास्तीर्णं सूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥
 अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः ॥ वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥
 दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा ॥ मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥
 सुखोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः ॥ कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥
 सचिवैर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुम्भबुद्धिभिः ॥ अन्वास्यामानं रक्षोभिः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥
 अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमानंतितेजसम् ॥ विष्टितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥
 स तैः संपीड्यमानोपि रक्षोभिर्भीमेविक्रमैः ॥ विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥
 आजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान्नाक्षसश्वरम् ॥ मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥
 अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः ॥ अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥
 यद्यधर्मो न बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः ॥ स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥
 अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिलोककुत्सितैः ॥ तेन विभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥
 अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥ इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान्हरिः ॥
 दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

प्रहस्तेन रावणप्रेरणयाहनुमन्तंप्रति तत्स्वरूपप्रश्नेनसह वनभञ्जनराक्षसहनवप्रयोजनप्रश्नः ॥ १ ॥ हनुमता प्रहस्तस्या-
 लक्ष्यीकरणेनरावणंप्रत्येव वनभञ्जनाक्षादिराक्षसक्षपणयोः क्रमेणतद्दर्शनात्सरक्षणार्थत्वात्किं ॥ २ ॥ तथातंप्रति रामवृत्त-
 त्वादिनिजतत्त्वनिवेदनेनसह स्वस्यब्रह्मवरात्तदस्त्रावश्यत्वनिवेदनपूर्वकं तद्दर्शनार्थमस्त्रानुवर्तनोक्तिः ॥ ३ ॥

तमुद्गीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् ॥ कोपेन महताऽऽविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥

पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नेन । वक्रं
 नायकरत्नं अभितोलन्नमुक्तामणिमण्डलं ॥ ७ ॥ केयूरं
 भुजोपरिधार्यमाणमाभरणं अङ्गदं बाहुमध्यस्थाभरणं
 ॥ ८—१० ॥ मन्त्रिभिः प्रशस्तमन्त्रैः । अतस्सचि-
 वैरित्यपुनरुक्तिः ॥ ११—१७ ॥ अयं रावणकृतः
 अधर्मः बलवान्नास्याद्यदि । तदायं राक्षसेश्वरः

सशक्रस्य सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् ॥ १८ ॥
 तेन कर्मभिः कृतेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण हेतुना ॥ १९—२० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनप-
 ञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

बाणः महाबलिसुतः । अनेन तेनापि किञ्चित्

रथयुद्धकाल इव रूपविशेषग्रहणमिति सूचयति ॥ ६ ॥ ती० मन्त्री बुद्धिसहायः ॥ ११ ॥ सचिवः कार्यसहायः ॥ १३ ॥ ति०
 सर्वसंपत्तिमतोप्यधर्मवतोमहान्दोषइत्याह—यदीति । बलवान् एवंविधसमृद्धावप्युन्मूलनक्षमोऽधर्मोयद्यस्मिन्नस्यात्तदाऽयंराक्षसे-
 श्वरः शक्रस्यसुरलोकस्यापि विष्णुवद्रक्षितास्यात् । यद्वा अधर्मइत्यशंभाद्यजन्तं । अयंबलवान्नाक्षसेश्वरः यद्यधर्मवान्नास्यात् तदा
 शक्रसेत्यादिप्राग्वत् ॥ १८ ॥ ती० क्रूरैः भीषणैः । नृशंसैः परद्रोहाचरणशीलैः । तेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण च । ति० केनविभ्यतीति-
 पाठे केन इतिपदच्छेदः ॥ १९ ॥ इत्येकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ ख. ड. च. ज.—ट. सबलार्कमिवा. २ ख. घ. ड. भूषितैः. ३ ड.—झ. ट. मानाङ्गदैर्भीमैः. ४ ड.—ट.
 चित्रिते. ५ घ.—ट. उपोपविष्टं. ६ ड. झ. ट. दर्पितं. ७ ड.—ट. शुभदर्शिभिः. ख. ग. बहुबुद्धिभिः. क. हितबुद्धिभिः.
 ८ ड. झ. ट. आश्वास्यमानं. ९ ग. घ. नमितौजसं. १० ड. झ. ट. सर्वेविभ्यति. ११ क. बहुविधांचकारमतिमान्. १२ क.
 च. छ. ज. समुद्गीक्ष्य. १३ क.—ट. रोषेण.

शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसा वृतम् ॥ किमेष भगवान्मन्दी भवेत्साक्षादिहागतः ॥ २ ॥
 येन शशोसि कैलासे मया संचालिते पुरा ॥ सोयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्त्रिद्वानोपि वाऽसुरः ॥ ३ ॥
 स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् ॥ कालयुक्तपुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४ ॥
 दुरात्मा पृच्छयतामेष कुतः किं वाऽस्य कारणम् ॥ वनभङ्गे च कोस्यार्थो राक्षसीनां च तर्जने ॥ ५ ॥
 मत्पुरीमप्रधृष्यां वाऽऽगमने किं प्रयोजनम् ॥ आयोधने वा किं कार्यं पृच्छयतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥
 रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७ ॥
 यदि तावच्चमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् ॥ तत्त्वमाख्याहि मा भूते भयं वानर मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥
 यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च ॥ चारुरूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ॥
 विष्णुना प्रेषितो वाऽपि दूतो विजयकाङ्क्षिणा ॥ ९ ॥
 न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे ॥ १० ॥
 अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ॥ अथवा यन्निमित्तं ते प्रवेशो रावणालये ॥ ११ ॥
 एवमुक्तो हरिश्रेष्ठस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य वा ॥ १२ ॥
 धनदेन न मे सख्यं विष्णुना नास्मि चोदितः ॥ जातिरेव मम त्वेषा वानरोऽहमिहागतः ॥ १३ ॥
 दर्शने राक्षसेन्द्रस्य दुर्लभे तदिदं मया ॥ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं विनाशितम् ॥ १४ ॥
 ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ रक्षणार्थं तु देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे ॥ १५ ॥
 अस्त्रपार्श्वेन शक्योऽहं बद्धुं देवासुरैरपि ॥ पितामहादेवै वरो ममाप्येषोभ्युपागतः ॥ १६ ॥
 राजानं द्रष्टुकामेन मयाऽस्त्रमनुवर्तितम् ॥ विमुक्तो बृहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिपीडितः ॥ १७ ॥

शप्तमिति गम्यते । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ३—४ ॥
 दुरात्मा पृच्छयतामिति । अस्य विवरणं कुत इत्यादि ।
 कुतः कस्मादेशादागतः । किं वास्य कारणं । अस्य
 कः प्रेरकः ॥ ५ ॥ मत्पुरीं प्रतीति शेषः । आयोधने
 युद्धे । किं कार्यं किं प्रयोजनं ॥ ६—७ ॥ यदि
 वैश्रवणस्येत्यादेः दूतो विजयकाङ्क्षिणेत्यन्तस्य तत्त्वमा-
 ख्याहीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८—९ ॥ यन्निमित्तं

कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण संबन्धः
 ॥ १०—११ ॥ रक्षोगणेश्वरमित्यनेन प्रष्टारं प्रहस्तं
 पृष्ठतः कृतवानिति गम्यते ॥ १२ ॥ एषा वानरता
 ॥ १३ ॥ राक्षसेन्द्रस्य तवेति शेषः ॥ १४ ॥ प्रति-
 युद्धाः प्रतिग्रहताः ॥ १५ ॥ ममापीति बवेवेत्यर्थः
 ॥ १६ ॥ तर्हि कथं बद्धोसीत्याशङ्क्याह—राजान-
 मिति । पीडितः बद्धस्सन् । अस्त्रेण विमुक्तः ।

ति० नन्दी वानरमुखएवप्रमथगणाधिपः । स० यद्यपिमाश्रितिरितिन्द्रजितंप्रतिरावणेनोक्तलान्नेयंशङ्कासंभवति । तथापि
 नन्दिबाणाभ्यांस्वस्यपराभूतत्वाद्भयेनतच्छङ्कायुक्तेतिज्ञेयं ॥ २ ॥ ती० शप्तः मन्मुखसदृशमुखैस्तवनाशोभविष्यतीतिशप्तः ॥ ३ ॥
 स० दुर्मतिः दुरित्यव्ययदुःखवाचि । एवमस्मदीयदुःखमतिर्यस्यसतथा ॥ ६ ॥ स० भद्रंतइत्युक्तिरुत्तरत्ररक्षःक्षयोनकार्यइतिसुमुखी-
 करणार्थं ॥ ७ ॥ ति० चारुरूपं चाराणांप्रच्छन्नवेषत्वाच्छङ्कृतवानररूपं ॥ ९ ॥ ति० वानरमितीदमर्थेऽणन्तं ॥ १० ॥ ति०
 एषा वानराकृतिः । ममजातिरेव जन्मकृतैव । अतोवानरएवाहमिहागतः । राक्षसेन्द्रस्य तव दर्शनेदर्शननिमित्तं । इहागतइ-
 त्यर्थः । तदिदंतवदर्शनंदुर्लभं प्रकारान्तरेणाशक्यलाभंइतिज्ञात्वातवदर्शनार्थंवनिनाशितं ॥ १३—१४ ॥ ति० इदानीयुद्ध-
 प्रयोजनमाह—रक्षणार्थमिति । प्रतियुद्धाः मयाप्रतिभटतयास्थित्वाकृतयुद्धाः । स० प्रति स्वयुद्धंप्रति युद्धं मयाकृतयेषांतेतथा
 ॥ १५ ॥ ति० नन्वेवं भाविबन्धाद्यपर्यालोच्यकथंयुद्धंकृतंतत्राह—अत्रैरिति । अत्रैः ब्रह्मास्त्रान्तैः । पाशैः यमपाशान्तैः ।
 एवंचेतरपाशकथापिदुरापास्तेत्युक्तं । देवासुरैः मिलितैरपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ ती० ननुतवास्त्रबन्धाभावेकिमितिब्रह्मास्त्रेणबद्धोराक्ष-
 सैःपीड्यसइत्यतआह—राजानमिति । अत्रमुक्तोपि कार्यवशाद्बुद्धिपूर्वकमेवाहमेभिःपीड्ये । एतन्ममाकिञ्चित्करमितिभावः

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. प्रहसिते. २ ड. झ. ज. ट. राक्षसानां च. ३ च. ज. ज. कपिरूपमिदं. ४ क. ख. ड. झ. ट.
 यन्निमित्तस्ते. ५ घ. ड. झ. ट. देववरममपिहिसमागतः. ६ ड. झ. ट. विमुक्तोप्यहमस्त्रेण. च. छ. ज. ज. विमुक्तो-
 स्त्यहमेक्षण. ७ घ. राक्षसैरिति. ड. झ. ट. राक्षसैस्त्वभिवेदितः. क. ख. ग. छ. ज. राक्षसैस्त्वतिपीडितः.

केनचिद्राजकार्येण संप्राप्तोस्मि तवान्तिकम् ॥ दूतोऽहमिति विज्ञेयो राघवस्यामितौजसः ॥ १८ ॥
श्रूयतां चापि वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

हनुमता रावणं प्रति रामवनागमनप्रभृतिस्त्रीयसीतादर्शनावधिसकलवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥ तथा राममहिमानुवर्णेन-
पूर्वकं तस्मैसीतायाः प्रत्यर्पणानर्पणयोर्निजजीवितलाभतदभावकारणत्वोत्कीर्तनम् ॥ २ ॥

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान्हरिसत्तमः ॥ वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमुवाच दशाननम् ॥ १ ॥
अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तंवालयम् ॥ राक्षसेन्द्र हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् ॥ २ ॥
भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ धर्मार्थोपहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ॥ ३ ॥
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ॥ पितेव बन्धुर्लोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ॥ ४ ॥
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियकरः प्रभुः ॥ पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ५ ॥
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया ॥ रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥
तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता ॥ वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

हिशब्दोवधारणे । ब्रह्मास्त्रस्य साधनान्तरासहत्वादिति भावः ॥ १७ ॥ अस्तु सर्वमेतन्महर्शनार्थं महर्शनं वा किमर्थं तत्राह—केनचिदिति ॥ १८—१९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सुग्रीवसंदेशात् सुग्रीवसंदेशाद्धेतोः । संदेशप्रापणार्थ-
मित्यर्थः । “संदेशवाग्वाचिकं स्यात्” इत्यमरः । इह लङ्कायां । भ्राता भ्रातृवद्धितकरः । अब्रवीत् अप्रा-
क्षीत् । यद्यपि सुग्रीवेण न संदिष्टं तथापि दूतोक्तं सर्वं स्वाम्युक्तमेवेत्याशयेनोक्तं ॥ २ ॥ समादेशं संदेशरूपमिति वाक्यविशेषणं । इह अस्मिन्लोके । अमुत्र परलोके । क्षमं अभ्युदयसाधनं ॥ ३—५ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतं । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते”

समीक्षणोक्तिक्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयं ॥ १ ॥ अह-
मिति ॥ अहं रामदूत एव संदेशस्तु सुग्रीवस्येति भावः ।

॥ १७ ॥ स० अमितौजसइत्यनेन अन्यथाराघवोघातयेदेवेतिसूचयति । ति० रामकार्येणेतिपाङ्कःपाठः । रामस्यतवचकःसंबन्ध-
स्तत्राह—दूतइति ॥ १८ ॥ ति० ननुरामदूतेनापि सीतान्वेषणमेवकार्यं एवंप्रयासेनमदर्शनेकिंफलं तत्राह—श्रूयतामिति । वचनं सन्देशवचनं । पथ्यं तवक्षेमकरं । लक्ष्मणेन नपुण्यावाप्तिर्मम । किंतुतुभ्यंहितंवक्तव्यमितीयानायासइतिभावः ॥ १९ ॥ इति पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

ति० सुग्रीवसंदेशकथनव्याजेनसामदण्डान्यतरविषयत्वनिश्चयायन्यायानुसारीनवेतिजिज्ञासति—तमित्यादि ॥ स० अव्यग्रः निर्भीः ॥ १ ॥ ति० भ्रातेतिह्रेद्रकाशिकालोकोक्तिः । स० हेराक्षसेभ राक्षसश्रेष्ठ । वालिरावणयोर्भ्रातृसौहार्दात्तत्प्र-
काशिकामृदूक्तिर्भ्रातेति । हरीशः कुशलमब्रवीत् लत्कुशलमुद्दिश्य पृच्छेतिमामब्रवीत् । राक्षसेभहरीशः नशृणोषितेनोक्तंचे-
त्त्वहननमनायासेनकृत्वासीतान्नेष्यतीत्यान्तरङ्गिकोऽर्थः राक्षसेभस्य हरीशः महासिंहइत्येकपदतायाज्ञेयः । तथाभ्रातेत्यनेन लद्वा-
ज्यग्रहणेपियोग्यतातस्यास्तीतिसूचयति ॥ २ ॥ स० कपिभ्योऽवृत्तवरलबलेनवा रामरूपबलिष्ठाश्रयणेनवा समादेशमित्युक्तिः ।
रामानु० रावणहृदयपरिज्ञानार्थं तत्कालोदितप्रतिभयासुग्रीवसंदेशंकल्पयित्वावदति—भ्रातुरिति । समादेशं संदेशं । सुग्री-
वसंदेशस्यरामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयोगितयारामसुग्रीवयोःसख्यादिकं राजादशरथइत्यारभ्य भ्रमताचमयादृष्टादृष्टहेतेजनकात्म-

[पा०] १ ड.—ट. द्रामकार्येण. २ ड. झ. ट. आगतोस्मि. ३ घ. राघवस्यमहात्मनः. ४ ड. झ. ट. श्रूयतामेववचनं.
५ ख. घ. स्त्वान्तिकं. ड. झ. ट. स्त्वान्तिके. क. स्त्वदन्तिकं. ६ झ. व. ट. राक्षसेभ. ठ. राक्षसेभ. ७ ड. झ. ट.
धर्मार्थसहितं. ८ झ. ट. प्रियतरः. ९ ड. झ. ट. सह. घ. चैव. १० ड. झ. ट. जनस्थानेभ्रष्टासीतेतिविश्रुता,
वा. रा. १७१

स मार्गमाणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः ॥ ऋश्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ८ ॥
 तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् ॥ सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ९ ॥
 ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् ॥ सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥
 त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः ॥ रामेण निहतः सङ्क्षेपे शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥
 स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ॥ हरीन्संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥
 तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च ॥ दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३ ॥
 वैनतेयसमाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः ॥ असङ्गतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥
 अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः ॥ सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥
 समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः ॥ भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥
 तद्भवान्दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः ॥ परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
 न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ॥ मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥
 कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् ॥ शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥
 न चापि त्रिषु लोकेषु राजन्विद्येत कश्चन ॥ राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥
 तत्रिकालहितं वाक्यं धर्म्यमर्थानुबन्धि च ॥ मन्यस्व नरदेवाय जानकीं प्रतिदीयताम् ॥ २१ ॥
 दृष्ट्वा हीयं मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् ॥ उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः ॥ २२ ॥

इति यत्प्रत्ययः ॥ ६—७ ॥ सुग्रीवेण मयेतिशेषः । यद्वा लोके वक्तारः स्वास्नानमन्यमिव निर्दिशन्त्यौद्धत्यातिशयात् । यद्वा अत्रानुवादात् पूर्वसुग्रीवेणैवं वक्तव्यमिति पठितं तथैव हनुमान्पठतीति समादेशप्राधान्यादन्यवाक्यमपि तथोच्यत इति केचित्प्राहुः । यद्वा सुग्रीवसंदेशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्संदेशोपयोगितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं दर्शयति—राजा दशरथ इत्यादिना ॥ ८—११ ॥ सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । “कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः” इत्यमरः ॥ १२ ॥ अधश्चोपरि चाम्बरे पाताले भूमौ आकाशे चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ असङ्गतय इति शीघ्रत्वे हेतुः ॥ १४ ॥ औरसस्तुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदं । सीतायास्तु कृते सीतालाभाय । तां दिदृक्षुरिति योज्यं ॥ १५—१६ ॥ एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीवसंदेशं वदति—तद्भवानित्यादिना ॥ दृष्टधर्मार्थः शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूपइत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः तपसि विषये कृतस्वीकारः । यद्वा तपसा स्वयं कृत-

परिग्रहः । स्वारसिकतपस्कइति यावत् । हेतुगर्भे विशेषणे ॥ १७ ॥ धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्रविरुद्धेषु । धर्मविरुद्धत्वेपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह—बह्वपायेष्विति । बहुहानिकरेष्वित्यर्थः । अपायाः कथंचित्परिह्रियन्त इत्याशङ्क्याह—मूलघातिष्विति । स्वविनाशकरेष्वित्यर्थः । कर्मसु परदारापहारेषु । न सज्जन्ते नोद्युक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ रामकोपानुवर्तिनां रामकोपानुसारेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यलीकं अप्रियं । “व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः ॥ २० ॥ तत् तस्मात् अधर्मावहत्वाद्रामपराधस्य परिहर्तव्यत्वाच्च । त्रिकालहितं भूतभविष्यद्वर्तमानकालहितं । दारुणाधर्मस्य स्वपूर्वपुरुषविनाशकत्वेन तत्परिहारस्य भूतकालहितत्वं मन्यस्व । मत्वा प्रतिदीयतामिति योज्यं ॥ २१ ॥ जानकीहरणे किं मानं तत्राह—दृष्ट्वा हीति ॥ यत्सीतादर्शनं दुर्लभं इतरवानरालभ्यं । तल्लब्धं । तर्हि सा नीयतामित्यत्राह—उत्तरमिति । सीतादर्शनोत्तरं यच्छेषं कर्म

जेत्यन्तेनप्रतिपादयन्तद्भवानित्यादिनाकृत्वासुखमवाप्नुयादित्यन्तेनसुग्रीवसंदेशंवदति ॥ ३ ॥ ति० तामार्गमाणःसरामः ऋश्यमूकं प्राप्तः सुग्रीवेणसंगतश्च । अनेनैवज्ञायते नेदंसुग्रीवसंदेशवाक्यं । तदाहिमयाचैवसुसंगतइतिवदेत् ॥ ८ ॥ ती० लयाविज्ञातपूर्वश्चवालीतिमर्मोक्तिः सतेननिहतइतिरामोत्कर्षश्चप्रतिपादितइतिज्ञेयं ॥ ११ ॥ असङ्गतयः आलंबरहितगतिविशिष्टाः ।

लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा ॥ गृह्य यां नाभिजानासि पश्चात्स्यामिव पन्नगीम् ॥ २३ ॥
 नेयं जरयितुं शक्या सासुरैरमरैरपि ॥ विषसंसृष्टमत्यर्थं शुक्तमन्नमिवौजसा ॥ २४ ॥
 तपस्संतापलब्धस्ते योऽयं धर्मपरिग्रहः ॥ न स नाशयितुं न्याय्यमात्मप्राणपरिग्रहः ॥ २५ ॥
 अवध्यतां तपोभिर्या भवान्समनुपश्यति ॥ आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् ॥ २६ ॥
 सुग्रीवो न हि देवोऽयं नासुरो न च राक्षसः ॥ न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः ॥ २७ ॥
 [मानुषो राघवो राजन्सुग्रीवश्च हरीश्वरः ॥] तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि ॥ २८ ॥
 न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् ॥ तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २९ ॥

सीतानयनं तत्र राघवो निमित्तं । आज्ञप्तस्यैव मया कर्तव्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ दृष्ट्यापिमद्वशंवदया सीतया रामः किंकरिष्यतीत्याशङ्क्याह—लक्षितेयमिति ॥ तथेति वाचामगोचरत्वोक्तिः । नेयं तव वश्या प्रत्युत पन्नगीव तव प्राणहारिणीति भावः ॥ २३ ॥ ओजसा अमरपक्षे प्रतापेन । अन्नपक्षे जाठराग्निना ॥ २४ ॥ तपःकृच्छ्रलब्धमिष्टं महज्जीवनं वृथामानाशयेत्याह—तप इति ॥ तपस्संतापः तपश्चर्या । ओदनपाकं पचतीति वन्नर्द्धशः । तेन लब्धः । परिगृह्यत इति परिग्रहः फलं धर्मपरिग्रहः धर्मफलं । तादृशो योयमात्सप्राणपरिग्रहः आत्मनः प्राणानां च परिग्रहः स्वीकारः । जीवनमिति यावत् । स नाशयितुं न न्याय्यं न युक्तं । अव्ययमेतत् । तपःकृच्छ्रलब्धं तद्व्यतिरिक्तधर्मफलभूतं च यज्जीवनमायुः तत्र

विनाशयेत्यर्थः । चकाराभावादित्यमेव योजना ॥ २५ ॥ सर्वावध्यस्येह मे कोयमायुर्विनाशक इत्याशङ्क्य परिहरति—अवध्यतामिति ॥ तपोभिरार्जितां सासुरैर्देवैर्या आत्मनोऽवध्यतां भवान् समनुपश्यति । तत्रापि अवध्यतायां सत्यामपि । अयं वक्ष्यमाणः । हेतुः भवद्वधहेतुरस्ति । महान् अपरिहार्यः ॥ २६ ॥ तमेव हेतुमाह—सुग्रीव इति ॥ न च राक्षस इति पाठस्सम्यक् । न च मानुष इति पाठे प्रतिषेधप्रसक्तिरपि नास्तीत्युच्यते । “तृणभूता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादयः” इत्युत्तरश्रीरामायणे मनुष्यादिभिरवध्यत्वस्याप्रार्थितत्वात् । न च तिर्यञ्च इति न प्रसज्य च प्रतिषिध्यत इति भावः ॥ २७ ॥ तस्मात् सुग्रीवात् ॥ २८ ॥ ननु किमनेनोपदेशेन कृतानि मया पापानि तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह—न त्विति ॥

आकाशगामिन इत्यर्थः ॥ १४ ॥ स० पश्चात्स्यामित्यनेन आस्यस्थानीयानि रामो लक्ष्मणो राजाऽहं चेति चत्वारिखण्डे सीतेत्येकं चेति पञ्चाभास्यानियस्यास्सा तां । विस्तृतमुखी वा ॥ २३ ॥ शि० जरयितुं गोपयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ स० तपस्संतापेन लब्धो धर्मपरिग्रहः धर्मसंचयः । यद्वा धर्मचार्येणेति धर्मसाधनीभूतः परिग्रहो मन्दोदरी । सुभार्यायाः पुण्यलभ्यत्वात् । नाशयितुं पूर्वत्रः बिकलीकर्तुं परत्र विधवीकर्तुं । आत्मप्राणपरिग्रहः बहुकालवर्तिप्राणपरिग्रहणवान् । अन्यथा तत्प्राणपरिग्रहः प्राणवियोजक इत्यर्थः ॥ २५ ॥ शि० अयं सुग्रीवो राघवश्च देवादिर्न । किंतु सुग्रीवो हरीश्वरः राघवश्च मानुषः । एतेनाभ्यांतवाभयदानं नास्तीति सूचितं ॥ २७ ॥ ती० ननु महता पूर्वसंचितेनैव धर्मेण मम त्राणं भविष्यतीत्याशंक्य रोगराज्यादिवद्धर्माधर्मफलयोः संभूयानुभवसिद्धेरात्मत्राणसिद्धिः । उता धर्मबाधेन धर्मफलानुभवश्चेति द्वेधा विकल्प्याद्यस्यासंभवमाह—नलिति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य फलविनाशत्वात् धर्मोपसंहियत इति धर्मोपसंहारं धर्मफलसुखं तत् अधर्मफलसंहितं न भवति । अधर्मेण सह भोग्यं न भवतीत्यर्थः । तीव्रतपःपरदारापहरणभवादीयधर्माधर्मफलयोर्वैध्यत्वावध्यत्वयोः जीवनतदभावयोः सहावस्थानविरोधात् । रोगराज्यादिवत् संभूयानुभवो न संभवतीति भावः । द्वितीयं दृश्यति—तदेवेति । तत् धर्मफलमेवान्वेति धर्मफलं धर्मफलेन सह तिष्ठतीति यावत् । धर्मो नाधर्मनाशनः अधर्मबाधेन धर्मफलानुभवो न घटत इति भावः । यद्वा ननु येभ्योऽवध्यत्वं न प्रार्थितं तेभ्योऽपि पूर्वोपार्जितो महासुकृतसंचय एव रक्षिष्यतीत्याशङ्क्य एवं चेत्तुल्यन्यायतया लंकृतः अधर्मनिचयोपि नाशयिष्यतीत्याह—नलिति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य फलविनाशत्वात् धर्मोपसंहियत अनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलसुखं । तत् अधर्मसंहितं विरुद्धकारणकलाहुः खसंहितं न भवतीत्यर्थः । किंतु तदेव फलमन्वेति सुखमेव फलत्वेनानुवर्तते । तुश्चार्थः । तेनाधर्मफलमपि धर्मफलसंहितं न भवति अधर्मफलत्वेनानुवर्तत इति लभ्यते । नलधर्मधर्मो नाशयिष्यतीत्याशङ्क्याह—धर्मश्चेति । अत्र ननु वर्तते । धर्मः अधर्मनाशनो न भवति । पूर्वोक्तो धर्मः इदानीं कृताधर्मनाशनो न भवतीत्यर्थः । चकारादेव धर्मोपि धर्मनाशनो न भवतीति लभ्यते । धर्माधर्मानुभवैकविनाश्याविति भावः ॥ ति० ननु तपो बलान्मे-

[पा०] १ ड. झ. ट. गृहे. २ क. ग. घ. ड. झ. ट. सोयं. ३ च. छ. ज. ञ. तपोवीर्याद्भवान्. ४ ड. झ. ट. नयक्षो. ५ क.—घ. मानुषः. ६ क.—घ. नराक्षसो. ड. झ. ट. पाठेष्विदमर्थं दृश्यते. ७ ड.—ट. पाठेष्विदमर्थं दृश्यते. ८ घ. च. संयुतं.

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ॥ फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ ३० ॥
 जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा बालिवधं तथा ॥ रामसुग्रीवसख्यं च बुध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३१ ॥
 कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३२ ॥
 रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ ॥ उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३३ ॥
 अपकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः ॥ न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३४ ॥
 यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वंशे ॥ कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३५ ॥
 तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ॥ स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षेममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३६ ॥
 सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडिताम् ॥ दह्यमानामिमां पश्य पुरीं सादृप्रतोलिकाम् ॥ ३७ ॥
 स्वानि मित्राणि मन्त्रीश्च ज्ञातीन्भ्रातृन्सुतान्हितान् ॥ भोगान्दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ॥ ३८ ॥

तुशब्द उक्तशङ्काव्यावर्तकः । धर्मः उपसंह्रियतेनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलं । फलेन धर्मस्योपसंह्रियमाणत्वात् । क्लीबत्वमाषं । तत्तु अधर्मफलसंहितं न भवति । कुत इत्यत्राह—तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवानुवर्तते । नन्वधर्मे च विद्यमानेकथं तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह—धर्मश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थः । विरोधिनि धर्मे जायते कथमधर्मवार्तापीत्यर्थः । “ धर्मेण पापमपनुदति ” इति श्रुतेः । यद्वा व्यत्ययो वा किं न स्यात्तत्राह—धर्मश्चेति । चोवधारणे । धर्म एवाधर्मनाशनः तथा श्रुतेः । न त्वधर्मः प्रमाणाभावादिति भावः । ननु यदि धर्मो धर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक एव धर्मः आधुनिकानधर्मान्निवर्तयेदित्याशङ्क्याह—प्राप्तमिति ॥ तावच्छब्दः कात्स्न्यवाची । कृत्स्नं धर्मफलं फलमस्येति । तथाच क्षिप्रं धर्ममाचर अन्यथा सदृष्टे विनाशो भविष्यतीति

भावः । अत्र कर्तव्यत्वेन विधीयमानो धर्मस्सीताप्रदानपूर्वकरामविषयशरणागतिरेव । शूरस्याशौर्यप्रवृत्त्या धर्मफलं सर्वं क्षीणमिति हनुमतावगतमिति मन्तव्यम् ॥ २९—३० ॥ मा भूद्धर्मापेक्षा कार्योपस्थितिरवेक्ष्यतामित्याह—जनस्थानेति ॥ रामसुग्रीवसख्यं चेति परोक्षनिर्देशस्य गतिः पूर्वमुक्ता ॥ ३१ ॥ कामं अत्यन्तं । अहं सुग्रीवः । तन्नाशनं । तस्य रामस्य । निश्चयः निश्चयविषयः ॥ ३२ ॥ कथमित्यत्राह—रामेणेति ॥ हर्यृक्षगणसन्निधौ वृद्धसभायां प्रतिज्ञातमनतिक्रमणीयमिति भावः ॥ ३२—३४ ॥ कालरात्रीति काचिच्छक्तिरिति वदन्ति । “ समी च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिका ” इत्यमरशेषः ॥ ३५ ॥ कालपाशेन यमपाशेन । अतस्सीतां रामाय देहीति हृदयं ॥ ३६ ॥ अट्टः अट्टालः । प्रतोलिका वीथिका ॥ ३७ ॥ मन्त्रीन् मन्त्रिणः । इकारान्तत्व-

सर्वतो जयो भविष्यतीत्यत आह—नलिति । यः पुमान् अधर्मफलसंहितबलवत्तया फलोन्मुखाधर्मसंबद्धस्तं पुरुषं धर्मोपसंहारमपि धर्मोपसंहारवन्तमपि । नन्वेति धर्मफलमिति शेषः । किंतु तदेव फलं फलोन्मुखाधर्ममेवान्वेति । ननु धर्मफलादधर्मनाशो भविष्यतीत्यत्राह—धर्मश्चेति । उत्कटोऽधर्मोत्तरभावी धर्मोऽधर्मस्य नाशनः । चादुत्कटाधर्मो धर्मनाशकः । एवं चास्याधर्मस्य लङ्कतसफलधर्मापेक्षयोत्कटत्वादुत्तरकालत्वाच्चयमेव लयाप्राक्संचितस्य सकलधर्मस्य नाशक इति भावः ॥ २९ ॥ अधर्मफलसंयुतः उत्कटोत्तरभावी योऽधर्मः परदारधर्षणादिरूपः तत्फलं आसन्ननाशादिकर्तृत्वेन संयुतः पुमान् धर्मोपसंहारं धर्मस्योपसंहारस्तिरोधानं येन कार्यरूपेण । कार्यनिष्पत्त्यनन्तरं कारणिनृत्तेः सर्वत्र दृष्टत्वात् । तादृशं तदेव फलं धर्मफलं नन्वेति रक्षकत्वेन न प्राप्नोति । उपसंहार इति—धर्म इति । अतो धर्मः अधर्मेनाशनो न भवतीत्यर्थः । तव तु सीता धर्षणरूपा दत्युत्कटोत्तरकालभावि कर्मफलस्य नाशो न केनापीति नात्सरक्षायां स्वयमक्षम इति भावः ॥ २९ ॥ ती० ननु महतः पुण्यफलानुभवस्य समाप्त्यनन्तरं अधर्मफलानुभवो भविष्यतीत्यत्राह—प्राप्तमिति । धर्मफलं तावत्साकल्येन । प्राप्तं भुक्तं । अस्याधर्मस्य सीताहरणरूपस्य ॥ ३० ॥ ती० एषः हनुमत्कर्तृकलङ्काविनाशस्तु । तस्य रामस्य । न निश्चयः न संमत इत्यर्थः ॥ ति० नन्वेवं कटुवादिनस्तव कोरक्षक इति चेत्तत्राह—काममिति । यथेष्टमित्यर्थः । तर्हि कुतस्तन्नाशनं करोषीत्यत्राह—तस्य । यस्याहं दूतस्तस्य रामस्य एषः मत्कर्तृकलङ्कानाशविषयो निश्चयः । स्वाम्याज्ञाविना तदा

[पा०] १ ड. च. ज.—ट. बालिनश्च वधं. २ च. स्तस्यैव तु विनिश्चयः. ग. स्तस्यैव तु न संशयः. ३ क. ड.—ट. हे. ४ ख. ग. ड. च. झ. ट. क्षेमं. ५ ग. ड. च. ज. झ. ट. प्रदीपितां.

सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम ॥ रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३९ ॥
 सर्वाँलोकान्सुसंहृत्य सभूतान्सचराचरान् ॥ पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ४० ॥
 देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च ॥ विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषुरगेषु च ॥
 सिद्धेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः ॥ ४१ ॥
 सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः ॥ यो रामं प्रतिबुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ४२ ॥
 सर्वलोकेश्वरस्यैवं कृत्वा विप्रियमुत्तमम् ॥ रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४३ ॥
 देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥
 रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ॥
 इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ॥ ४५ ॥

मार्ष ॥ ३८ ॥ रामदासस्येत्यनेन रामसामर्थ्यपरि-
 ज्ञानमुक्तं । दूतस्येत्यनेन हितोपदेशाधिकारः । वान-
 रस्येति माध्यस्थ्यं ॥ ३९ ॥ लोकान् भूरादीन् ।
 सभूतान् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतयु-
 क्तान् । सचराचरान् चतुर्मुखद्वारा सृष्टजङ्गमयुक्तान् ।
 संहृत्य प्रलयावसाने रुद्रद्वारा स्वयं च संहृत्य । पुनः
 कल्पादौ तथैव “ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ” इति
 श्रुत्युक्तीत्या स्रष्टुं समर्थः । तत्र प्रमाणमाह—महा-
 यशा इति । “ न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः ”
 इति हि श्रुतिः । श्रुतिस्मृतिषु तथाप्रसिद्धइत्यर्थः
 ॥ ४०—४४ ॥ मा भूवन् शक्तास्सामान्यदेवाः
 ईश्वराश्शक्ताः स्युरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति ॥ अत्र
 विशेषणान्तरोपादानं तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थं

पतत्प्रकर्षत्वपरिहाराय व्युत्क्रमेण योजनीयं । इन्द्रः
 परमैश्वर्यवान् । “ इदि परमैश्वर्ये ” इत्यस्माद्धातोः
 “ ऋजेन्द्राप्र— ” इत्यादिना निपातनात्साधुत्वं ।
 त्रैलोक्याधिपतिरपि त्रातुं न शक्त इत्यर्थः । तस्य
 त्रैलोक्याधिपतित्वेपि परनिरसनसामर्थ्याभावादश-
 क्तेत्यत्राह—महेन्द्रेइति । वृत्रहननप्रसिद्धसामर्थ्योपि
 न शक्तः । “ योवृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वं ”
 इति श्रौतनिर्वचनं । स्वयं चतुरोपि सहायसंपत्त्य-
 भावान्न शक्त इत्यत्राह—सुरनायकइति । स्वतुल्यत्र-
 यस्त्रिशक्तोऽसुरगणसहायोपि न शक्त इत्यर्थः ।
 मा भूत्क्षुद्र इन्द्रश्शक्तः सर्वसंहारकोरुद्रस्तु शक्तस्या-
 त्तत्राह—रुद्र इति । संहारकाले प्रजाः रोदयतीति
 रुद्रः । “ रोदोर्णिलुक् च ” इति रप्रत्ययः । कालवि-

सृष्टानमशक्यमितिभावः । स० तस्यैवतुविनिश्चयइतिपाठे तदाज्ञायांसत्यामित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ति० विशेषतः निष्कृष्योच्यमानंवच-
 नमित्यर्थः । रामदासस्येत्यादिविशेषणत्रयेण राममहिमवेत्तुं स्वस्यपरोक्षवाक्यानुवादपूर्वहितोपदेशाधिकारः नररक्षोतिरिक्ता-
 ल्यन्तरत्वेनापक्षपाततोऽन्यायवक्तृत्वंचमूचितं ॥ ३९ ॥ ती० रुतशब्दवेदात्मानंब्रह्मणेकल्पादौरातीतिवा रुद्रः । यद्वा रुता नादेन
 सकलजगदिदंद्रावयति रञ्जयतीति नादात्मकत्वाद्भुद्रः । यद्वा रुता नादेनप्रणवरूपेणवेदरूपेणवा दापयति इष्टमर्थगमयतीतिवा
 रुद्रः । यद्वा रुतंसंसारदुःखहेतुंवादावयतीतिरुद्रः । तदुक्तं “ महुःखंदुःखहेतुंवातद्वावयतियःप्रभुः । रुद्रइत्युच्यतेतस्माच्छिवंपरमकारणं ”
 इति । एवंव्युत्पत्तियुक्तद्रव्यशत्रुभास्मीकरणसमर्थकाललोचनयुक्तत्वत्रिपुरान्तकत्वादिधर्मविशिष्टोमहेश्वरोवा । ति० ब्रह्मास्वयंभू-
 रित्यनेन हिरण्यगर्भःसर्वादिरुक्तः । चतुराननः ततः प्राप्तस्रष्टृत्वाधिकारः । त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तकोरुद्रोवेत्यनेन संहाराधिकारी ।
 सुरनायकोमहेन्द्रः महैश्वर्यवानिन्द्रः । उपेन्द्रोविष्णुः पालनाधिकारी । एवंत्रिमूर्तिभिरपि रक्षानसिध्यति । रामस्यैवत्रिमूर्तित्वात् ।
 स० ब्रह्मेत्यादिपादत्रयेपित्रिवारमुक्तिर्दाढ्याय भट्टिकाव्ये “ जहिहिजहीहिजहाहिरामभार्या ” इतिवत् । यद्वा ब्रह्मा बृहस्पतिः ।
 “ ब्रह्मापित्तभजानाति ” इतिगीताभाष्यप्रमेयदीपिकायांब्रह्माबृहस्पतिरिति व्याख्यानात् । अस्वयंभूः स्वयंभूभिन्नः । स्वयंभूसद-
 शोवायुः । चतुराननोविरिञ्चिः । वाशब्दःसर्वत्रान्वेति । रुद्रः क्रूरोयमः । त्रिनेत्रोरुद्रः । त्रिपुरान्तेनरुद्रेणकंशिरोयसदक्षस्यविना-
 यकस्यवा । इन्द्रः शचीपतिः । अमहेन्द्रः वृत्रहेतरः तत्सदृशः कामः । सुरनायकः सुरसेनानायकःषण्मुखः ॥ ४५ ॥ इत्येकप-
 द्वाशःसर्गः ॥ ५१ ॥

[पा०] १ क. घ.—ट. नागेषुगन्धर्वेषुसृष्टेषुच. २ घ. सिद्धेषुचमृगेन्द्रेषु. क. नागेन्द्रेषुचसर्वेषुकिन्नरेषुपतत्रिषु. ३ क. ल.
 ग. सर्वलोकेषु. ४ क. ग.—ट. लोकेश्वरस्येह. ५ क. ग. ड.—ट. विप्रियमीदृशं.

स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कोपेर्निशम्याप्रतिमोऽग्रिथं वचः ॥

दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महाकपेः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

हनुमत्पुरुषभाषणश्रवणरुष्टेनरावणेन तस्यवधाज्ञापनेविभीषणेनदूतवधस्यशास्त्रनिन्दितत्वोक्त्यातत्प्रतिषेधनम् ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ॥ आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥

वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ॥ निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥

तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ॥ विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥ ३ ॥

निश्चितार्थस्ततः साम्नाऽऽपूज्य शत्रुजिदग्रजम् ॥ उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

शेषे संहारकोपीदानीमप्राप्तकालत्वादशक्त इत्यत्राह—
त्रिनेत्र इति । निटिलनयनदहनज्वालाविलोपितमद-
नोपीत्यर्थः । कांतालीयत्वशङ्काव्युदासायाह—त्रिपु-
रान्तकइति । प्रबलतरमहासुरसंहारकोपीत्यर्थः । मा
भूतस्य शक्तिः “ ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय ”
इत्युक्तरीत्या रुद्रस्यापि पिता ब्रह्मा शक्तस्स्यात् तत्राह—
ब्रह्मेति । बृंहतीति ब्रह्मा । “ बृहेरम् नलोपश्च ”
इति मनिन् अमागमो नकारलोपश्च । रुद्रपिता स्वयं
कर्मवश्यः कथं शक्नुयात्तत्राह—स्वयंभूरिति । कर्म-
वश्यत्वेपीतरसाधारण्येनानुपत्तः स्वयंभूः । स्वयंभूत्वे-
पि सहायसंपत्त्यभावात्कथंत्रायेतेत्यत्राह—चतुरान-
नइति । युगपदेवसर्ववेदोच्चारणसंपादितातिशयोपि
नशक्तः । प्रत्येकमशक्तत्वेपि किं संभूयागताशक्नवन्ति
तत्राह—न शक्ता इति । बहुवचनेनायमर्थो लभ्यते ।
वधमर्हतीति वध्यः । दण्डादित्वाद्यः । रामस्य वध्यो
रामवध्यः । तं त्रातुं न शक्ताः । स्थानविग्निग्रहस्य
चेत्युचितवधार्हस्य त्राताकः । युधि युद्धे । न शक्ताः
किन्तुशरणं गत्वा त्रातुं शक्ता इत्यर्थः । अत्र
“ हिरण्यगर्भस्समवर्ततामे । न सन्नचासीच्छिव एव
केवलः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईर्यते ” इति
परदेवतात्वेन प्रसक्तात्रिकादधिकत्वमुक्तं । रामइत्य-
नेन वेदान्तोदितानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां

हिरण्यगर्भशिबेन्द्रादिविशेषशब्दानां च व्यक्तिविशे-
षपरत्वं व्यञ्जितं । त्रातृत्वेन प्रसक्तप्रधानदेवतानिराक-
रणप्रकरणे विष्णोरनुपादानात्पारिशेष्याद्राम एव
विष्णुरिति प्रतिपादितं । अस्माच्छ्लोकात्परं स सौष्ठ-
वेति श्लोकः । तस्य तद्वचनमिति श्लोकस्तु उत्तरस-
र्गादिः । अत्र स प्रमादाल्लिखितः ॥ ४५—४६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकप-
ञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वेति श्लोकस्सर्गस्य प्रथमः ॥ १ ॥
दौत्यं दूतकर्म । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात् व्यञ्ज-
तन्निवेदितवतः उक्तवतः । नानुमेने वधमित्यनुवर्त-
नीयं । निवेदितमतौ दूत्यमिति पाठान्तरं । मन्यत
इति मतिः कार्यं । निवेदितमतौ निवेदितकार्याशे
यथार्थवादित्वेनावधये हनुमति दूत्यं दूतसंबन्धितया
रावणादिष्टं वधं । “ दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यं ”
इति भावकर्मणोर्विहितो यप्रत्ययः अर्थानुगुण्यात्सं-
बन्धमात्रे गमयितव्यः ॥ २ ॥ तच्च कार्यं दूतवधरू-
पकार्यं । कार्यं अनन्तरानुष्ठेयं । कार्यविधौ कार्यकर-
णे । स्थितः निश्चितार्थः । साध्वसाधुविवेकनिश्चि-
तकार्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥ आपूज्येति च्छेदः ॥ ४ ॥

ती० निवेदितमतौ मन्यतइतिमतिःकार्यं । निवेदितस्वागमनकार्येहनुमति । अनेनास्ययथादिष्टानुवादित्वेनापराधित्वादवध्य-

[पा०] १ च. छ. निवेदितमतौ. २ ख. ग. दौत्ये. ३ क. घ. सरक्षोधिपतिं. ४ क. कार्याकार्यविधौ.

क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद भद्राक्यमिदं शृणुष्व ॥

वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥

राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् ॥ तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥ ६ ॥

धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः ॥ परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥

गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोपि विपश्चितः ॥ ततः शास्त्रविपश्चित्वं श्रम एव हि केवलम् ॥ ८ ॥

तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद ॥ युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ॥ ९ ॥

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥

न पापानां वधे पापं विद्यते शत्रुसूदन ॥ तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पापचारिणम् ॥ ११ ॥

अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य ॥

उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धिमतांवरिष्ठः ॥ १२ ॥

प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थयुक्तं वचनं शृणुष्व ॥

दूता न वध्याः समयेषु राजन्सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥

असंशयं शत्रुरथं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् ॥

न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ १४ ॥

वैरूप्यमङ्गेषु कशाभिघातो मौढ्यं तथा लक्षणसन्निपातः ॥

एतान्हि दूते प्रवदन्ति दण्डान्वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोपि ॥ १५ ॥

कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः ॥

भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत्कोपं नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥

न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि ॥

विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं हुत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥

परावरज्ञाः त्याज्योपादेयविवेकयुक्ताः ॥ ५ ॥ प्रमा-
पणं मारणं ॥ ६ ॥ भूतानामिति निर्धारणे षष्ठी ।
भूतानां मध्ये ॥ ७ ॥ शास्त्रविपश्चित्वं विविधं पश्य-
तीति विपश्चित् तस्य भावः विपश्चित्वं शास्त्रविषये
विविधज्ञानोपेतत्वमितियावत् ॥ ८ ॥ दूतदण्डः दूत-
योग्यदण्डः ॥ ९—१२ ॥ सर्वेषु सर्वत्र सर्वदेशेषु
सर्वजातिष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥ न केवलं दूतोयं अक्षा-
दिवधेन शत्रुश्च तथाच हन्तव्य इत्याशङ्क्याह—असं-

शयमिति ॥ दूतवध्यां दूतवधं । स्त्रियां भावे क्यप् ।
हन्तेर्वधादेश आर्षः ॥ १४ ॥ लक्षणसन्निपातः दूतयो-
ग्याङ्कनसंबन्धः । नः अस्माभिः ॥ १५ ॥ धर्मार्थविनी-
तबुद्धिः धर्मार्थयोश्शिक्षितबुद्धिः । परावरप्रत्ययनि-
श्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टपरिज्ञाननिश्चितार्थः । अस्मि-
न्विषये इदं कार्यं परं इदमवरमिति विवेकनिश्चितका-
र्यइत्यर्थः । नियच्छन्ति निगृह्णन्ति । सत्त्ववन्तः व्यव-
सायवन्तः ॥ १६ ॥ धर्मवादे धर्मशास्त्रे । लोकवृत्ते

त्वमुक्तं ॥ २ ॥ शि० तस्मात् मनुक्तहेतोः । प्रसीद प्रसादं कुरु ॥ ९ ॥ ति० मौढ्यं मुण्डनं । लक्षणसन्निपातः दूतयोग्याङ्क-
नसंबन्धइतितीर्थः । वैरूप्यादीनामेकैकंवा । तथा लक्षणानांसन्निपातः सर्वानुष्ठानंवेत्यर्थइत्यन्ये । नोस्माकंश्रुतोपिनास्ति । दर्शनंतु ।
दूरापास्तमितिभावः ॥ शि० अङ्गेषुवैरूप्यं नासिकाच्छेदादिनाविरूपकरणं । कशाभिघातः कशयातोत्रेण अभिघातः ताडनं
मौढ्यं भ्रुकुट्यादिमुण्डनं । लक्षणसन्निपातः ताम्रखण्डदाहादिनाललाटादौचिह्नकरणं । एतान्दण्डान्दूतेप्रवदन्ति ॥ स० मौढ्य-

[पा०] १ क. ड. च. झ. ज. ट. मेवाक्यं. २ ड. झ. ट. विचक्षणः. ३ च. ज. — ट. कोपेन. ४ झ. ट. तस्मादिमं.
५ क. छ. — ट. पापकारिणं. ६ क. ग. घ. च. छ. झ. ज. ट. बहुदोषयुक्तं. ७ ग. घ. ड. झ. ट. धर्मार्थतत्त्वं. ८ झ. ज.
ट. मौण्डयं. ९ ड. झ. ट. श्रुतोस्ति. १० ग. प्रत्ययदर्शितार्थः. ११ क. घ. ड. झ. ट. नगच्छन्ति. १२ क. घ. च. छ. ज.
धर्मवादेषुच.

[पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥

त्वयाऽप्रमेयेन सुरेन्द्रसंघा जिताश्च युद्धेष्वसकृन्नेन्द्राः ॥ १८ ॥

इत्थंविधस्यामरदैत्यशत्रोः शूरस्य वीरस्य तवाजितस्य ॥

कुर्वन्ति वीरा मनसाऽप्यलीकं प्राणैर्विमुक्ता न तु भोः पुरा ते ॥ १९ ॥]

न चाप्यस्य कपेर्घाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् ॥ तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः ॥ २० ॥

साधुर्वा यदि वाऽसाधुः परैरेष समर्पितः ॥ ब्रुवन्परार्थं परवान्न दूतो वधमर्हति ॥ २१ ॥

अपि चास्मिन्हते राजन्नान्यं पश्यामि खेचरम् ॥ इह यः पुनरागच्छेत्परं पारं महोदधेः ॥ २२ ॥

तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय ॥ भवान्सेन्द्रेषु देवेषु यत्नमास्थातुमर्हति ॥ २३ ॥

अस्मिन्विनष्टे न हि दूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ ॥

युद्धाय युद्धप्रिय दुर्विनीताबुध्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥ २४ ॥

[अस्मिन्हते वानरयूथमुख्ये सर्वापवादं प्रवदन्ति सन्तः ॥

न हि प्रपश्यामि गुणं यशो वा लोकापवादो भवति प्रसिद्धः ॥ २५ ॥

मूढैः प्रगल्भैरपि दुर्विनीतैर्यैर्वानरोऽयं पुरुषैर्विसृष्टः ॥

तेषां वधार्थं कुरु वीर यत्नं शीघ्रं विनाशाय निशाचरेन्द्र ॥ २६ ॥

कुरुष्व तावत्परमप्रयत्नं धर्मं समास्थाय सुरेन्द्रशत्रो ॥

देवेषु सर्वेषु सवासवेषु दैत्येषु सर्वेषु सदानवेषु ॥ २७ ॥

कृत्वा प्रयत्नं सुदृढं सुशीघ्रं मद्वाक्यमेवं मनसा प्रगृह्य ॥

तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य वीरौ जयं परं प्राप्स्यसि राक्षसेन्द्र ॥ २८ ॥

पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन ॥

त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ २९ ॥

लौकिकाचारे । शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थ उच्यते । शास्त्रार्थज्ञानतद्धारणेष्वित्यर्थः ॥ १७—१९ ॥ न केवलं दूतस्य वधे शास्त्रविरोधः गुणमपि न कंचित्पश्यामि अतः एतत्प्रेषकेष्वेव वधरूपो दण्डः पात्यतामित्याह—न चेत्यादि ॥ २० ॥ साधुर्वेति । समर्पितः प्रेषितः ॥ २१ ॥ अस्मिन्हतेसति वृत्तान्त-निवेदकाभावाद्रामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुक्षयो न स्यात् । विमुक्तेस्मिन् एतन्निवेदितवृत्ता-

न्तयोस्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रुनाशो भवेदित्यभिप्रेत्याह—अपि चेत्यादिना ॥ इह परं पारं इह विद्यमानं महोदधेः परं पारं इदं दक्षिणकूलमित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ दीर्घपथावरुद्धौ दूरमार्गेण निरुद्धगमनावित्यर्थः । एतच्छ्लोकानन्तरं पराक्रमोत्साहमनस्विनांचेति श्लोकः । ततो हिताश्चेति श्लोकः । अथ तदेकदेशेनेति श्लोकः । अथ निशाचराणामिति सर्गा-न्तश्लोकः । अयमेव पाठक्रमः समीचीनः । अन्ये

मितिपाठे धुतूरादिभोजनेनसुगन्धताप्रापणं ॥ १५ ॥ ति० युद्धप्रियेतिसंबोधनेन रणपराक्रमविजयकीर्ती तवेष्टेकिल । तेउभेअप्येतद्विनाशे नश्यतइत्याशयः । रावणस्यरजःप्रकृतिलातत्प्रकृत्यनुसारेणयुद्धादिव्यापारेणप्रलोभनं । तत्प्रीत्यर्थमेवदुर्विनीतावित्याशु-क्तिः ॥ २४ ॥ ति० हेनैर्ऋतानामनोनन्दन सुरासुराणामपिदुर्जयेनत्वया पराक्रमेयउत्साहस्तत्र प्रशस्तमनोवतांनैर्ऋतानामनःयुद्धायप्रवृत्तं निर्नाशयितुंनयुक्तं । नैर्ऋतानामित्यत्रमनइत्यत्रचतुष्टयं । यद्वा तादृशानानैर्ऋतानामनोनन्दन तादृशेनत्वया युद्धायतिःयुद्धागमः । नाशयितुंनयुक्तमित्यर्थः ॥ शि० हेनन्दन राक्षसाभिरामदातः । युद्धाय समुत्सुकमितिशेषः । नैर्ऋतानामनः निर्ना-

[पा०] १ इदंश्लोकद्वयं क. ट. पाठयोर्दृश्यते. २ क. च. ज. किंचित्. ३ घ. अस्मिन्हतेमहाराजनान्यं. ४ क. ख. घ.—ज. भूतमन्यं. ५ इमेचत्वारःश्लोकाः ग. पाठेदृश्यन्ते. ६ ग. शूरेणवीरेणनिशाचरेन्द्रसुरासुराणामपि. ७ ग. झ. ट. युद्धायनिर्नाशयितुंनयुक्तं.

हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु ॥
 मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोट्यग्रतस्ते सुभृताश्च योधाः ॥ ३० ॥
 तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृतोभियान्तु ॥
 तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ ३१ ॥
 निशाचराणामधिपोनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् ॥
 जग्राह बुद्ध्या सुरलोकेशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ ३२ ॥
 [किं वा परं ब्रह्म परं त्वसहं सर्वस्य बीजं जगतोस्य विष्णोः ॥
 यदेवदेवस्य परं च तेजस्तदेव तेजः कपिरेष वीरः ॥ ३३ ॥
 वधाय मे वैष्णवतेज एव निस्संशयोऽयं कपिरूपधारी ॥
 इत्येवमेतद्बहुधा विचिन्त्य रक्षोधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ ३४ ॥
 क्रोधं च जातं हृदये निरुध्य विभीषणोक्तं वचनं सुपूज्य ॥
 उवाच रक्षोधिपतिर्महात्मा विभीषणं शस्त्रभृतांवरिष्ठम् ॥ ३५ ॥]

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रावणाज्ञया राक्षसगणैर्हनुमद्बालस्य पटवेष्टनतैलसेचनपूर्वकमग्निज्वालाया संदीपनेनसवाद्यघोषलङ्कासंचारणम् ॥ १ ॥
 राक्षसीभिस्तद्वृत्तान्तं निवेदितयासीतया सशपथमग्निप्रति हनुमददाहप्रार्थनम् ॥ २ ॥ [हनुमद्बालसंदीपनश्रवणखिन्नां
 सीतांप्रति विभीषणभार्ययासरमया हनुमत्कृतलङ्कादहननिवेदनेन समाश्वासनम् ॥ ३ ॥] हनुमता पुरद्वारारोहणेन पृथु-
 तरनिजशरीरकुशीकरणाद्बालबन्धविश्लथनपूर्वकं पुनःशतीरपृथूकरणम् ॥ ४ ॥ तथा तत्रत्यपरिवेण तद्रक्षिणारक्षसांक्षप-
 णम् ॥ ५ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः ॥ देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
 सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता ॥ अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥
 कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् ॥ तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥
 ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्षितम् ॥ समित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥

प्यत्र सर्गे श्लोकाः कल्पिता दृश्यन्ते ॥ २४—३० ॥
 तत् तस्मात्कारणात् । एकदेशेनेति सहयोगे तृतीया ।
 बलस्य सैन्यस्य ॥ ३१—३५ ॥ इति श्रीगोविन्दरा-
 जविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

देशकालहितं देशकालोचितमिति विभीषणवचन-
 विशेषणं ॥ १ ॥ दूतवध्या दूतवधः ॥ २—३ ॥
 समित्रेति । मित्राणि आप्ताः । समसुखदुःखा वा ।
 सहाया वा । ज्ञातयः भ्रात्रादयः । बान्धवाः
 संबन्धिनः । सुहृज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥

शयितुंत्वयानयुक्तं ॥ २९ ॥ ती० समाहिताः दानमानाभ्यां वशीकृता इत्यर्थः । सुभृताः सद्गुण्याः । योधाश्च वर्तन्ते खल्विति-
 शेषः ॥ ३० ॥ इति द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ झ. व. कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च, घ. कोट्यायुतास्ते सुहृदश्च, २ झ. व. ट. कृतोपयान्तु, क. ग. च. कृतोपयान्तु,
 ३ झ. व. ट. राजपुत्रावुपगृह्य, ४ घ. युद्धे, ५ घ. शत्रुर्दशाननो, ६ इदं श्लोकत्रयं ग. पाठे दृश्यते, ७ ड. सतस्य वचनं,
 ८ ख.—ट. महात्मनः, ९ ग. घ. च. ज. व. दण्डेन, १० झ. ट. पश्यन्त्वसुं, ११ ड. झ. ट. समित्रज्ञातयः, ख
 समित्रज्ञातयः, च. ज. मित्राणि ज्ञातयः, घ. स्वमित्रज्ञातयः,
 वा. रा. १७२

आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् ॥ लाङ्गुलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकशिताः ॥ वेष्टयन्ति स्म लाङ्गुलं जीर्णैः कार्पासकै पटैः ॥ ६ ॥
 संवेष्ट्यमाने लाङ्गुले व्यवर्धत महाकपिः ॥ शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः ॥
 तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥ ७ ॥
 लाङ्गुलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानपातयत् ॥ रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ ८ ॥
 लाङ्गुलं संप्रदीप्तं तु द्रष्टुं तस्य हनूमतः ॥ सहस्रीबालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीता निशाचराः ॥ ९ ॥
 स भूयः संज्ञतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तमः ॥ निबद्धः कृतवान्वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् ॥ १० ॥
 कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि राक्षसाः ॥ छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ॥ ११ ॥
 यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् ॥ बध्नन्त्येते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥
 सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि ॥ किंतु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमीदृशम् ॥ १३ ॥
 लङ्का चारयितव्या वै पुनरेव भवेदिति ॥ रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥
 अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ १५ ॥
 कामं बद्धस्य मे भूयः पुच्छस्योदीपनेन च ॥ पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः ॥ १६ ॥

प्रदीप्तेन लाङ्गुलेन युक्तो हनुमान् सचत्वरं सर्वं पुरं परिणीयतां परितो नीयतां । इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥ ५—७ ॥ अपातयत् लाङ्गुलभ्रामणेन अद्रावयदित्यर्थः ॥ ८—१० ॥ न मे शक्ताः न मे पर्याप्ता इत्यर्थः । मम निग्रहे न समर्था इति यावत् ॥ ११ ॥ भर्तृहितार्थाय रामहितार्थाय । चरन्तं प्रवर्तमानं । मामितिशेषः । भर्तृशासनात् रावणशासनात् । यदि बध्नन्ति । तावता मे निष्कृतिः प्रतिक्रिया । न कृता । इदं बन्धनमकिञ्चित्करमिति भावः ॥ १२ ॥ रामस्य प्रीत्यर्थमिदं विषहिष्ये । रावणादिवधस्य स्वेनै-

वकर्तव्यत्वेन रामाभिमतत्वाद्राक्षसानामहमीदृशं बन्धनाकर्षणादिरूपं परिभवं सहिष्यइति भावः । रामस्य प्रीत्यर्थमित्यत्र च्छन्दोभङ्गार्थः ॥ १३ ॥ लङ्का रात्रौ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गकर्मविधानाद्धेतोः । न हि सुदृष्टा नैव सुदृष्टा । यद्वा दुर्गकर्मविधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । न दृष्टेति हेतोर्मया लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत् । विचरित्वा द्रष्टव्या भवेदित्यर्थः । अयं च प्रातःकालः नतूषःकालः । प्रातःकालेपि तथा व्यवहारोपपत्तेः ॥ १४—१५ ॥ मनसः श्रमः-

ति० आरण्यकायथाशुष्कमिन्धनमासाद्यहुताशनमुत्पादयन्ति तथा जीर्णपटवेष्टितलाङ्गुलं तैले परिषिच्य तत्र तेभिमुपपादयन् उदपादयन्नित्यर्थ इति कृतकः । हुताशन इति पाठे वृद्धादृष्टान्तोऽयं । उपपादयन्नित्यस्य समयोजयन्नित्यर्थ इत्यन्ये ॥ ७ ॥ तान् बध्वानेतृन् ॥ ८ ॥ ति० यदि तावधरूपां चिकीर्षुस्तदा सर्वान्हनिष्याम्येवेत्याह—सर्वेषामिति । यदि पर्याप्तस्तर्हि क्रियतां शत्रवधस्तत्राह—रामस्येति ॥ १३ ॥ ति० निशाक्षय इत्यनेन सीतासंभाषणार्थकतिपयदिनवासो गम्यते । तथा हि—फाल्गुने रावणे न सीतापहारः । आश्विनशुक्लसमाप्तौ हनुमत्प्रेरणया पक्षावधिदानेन वानराः प्रतिदूतप्रेषणं । ततः कार्तिकशुक्लप्रतिपद्यन्वेषणार्थं वानरप्रस्थनं । मार्गशुक्लदशम्यां संपातिदर्शनं । तदा सुग्रीवदत्तमासावधेर्गतत्वस्य वानरैरुक्तिः । अग्रएकादश्यां हनुमतो लङ्कागमनं । तद्वा त्रिंशेषेसी । दर्शनं । ततो द्वादश्यां दिने स्थित्वा रात्रौ सीतायाः सम्यग्दर्शनं । तद्वा त्रिंशेषे तत्र रावणागमनं । तत्र रावणेन “ मासान् द्वादशभामिनि ” इति स्वदत्तावधौ मासद्वयावशेषवचने कतिपयदिनाधिक्यं तु मासत्वा न वच्छिन्नत्वेनाल्पान्तरत्वा न विवक्षितं । ततस्त्रयोदश्यां प्रातः सीताया सह कथालापः । तद्दिन एवाशोकवनिकाभङ्गादि । चतुर्दश्यामक्षान्तवधोलङ्कादाहृष्यपूर्णमायां वा । पूर्वेवासन्ति कवृक्षाणां पुष्पितलोकिस्तु तद्वर्षेक्ष्यमासेनोपपादिता उत्पातेन च । लक्ष्मणस्य सुग्रीवनि कटेप्रेषणसमये रामेण मासचतुष्टयरूपकृतावधेरपगमोक्तिस्तु

[पा०] १ क. ख. ग. ड.—ट. कोपकर्कशाः. घ. क्रोधमूर्च्छिताः. २ क. ख. ग. ड. झ. ट. वेष्टन्तं तस्य लाङ्गुलं. ३ क. ड. झ. ट. तत्रोपपादयन्. घ. तत्रावपातयन्. ख. तत्राप्यपातयन्. च. ज. तत्रप्रदीपयन्. ४ ख. सतुरोषपरीतात्मा. क. रोषामर्षपरीताक्षः. ५ ख. दृष्टुं सर्वं. क. च. छ. ज. च. दृष्टुं तस्य महात्मनः. ६ क. छ.—ट. प्रीतिं. ७ क. संगतैर्वारैः. ८ क. ख. घ. च. छ. ज. च. भर्तृहितार्थाय. ९ ड. झ. ट. निबध्नन्ते. १० क. रामस्य कार्यार्थं. क. रामप्रियार्थं तु. ११ क. ख. ड.—ट. चारयितव्यामे. १२ क. ड. झ. कुर्वन्ति.

ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् ॥ परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १७ ॥
 शङ्खभेरीनिनादैस्तं घोषयन्तः स्वकर्मभिः ॥ राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥ १८ ॥
 अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः ॥ हनुमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ॥ १९ ॥
 अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः ॥ संवृतान्भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ॥ २० ॥
 वीथींश्च गृहसंवाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च ॥ तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव गृहकान्तरान् ॥
 गृहांश्च मेघसंकाशान्ददर्श पवनात्मजः ॥ २१ ॥
 चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च ॥ घोषयन्ति कपिं सर्वे चारीक इति राक्षसाः ॥ २२ ॥
 स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मुस्तत्र तत्र कुतूहलात् ॥ तं प्रदीपितलाङ्गुलं हनुमन्तं दिदृक्षुवः ॥ २३ ॥
 दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गुलाग्रे हनूमतः ॥ राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २४ ॥
 यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः ॥ लाङ्गुलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २५ ॥
 श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् ॥ वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनैर्मुपागमत् ॥ २६ ॥
 मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदाऽऽसीन्महाकपेः ॥ उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् ॥ २७ ॥
 यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः ॥ यदि चास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः ॥ २८ ॥
 यदि किंचिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः ॥ यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥ २९ ॥
 यदि मां वृत्तसंपन्नां तत्समागमलालसाम् ॥ स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ ३० ॥
 यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः ॥ अस्मादुःखाम्बुसंरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥ ३१ ॥
 ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोनलः ॥ जज्वाल मृगशाबाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ॥ ३२ ॥

त्यनन्तरमितिकरणं बोध्यं ॥ १६ ॥ संवृताकारं गूढस्वभावं । महाकपिमिति बुद्ध्या महत्त्वं । कपिकुञ्जरमिति सजातीयश्रैष्ठ्यं ॥ १७ ॥ स्वकर्मभिः आस्फोटनसिंहनादैरित्यर्थः । तां पुरीं घोषयन्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चारयन्ति स्म तमिति शेषः ॥ १८ ॥ चारयामास शोधयामास ॥ १९ ॥ चत्वरान् गृहबहिरङ्गणानि ॥ २० ॥ शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । रथ्याः महावीथीः । उपरथ्याः अवान्तरवीथीः । गृहकान्तरान् गृहकाणि क्षुद्रगृहाणि अन्तराणि प्रच्छन्नद्वाराणि । अन्तर्द्वाराणीत्यर्थः । “तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं प्रच्छन्नद्वारमन्तरं” इति वैजयन्ती । अङ्गीबलमार्ष ॥ २१ ॥ चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां संभेदेषु । चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्डपेषु । चार एव चारीकः । स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्षो दीर्घः ॥ २२—२३ ॥ शंसुः शशंसुः । आर्षो द्विर्वच-

नाभावः ॥ २४ ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥ उपागमन् उपासितवती ॥ २६ ॥ तस्य हनुमतः । मङ्गलाभिमुखी अदाहपरा । प्रयता शुद्धिमती । “पवित्रः प्रयतः पूतः” इत्यमरः ॥ २७ ॥ पतिशुश्रूषादिपदं तत्फलपरं । शीतो भव तेनेति शेषः । एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यं ॥ २८ ॥ किंचिदनुक्रोश इति समस्तपदं । तस्य रामस्य । भाग्यशेषः । इदानीं निरन्तरदुःखानुभवात् भाग्यप्रसक्तिरेवनास्तीति मन्यमानाया इदं वचनं ॥ २९ ॥ मम पातिव्रत्यं यदि हनुमान् जानाति तदा शीतो भवेत्याह—यदि मासिति ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदिति । मत्तारणे इदमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ ३१ ॥ ततः सीतोपगमात् । कपेरनलः कपिवालाग्निः । मृगशाबाक्ष्याः सीतायाः । शुभं शंसन्निव प्रदक्षिणशिखो जज्वालैत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

प्रागुपपादितरहस्येतिदिक् । पुच्छस्योद्दीपनेनचेल्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः ॥ १५ ॥ ति० स्वकर्मभिः राजद्रोहिणोदुष्टस्यैवदण्डइत्येवमादिभिः । घोषयन्तः । पूर्ववृत्तान्तस्यसर्वान्प्रतिप्रकटं प्रतिपादनंघोषणं ॥ १८ ॥ ति० एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यं । शीतोभव हुता-

[पा०] १ क. ड.—ट. रथ्याश्च. २ क. घ. पुरीसर्वे. ३ ड. झ. ट. चारइत्येव. ४ क. घ. मुपासिता. ५ क. ग. घ. च. छ. कश्चिदनुक्रोशः. ६ क. ग. घ. व. छ. ज. अस्मादुःखान्महाबाहुइशीतो.

हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलयुतोऽनिलः ॥ ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः ॥ ३३ ॥

[तां तदा परमोद्विष्टां सीतां शोकाभिकर्षिताम् ॥ हनूमति गृहीते तु रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥

उवाच सरमा वाक्यं तामाश्वासयितुं तदा ॥ ३४ ॥

मा शुचो देवि वैदेहि हनूमन्तं महाकपिम् ॥ ३५ ॥

हत्वा तु रक्षिणः सर्वात्राक्षसांस्तत एव सः ॥ पुरीं लङ्कां दहति स साक्षादिव हुताशनः ॥

भवनाद्भवन् गच्छन्नसावत्यन्तवीर्यवान् ॥ ३६ ॥

प्रासादवरसंस्थाश्च गवाक्षस्थाश्च योषितः ॥ वह्निप्रदीप्तनयनास्तथा क्रन्दन्ति दुःखिताः ॥ ३७ ॥

एता वरविशालाक्ष्यो वह्निज्वालासमावृताः ॥ अपश्यन्त्यः कचित्स्थातुं सर्वतोऽग्निसमावृताः ॥

बह्नावभ्युत्पतन्त्याशु कर्तव्यं नैव जज्ञिरे ॥ ३८ ॥

अभिधावन्ति सहसा क्रोशन्त्यः सह बालकैः ॥ अवकुण्ठानि कृत्वा स्रवासोभिर्विष्टितास्तदा ॥ ३९ ॥

स्तंभै राजतसौवर्णैः प्रवालमणिचारुभिः ॥ दृश्यन्तेऽग्निसमासक्ता बहौ वह्निरिवोद्यताः ॥

प्रासादमाला बहुधा अग्निदग्धाः पतन्ति हि ॥ ४० ॥

अर्चिषेव हिरण्यानां प्रभाभिः कृष्णवर्त्मनः ॥ दीप्यमाना इवाभाति लङ्केयं कालपर्यये ॥ ४१ ॥

कचिदग्धाः प्रदेशास्तु कचिदग्धा विनाशिताः ॥ बहुभौमा विभान्ति स गृहाणां भूमयः शुभाः ॥ ४२ ॥

कान्ताभिः सह वित्रस्ता दृश्यन्ते राक्षसास्तदा ॥ हाहेत्युच्चैर्वदन्ति स त्रातारं नाभिजज्ञिरे ॥ ४३ ॥

संप्रदीप्तां पुरीं लङ्कां हनुमद्वीर्यधर्षिताम् ॥ अन्तःपुराणि सर्वाणि दृष्ट्वा दुद्रुविरे तदा ॥ ४४ ॥

कचित्कुङ्कुमवर्णाभाः कचित्किंशुकसंनिभाः ॥ कचिन्मलिनसंकाशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे ॥ ४५ ॥

धूमेन संवृताः केचिद्गृहोद्देशाः सुशोभनाः ॥ वर्षाकाले तु संप्राप्ते घनैरिव नभस्स्थलम् ॥ ४६ ॥

देवि व्यपैतु ते त्रासो हनूमन्तं प्रति प्रिये ॥ दग्धैव लङ्कां सुमहान्व्योम्नि वीरः प्रकाशते ॥

दीर्घैर्धनांबुसंरोधैर्मुक्तचन्द्रइवामलः ॥ ४७ ॥

एतच्छ्रुत्वाऽभवत्प्रीता सीता शशिनिभानना ॥ निर्वृतिं परमां प्राप्ता बाला स्वस्थाऽभवत्तदा ॥ ४८ ॥]

दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ॥ प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः ॥ ४९ ॥

दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् ॥ शिशिरस्येव संपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ५० ॥

अथवा तदिदं व्यक्तं यदृष्टं प्लवता मया ॥ रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ५१ ॥

यदि तावत्समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः ॥ रामार्थं संभ्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ॥ ५२ ॥

अनिलश्च पुच्छानलयुतोपि प्रालेयानिलशीतलः हिम-
मारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः सीतायाः । स्वास्थ्य-
करः सुखकरः । ववौ । अस्मात्परं दह्यमाने च
लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्मध्ये केचन
श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्शना-
दर्थार्थिक्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥ ३३—४९ ॥
रुजं पीडां । शिशिरस्येव संपातः शिशिरस्य चन्द-

नोशीरादेः संपातः संघट्ट इव स्थितः । अत्यन्तशीतल
इत्यर्थः । एतेन हेतुविशेषं न पश्यामीत्युक्तं ॥ ५० ॥
हेतुविशेषान्निश्चिनोति—अथवेत्यादिना ॥ प्लवता
मया सरितां पतौ । आर्षधिसंज्ञाकार्यं । समुद्रमध्ये ।
पर्वतः पर्वतरूपं यदाश्चर्यं अद्भुतरूपं वस्तु दृष्टं ।
तद्वद्विदमग्नेः शैत्यं रामप्रभावात्संजातं व्यक्तं निश्चितं
॥ ५१ ॥ एतदेवोपपादयति—यदीति ॥ संभ्रमः

शनेतिशेषः । अस्याःसीताछायात्वेपिस्वस्मिस्तदभेदबुद्धिसत्त्वाच्चैतदुक्त्यसंगतिः ॥ २८ ॥ रामानु० हनुमज्जनकइति । अस्मा-
त्परतोदह्यमानेचलाङ्गूलेइतिश्लोकः । अनयोःश्लोकयोर्मध्येसरमावाक्यभूताःकेचनश्लोकाःकतिपयकोशेषुदृश्यन्ते । बहुकोशेष्वदर्श-
नादर्थार्थिक्याभावाच्चतेअनादरणीयाः ॥ ३३ ॥ ति० ननुसमुद्रप्रेरणेनमैनाकोत्थानंयुज्यते अस्मैसुखभाववैपरीत्यंक्रुतस्तत्राह-

[पा०] १ तांतदापरमोद्विष्टामिलारभ्य बालास्वस्थाऽभवत्तदेत्यन्ताःश्लोकाः घ. पाठेदृश्यन्ते.

सीतायाश्चानृशंखेन तेजसा राघवस्य च ॥ पितृश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ५३ ॥
 भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ [कथंमस्मद्विधस्येह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥
 प्रतिक्रियाऽस्य युक्ता स्यात्सति मह्यं पराक्रमे ॥ ५४ ॥
 ततश्चिच्छ्वा च तान्पाशान्वेगवान्वै महाकपिः ॥ उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः ॥ ५५ ॥
 पुरद्वारं ततः श्रीमाञ्छैलशृङ्गमिवोन्नतम् ॥ विभक्तरक्षःसंवाधमाससादानिलात्मजः ॥ ५६ ॥
 स भूत्वा शैलसंकाशः क्षणेन पुनरात्मवान् ॥ ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ॥ ५७ ॥
 विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसन्निभः ॥ वीक्षमाणश्च ददृशे परिधं तोरणाश्रितम् ॥ ५८ ॥
 स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् ॥ रक्षिणस्तान्पुनः सर्वान्सूदयामास मारुतिः ॥ ५९ ॥
 स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् ॥
 प्रदीप्तलाङ्गलकृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ६० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

हनुमता लङ्कादहनस्यकार्यशेषत्वनिर्धारणेन स्ववालानलेनविभीषणभवनजं समग्रलङ्कादहनम् ॥ १ ॥ देवगान्धर्वादिभि-
 लङ्कादहकदर्शनेन सविस्मयहर्षाधिगमः ॥ २ ॥

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः ॥ वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥
 किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् ॥ यदेषां रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् ॥ २ ॥
 वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ॥ बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥
 दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सुखपरिश्रमम् ॥ अल्पयत्नेन कार्येस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः ॥ ४ ॥

त्तरा । किमग्निरनं करिष्यति संभ्रममिति शेषः ।
 रामार्थं मैनाकस्य संभ्रमो यदि स्यादग्रेस्तादृशस्संभ्रमः
 कुतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आनृशंखेन दयया
 ॥ ५३ ॥ स चिन्तयामास अनन्तरकर्तव्यमितिशेषः
 ॥ ५४ ॥ चिन्तितमेवाह—उत्पपातेति ॥ ५५ ॥
 विभक्तरक्षस्संवाधं निवृत्तरक्षस्संचारं ॥ ५६ ॥ अव-
 शातयत् अवाशातयत् अच्यावयदित्यर्थः ॥ ५७—
 ५९ ॥ निहत्वा निहत्य । ल्यबभावार्थः । लाङ्गल-
 कृतार्चिमाली लाङ्गले कृतज्वालामालः । अर्चिमाली
 तेजःपुञ्जवानादित्य इव । प्रकाशत प्राकाशत ।

अनित्यत्वादडभावः । अर्चीतीकारान्तत्वमार्थः ॥ ६० ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिप-
 ञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

कृतमनोरथः पर्याप्तमनोरथः ॥ १—२ ॥ बलैकदेशः
 सेनैकदेशः । क्षपितः नाशितः । दुर्गविनाशनं पुरवि-
 नाशनं । शेषं अवशिष्टं ॥ ३ ॥ कर्मपूर्वोक्तं वनभ-
 ङ्गादिकं । समुद्रलङ्घनं दूत्यं वा । सुखपरिश्रमं सफला-
 यासं । शक्यमेतदित्याह—अल्पयत्नेनेति । अस्मिन्कार्ये

यदीति ॥ तावदितिवाक्यालङ्कारे । रामार्थं रामोपकारार्थं । तादृक्संभ्रमोयदि आदरपूर्वकंलयायदि । तदा समेणनित्यमुपासि-
 तोऽग्निः रामोपकारार्थं कथमपिशैल्यंकिनकरिष्यतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ति० प्रतिक्रिया लङ्कादहनरूपा । मह्यं मम ॥ ५४ ॥ शि०
 उत्पपात ननादच । क्रियाभेदात्कपिरितिनपौनस्त्यं ॥ ५५ ॥ स० विभक्तरक्षस्संवाधं नामाधिकारनियुक्तरक्षसनिबिडं ॥ ५६ ॥
 स० रक्षिणः तोरणरक्षिणः ॥ ५९ ॥ इतित्रिपञ्चाशःसर्गः ॥ ५३ ॥

स० कर्म समुद्रतरणादिरूपं । सुखपरिश्रमं सुखयतीतिसतथा श्रमोयस्यतत् । अल्पयत्नेन पावकसंपादनायायासरहितयत्नेन ।
 मम स्वामिनइतिशेषः । श्रमः मत्प्रेषणरूपः । सफलः कीर्तिरूपफलसहितइत्यर्थः ॥ ति० अस्मिन् सीतान्वेषणप्रवृत्तिरूपे । कार्ये-
 [पा०] १ क. ख. ग. ड. ल. ज. न. ट. संचिन्तयामास. २ इदमर्षत्रयं. ड.—ट. पाठेषुददयते.

यो ह्ययं मम लाङ्गुले दीप्यते हव्यवाहनः ॥ अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृहोत्तमैः ॥ ५ ॥
 ततः प्रदीप्तलाङ्गुलः सविद्युदिव तोयदः ॥ भवनाग्रेषु लङ्काया विचचार महाकपिः ॥ ६ ॥
 गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः ॥ वीक्षमाणो ह्यसंश्रुतः प्रासादांश्च चचार सः ॥ ७ ॥
 अवपुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् ॥ अग्निं तत्र स निक्षिप्य श्वसनेन समो बली ॥ ८ ॥
 ततोऽन्यत्पुपुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ मुमोच हनुमानग्निं कालानलशिखोपमम् ॥ ९ ॥
 वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुपुवे स महाकपिः ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः ॥
 तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह हरिगूथपः ॥ १० ॥
 जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ॥ ११ ॥
 रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ इस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥
 युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः ॥ विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥
 करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ॥ कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥
 यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च ॥ नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥
 वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति ॥ क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६ ॥
 तेषु तेषु महाहेषु भवनेषु महायशाः ॥ गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह स महाकपिः ॥ १७ ॥
 सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् ॥ आससादाथ लक्ष्मीवात्रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥
 ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते ॥ मेरुमन्दरसंकाशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥
 प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गुलाग्रे प्रतिष्ठितम् ॥ ननाद हनुमान्वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥
 श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः ॥ कालाग्निरिव ज्ज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥
 प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मस्य चारयत् ॥ अभूच्छ्वसनसंयोगादतिवेगो हुताशनः ॥ २२ ॥
 तानि काश्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च ॥ भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥ २३ ॥
 तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले ॥ भवनानीव सिद्धानामंभरात्पुण्यसंक्षये ॥ २४ ॥

कृते सतीति शेषः ॥ ४ ॥ केनोपायेनेदं सुकरमित्या-
 शङ्क्य तमाह—योहीति ॥ यः अग्निः । अतिशीतलतया
 मम महोपकारं कृतवान् अस्य संतर्पणं न्याय्यमित्यर्थः
 ॥ ५ ॥ अत्र बन्धविस्रंसनाय पूर्वं तनुसंकोचे कृतेपि
 कार्यार्थमग्निवर्तिः स्थापितेति बोध्यं । सविद्युदिव
 तोयद इति सर्वत आवृत्यसञ्चारे दृष्टान्तः ॥ ६-९ ॥
 वज्रदंष्ट्रस्येत्यादि सार्धश्लोकः ॥ १० ॥ जम्बुमालेरि-

त्यर्थः ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोरित्यादिपञ्चश्लोकी ॥ १२
 —१५ ॥ प्रतिवर्जयित्वेति संबन्धः ॥ १६ ॥ भव-
 नेष्विति गृहविशेषणं समृद्धिमत्परं । ऋद्धिं मणि-
 मुक्ताप्रवालादिकां ॥ १७—१८ ॥ सर्वमङ्गलशोभिते
 सर्वमङ्गलद्रव्ययुक्ते ॥ १९—२० ॥ श्वसनेनेति ।
 पूर्वं रावणादिभीतावश्यनिलौ इदानीं राक्षसक्षयं
 देवबलोदयं च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति

योमयाकृतःश्रमः सखल्पेनयत्नेन खल्पयत्नेनसाध्येनकरिष्यमाणलङ्कादाहेन सफलोभविष्यति ॥ ४ ॥ ति० तोयदः सन्ध्यातो-
 यदः । हनुमतोरक्तवर्णत्वात् ॥ ६ ॥ ति० प्रहस्तस्यप्रधानमन्त्रित्वादादौतद्गृहेभिप्रक्षेपः । प्रथमतस्संभावनस्यौचित्यात् ॥ ८ ॥ स०
 कालानलशिखोपमं हनुमद्वालसंसर्गमाहात्म्येनजलाद्यशाम्यज्वालेत्वेनैतदुपमता ॥ ९ ॥ स० प्रतिगृहंक्रमेणक्रममाणइत्यन्वयः ।
 विभीषणगृहवर्जयित्वा । अनेनविभीषणाधुलमिवअन्योन्यसंलग्नतायामपिसद्गनांदाहतदभावयोर्हनुमदिच्छानुसारिप्रवृत्तिरग्नेश्चयो-
 [पा०] १ क. गं. घ. सर्वशः. २ ड. झ. ट. तत्रविनिक्षिप्य. क.—घ. च. छ. तत्रैव. ३ ग. ड.—ट. विशालस्यं.
 ४ क. ग. ड.—ट. महात्मनः. ५ ग. महाबाहुः. ६ घ. राक्षसानां च. ७ ड.—झ. ट. नानामङ्गल. ८ क. संदीप्तःप्रावर्धत.

संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् ॥ खगृहस्य परित्राणे भग्नेत्साहगतश्रियाम् ॥

नूनमेषोभिरायातः कपिरूपेण हा इति ॥ २५ ॥

क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुस्तन्धयधराः स्त्रियः ॥ काश्चिदग्निपरीतेभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥

पतन्त्यो रेजिरेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥ २७ ॥

वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान् ॥ विचित्रान्भवनान्धातून्स्यन्दमानान्ददर्शे सः ॥ २८ ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः ॥ नग्निर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ २९ ॥

कचित्किशुकसंकाशाः कचिच्छालमलिसन्निभाः ॥ कचित्कुङ्कुमसंकाशाः शिखा वहेश्चकाशिरे ॥ ३० ॥

हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना ॥ लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्गुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१ ॥

ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोग्निः ॥

प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥ ३२ ॥

युगान्तकालानलतुल्यवेगः समारुतोभिर्विवृधे दिविस्पृक् ॥

विधुमरश्मिर्भवेनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ॥ ३३ ॥

भावः ॥ २१—२४ ॥ खगृहस्य परित्राणे भग्ने-
त्साहगतश्रियामिति पाठः । खगृहस्य परित्राणे
भग्नेत्साहोर्जितश्रियामिति पाठे उत्साहश्च ऊर्जित-
श्रीश्च उत्साहोर्जितश्रियौ भग्ने उत्साहोर्जितश्रियौ
येषामिति विग्रहः । खगृहस्य परित्राणे भग्नेत्साहानां
श्रीमतां राक्षसानामिति वार्थः । हा इति “ निपात
एकाजनाङ् ” इति प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥ काश्चित्
स्त्रियः हर्म्येभ्यः पेतुरिति संबन्धः । सुकेशवंश्यानां
जननमात्रे रुद्रेण मातृतुल्यत्वरप्रदानेपि तदितरेषु
तदभावात् स्तनन्धयधरत्वं । अन्यजातीयाश्च राक्ष-
सास्तत्र सन्त्येव ॥ २६ ॥ अम्बरात् पतन्त्यः
अग्नेभ्यो मेघेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्यः तडित इव
रेजिरे ॥ २७ ॥ भवनानिति पुंलिङ्गत्वमार्थः । धातून्
सुवर्णादीन् । “ धातुस्तु गैरिके स्वर्णे ” इति दर्पः ।
स्यन्दमानान् स्यन्दतः । अग्निप्रत्वेन द्रवीभूतस्वर्णा-
दीनित्यर्थः ॥ २८ ॥ काष्ठानां तृणानां चेति संबन्ध-
सामान्ये षष्ठी । काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः । “ पूरणगुण—”

इत्यादिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैस्तृणैश्च न तृप्यति ।
हरियूथपः अग्नेः न तृप्यति अग्निना न तृप्यति । अ-
ग्निप्रक्षेपणेन न तृप्यतीत्यर्थः । एवं वसुन्धराविशस्तानां
राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः । न तृप्यतीति योज्यं ।
अनेन राक्षसशवाकीर्णा भूरभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ शिखाः
ज्वालाः ॥ ३० ॥ ननु एतावत्पर्यन्तमल्पबलतयास्थि-
तस्य हनुमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्यत्राह—रुद्रेण
त्रिपुरं यथेति । “ विष्णुरात्मा भगवतो भवस्यामित-
तेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरे ”
इत्युक्तरीत्या विष्णवाप्यायिततेजसा रुद्रेण त्रिपुरं यथा
दग्धं तथानेनेति भावः ॥ ३१ ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे
लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वात्तस्यास्तथानि-
र्देशः । पर्वताग्रस्थलङ्कापुर इति परत्विपातो वा ।
चूडावलयं ज्वालाजालमित्यर्थः । तत् प्रसार्य ।
विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः । गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥
दिविस्पृक् अभ्रंलिहः “ हनुभ्यां डेरलुग्वक्तव्यः ”
इति सप्तम्या अलुक् । रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः

त्यते ॥ १६ ॥ रामानु० नाग्निरिति । “ तृणानांचयथातथा । हनुमात्राक्षसेन्द्राणांवधेकिंचित्तृप्यति । नहनुमद्विशस्तानाराक्ष-
सानांवसुन्धरा ” इतिपाठः ॥ स० यथाग्निर्नृप्यति तथा हनुमान् राक्षसानांवहिनावधेसति किंचित्तृप्यति स्वल्पं वान्तृप्यति ।
यद्वा एवंबहुवधेसत्यपि किंचिदिदमितिनतृप्यति ॥ शि० यथाकाष्ठादीनां दाहेइतिशेषः । अग्निःकिंचित्तृप्यति । तथा राक्षसे-
न्द्राणांवधेहनुमान्तृप्यति । सकलराक्षसवधमिच्छतीत्यर्थः । तेनसीतादुःखदर्शनासहिष्णुत्वंव्यजितं । हनुमद्विशस्तानाराक्षसानां धारणे
इतिशेषः । वसुन्धराचनतृप्यति । निहतसर्वराक्षसधारणमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । तेनपतिवियोगजनितसखुतादुःखहेतुकदुःखाकान्तत्वं

[पा०] १ ङ. च. ज.—ट. खेखेगृहपरित्राणे. २ क. च. झ. व. ट. भग्नेत्साहोर्जितश्रियां. ३ क. घ. ङ. झ. ट.
परीताङ्गयो. ४ घ. संनिभान्. ५ च.—ट. तृणानांचयथातथा. एतदनन्तरं क.—घ. च. झ. ट. पाठेषु हनुमात्राक्षसेन्द्राणां
वधेकिंचित्तृप्यति. इत्यर्थमधिकंहृदयते. ६ च.—ट. नहनुमद्विशस्तानां. ७ छ. झ. ट. वेगवतोपसृष्टः. ८ ङ.—ट. तुल्यरूपः.
९ घ. गंगनेषु.

[स तामत्यर्थतो वह्निलङ्कां राक्षससंकुलाम् ॥ ज्वालामालापरिक्षेपैरदहन्मारुतात्मजः ॥ ३४ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्ता धर्षितास्तेन चाग्निना ॥ अभिपेतुस्तदा घोरा हनूमन्तं निशाचराः ॥ ३५ ॥
 तं प्रदीप्तैश्च शूलगैः प्रासैः खड्गैः परश्वथैः ॥ हनूमन्तं महावेगैरक्षिपन्नैर्ऋतर्षभाः ॥ ३६ ॥
 ते राक्षसा भीमबला नानाप्रहरणान्विताः ॥ निहत्य च स तांस्तत्र दिवमेवोत्पपात ह ॥ ३७ ॥
 स च विक्रम्य सहसा संक्रामंश्च गृहाद्गृहम् ॥ लङ्कामादीपयामास वायुपुत्रः प्रतापवान् ॥ ३८ ॥
 स लाङ्गूलोपसक्ताग्निर्घुक्तो मृत्युगृहादिव ॥ लङ्कां पर्यदहत्कृत्स्नां खे ग्रहः संपतन्निव ॥ ३९ ॥
 तोरणेषु गवाक्षेषु रम्येषु शिखरेषु च ॥ तिष्ठन्ति स प्रपश्यन्ति राक्षसाः प्लवगोत्तमम् ॥ ४० ॥

हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा हतसर्वशोभना ॥
 हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव कालोपहतेव लङ्का ॥ ४१ ॥
 ससंभ्रमत्रस्तविशस्तराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनाङ्किताम् ॥
 ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयंभुवः कोपहतामिवावनिम् ॥ ४२ ॥
 गृहाभ्यशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ॥
 प्रदीप्तलाङ्गूलकृताचिमाली व्यराजतादित्य इवाचिमाली ॥ ४३ ॥]
 आदित्यकोटीसदृशः सुतेजा लङ्कां समाप्तां परिवार्य तिष्ठन् ॥
 शब्दैरनेकैरग्निप्ररूढैर्भिन्दन्निवाण्डं प्रबभौ महाग्निः ॥ ४४ ॥
 तत्राम्बरादग्निरतिप्रवृद्धो रूक्षप्रभः किंशुकपुष्पचूडः ॥
 निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रचकाशिरेऽग्राः ॥ ४५ ॥
 वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणानिलो वा ॥
 रुद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोयं स्वयमेव कालः ॥ ४६ ॥
 किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य सर्वस्य धातुश्चतुराननस्य ॥
 इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ४७ ॥

रक्षशरीराण्येवाज्यानि तैस्समर्पितार्चिः उत्थापित-
 ज्वालः ॥ ३३—४३ ॥ समाप्तां निःशेषां । अशनि-
 प्ररूढैः अशनिवन्निष्ठैः । अण्डं ब्रह्माण्डं ॥ ४४ ॥
 अम्बरात् अम्बरपर्यन्तं । किंशुकपुष्पचूडः तत्तुल्य-
 शिखः । निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्वपूर्वदग्धभवना-
 ग्निनिर्वाणसमयोत्थितधूमैर्व्याप्तपङ्क्तयः । अतएव नी-
 लोत्पलाभाः निर्वाणधूमानां नीलवर्णत्वादितिभावः ।
 अग्राः मेघाः । पुंलिङ्गत्वमार्ष ॥ ४५ ॥ अथ रक्षोवच-

नं—वज्रीत्यादि ॥ महेन्द्रः । वज्रीत्यादिविशेषणं सा-
 मर्थ्यविशेषद्योतनार्थं । उत्तरत्राप्येवमेवगतिः । यमका-
 लयोर्मूर्तिभेदान्नपुनरुक्तिः । रक्षोपसंहारकरइत्यत्र आ-
 र्षस्सलोपः । प्रकोपः प्रकोपकृतमूर्तिविशेषः ॥ ४६ ॥ किं
 वैष्णवमिति । अत्राद्यो वाशब्दोवधारणे । “वा स्याद्विक-
 लोपमयोरेवार्थे चसमुच्चये ” इतिविश्वः । द्वितीयो
 वितर्कः । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितं । अव्यक्तं
 चक्षुराद्यगोचरं । अचिन्त्यं केवलमनसोप्यविषयं ।

तस्यास्सूचितं ॥ २९ ॥ ती० सतामिति । वह्निः ज्वालामालापरिक्षिप्तैः ज्वालामयानां प्रसारणैः । लङ्कामत्यर्थमदहदितिसं-
 न्धः ॥ ३४ ॥ ती० सः हनुमान् ॥ ३७ ॥ ती० सचेति । संक्रामन् गच्छन् ॥ ३८ ॥ ती० सइति । लाङ्गूलोपसक्ताग्निः लाङ्गूलो-
 त्थितोऽग्निः । मृत्युगृहान्मुक्तइवतथाऽतिभीकरइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ती० हुताशनेति । कालोपहतेव प्रलयकालोपहतेव ॥ ४१ ॥
 शि० गृहाभ्यशृङ्गाग्रतले गृहाभ्याणां गृहश्रेष्ठानां शृङ्गाभ्यतले परप्रासादभूमौ । प्रतिष्ठितः अचिमालीआदित्यइव प्रदीप्तलाङ्गूल-
 कृताचिमालीवानरराजसिंहः व्यराजत । अतएव निर्देशादचिंशब्दोप्यस्तीतिप्रतीयते ॥ ४३ ॥

[पा०] १ सतामत्यर्थतोवह्निरित्यादयः व्यराजतादित्यइवाचिमालीत्यन्ताः श्लोकाः च, छ, ज, पाठेऽदृश्यन्ते. २ क, घ,
 ङ, झ, ज, ट, समस्ताः. ३ ख, घ, रशनिप्रकाशैः. ४ इ—ट, लोकस्यधातुः.

किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः ॥
 अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेकं स्वमायया सांप्रतमागतं वा ॥ ४८ ॥
 इत्येवमूर्चबहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ॥
 सप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ४९ ॥
 ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा ॥
 सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ५० ॥
 हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितं भोगयुतं सुपुष्पम् ॥
 रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ५१ ॥
 हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा ॥
 हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ५२ ॥
 स संभ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनाङ्किताम् ॥
 ददर्श लङ्कां हनुमान्महामनाः स्वयंभुकोपोपहतामिवावनिम् ॥ ५३ ॥
 भङ्गत्वा वनं पादपरत्नसंकुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे ॥
 दग्धा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्यौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ॥ ५४ ॥
 त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः ॥
 प्रदीप्तलङ्गूलकृताचिमाली व्यराजतादित्य इवांशुमाली ॥ ५५ ॥
 स राक्षसांस्तान्सुबहूँश्च हत्वा वनं च भङ्गत्वा बहुपादपं तत् ॥
 विसृज्य रक्षोभवनेषु चार्धं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ ५६ ॥
 ततो महात्मा हनुमान्मनस्वी निशाचराणां क्षतकृतकृतार्थः ॥
 रामस्य नाथस्य जगत्रयाणां श्रीपादमूलं मनसा जगाम ॥ ५७ ॥
 ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् ॥
 महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ५८ ॥

भङ्गत्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ॥ दग्धा लङ्कापुरीं रम्यां रराज स महाकपिः ॥ ५९ ॥

एकं अद्वितीयं । यद्वैष्णवं सुतेजः पूज्यं धाम तदेव
 स्वमायया स्वासाधारणयाश्चर्यशक्त्या । कपिरूपमेत्य
 सांप्रतमागतं वा इतियोजना । वैष्णवमिति स्वार्थे
 अण् । विष्णुशरीरान्तर्वर्तीतिवार्थः ॥ ४७ ॥ विशिष्टाः
 ज्ञानाधिकाः ॥ ४८—५० ॥ युगपदेव शोके दूराह्वाने
 च हाशब्दो वर्तते । हा जीवितमित्यत्र संबुद्ध्यलोप
 आर्षः । हतमितिशेषइत्यन्ये । “अमितः परितस्समया-
 निकषाहाप्रतियोगे ” इति द्वितीया वा । दरिद्रैरशो-
 च्यत्वाद्विशिनष्टि—भोगयुतं सुपुण्यमिति । सुखाढ्यं

सुकृतैकफलं चेत्यर्थः । घोरतरः तीव्रतरः । अतएव
 सुभीमः भयङ्करः ॥ ५१ ॥ परिवृत्तयोधा परिवृत्त-
 भटा ॥ ५२ ॥ हनुमान्महामना इतिपाठः । हनुमा-
 न्महात्मेति पाठे विषमवृत्तं वा । स्वयंभुकोपोपहतां
 प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः ॥ ५३ ॥ रत्नशब्दः
 श्रेष्ठवाची । तस्यौ संकल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वादु-
 परतोद्योगो भूदित्यर्थः ॥ ५४—५५ ॥ जगाम रामं
 मनसेति । कृतकृत्यत्वाद्वामं गन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ ५६
 —५७ ॥ वरिष्ठमिति । बलवतामिति शेषः

रामानु० रराजसमहाकपिरित्यतः परमुत्तरसर्गादिभूतो “ लङ्कांसमस्तांसदीप्य ” इत्यर्थः श्लोकः केपुचित्कोशेषु प्रमादाल्लिखितः
 ॥ ५९ ॥ इति चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ख. सुमृशंसुशब्दं. २ ड. झ. जीवितेशाङ्गहत्. ३ ख. द्रवद्भिः. ४ ड. झ. रोषोपहतां. ५ ग. महाद्रि.
 ६ अर्थः श्लोकः क. घ. पाठयोर्दृश्यते.

तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्रयं परमं गताः ॥ ६० ॥

तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं महाकपिम् ॥ कालाग्निरिति सञ्चिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ६१ ॥

देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः ॥

भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ६२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

लङ्कायानिश्शेषभस्मीभावावलोकनेन सीतायाः अपि दाहसंभावनयाऽऽत्मधिकारपूर्वकं सशोकं बहुधा चिन्तयता हनुमता सिद्ध-
चारणभाषणश्रवणादिना तस्यादाहाभावनिर्धारणेन हर्षाधिगमः ॥ १ ॥

लङ्कां समस्तां संदीप्य लाङ्गलाग्निं महाबलः ॥ निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १ ॥

संदीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ॥ अवेक्ष्य हनुमौ लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥

तस्याभूत्सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ॥ लङ्कां प्रदहता कर्म किंस्वित्कृतमिदं मया ॥ ३ ॥

धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् ॥ निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ४ ॥

क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरुनपि ॥ क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५ ॥

वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् ॥ नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ६ ॥

यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति ॥ यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ७ ॥

धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् ॥ अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वाभिघातकम् ॥ ८ ॥

यदि दग्धा त्वियं लङ्का नूनमार्यापि जानकी ॥ दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ९ ॥

यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् ॥ मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ १० ॥

ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः ॥ तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ११ ॥

विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥ लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १२ ॥

॥ ५८—६१ ॥ परामित्यस्य विवरणं—अतुल्यरूपामिति । अस्मिन्सर्गे एकपञ्चाशच्छ्लोकाः । ततो महात्मेति श्लोकः स राक्षसानिति श्लोकोक्तार्थकतया बहुकोशेष्वदर्शनाच्च प्रक्षिप्तः । बहुकोशेष्वेतत्सर्गसमाप्तिविपर्ययः उत्तरसर्गारम्भविपर्ययश्च दृश्यते ॥ ६२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

लाङ्गलाग्निं समुद्रे निर्वापयामासेत्यन्वयः ॥ १—२ ॥ कुत्सा निन्दा ॥ ३—८ ॥ जानक्यपि यदि दग्धेत्यन्वयः ॥ ९—१० ॥ इदं कार्यं अन्वेषणपूर्वकरावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत्कार्यं । ईषत्कार्यं ईषदवशिष्टकार्यं । असमप्रप्रायमेवकृतमासीत् । रामनिवेदनमात्रावशेषं कृतमासीदित्यर्थः । किंत्विदानीं क्रोधाभिभूतेन क्रोधान्वेन । मया तस्य कार्यस्य । मूलक्षयःकृतः न संशयः । विफलीकृतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सीतानाशे तत्तथैव स एव तु कुत

ति० उक्तकुत्सितकार्यमूलकोपएवेति निश्चित्य तद्रहितान्स्तौति—धन्या इति । दुःखातिशया देवमहात्मपदपौनरुक्त्यनदोषाय ॥ ४ ॥ ति० क्रुद्धः पापं न कुर्यादिति पाठे क्रुद्धोऽयः कश्चित्पापं कुर्यान्न । नञिकाकुः । अपितु कुर्यादेव । अकरणमशक्यमेवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति—क्रुद्धो हन्यादिति ॥ ५ ॥ शि० सीतामचिन्तयित्वा विस्मृत्य अन्यत्रानीत्वेत्यर्थः । अग्निदं अग्नये ददाति अग्निददातिव-

[पा०] १ ड. झ. ज. ट. कामं. २ ड. छ.—ज. धन्याः खलु महात्मानो. ३ च. झ. ज. ट. लङ्कालियंसर्वा.

यदि तद्विहतं कार्यं मम प्रज्ञाविपर्ययात् ॥ इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३ ॥
 किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वडबामुखे ॥ शरीरमाहो सत्त्वानां दग्धि सागरवासिनाम् ॥ १४ ॥
 कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः ॥ तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १५ ॥
 मया खलु तदेवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् ॥ प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६ ॥
 धिगस्तु राजसंभावमनीशमनवस्थितम् ॥ ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७ ॥
 विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः ॥ तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १८ ॥
 एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्यति जीवितुम् ॥ १९ ॥
 इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम् ॥ भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोकसंतापपीडिताः ॥ २० ॥
 तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थसंग्रहः ॥ रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २१ ॥
 इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे ॥ पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा ॥ न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २३ ॥
 नहि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः ॥ स्वचारित्र्याभिगुप्तां तां स्पृष्टुमर्हति पावकः ॥ २४ ॥
 नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च ॥ यन्मां दहनकर्माऽयं नादहद्व्यवाहनः ॥ २५ ॥
 त्रयाणां भरतादीनां भ्रातृणां देवता च या ॥ रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २६ ॥
 यद्वा दहनकर्माऽयं सर्वत्र प्रभुरव्ययः ॥ न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥ २७ ॥
 पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान्विसितस्तदा ॥ हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २८ ॥
 तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि ॥ अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥
 स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् ॥ शुश्राव हनुमान्वाक्यं चारणानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥
 अहो खलु कृतं कर्म दुष्करं हि हनूमता ॥ अग्निं विसृजताऽभीक्ष्णं भीमं राक्षसवेश्मनि ॥ ३१ ॥

इत्यत्राह—विनष्टेति ॥ १२ ॥ विहतं यदि सीताना-
 शाद्विनष्टं यदि । प्राणसंन्यासः प्राणत्यागः
 ॥ १३—१५ ॥ कपित्वं कापेयं । अनवस्थितं चाप-
 लासकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ राजसंभावं रजोगुणनिब-
 न्धनचेष्टाविशेषं । अनीशं नियामकरहितं । स्वतन्त्र-
 मिति यावत् । अनवस्थितं कुर्वत्स्वभावं । ईश्वरेणापि
 रक्षणसमर्थेनापि । रागात् मात्सर्यात् । “ रागोनुरागे

मात्सर्ये रक्तवर्णे कुसुम्भके ” इत्यादवः । यद्वा
 रागात् रजोगुणात् । आग्रहादिति यावत् ॥ १७—२१ ॥
 निमित्तान्युपपेदिरे शुभशंसिनिमित्तानि प्रादुर्बभूवुरि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं लोकदृष्ट्याऽनर्थमाशङ्क्य तत्त्व-
 दृष्ट्या समाधत्ते—अथवेत्यादिना ॥ नाग्निरग्नौ
 प्रवर्तते । अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥
 दहनकर्मा भस्मीकरणस्वभावः । यत्प्रभावादयं मां

सुमात्रेक्षितवासितं ॥ ८ ॥ ति० बडबामुखेअग्राविल्यन्वयः । दग्धि ददामि ॥ स० अग्नौ मग्निहितलङ्काम्नौ । बडबामुखे समु-
 द्रान्तर्गतेवाऽग्नौ । बडबामुखेऽग्राविल्यन्वयेनिरर्थकताऽऽहोस्वितः । यदिप्राचीनप्राणन्यासेन समुच्चयायतदित्युच्येततर्हि किमि-
 त्यस्यपूर्वार्थविकल्पसूचकत्वेनाहोस्वित्यस्योत्तरार्थेऽन्वयस्यवक्तव्यतयाआहोइत्यस्यवैयर्थ्यस्यदुर्वारत्वापत्तेः ॥ १३ ॥ स० तदेव
 कपित्वं सीतयापूर्वोक्तं । अनवस्थितं अव्यवस्थितं ॥ १६ ॥ स० त्रयाणांभरतादीनां । भरतस्यराज्येऽधिकृतत्वात्प्रथमतःउक्तिः ।
 तज्ज्यैष्ठ्यपक्षे नानुपपत्तिः । देवता तद्वत्पूज्या ॥ २६ ॥ ती० देवीप्रभावात्सिन्धौमद्विश्रान्तिनिमित्तगिरिदर्शनहेतुनापिदेवीम-
 मिर्नदहतीत्याह—पुनश्चेति ॥ तत्र तस्मिन्समये । विस्मितोहनुमान् जलमध्ये सागरान्तर्देशे । हिरण्यनाभस्यगिरेःप्रदर्शनं पुनर-
 चिन्तयत् । एतेन पर्वतादीनामपिसर्वेषांरामाज्ञावशवर्तित्वंसूचितं । तेन सीतायानामेर्भातिरितिसूचितं ॥ २८ ॥ स० सहनु-
 मान् । धारकलाद्धर्मोभगवान् रामः । तत्परिग्रहं भार्या । चिन्तयन् देव्याविषयेचारणानां शुश्राव । वचइतिशेषः । धर्मपरिग्रहं रक्ष-
 कधर्मसंपत्तिवा ॥ ३० ॥

[पा०] १ झ. अ. शरीरमिह. २ ग. च. छ. झ. अ. ट. मसंशयः. ३ ड. झ. अ. ट. असौविनिर्दहेत्. ग. अथसा.
 ४ झ. अ. ट. हनुमांस्तत्र.

प्रपलायितरक्षस्त्रीबालवृद्धसमाकुला ॥ जनकोलाहलाध्माता क्रन्दन्तीवादिक्रन्दरे ॥ ३२ ॥
 दग्धेयं नगरी सर्वा सादृष्टाकारतोरणा ॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३३ ॥
 इति शुश्राव हनुमान्वाचं ताममृतोपमाम् ॥ बभूव चास्य मनसो हर्षस्तत्कालसंभवः ॥ ३४ ॥
 स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ॥ ३५ ॥
 ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ॥
 प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

हनुमता शिशुपामूलमेत्य सीतांप्रत्यभिवादनसमाश्वासनसमापृच्छनपूर्वकं सागरोत्तरतीरगमनाधारिष्टगिरिसमारोह-
 णम् ॥ १ ॥ तथा स्वचरणनिपीडनात्तद्विरिवरस्य रसातलप्रवेशेनेतत्समुत्पन्नम् ॥ २ ॥

ततस्तु शिशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् ॥ अभिवाद्याब्रवीद्विष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥
 ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ॥ भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं हनुमन्तमभाषत ॥ २ ॥
 [यदि त्वं मन्यसे तात वसैकाहमिहानघ ॥ क्वचित्सुसंवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥ ३ ॥
 मम चैवाल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर ॥ शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्तं स्यादपि क्षयः ॥ ४ ॥
 गते हि हरिशार्दूल पुनः संप्राप्तये त्वयि ॥ प्राणेष्वपि न विश्वासो मम वानरपुङ्गव ॥ ५ ॥
 अदर्शनं च ते वीर भूयो मां दारयिष्यति ॥ दुःखादुःखतरं प्राप्तां दुर्मनश्शोककर्शिताम् ॥ ६ ॥
 अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहत्सु सहायेषु हर्षक्षेपु महाबलः ॥ ७ ॥
 कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यन्ति सागरम् ॥ तानि हर्षक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥
 त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥
 तदत्र कार्यनिर्वन्धे समुत्पन्ने दुरासदे ॥ किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः] ॥ १० ॥
 कामग्रस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥

नादहत् स तामेव कथं दहतीत्यर्थः ॥ २५—३२ ॥
 विस्मयोऽद्भुत एव न इति । अयं विस्मयः अद्भुत एव ।
 अद्भुतमाश्चर्यं । कल्याणं चेत्युणादिवृत्तिः । यद्वा
 विस्मयः आश्चर्यं अद्भुतः अभूतपूर्वइत्यर्थः । अद्भुतः
 अद्भुतरसः । तस्य स्थायीभावोविस्मयः । तथाच
 अद्भुत एव अद्भुतरसतां प्राप्त एव । महानयं
 विस्मयः । न विस्मयमात्र इत्यर्थः ॥ ३३—३४ ॥
 निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दादिभिः । दृष्टार्थैः दृष्टफलसं-
 वादैः । कारणैः सीतापातित्रत्यरामप्रभावादिभिः ।
 ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैः ॥ ३५ ॥ पूर्वं चारणवा-

क्यैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षं दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय
 मतिं चकार । प्रतियास्यामीति संकल्पितवानित्यर्थः
 ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
 पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

प्रस्थितं प्रस्थानोद्युक्तं ॥ २—१० ॥ वनभ-
 ङ्गाक्षवधादिना हनुमतश्शक्तिं विज्ञाय असौ
 रामाय निवेद्य स्वयमेव सकलराक्षससंहारपूर्वकं मम
 नेता मा भूदित्यभिप्रायेणाह—काममिति ॥ अस्य

स० प्राप्तमनोरथार्थः प्राप्तसीतादर्शनरूपमनोरथफलः ॥ ३६ ॥ इति पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. न. ट. लङ्का. २ घ. विस्मयोदात्तभाषिणां. ३ अयंश्लोकः ड. च. छ. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यते.
 ४ झ. स्नेहान्विता. ५ यदि त्वं मन्यसे इत्यादयः त्वंहि कार्यविशारदइत्यन्ताः श्लोकाः छ. झ. न. ट. पाठेषु दृश्यन्ते.

शरैः सुसंकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १२ ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १३ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निश्चयं हेतुमांस्तस्या वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 [देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतांवरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थं कृतनिश्चयः ॥ १५ ॥
 स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः ॥ क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः प्लवगाधिपः ॥ १६ ॥
 तौ च वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥ आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ १७ ॥
 सगणं राक्षसं हत्वा नचिराद्रघुनन्दनः ॥ त्वामादाय वरारोहे स्वां पुरीं प्रतिधास्यति ॥ १८ ॥
 समाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे ॥ १९ ॥
 निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे ॥ त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी] ॥ २० ॥
 क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः ॥ यस्ते युधि विजित्यारीञ्छोकं व्यपनयिष्यति ॥ २१ ॥
 एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ २२ ॥
 [राक्षसान्प्रवरान्हत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ समाश्वस्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम् ॥ २३ ॥
 नगरीमाकुलां कृत्वा वञ्चयित्वा च रावणम् ॥ दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥
 प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन सागरम् ॥ २४ ॥]
 ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसंदर्शनोत्सुकः ॥ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः ॥ २५ ॥
 तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः ॥ सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ २६ ॥
 बोध्यमानमिव ग्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः ॥ उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ २७ ॥
 तोयौघनिस्वनैर्मन्दैः प्राधीतमिव पर्वतम् ॥ प्रगीतमिव विस्पष्टैर्नानाप्रस्रवणस्वनैः ॥ २८ ॥
 देवदारुभिर्गन्तुचैरुर्ध्वबाहुमिव स्थितम् ॥ प्रपातजलनिर्घोषैः प्राकुष्टमिव सर्वतः ॥ २९ ॥

कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य । बलोदयः सत्त्वप्रकर्षः । सैन्योत्थापनं वा । ते यशस्यः यशस्करः । नतु रामस्येति भावः ॥ ११ ॥ तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह—शरैरिति । तत् स्वपराक्रमेण मन्त्रयनं । तस्य काकुत्स्थस्य । सदृशं । एतदेव ममामिलषितं । अन्यथा मे कथं वीरपत्नीत्वमिति भावः ॥ १२ ॥ तच्च त्वदायत्तमेवेत्याह—तद्यथेति ॥ विक्रान्तं विक्रमणं ॥ १३-२४ ॥ अरिष्टं अरिष्टाल्यं ॥ २५ ॥ अथैनं गिरिं चतुर्दशधोत्प्रेक्षते—तुङ्गत्यादिना ॥ पद्मकाः पद्मवर्णवृक्षाः । परिधानालेख्यस्थानीयतया विशेषणमिति बोध्यं । सपरिधानमिव स्थितमितिशेषः । उत्तरार्धे सोत्तरीयत्वोत्प्रेक्ष-

णात् ॥ २६ ॥ शुभैः तरुणैः । करैः अंशुभिः हस्तैश्च । बोध्यमानमिव स्थितं । तत्र ज्ञापकमाह—उद्धूतैरिति । उद्धूतैः उद्धूतैः । लोचनैरिव स्थितैः धातुभिः उन्मिषन्तं पश्यन्तमिव स्थितं ॥ २७ ॥ तोयौघनिःस्वनैः गिरिनदीघोषैः । मन्दैः गंभीरैः । प्राधीतमिव प्राध्येतुं प्रवृत्तमिव । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । अधीयानमिवेत्यर्थः । प्रस्रवणस्वनैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः । प्रगीतमिव गातुं प्रवृत्तमिव गायन्तमिवेत्यर्थः । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः ॥ २८ ॥ ऊर्ध्वबाहुमिवेति तपोविशेष उच्यते । प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाताः भृगवः । “प्रपातस्त्वतटो भृगुः” इत्यमरः । तेषां जलानि

ति० प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपातेभ्यः भृगुदेशेभ्यः पतज्जलशब्दैः । प्राकुष्टमिव आरब्धाक्रोशमिव । सर्वत्रादिकर्मणि कर्तरि क्तः

[पा०] १ क. ग. तत्त्वमेवोपपादय. २ झ. ज. ट. हनुमान्वीरो. ३ देविहर्यृक्षसैन्यानामित्यादयः शशाङ्केनेवरोहिणी-
 ल्यन्ताः श्लोकाः झ. ज. ट. पाठेषु दृश्यन्ते. ४ च.—ठ. प्रवरैर्युतः. ५ ख. ग. घ. झ. ट. विनिर्जित्यशोकं. ६ राक्षसान्प्रवरा-
 नित्यावधेपञ्चकं झ. ज. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ ख. ग. घ. सुखैः. ८ क.—घ. च.—ट. सर्वतः. ९ क. ग. च. छ. झ.
 ज. ट. विस्पष्टनाना. १० ग. घ. च. झ. ज. ट. रुद्धूतैः. ११ घ. प्रवृष्टमिव.

वेपमानमिव श्यामैः कम्पमानैः शरद्वनैः ॥ वेणुभिर्मारुतोद्धतैः कूजन्तमिव कीचकैः ॥ ३० ॥
 निःश्वसन्तमिवामर्षाद्गौरैशीविषोत्तमैः ॥ नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ॥ ३१ ॥
 मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ॥ जृम्भमाणमिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ॥ ३२ ॥
 कूटैश्च बहुधाकीर्णैः शोभितं बहुकन्दरैः ॥ सालतालाश्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ ३३ ॥
 लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम् ॥ नानामृगगैणाकीर्णं धातुनिष्यन्दभूषितम् ॥ ३४ ॥
 बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसंकटम् ॥ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोगसेवितम् ॥ ३५ ॥
 लतापादपसंघातं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ व्याघ्रसङ्घसमाकीर्णं स्वादुमूलफलद्रुमम् ॥ ३६ ॥
 तमारुरोह हनुमान्पर्वतं पवनात्मजः ॥ रामदर्शनशीघ्रेण ग्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ ३७ ॥
 तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु ॥ सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥ ३८ ॥
 स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः ॥ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयँल्लवणाम्भसः ॥ ३९ ॥
 अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ॥ ददर्श सागरं भीमं भीनोरगनिषेवितम् ॥ ४० ॥
 स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ॥ प्रपदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम् ॥ ४१ ॥
 स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ॥ ररास संह तैर्भूतैः प्राविशन्वसुधातलम् ॥
 कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ ४२ ॥

तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः ॥ निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ ४३ ॥
 कैन्दरान्तरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ॥ सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन्स शुश्रुवे ॥ ४४ ॥

तेभ्यः पतन्तो निर्झरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः । प्राकुष्टमिव आक्रोशन्तमिव । पूर्ववत् क्तः ॥ २९ ॥
 शरदि ये घना भवन्ति ते शरद्वनाः । शरत्कालपु-
 ष्पिणस्सप्तच्छदादयः तैः शुभीभूतैः । जरया
 कम्पमानमिव स्थितमित्यर्थः । शरद्वनैरिति पाठे
 बहुवार्षिकवृक्षैरित्यर्थः । शरवणैरिति वार्थः । तका-
 रान्तोप्यस्ति । शरवणे जातस्य कृपाचार्यस्य शारद्वत
 इति नामदर्शनात् । कीचकैः कीचकाख्यैर्वेणुभिः ।
 तदाहामरः—“ वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनि-
 लोद्धताः ” इति ॥ ३० ॥ आशीविषोत्तमैः निःश्वस-
 न्तमिव सर्पश्रेष्ठनिःश्वसासैर्निःश्वसन्तमिव । अमर्षात्
 हनुमति क्रोधादित्यर्थः । नीहारकृतगम्भीरैः नीहारपूर्णैः
 गम्भीरैश्च । गह्वरैः गुहाभिः ध्याननिरुद्धेन्द्रियस्था-
 नीयैः । ध्यायन्तमिव स्थितं । निरुद्धेन्द्रियद्वारा
 ध्यानारूढमिवस्थितमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ मेघपादनिभैः

मेघावरोहनिभैः । पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः । प्रक्रान्तमिव
 गन्तुमुद्युक्तमिव । पूर्ववत् क्तः । जृम्भमाणमिव
 गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव । अभ्रमालिभिः मेघमालावद्भिः
 ॥ ३२ ॥ बहुधाकीर्णैः हनुमत्पादस्पर्शेन शिथिलैरि-
 त्यर्थः ॥ ३३ ॥ धातुनिष्यन्दः धातुस्त्रावः
 ॥ ३४—३५ ॥ लतापादपानां संघातो यस्मिन्निति
 व्यधिकरणबहुव्रीहिः ॥ ३६ ॥ रामदर्शनशीघ्रेण
 रामदर्शनत्वेरावता ॥ ३७ ॥ चूर्णीकृतास्समशीर्यन्त ।
 यथा चूर्णीकृता भवन्ति तथा समशीर्यन्तेत्यर्थः
 ॥ ३८ ॥ दक्षिणात् दक्षिणपारात् । प्रार्थयन् गन्तु-
 मिति शेषः ॥ ३९—४० ॥ स हरिशार्दूल इति
 संबन्धः । पितृतुल्यवेगवत्त्वं सूचयति—मारुतस्येति
 ॥ ४१ ॥ तैर्भूतैः तत्रत्यजन्तुभिः ॥ ४२ ॥ रुग्णाः
 शीर्णा इति यावत् । शक्रायुधहताः वज्रहताः ॥ ४३ ॥
 नभो भिन्दन् भिन्दन्निव । महत्तायां तात्पर्यं ॥ ४४ ॥

इत्याहुः ॥ २९ ॥ शरद्वनैः सप्तपर्णादिशारदवृक्षसंघैः ॥ ३० ॥ ति० धातुनिष्यन्दैः धातुनिर्गमैर्भूषितं ॥ ३४ ॥ शिलासंचयेन
 शिलासमूहेन संकटं नीरन्ध्रं ॥ ३५ ॥

[पा०] १ घ. मेघजालनिभैः. २ झ. सालतालैश्चकर्णैश्च. ३ झ. ट. गणैःकीर्ण. ४ क. घ. च. ज.—ट. संबाधं.
 ५ च.—ट. सिंहाधिष्ठित. ६ च. छ. झ. ज. ट. व्याघ्रादिभिस्समाकीर्ण. ७ ग. फलोदकं. ८ च.—ट. भीमोरग. ९ छ.—ट.
 विविधैर्भूतैः. ख. विहृतैः. १० क. घ. झ. ट. प्राविशद्भुधातलं. ११ च.—ट. भस्माः. १२ घ. च. झ. ज. ट. कन्दरोदर.

स्रस्तव्याविद्ववसना व्याकुलीकृतभूषणाः ॥ विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥ ४५ ॥
 अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः ॥ निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥ ४६ ॥
 किन्नरोगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तदा ॥ पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥ ४७ ॥
 स च भूमिधरः श्रीमान्बलिना तेन पीडितः ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥ ४८ ॥
 दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः ॥ धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ४९ ॥
 स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ५० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

लङ्कातटात्पुनरुत्प्लवनेन मध्येमार्गमैनाकसंस्पृशेत्पूर्वकमागच्छताहनुमता महेन्द्राचलावलोकनेन बन्धुकुलहर्षणाद्योच्चैर्गर्जनं
 ॥ १ ॥ जांबवता तच्छ्रवणेन सरभससमुत्थितवानरगणान्प्रति हर्षोद्घोषणहेतुना हनुमतः कृतकार्यत्वोक्तिः ॥ २ ॥ ततोम-
 हेन्द्रशिखरमवतीर्णेनहनुमता जांबवदादिवृद्धाभिवादनपूर्वकं सर्वान्प्रति संग्रहेण सीतादर्शननिवेदनं ॥ ३ ॥ अङ्गदेन हनु-
 मत्प्रशंसनपूर्वकं विस्तरेण सीतादर्शनवृत्तान्तशुश्रूषया सर्वैःसह महेन्द्राचलविशालशिलतलेसमुपवेशनम् ॥ ४ ॥

[आहुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ॥] सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् ॥
 तिष्ठश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १ ॥

पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् ॥ ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोलितम् ॥ २ ॥
 वातसंघातज्जातोर्मिं चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् ॥ भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३ ॥
 हनुमान्मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् ॥ अपारमपरिश्रान्तः पुष्टुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥
 ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् ॥ हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥

स्रस्तानि व्याविद्धानि च वसनानि यासां ताः स्रस्त-
 व्याविद्ववसनाः ॥ ४५ ॥ निपीडितशिरोग्रीवाः
 शिथिलपतितशिलातलैरिति शेषः ॥ ४६—४७ ॥
 सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः श्रेष्ठः
 ॥ ४८—४९ ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तं तरङ्गैरास्फा-
 ल्यमानतीरोपान्तं ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
 रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
 सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

कुटः । कादम्बः कलहंसः “कादम्बः कलहंसस्यात्”
 इत्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन
 पर्यन्तस्थशाद्वलत्वेन च रूपणं ॥ १ ॥ लोहिताङ्गः
 अङ्गारकः स एव महाग्रहः महाप्राहः यस्य तं ।
 ऐरावतस्याभ्रमातङ्गत्वेनाभ्रगामित्वात्तत्र संभवः ।
 विलोलितं अवगाढं ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोर्मय एव
 चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवत् भुजङ्गादीनांकमलोत्प-
 लत्वेनरूपणं तत्तद्वर्णभेदेन ॥ ३ ॥ अत्र गगनस्यार्ण-
 वत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च रूपणा-
 त्सावयवरूपकं । तस्य नौरिवेत्युपमया तिलतण्डुल-
 वत्संसृष्टिः ॥ ४ ॥ अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति—

उत्पपात नभो हरिरित्युक्तं तलङ्घनं रूपकेण चतु-
 र्भिर्वर्णयति—सचन्द्रेत्यादिना ॥ कारण्डवः जलकु-

ति० व्यवेष्टन्त कुण्डलीकृतशरीराभजायन्त । व्यवेष्टन्तेतिपाठे पीडयाअलुठन्नित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ति० कल्लोलैरास्फाल्यते
 स्पृश्यते तादृशोवेलान्तःतीरप्रान्तोयस्यतं सागरंलिलङ्घयिषुः नभउत्पपातेतिसंबन्धः ॥ ५० ॥ इतिषट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

स० गगनार्णवमिति नपुंसकत्वमार्थः । नपुंसकोवाणवशब्दः । “अस्मदीयंगुणार्णवं” इत्यनुव्याख्यानमुध्यायांपूर्वमाचारकिब-
 न्ततामाश्रित्यानन्तरंपचाद्यचिअर्णवमिति त्रिलिङ्गः साधुरित्युक्तेः । गगनार्णवः प्रसिद्धार्णवइव । नपुनः स एवेति आचारकिबन्ततादिक-
 मुपपन्नं ॥ ४ ॥

[पा०] १ घ. व्यवेष्टन्तमहोरगाः. च. छ. ज. व. व्यवेष्टन्तमहोरगाः. २ ख. ग. च.—ट. स्रथा. ३ छ. ज. व.
 गिरेः. ४ इदमर्थं छ.—ट. पाठेषु दृश्यते. ५ झ. ट. विलासितं. व. विलोडितं. ६ घ. च.—ट. जालोर्मि.

मारुतस्यात्मजः श्रीमान्कपिव्योमचरो महान् ॥ [अपारमपरिश्रान्तश्चाम्बुधिं समगाहत ॥]
 हनुमान्मेघजालानि विकर्षन्निव गच्छति ॥ ६ ॥
 पाण्डरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठाकानि च ॥ हरितारुणवर्णानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ७ ॥
 प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८ ॥
 विविधाभ्रघनापन्नगोचरो धवलाम्बरः ॥ दृश्यादृश्यतनुर्वरिस्तदा चन्द्रायतेम्बरे ॥ ९ ॥
 ताक्ष्यायमाणो गगने बैभासे वायुनन्दनः ॥ दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनः पुनः ॥ १० ॥
 नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ प्रवरात्राक्षसान्हुत्वा नाम विश्राव्य चात्मनः ॥ ११ ॥
 आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् ॥ अर्दयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य च ॥
 आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन सागरम् ॥ १२ ॥
 पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् ॥ ज्यामुक्त इव नाराचो महावेगोऽभ्युपागतः ॥ १३ ॥
 स किञ्चिदनुसंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ॥ मेहेन्द्रं मेघसंकाशं ननाद हरिपुङ्गवः ॥ १४ ॥
 स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः ॥ नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ॥ १५ ॥
 स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शनलालसः ॥ ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ॥ १६ ॥
 तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि ॥ फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ॥ १७ ॥
 ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबलाः ॥ पूर्वं संविष्टिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ १८ ॥
 महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव गर्जितम् ॥ शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूर्खवेगं हनूमतः ॥ १९ ॥
 ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः ॥ वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २० ॥
 निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः ॥ बभ्रुवुस्तुकाः सर्वे सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २१ ॥
 जाम्बवान्सहरिश्रेष्ठः ग्रीतिसंहृष्टमानसः ॥ उपामक्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सर्वथा कृतकार्योसौ हनूमान्नात्र संशयः ॥ नह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्य बाहूरुवेगं च विनादं च महात्मनः ॥ निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतुस्ततस्ततः ॥ २४ ॥

प्रसमान इवेत्यादिना ॥ ५—६ ॥ व्यक्ताव्यक्तवा-
 चित्वेन अरुणशब्दयोः कथञ्चिदपौरुषेयमुन्नेयं ।
 यद्वा “ अरुणः कृष्णलोहितः ” इत्यमरशेषः । महा-
 भ्राणिचकाशिरे हनुमत्संपर्कादित्यर्थः । अन्यथा
 वाजपेयशरद्वर्णनवदभ्रवर्णनस्यासंगतत्वापातः । हनु-
 मतस्तेजस्वीत्यनेन मेघानां नानावर्णत्वापत्तिः सूर्येन्दु-
 संपर्कवत् ॥ ७—८ ॥ विविधेष्वभ्रघनेषु मेघसंघा-
 तेषु । आपन्नगोचरः प्राप्तविषयः । लब्धमार्ग इति
 यावत् । धवलाम्बरः शुक्लवासाः । दृश्यादृश्यतनुः
 मेघान्तःप्रवेशनिष्क्रमणाभ्यामिति भावः । चन्द्रायते
 चन्द्रइवाचरति । ताक्ष्याइवाचरन् ताक्ष्यायमाणः ।

उभयत्र “ उपमानादाचारे ” “ कर्तुः क्यङ् सलो-
 पश्च ” इति क्यङ् ॥ ९—१२ ॥ सुनाभं मैनाकं
 ॥ १३ ॥ किञ्चिदनुसंप्राप्तः मैनाकात्परं कञ्चित्प्रदेशं
 प्राप्तः ॥ १४—१५ ॥ लालसः सामिलाषः । तं
 देशं सुहृदावाससमीपप्रदेशं ॥ १६ ॥ नानद्यमानस्य
 पुनःपुनर्भृशं नदत इत्यर्थः । फलतीव दलतीव
 ॥ १७—१८ ॥ वातनुन्नस्य वातसंघट्टितस्य । घोषं
 ऊरुवेगमिति ऊरुवेगजन्यं घोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥
 ते दीनमनस इति । अनिष्टश्रवणशङ्कयेति भावः
 ॥ २०—२३ ॥ निशम्य ज्ञात्वेत्यर्थः । यद्वा दृष्ट्वा
 चेत्यध्याहार्य । अन्यथा बाहूरुवेगपदानन्वयात् ॥ २४ ॥

[पा०] १ इदमर्थं झ. ट. पाठयोर्दृश्यते. २ ग. च. निष्कामंश्च. ३ झ. ट. स्तथा. ४ झ. ज. ट. सबभौ. ५ झ. ट. अर्द-
 यिलामहावीरान्. छ. ज. दर्शयित्वा. ६ च.—ट. वेगोऽभ्युपागतम्. ७ च.—ट. सकिञ्चिदारात्संप्राप्तः. ख. ग. शीघ्रतदनुसंप्राप्तः.
 ८ ग. घ. हनुमान्मेघ. ९ झ. ट. ननादसुमहानादं. १० च.—ट. सुपर्णाचरिते. ११ ख. ग. च.—ट. कूले. १२ च. छ. झ. ज. ट.
 निस्वनं. १३ ख. मूर्खवेगान्नूमतः. १४ क.—घ. दीनवदनाः. १५ छ. च. छ. झ. ज. समुत्पेतुर्यतस्ततः. क. ख. घ.
 समुत्पेतुस्ततस्ततः.

ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च ॥ प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षुः ॥ २५ ॥
 ते प्रीताः पादपात्रेषु गृह्य शङ्खाः सुविष्टिताः ॥ वासांसीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानराः ॥ २६ ॥
 गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः ॥ एवं जगर्ज बलवान्हनूमानमारुतात्मजः ॥ २७ ॥
 तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् ॥ दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २८ ॥
 ततस्तु वेगवांस्तस्य गिरिर्गिरिनिभः कपिः ॥ निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥ २९ ॥
 हर्षेणापूर्यमाणोसौ रम्ये पर्वतनिर्क्षरे ॥ छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ॥ ३० ॥
 ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः ॥ हनुमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ ३१ ॥
 परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे तर्मरोगमुपागतम् ॥ ३२ ॥
 उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ॥ प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥
 [विन्देर्मुदिताः केचित्केचित्किलिकिलास्तथा ॥ हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः] ॥ ३४ ॥
 हनुमांस्तु गुरुवृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा ॥ कुमारमङ्गदं चैव सोवन्दत महाकपिः ॥ ३५ ॥
 स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः ॥ दृष्ट्वा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥ ३६ ॥
 निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् ॥ रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥
 हनुमानं ब्रवीद्धृष्टस्तदा तान्वानरर्षभान् ॥ ३७ ॥
 अशोकवनिकासंस्था दृष्ट्वा सा जनकात्मजा ॥ रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥ ३८ ॥
 एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा ॥ उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥ ३९ ॥
 ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् ॥ निश्चम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥ ४० ॥

समुत्पेतुरित्युक्तं विवृणोति—ते नगाग्रादिति ॥
 नगाग्रात् वृक्षाग्रात् समपद्यन्त संघीभूताः ॥ २५ ॥
 प्रीता इति हेतुगर्भं विशेषणं । यथा मनुष्याः दूरस्थ-
 स्वकीयानयनाय वासांसि धून्वन्ति तथा वानराश्चा-
 न्योन्याह्वानाय पुष्पितशङ्खाः गृहीत्वा प्रशाखाः
 प्राग्रशाखाः । समाविध्यन्त पर्याभ्रामयन् ॥ २६—
 २७ ॥ अभ्रघनसंकाशं अभ्रसमूहतुल्यं ॥ २८ ॥

निपपात निर्भरमाक्रान्तवान् ॥ २९ ॥ पपातेति
 अच्छिन्नपक्षस्य पातासंभवाच्छिन्नपक्षइत्युक्तं ॥ ३०
 —३१ ॥ प्रहृष्टवदनाः प्रसन्नमुखाः । आसन्निति
 शेषः । अरोगं कुशलिनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ उपायनानि
 उपहारान् ॥ ३३—३४ ॥ कुमारमङ्गदं चेति ।
 स्वामित्वादिति भावः ॥ ३५—३९ ॥ भवन् अभवन् ।

ति० अत्र मेघः । तदुपरियोमेघस्तत्संकाशं । अत्युन्नतमेघसमूहसदृशमित्यर्थमन्ये । खजीवनदातृत्वेन स्वपूज्यत्वात्प्राञ्जलयः
 ॥ २८ ॥ ति० ततो गिरेः अरिष्टाख्याद्गिरेः । हुतः कपिः तस्य महेन्द्रस्य गिरेः शिखरे निपपात । अनेनाविश्रममागमनं ध्वनितं
 ॥ २९ ॥ ति० पर्वतनिर्क्षरे निर्क्षरपर्वतं के शिखरे इत्यर्थमेके । भ्रमनिवृत्तये जलएव पतित इत्यन्ये ॥ स० छिन्नपक्षः धरणीधरः
 पर्वत इव पपात । अनेन मान्वाभावः सूच्यते । छिदिति भावे संपदादिक्रिबन्तः । छित् छिदा न ययोस्तौ छिन्नौ । नशब्दो निषे-
 धार्थकः । तस्य छिच्छब्दानन्तरत्वं जनइत्यादिवद्बोध्यं । ततश्च अच्छिन्नौ पक्षौ यस्य सः । एवं चेत् हर्षापूर्वमागता विवक्षितस्य-
 ललाभो विजयेनागमनं चेति बह्वर्थलाभो भवतीति बोध्यं ॥ ३० ॥ स० परां पूर्वप्रीतिं तोष्युत्कृष्टां । संतोषातिशयेन सर्वैरिति द्विरुक्तिः ।
 सर्वे रुद्रे । लुप्तोपमेयं । तेदूताः त्रिपुरं हत्वा आयाते रुद्रे इति वा । “ सर्वोद्योषरुद्रः ” इति श्रुतेः । “ सर्वः शर्वः कालजरः शिवः ”
 इति नामनिधानात् ॥ ३२ ॥ ति० शाखानयनं हनूमत आसनार्थं ॥ ३४ ॥ स० ताभ्यां जांबवदङ्गदाभ्यां । यद्यपि जांबवत्प्रमु-
 खान् गुरुवृद्धानित्युक्त्या तैरिति सुभाषं । तथापि कार्यनिविष्टताद्वयोरेवातिशयेनेति ताभ्यामित्युपपद्यते । देवीदृष्टेति पौर्वापर्ये देवी-
 [पा०] १ ड. च. झ. व. ट. शाखामवस्थिताः. क. ख. घ. शाखास्तु पुष्पिताः. २ घ. ड. झ. व. ट. वासांसि च प्रका-
 शानि. क. वासांसि च महाहार्णिषु दुर्बुर्वा नरर्षभाः. च. छ. ज. वासांसि च महाप्रीत्या. ३ ड. झ. ट. वेगवान्वीरो. ४ ड. झ. ट.
 तमागतमुपागमन्. ५ ख. प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं. ६ अयं श्लोकः ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ७ ग. घ. च.—ट. देवीति. ८ क.
 संग्रहेण. ९ ड. झ. ट. नब्रवीदृष्टः. घ. नब्रवीद्धृष्टस्मेतान्वानरर्षभान्. १० ख. दीना. ११ क. ग. मारुतेर्वार्यं.

क्ष्वेलन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ॥ चक्रुः किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥ ४१ ॥
 केचिदुच्छ्रितलाङ्गुलाः ग्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ॥ अञ्चितायतदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविष्यधुः ॥ ४२ ॥
 अपरे च हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् ॥ आपुत्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ४३ ॥
 उक्तवाक्यं हनूमन्तमङ्गदस्तमथाब्रवीत् ॥ सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वैचनमुत्तमम् ॥ ४४ ॥
 सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ॥ यदवपुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥ ४५ ॥
 [जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम ॥ त्वत्प्रसादात्समेष्ट्यामस्मिद्वार्था राघवेण ह] ॥ ४६ ॥
 अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ॥ दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी ॥
 दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ॥ ४७ ॥
 ततोद्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ॥ परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः ॥ ४८ ॥
 [उर्ध्वविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु च ॥] श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ४९ ॥
 दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च ॥ तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखाः ॥ ५० ॥
 तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृतः ॥ उपास्यमानो विबुधैर्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५१ ॥

हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदबद्धबाहुना ॥

मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाऽभवत् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

महेन्द्रगिरौ सर्ववानरमध्ये जांबवत्पृष्ठेन हनुमता वानरान्प्रति लङ्कागमनकाले मैनाकावलोकनादिस्वपुनरागमनान्तस-
 कलवृत्तान्तनिवेदनम् ॥ १ ॥

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः ॥ हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥ १ ॥

अनित्यत्वादडभावः ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति । गर्जन्ति वृषभनादं कुर्वन्ति । किलिकिलां स्वजात्युचितकिलि-
 किलाशब्दं ॥ ४१ ॥ अञ्चितायतदीर्घाणि अत्र दीर्घपदसन्निधानादायतपदं स्थूलपरं । प्रविष्यधुः
 लाङ्गूलान्युद्धृत्य भूमावताडयन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥
 संस्पृशन्ति आलिङ्गन्तीत्यर्थः ॥ ४३—४४ ॥ अव-
 प्त्यविस्तीर्णमित्यङ्गदेतरव्यावृत्तिः । पुनरागत इत्य-
 ङ्गदव्यावृत्तिः ॥ ४५—५१ ॥ कीर्तिमतेति हनुमद्वि-

शेषणं । यशस्विनेत्यङ्गदविशेषणं । भृत्यकीर्त्या
 स्वामिनः कीर्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । यद्वा
 बुद्धिमत्त्वजन्या कीर्तिः । शौर्यजन्यं यशः ॥ ५२ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तप-
 ञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

कार्यवृत्तान्तं कार्यविषयवृत्तान्तं सीतादर्शनविषय-

विलोकितानवेतिशङ्कास्यात् सा माहिभूदितिदृष्टेपिपूर्वमुक्तिरितिज्ञेयं ॥ ३६ ॥ ति० आयताञ्चितदीर्घाणि आयामोविस्तारः । स्थौ-
 ल्यमित्यन्ये ॥ ४२ ॥ इतिसप्तपञ्चाशःसर्गः ॥ ५७ ॥

[पा०] १ ड. छ्वेलन्त्यन्ये. २ च. ज. महास्वनाः. ३ च. छ. ज. वानराः. ४ ड.—ट. आयताञ्चित. ५ ड. झ. ट.
 श्रीमन्तंवानरोत्तमं. च. छ. ज. वानराःप्रशशंसिरे. ६ क. ग.—ट. वाचमनुत्तमां. ७ अयंश्लोकः ड.—ट. पाठेषुदृश्यते.
 ८ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ९ ख. हनूमद्वदनोन्मुखाः.

प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु ॥ तं ततः प्रीतिसंहृष्टः प्रीतिमन्तं महाकपिम् ॥
 जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २ ॥
 कथं दृष्ट्वा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ॥ तस्यां वा स कथंवृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३ ॥
 तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ॥ [संमार्गिता कथं देवी किंच सा प्रत्यभाषत ॥]
 श्रुतार्थाश्रिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥
 यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् ॥ रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ॥ ५ ॥
 स नियुक्तस्तत्स्तेन संग्रह्यतनूरुहः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६ ॥
 प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात्स्वमाप्नुतः ॥ उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ७ ॥
 गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् ॥ काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८ ॥
 स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ ९ ॥
 उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् ॥ कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योयं मयेति च ॥ १० ॥
 प्रहृतं च मया तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ॥ शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११ ॥
 व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः ॥ पुत्रेति मधुरां वार्णीं मनः प्रह्लादयन्निव ॥ १२ ॥
 पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः ॥ मैनाक इति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ॥ १३ ॥
 पक्षवन्तः पुरा पुत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः ॥ छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः ॥ १४ ॥
 श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः ॥ चिच्छेद भगवान्पक्षान्वज्रेणैषां सहस्रशः ॥ १५ ॥
 अहं तु भोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना ॥ मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोस्मि महार्णवे ॥ १६ ॥
 रामस्य च मया साह्ये वर्तितव्यमरिन्दम ॥ रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७ ॥
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मनः ॥ कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यंतं च मनो मम ॥ १८ ॥
 तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना ॥ स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता ॥
 शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ १९ ॥

वृत्तान्तं ॥ २ ॥ कथं केन प्रकारेण । कथंवृत्तः
 क्रीडगव्यापारः ॥ ३ ॥ तत्त्वकथनस्य प्रयोजनमाह—
 श्रुतार्था इत्यादि ॥ ४ ॥ तत्र रामसन्निधौ । योऽर्थो
 वक्तव्यः वक्तुमर्हः । यच्च रक्षितव्यं गोप्तव्यं तत् ।
 आत्मवान् बुद्धिमान् । भवान्व्याकरोतु ॥ ५—६ ॥
 प्रत्यक्षमेवेति इदं न वक्तव्यमेवेति भावः । आप्नुतः
 आप्नुतोस्मि । पारं गन्तुमिति शेषः । समाहितः
 एकाग्रः । इत्येतद्भवतां प्रत्यक्षमेवेति संबन्धः ॥ ७ ॥
 विघ्नरूपमिव । वस्तुतो न तथेति भावः । पश्यामी-
 त्यादौ व्यत्ययेन लट् । शिखरं विघ्नरूपमिवाभवत्

तत् पश्यामीति योजना ॥ ८ ॥ मेने इति लिट्युत्त-
 मपुरुषैकवचनं । परोक्षत्वाद्यभावेपि च्छान्दसं ।
 अमनिषीत्यर्थः ॥ ९ ॥ गमनदशायां मुरसा पातया-
 मासेति सूचितं विवृणोति—भेत्तव्योयमित्यादिना
 ॥ १०—१२ ॥ पितृव्यं चेति । पितृव्यत्वे हेतुमाह—
 सखायमिति । पितृसखत्वात् पितृव्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः
 ॥ १३ ॥ छन्दतः यथेच्छं ॥ १४—१५ ॥ मोक्षण-
 प्रकारमाह—प्रक्षिप्तोस्मि महार्णवे इति ॥ १६ ॥ साह्ये
 साहाय्ये । साहाय्यकरणे हेतुमाह—रामो धर्मभृतां
 श्रेष्ठ इति ॥ १७ ॥ उद्यतं उद्युक्तं ॥ १८ ॥ अनुज्ञातः

ति० सशैलोमानुषेणवपुष्मता प्रशस्तेनशरीरेण । महाशैलान्तर्हितः । शैलेनशिलारूपेणचमहोदधावन्तर्हितइत्यन्वयः ॥ स०
 शैलः मैनाकः । मानुषेणशरीरेणान्तर्हितोभूत् । ततश्चमहाशैलः वपुष्मतामानुषेदेहान्तर्धानाधिकरणेन । शैलेन पर्वतरूपदेहेन
 [पा०] १ इदमर्थं क.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ ड. छ. ज. झ. ट. प्रतिसंहृष्टः. ३ ड. च. ज.—ट. प्रीतियुक्तं.
 ४ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ ख. ड. च.—ट. नमस्यन्शिरसा. ६ ड. झ. ट. प्रहृतस्य. ७ ड.—ट. मोक्षितस्तस्मात्.
 ८ ड. झ. ट. प्रक्षिप्तोवरुणालये. ९. प्रक्षिप्तोस्मिमहोदधौ. ९ क. ख. ग. ड.—ट. मयातस्य. १० ड. झ. ट. रुद्धतैव.

उत्तमं जवमास्थाय शेषं पन्थानमास्थितः ॥ ततोऽहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ॥ २० ॥
 ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् ॥ समुद्रमध्ये सा देवी वैचनं मामभाषत ॥ २१ ॥
 मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम ॥ अतस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं चिरस्य मे ॥ २२ ॥
 एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयन् ॥ २३ ॥
 रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २४ ॥
 तस्य सीता हता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥
 कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सती ॥ २५ ॥
 अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ २६ ॥
 एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी ॥ अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ २७ ॥
 एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः ॥ ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु ॥ २८ ॥
 मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तु मुखं तथा ॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं चास्यं ह्रस्वं ह्यकरं वपुः ॥ २९ ॥
 तस्मिन्मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् ॥ ३० ॥
 अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् ॥ ३१ ॥
 समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ सुखी भव महाबाहो प्रीताऽस्मि तव वानर ॥ ३२ ॥
 ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ततोन्तरिक्षं विपुलं पुतोऽहं गरुडो यथा ॥ ३३ ॥
 छाया मे निगृहीता च न च पश्यामि किञ्चन ॥ ३४ ॥
 सोऽहं विगतवेगस्तु दिशो दश विलोकयन् ॥ न किञ्चित्त्र पश्यामि येन मेऽप्यहं गतिः ॥ ३५ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गगने मम ॥ ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३६ ॥
 अधोभागे न मे दृष्टिः शोचता पातिता मया ॥ ततोऽद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेश्याम् ॥ ३७ ॥
 प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तथा ॥ अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३८ ॥
 कासि गन्तां महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः ॥ भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३९ ॥

अस्मीति शेषः । वपुष्मता पुष्कलवपुषा । मानुषे-
 णशरीरेणान्तर्हितः । शैलेन तु शरीरेण महोदधौ
 सागरोपरि स्थित इति शेषः । “ स वै दत्तवरः
 शैलोवभूवावस्थितस्तथा ” इति प्रथमसर्गोक्तेः ।
 प्रतिप्रयाणे च—“ पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य
 वीर्यवान् ” इत्युक्तं । “ हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं
 पश्य मैथिलि ” इति रामेण चोक्तं ॥ १९—२४ ॥
 विषये सती स्वराज्ये वसन्ती ॥ २५—२७ ॥ अर्धगु-

णविस्तारः । अत्रार्धशब्दः एकदेशवाची । किञ्चिदधि-
 कविस्तारोभवमित्यर्थः । एवमेवार्थः । प्रथमसर्गोक्त-
 शतयोजनविस्तारस्तु विरुद्धः तद्वन्धःकल्पितश्चेत्युक्तं
 ॥ २८ ॥ व्यादितं व्यात्तं ॥ २९ ॥ ह्रस्वं विशेष-
 यति—अङ्गुष्ठमात्रक इति ॥ ३०—३१ ॥ समानय
 संयोजय ॥ ३२ ॥ साधु साध्वीति दीर्घश्छान्दसः
 ॥ ३३—३६ ॥ सलिलेश्यां सलिले स्थितां ॥ ३७ ॥
 अवस्थितं दृढभूतं । असंभ्रान्तं अव्यग्रं ॥ ३८—३९ ॥

महोदधावन्तर्हितोऽभूत् ॥ १९ ॥ ती० ततोर्धगुणविस्तारः ततोदशयोजनानुरूपस्यपञ्चयोजनस्यगुणः आवृत्तिः तद्विस्तारोदशयो-
 जनविस्तारः । प्रथमसर्गेदशयोजनविस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवं व्याख्यातं ॥ २८ ॥ शि० साध्वीतिदीर्घार्पणइतिमहाः । विस्मयार्थकार-

[पा०] १ ड. च. ज.—ट. शेषमध्वानं. २ ड. झ. ट. वचनंचेदमब्रवीत्. ३ ग. ड.—ट. ततस्त्वां. ४ ड. झ. ट.
 स्त्वंहिमेसुरैः. ५ ग. घ. च. छ. ज. ज. विषण्णवदनो. ६ ख. सीतयाचापिभार्यया. ७ ग. घ. च. छ. ज. ज. ततोर्धगुण.
 ८ ड.—ट. मत्प्रमाणाधिकंचैव. ९ ख. च.—ट. पुनः. १० ड.—ट. संमितः. ११ घ. अथसाव्याहरच्छ्रेष्ठा. १२ ड. च.
 ज.—ट. मेविहता. १३ ड. झ. ज. ट. शोचतः. १४ च. छ. ज. तदा.

बाढमित्येव तां व्राणीं प्रत्यगृह्णामहं ततः ॥ आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ॥ ४० ॥
 तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ॥ न च मां साधु बुबुधे भैम वा निकृतं कृतम् ॥ ४१ ॥
 ततोऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् ॥ तस्या हृदयमादाय प्रपतामि नभःस्थलम् ॥ ४२ ॥
 सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि ॥ मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४३ ॥
 शृणोमि खंगतानां च सिद्धानां चारणैः सह ॥ राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४४ ॥
 तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् ॥ गत्वा चाहं महाध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४५ ॥
 दक्षिणं तीरमुदधेलङ्का यत्र च सा पुरी ॥ अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरम् ॥
 प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ ४६ ॥
 तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तर्घनसन्निभा ॥ अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काऽप्युत्थिता पुरः ॥ ४७ ॥
 जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् ॥ सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥
 प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाऽहं तयोदितः ॥ ४८ ॥
 अहं लङ्कापुरी वीरं निर्जिता विक्रमेण ते ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥ ४९ ॥
 तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वन्नकात्मजाम् ॥ रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५० ॥
 ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने ॥ शोकसागरमासाद्य न पारमुपलक्ष्ये ॥ ५१ ॥
 शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम् ॥ काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 स प्राकारमवपुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ ५३ ॥
 अशोकवनिकामध्ये शिशुपापादपो महान् ॥ तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥ ५४ ॥
 अंदरे शिशुपावृक्षात्पश्यामि वरवार्णिनीम् ॥ श्यामां कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ ५५ ॥
 तदेकवाससंस्वीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् ॥ शोकसन्तापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् ॥ ५६ ॥

तस्याः आस्यप्रमाणादधिकं यथा तथा कायं आसदेहं । अपूरयं अवर्धयं । मयि वृद्धे साप्यवर्धिष्ठेत्यर्थः । अयं कामरूपीति मां । साधु सम्यक् । न बुबुधे न ज्ञातवती । मम कृतं निकृतं मया कृतां निकृतिं वा नबुबुधे ॥ ४०-४१ ॥ निकृतिमेव दर्शयति— ततोहमिति ॥ ४२ ॥ विसृष्टभुजा विसृष्टसन्धिक- भुजा ॥ ४३ ॥ हतेत्यनन्तरमितिकरणबोध्यं ॥ ४४ ॥ कृत्यमात्ययिकं स्मरन् प्राणान्तिकं तत्कर्म विचिन्तय- त्रित्यर्थः ॥ ४७ ॥ भीतया तया नार्या । अशेषत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ४८-४९ ॥ सर्वरात्रं सर्वा रात्रिं । “अहः सर्व—” इत्यादिना समासा-

न्तोच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तत्र लङ्कायां । विचिन्वन् अनन्तरं रावणान्तःपुरमपि गतः सन् सुमध्यमां नापश्यं ॥ ५०—५१ ॥ विकृष्टेन विकृ- ष्टेन । अतिदीर्घेणेति यावत् ॥ ५२ ॥ बहुपादपं अनेकपादपप्रमाणमिति प्राकारविशेषणं ॥ ५३ ॥ शिशुपापादपः अस्तीतिशेषः ॥ ५४ ॥ शिशुपावृक्षात् शिशुपावृक्षस्य । श्यामां यौवनमध्यस्थां । तदेकवाससं- स्वीतां येन वाससा हता तेनैकवाससा संवीतां । यद्वा तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वदृष्टेन एकेन वाससा संवीतां । वेषान्तरनिस्सृष्टहामित्यर्थः । मानसिकत्वकार्यिकत्व-

प्रच्छेपेणुनार्थकल्पना ॥ स० साध्वी अहंप्रीतास्तीत्यन्वयोवा ॥ ३३ ॥ ती० तद्विकृतं किमित्यत आह—ततोहमिति । हृदयमादाय हृदयं- निकृत्य । प्रपतामि प्रापतं ॥ ४२ ॥ ति० आत्ययिकं जातकालविलंबं ॥ स० महदध्वानं महताकालेन गम्यमध्वानं ॥ ४५ ॥ ति० सर्वरात्रं

[पा०] १ ख. वर्धितश्चासि सुमहांस्तस्याः. २ घ. ममापि विकृतं. क. मयाचविकृतं. ३ ड. झ. ट. खगतानांचवाचः सौम्यामहात्मनां. ४ क. ख. घ. च.—ट. गत्वाचमहदध्वानं. ५ ड. झ. ट. निलयंपुरीं. घ. प्राविशंपुरं. ६ ड. च. ज. झ. घनसप्रभा. ७ ख. भीमा. ८ ग. तत्राहमर्धरात्रेतु. क. तत्राहमर्धरात्रंतु. ९ ग. ड.—ट. प्राकारेणाभिसंवृतं. १० घ. च. विचित्रेण. ११ क.—ट. अदूराच्छिशुपा.

राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ॥ मांसशोणितभक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीभिव ॥ ५७ ॥

सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५८ ॥

भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥

कथंचिन्मृगशाबाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ५९ ॥

तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ तत्रैव शिशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६० ॥

ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् ॥ शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६१ ॥

ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वं रूपं प्रतिसंहरन् ॥ अहं तु शिशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६२ ॥

ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः ॥ तं देशं समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत्स्थिता ॥ ६३ ॥

तद्दृष्ट्वाऽथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् ॥ संकुच्योरु स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६४ ॥

वित्रस्तां परमोद्विग्नं वीक्षमाणां ततस्ततः ॥ त्राणं किञ्चिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६५ ॥

तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् ॥ अवाकिञ्चराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ॥ ६६ ॥

यदि चेत्त्वं तु दर्पान्मां नाभिनन्दसि गर्विते ॥ द्वौ मासावन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६७ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६८ ॥

राक्षसाधम रामस्य भार्यामभिततेजसः ॥ ईक्ष्वाकुकुलनाथस्य क्लृप्तां दशरथस्य च ॥

अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ ६९ ॥

किञ्चिद्वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसंनिधौ ॥ अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥ ७० ॥

न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे ॥ यज्ञीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः ॥ ७१ ॥

जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ॥ जज्वाल सहसा कोपाचितास्य इव पावकः ॥ ७२ ॥

विवर्त्य नयने क्रूरं मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७३ ॥

स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः ॥ वरा मण्डोदरीनाम तया स प्रतिषेधितः ॥ ७४ ॥

भेदेन शोकसंतापयोर्भेदः ॥ ५५—५७ ॥ सामयेति

आमयः खेदः तेन सह वर्तत इति सामया । मर्तव्ये

मरणे । “ कृत्यल्युटो बहुलं ” इति साधुः

॥ ५८—५९ ॥ पश्यन् परामृशन् ॥ ६०—६१ ॥

गहने पर्णगूढप्रदेशे । पर्णघने निलीन इत्यधस्ताद-

प्युक्तेः ॥ ६२—६४ ॥ परमोद्विग्नं अतीवोद्विग्न-
हृदयां । ततस्ततः वीक्षमाणां नानादिक्षु वीक्षमाणां ।

त्राणमित्यनुषज्यते ॥ ६५ ॥ अवाकिञ्चराः अवनतमू-

र्धा । प्रपतितः भूमावितिशेषः ॥ ६६ ॥ द्वौ मासौ

अन्तरमवधिः । ततः पास्यामीति योज्यं ॥ ६७—

६९ ॥ किञ्चिद्वीर्यं कुत इत्यत्राह—यो मामिति ।

भर्तुरसंनिधौ तेन भर्त्रा अदृष्टः सन् यो मामपह-

त्यागतः तस्य तव किञ्चिद्वीर्यमिति योज्यं ॥ ७०—

७१ ॥ घोरत्वसिद्धये चितास्यइत्युक्तं ॥ ७२ ॥

आरब्धः रावण इति शेषः । हा हा कृतं हा

हेत्येतत्कृतं ॥ ७३ ॥ समुत्पत्य रावणसमीपं

गतेति शेषः । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । “ मडि

भूषायाम् ” इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी

सर्वारत्री । अल्पशेषायां रात्रावशोकवनिकायादर्शनादेवमुक्तिः ॥ ५० ॥ रामानु० परिरभ्य वितत्रासेतिशेषः ॥ ६४ ॥

ति० सादृश्यसंभावनापिदूरापास्तेत्याह—दास्येपीति । स० अस्यदास्ये दासत्वे । नयुज्यसे युक्तो नभवति । अपिना मूलरूपेपि

द्वाब्धिरवस्थानमेघनान्तर्दास्येयोग्यइतिसूचयति ॥ ७१ ॥ ति० चितास्थपावकत्वेनास्पृश्यतासूचिता ॥ ७२ ॥ ति० यद्वा

[पा०] १ क. ड.—ट. हरिणीयथा. २ क.—घ. च. छ. ज. न. रामपत्नीमनिन्दितां. ३ ग. च. छ. ज. न. सहसो-

द्विमः. ४ ग. च.—ट. स्वरूपप्रत्यसंहरं. ५ ख. देशमभिसंप्राप्ता. ६ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. तद्दृष्ट्वाथ. ७ क. ख. घ.

ड. च. ज.—ट. रक्षोगणेश्वरं. ८ क. ड. झ. ज. ट. वीक्षमाणामितस्ततः. ९ ख. मनस्विनीं. १० ड. झ. ट. द्विमासानन्तरं.

११ ड. झ. ज. ट. ईक्ष्वाकुवंश. १२ घ.—ट. अजेयः सत्यवाञ्छुरो. ग. धार्मिकः सत्यवादीच.

उक्तश्च मधुरां वाणीं तथा स मदनादितः ॥ सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ॥

[मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी] ॥ ७५ ॥

देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च ॥ सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७६ ॥

ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः ॥ प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं खं निशाचरः ॥ ७७ ॥

याते तस्मिन्देशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ॥ सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ७८ ॥

तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी ॥ गर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ७९ ॥

वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः ॥ रावणाय शशंसुस्ताः सीताध्यवसितं महत् ॥ ८० ॥

ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ॥ परिक्षिप्य समन्तात्तां निद्रावशमुपागताः ॥ ८१ ॥

तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता ॥ विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८२ ॥

तासां मध्यात्समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् ॥ ८३ ॥

आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीतां विनशिष्यति ॥ जनकस्यात्मजा साध्वी क्षुषा दशरथस्य च ॥ ८४ ॥

स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥ ८५ ॥

अलमस्मात्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ॥ अभियाचाम वैदेहीमेतद्वि मम रोचते ॥ ८६ ॥

यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते ॥ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमामोत्यनुत्तमम् ॥ ८७ ॥

प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥ [अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात्] ॥ ८८ ॥

ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता ॥ अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ८९ ॥

तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ॥ चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ९० ॥

वा । दडयोरभेदः । दम्भो दाडिममित्यादिवत् । यद्वा मन्दत्वं चाल्पत्वं । “ मृदाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा ” इत्यमरः । सूक्ष्मोदरीत्यर्थः । मन्दा स्थूलपिपीलिकेत्याचक्षते । तस्या इव कृशमस्या उदरमित्यर्थः । ननु पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तं । संप्रति मण्डोदर्येत्युच्यते । विप्रतिषिद्धमिदं । मैवं । उभाभ्यामपि प्रतिषिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोदर्यादिनामपरिज्ञानं च हनुमतस्तदीयव्यवहारात् ॥ ७४—७६ ॥ ताभिः देवकन्याभिः । अनेन मण्डोदर्यादिवदन्यासामपि निवारयितृत्वमुक्तं ॥ ७७ ॥ क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थतोपि क्रूरैः ॥ ७८ ॥

तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ॥ ७९ ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टाः वृथागर्जितेन निर्व्यापाराः ॥ ८० ॥ ततस्ता इति । तूष्णीं रक्षतेति रावणोक्ता इति शेषः । परिक्षिप्य परिवार्य ॥ ८१ ॥ सुदुःखिता प्रशुशोच । उत्तरोत्तरं दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८२—८५ ॥ अलं शक्ता । “ अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकं ” इत्यमरः । परित्रातुं एषेति शेषः ॥ ८६—८७ ॥ अपराधिजनप्राणत्राणे हेतुमाह—प्रणिपातेति ॥ ८८ ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरं । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजयहर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्नावक्यं । शरणं हि व इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ८९ ॥ नच

मन्दोदर्याएवनामान्तरंधान्यमालिनीत्युक्तं ॥ ७४ ॥ स० राक्षसीगणं राघवात्परित्रातुं अलं समर्था । प्रसादितासीतेति शेषः । तस्मादभियाचाम प्रार्थयाम ॥ ८६ ॥ शि० ननुस्वप्नसमिथ्यात्वात्किंतदर्शनेनसीताभर्तुर्विजयादीत्यतआह—यदीति । दुःखितायाएवंविधःस्वप्नोयदिदृश्यते तर्हि सादुःखिता दुःखैर्विमुक्तासतीसुखमाप्नोति । एतेन स्वप्नसमिथ्यात्वेपितदर्शनजनितफल-

[पा०] १ इदमर्थं ड. च. ज.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ क. ड. झ. ट. रमस्वेति. ३ ड. झ. ट. उत्थाप्य. ४ ड. झ. ट. तथा. ५ घ. ट. राक्षस्योविकृताननाः. ६ क.—घ. ड. झ. ट. सीताव्यवसितं. ७ ड. च. ज.—ट. परिक्षिप्य. ८ ग. प्रहरोद. घ. प्रसुकोश. ९ क. ख. खादतानार्यांनसीतांभक्षयिष्यत. १० ड. झ. ट. सीतामसितेक्षणां. ११ ड. झ. ट. जनकस्यात्मजांसाध्वींस्तुषांदशरथस्यच. १२ क. राक्षसानांविनाशायराघवस्यजयायच. घ. राक्षसानामभावाय. १३ क. अलमेषापरित्रातुं. १४ ग. ड.—ट. यदिह्येवंविधः. १५ घ. सुखंप्राप्नोत्यनुत्तमं. १६ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. १७ ड. झ. ट. विश्रान्तो.

संभाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः ॥ इक्ष्वाकूणां हि वंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः ॥ ९१ ॥
 श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् ॥ प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ ९२ ॥
 कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ॥ कां च रामेण ते ग्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ९३ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रुवं वचः ॥ ९४ ॥
 देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः ॥ सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥ ९५ ॥
 तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहागतम् ॥ भर्त्राहं प्रेषितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९६ ॥
 इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् ॥ अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९७ ॥
 तदिच्छामि त्वयाऽऽज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् ॥ रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरं ॥ ९८ ॥
 एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी ॥ आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति ॥ ९९ ॥
 प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् ॥ राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०० ॥
 अथ मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमं ॥ मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहुमन्यते ॥ १०१ ॥
 इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् ॥ प्रायच्छत्परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ १०२ ॥
 ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः ॥ प्रदक्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्रतमानसः ॥ १०३ ॥
 उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तया ॥ [ज्ञात्वा संप्रस्थितं सीता मामुवाच तपस्विनी ॥]
 हनुमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ॥ १०४ ॥
 यथा श्रुत्वैव नचिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०५ ॥
 यद्यन्यथा भवेदेतद्वौ मासौ जीवितं मम ॥ न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साऽहमनाथवत् ॥ १०६ ॥
 तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत ॥ उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७ ॥
 ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः ॥ युद्धकाङ्क्षी वनं तच्च विनाशयितुमारभे ॥ १०८ ॥
 तद्भ्रमं वनषण्डं तु आन्तत्रस्तमृगद्विजम् ॥ प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षसो विकृताननाः ॥ १०९ ॥
 मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन्समागम्य ततस्ततः ॥ तौ समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११० ॥

मे निर्वृतं किन्तुदुःखितमित्यर्थः ॥ ९० ॥ विधिः
 उपायः ॥ ९१—१०१ ॥ वाचा मां संदिदेशेति ।
 स्वरामैकवेद्यं प्रागुक्तं काकासुरवृत्तान्तं तिलकनिर्मा-
 णादिकं च संदिष्टवतीत्यर्थः ॥ १०२ ॥ परिक्रामं पर्य-
 क्रामं । इहाभ्युद्रतमानसः इहाभ्युद्रते इहाभ्यागमने
 मानसं यस्य स तथा ॥ १०३—१०५ ॥ एतत् उपयानं ।

यद्यन्यथा भवेत् यदि नोपेयातामित्यर्थः । तदा द्वौ
 मासौ मम जीवितं । ततः परं जीवामीत्यर्थः । न मां
 द्रक्ष्यसि मासद्वयाभ्यन्तरे मां न द्रक्ष्यति चेत् तदा
 म्रिय इति योज्यं । मासशब्दोत्र पक्षपरः । “ पक्षा
 वै मासाः ” इति श्रुतेः ॥ १०६ ॥ उत्तरं अनन्तरं ।
 अनन्तरं अनन्तरकर्तव्यं उत्तरकार्यमित्यर्थः ॥ १०७—

स्यसत्यलंघनितं । मतान्तरेस्वप्नस्यापिसत्यलमित्यन्यदेतत् ॥ ८७ ॥ स० सर्वैः पुरस्कृतः प्रधानीकृतः । इक्ष्वाकोर्यत्कुलसंतति-
 रूपंगृहं तस्यवंशः गृहाधारस्थणावेणुस्थानीयोरामः मम मया स्तुतः ॥ ९१ ॥ स० अभिज्ञानं स्मृतिजनकं ॥ ९७ ॥ रामानु०
 लया आज्ञप्तमिच्छामि लत्कर्तृकमाज्ञापनमिच्छामीत्यर्थः । किंशब्दः क्षेपे । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि । उत्तरं किं एवमेववदे-
 [पा०] १ ग.—ट. इक्ष्वाकुकुलवंशस्तुस्तुतो. २ च. छ. ज. ज. कच. ३ ख. ड.—ट. अहमपि. ४ ड.—ट. संप्रहि-
 तस्तुभ्यं. घ. संप्रेषितस्तुभ्यं. ५ छ. झ. ज. ट. मुत्पाव्य. ६ क.—ट. मुत्तमं. ७ क. ग. घ. च. छ. ज. परिक्रम्यइहा. क.
 परिक्रम्यइहाभ्यागत. ८ ड. छ. झ. ज. ट. उत्तरं पुनरेवाह. ख. उत्तोहं पुनरेवेदं. ९ क. ग.—ट. तदा. १० इदमर्थं क.
 पाठेद्वयते ११ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. यदन्यथा. १२ च. छ. ज. ज. मनुत्तमं. १३ क. ख. ततोहं वातवेगेन तदा. १४ ड.
 झ. युद्धकाङ्क्षी. १५ घ. ड. झ. ट. तस्य. १६ क. भ्रमपादपषण्डंतु. १७ घ. वनद्विजं. १८ ड. च. झ. ज. ट. प्रतिबुध्य
 १९ घ. न्समागम्य. २० क. गलातास्तरिताः.

राजन्वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना ॥ वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १११ ॥
 दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिणः ॥ वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथाऽसौ विलयं व्रजेत् ॥ ११२ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विस्मृष्टा भृशैर्दुर्जयाः ॥ राक्षसाः किंकरा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥ ११३ ॥
 तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् ॥ मया तस्मिन्वनोद्देशे परिधेण निघ्नदितम् ॥ ११४ ॥
 तेषां तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमाः ॥ निहतं च मेहत्सैन्यं रावणायाचक्षिरे ॥ ११५ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमार्कमम् ॥ तत्रस्थान्नाक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः ॥
 ललामभूतो लङ्कायाः स वै विध्वंसितो मया ॥ ११६ ॥
 ततः ग्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् ॥ राक्षसैर्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११७ ॥
 तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् ॥ परिधेणातिघोरेण सूदयामि सहानुगम् ॥ ११८ ॥
 तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान् महाबलान् ॥ पदातिबलसंपन्नान् प्रेषयामास रावणः ॥ ११९ ॥
 परिधेनैव तान्सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥ १२० ॥
 मन्त्रिपुत्रान् हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् ॥ पञ्च सेनाग्रगान्ध्वरान् प्रेषयामास रावणः ॥ १२१ ॥
 तानहं सहसैन्यान्वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् ॥ १२२ ॥
 ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास रावणः ॥ १२३ ॥
 तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥ सहसा खं संमुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् ॥
 चर्मसिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् ॥ १२४ ॥
 तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ॥ तत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् ॥
 व्यादिदेश सुसंकुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ १२५ ॥
 तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् ॥ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपागमम् ॥ १२६ ॥
 महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः ॥ प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटैः ॥ १२७ ॥
 सोविषहं हि मां बुद्ध्या खल्वं चावमर्दितम् ॥ ब्राह्मेनास्त्रेण स तु मां प्रावध्नाचातिवेगितः ॥ १२८ ॥
 रञ्जुभिश्चाभि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ॥ रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मां मुपाययन् ॥ १२९ ॥
 दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ॥ पृष्ठश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ १३० ॥
 तत्सर्वं च मेया तत्र सीतार्थमिति जल्पितम् ॥ १३१ ॥

११५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना वक्ष्यमाणकार्यविषयेत्य- सादं नगरमध्यस्थप्रासादं । ललामभूतः अलंकारभूतः
 र्थः । तादृशं बुद्धिकार्यमाह—चैत्येत्यादिना । चैत्यप्रा- ॥ ११६—११८ ॥ पदातिबलसंपन्नान् पदातिप्रभू-

त्याज्ञापनरूपमुत्तरं किमिलर्थः ॥ ति० उत्तरं समुद्रोत्तरकूलस्थं ॥ ९८ ॥ ति० तस्य दुर्बुद्धितेति बहुव्रीहेस्तत् । न पुनर्ब्रजेत् स्वदेशमि-
 ति शेषः ॥ ११२ ॥ रामानु० शूलमुद्गरपाणिनामित्यत्र दीर्घाभाववार्धः ॥ ११४ ॥ ति० चैत्यप्रासादं विनाशयितुमिति शेषः
 ॥ ११६ ॥ रामानु० चर्मसिनमित्यत्र इन्नन्तलमार्धं ॥ १२४ ॥ रामानु० द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयं ॥ १२५ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. तस्य दुर्बुद्धिताराजंस्तव. ग. तस्य दुर्बुद्धिनोराजंस्तव. २ ड. झ. ट. न पुनर्ब्रजेत्. ३ ड. झ. ट.
 बहुदुर्जयाः. ४ ड.—ट. हतशिष्टाये. ५ क. ग. ड.—ट. मयासैन्यं. ६ ग. ड.—ट. मुत्तमं. ७ ग. ड.—झ. ट. लङ्काया
 मयाविध्वंसितोरुषा. ८ ग. मेयावहैः. ड. दुरासदैः. ९ क. सबलंसाश्वं. १० क. ग. ड.—ट. संयुगे. ११ ड.—ट. समुद्यन्तं.
 १२ ड. झ. व. तमासीनं. १३ ड.—ट. ततश्चेन्द्रजितं. १४ क. रावणेनैव महावीर्योमदोत्कटः. १५ ड.—ट. मंदोदरतैः.
 १६ क. ग.—ट. स्वसैन्यं च. १७ ग. रञ्जुभिश्च बन्धुस्ते. १८ ड. छ. झ. व. ट. मामुपागमन्. १९ ग. घ. संभाषितस्तेन.
 २० क.—घ. तद्वधं. २१ क. ग. ड.—ट. रणे तत्र. २२ ड.—ट. सीतार्थमुप. घ. सीतार्थमभि.

अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो ॥ मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३२ ॥
 रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् ॥ सोहं दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३३ ॥
 [ईशुण चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते ॥ राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥ १३४ ॥]
 सुग्रीवश्च मेहातेजाः स त्वां कुशलमब्रवीत् ॥ धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच च ॥ १३५ ॥
 वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे ॥ राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३६ ॥
 तेन मे कथितं राज्ञा भार्या मे रक्षसा हता ॥ तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ १३७ ॥
 मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति ॥ तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३८ ॥
 वालिना हूतराज्येन सुग्रीवेण मेहाप्रभुः ॥ चक्रेगिसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १३९ ॥
 तेन वालिनमुत्पाद्य शरेणैकेन संयुगे ॥ वानराणां महाराजः कृतः स पुत्रतां प्रभुः ॥ १४० ॥
 तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह ॥ तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ॥ १४१ ॥
 क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवाय च ॥ यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४२ ॥
 वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा ॥ देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १४३ ॥
 इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया ॥ मामैक्षत ततः क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४४ ॥
 तेन बध्योऽहमाज्ञसो रक्षसा रौद्रकर्मणा ॥ मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४५ ॥
 ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता मेहामतिः ॥ तेन राक्षसराजोसौ याचितो मम कारणात् ॥ १४६ ॥
 नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः ॥ राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया ॥ १४७ ॥
 दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस ॥ दूतेन वेदितव्यं च यथार्थं हितवादिना ॥ १४८ ॥
 सुमहत्परधेपि दूतस्यातुलविक्रम ॥ विरूपकरणं दृष्टं न बधोस्तीति शास्त्रतः ॥ १४९ ॥
 विभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् ॥ राक्षसानेतदेवास्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ १५० ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः ॥ वेष्टितं शणवल्कैश्च जीर्णैः कार्पासजैः पटैः ॥ १५१ ॥

तिसैन्यसंपन्नान् ॥ ११९—१३१ ॥ अस्याः कियदनूद्य संप्रति शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह—
 सीतायाः । विसंधिरार्षः ॥ १३२—१३४ ॥ धर्मार्थ-
 कामसहितमिति तत्र धर्मसाहित्यात् हितं परत्र
 उपकारकं । अर्थसाहित्यात्पथ्यं । इहोपकारकं चेत्यर्थः
 ॥ १३५—१३८ ॥ सुग्रीवश्चेत्यादिना सुग्रीवोक्तं
 वालिनेति ॥ १३९—१४३ ॥ इदं वचस्सुग्रीवो-
 क्तमेव मयोक्तमित्याह—इतीति ॥ १४४—१४६ ॥
 नैवमिति । कर्तव्यमिति शेषः । राजशास्त्रं राजधर्म-
 शास्त्रं ॥ १४७ ॥ वेदितव्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १४८—

रामानु० अहंप्रातः अहंहनुमान् इत्यहंशब्दस्यनिर्वाहः ॥ १३२ ॥ स० समोऽहितेनशत्रुणेतिसमाहितः । पूर्ववालिमुखतः स-
 ल्येपिइदानींरामसाहाय्येनशत्रुंलामित्यर्थः ॥ १३४ ॥ रामानु० सुग्रीवेण मयेतिशेषः ॥ १३९ ॥ रामानु० वानराणांमहा-
 राजःकृतः । अहमितिशेषः ॥ १४० ॥ रामानु० तेन साहाय्यस्यास्माभिःकर्तव्यत्वेन । प्रस्थापितः दूतइतिशेषः ॥ शि० तेन
 मया ॥ १४१ ॥ रामानु० विधमन्ति । “ यावत्पुराणिपातयोर्लूट् ” इतिलुङर्थे लट् ॥ १४२ ॥ रामानु० येहिनिमन्त्रिताः
 युद्धसाहाय्यार्थमाहूताः । देवतानांसकाशंगच्छन्ति तेषांवानराणांप्रभावः पुराकेननविदितः । लयाविज्ञातएवेतिभावः ॥ स०
 निमन्त्रिताः आज्ञप्ताः । अनेनराजाज्ञाभावादेवैतावत्कालपर्यन्तमत्रागताइतिध्वन्यते ॥ ति० वानराणामिति । राघवाणामितिपाठे

[पा०] १ ड. झ. ट. तस्यास्तु. घ. अस्याःसंदर्शनाकाङ्क्षी. २ क. घ.—ट. दौत्येन. ३ क. ख. घ. त्वत्समीमुपागतः.
 ४ अयंश्लोकः ड.—ट. पाठेबुद्धयते. ५ ड.—ट. महाभागसत्वांकौशलं. ६ क.—ट. राजन्भार्या. ७ ड.—झ. ट. सहप्रभुः.
 घ. समंप्रभुः. ८ ग. कृत्वागिसाक्षिकं. ९ क. तेनवालीविनिहतोराघवेणमहाजिरे । राज्यंचसुमहत्प्रासंसुग्रीवेणमहात्मना. १० ख.
 ग. घ. मुत्साद्य. ड. च. ज.—ट. माहय. ११ क. घ. तत्र. १२ ग.—ट. राघवस्यच. १३ ड. झ. ट. प्रभावोर्थ. १४ ख.
 ग. ड.—ट. ततोऽरुष्टश्चक्षुषा. घ. रूपाविष्टश्चक्षुषा. १५ घ. क्रूरकर्मणा. १६ घ. महाबुतिः. १७ ग. ड. छ. झ. व. ट.
 राक्षसराजश्च. १८ ड. झ. व. ट. संलक्ष्यते. १९ ग. ड. झ. ट. यथाभिहितवादिना. २० ग.—घ. पटैःकार्पासकैस्तथा.

राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः ॥ तदाऽदह्यन्त मे पुच्छं निघ्नन्तः काष्ठमुष्टिभिः ॥ १५२ ॥
 बद्धस्य बहुभिः पार्श्वैश्चित्तस्य च राक्षसैः ॥ [न मे पीडा भवेत्काचिद्दिदृक्षोर्नगरीं दिवा] ॥ १५३ ॥
 ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् ॥ अधोषयन्नाजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५४ ॥
 ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः ॥ १५५ ॥
 आयसं परिधं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयन् ॥ ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवाहनम् ॥ १५६ ॥
 पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् ॥ दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५७ ॥
 [ततो मे ह्यभवन्नासो लङ्कां दग्धां समीक्ष्य तु ॥] विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते ॥
 लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५८ ॥
 दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः ॥ रामस्य हि महत्कार्यं मयेदं विंतीकृतम् ॥ १५९ ॥
 इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ॥ १६० ॥
 अर्थाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् ॥ जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिताम् ॥ १६१ ॥
 ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ॥ अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षिता ॥ १६२ ॥
 दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः ॥ हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः ॥ १६३ ॥
 तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ॥ ऋषिवाक्यैश्च सिद्धार्थैरभवं दृष्टमानसः ॥ १६४ ॥
 पुनर्दृष्ट्वा च वैदेहीं विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६५ ॥
 ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः ॥ प्रतिप्लवनमारेभे युष्मदर्शनकाङ्क्षया ॥ १६६ ॥
 ततः पर्वतचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् ॥ पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६७ ॥
 राघवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा ॥ सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६८ ॥

१५२ ॥ यन्त्रितस्य आवृतस्य ॥ १५३ ॥ नगरद्वारमागतास्सन्तः राजमार्गे अधोषयन्निति योजना ॥ १५४—१५६ ॥ अहं बलभिः ॥ १५७—१६० ॥ विस्मयोदन्तभाषितां भाषितविस्मयोदन्तां । उक्ताद्भुतवार्तामित्यर्थः । विस्मयवृत्तान्तव्यवहृतमिति वा ॥ १६१ ॥ निमित्तैश्चोपलक्षिता शकुनादिभिश्च सीता न दग्धेति ज्ञातेत्यर्थः ॥ १६२ ॥ हृदयं प्रहृष्टं । आसीदितिशेषः । सुरभिगन्धिनः आसन्नितिशेषः ॥ १६३ ॥ दृष्टार्थैः दृष्टफलैः । निमित्तैः शकुनैः । कारणैः नेत्रस्फुरणादिभिः । महागुणैः

फलव्याप्तैः । सिद्धार्थैः अबाधितार्थैः । तत्र हेतुत्वेन ऋषिपदोपादानं ॥ १६४ ॥ पुनरित्यर्थमेकं वाक्यं । विसृष्टः प्रेषितोस्मि ॥ १६५ ॥ तत्र लङ्कासमीपे । सामीप्ये सप्तमी । तत्र वर्तमानं अरिष्टं पर्वतं ॥ १६६ ॥ भवतो दृष्टवानिह । भवतः युष्मान् । इह समुद्रतीरे ॥ १६७ ॥ भवतां चैव तेजसा भवदनुग्रहेणेत्यर्थः । सुग्रीवस्य च कार्यार्थं स्वामिकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति भावः । कार्यार्थं कार्यवस्तु । स्त्रीबत्वमार्षं । अस्यानुवादवाक्यविस्तरस्य प्रयोजनं

मनुष्योसमर्थइतिनमन्तव्यमितिभावः ॥ १४३ ॥ ति० उपलक्षितं तददहनमितिशेषः । निमित्तैः शुभसूचकैः ॥ १६२ ॥ स० गन्धएषामस्तीतिगन्धिनः । सुरभयश्चतेगन्धिनश्चेतिविग्रहः । सुरभिलंगन्धेसप्तघटिकाभोजनमित्यत्रेवार्थादन्वेति ॥ १६३ ॥ इत्यष्टपञ्चाशःसर्गः ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. झ. ज. ट. तदाऽदीप्यन्त. २ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ३ घ. माश्रिताः. ४ इदमर्थं क. ख. पाठयोर्दृश्यते. ५ क. ख. नसीतापरिरक्षिता. ६ च. छ. ज. न. रामस्येदंमयाकार्यंभूयोवा. ७ ड. झ. ट. विफलीकृतं. ८ ड. झ. ट. ततोहं. ९ घ. गगनेऽश्रौषं. १० क. ग. घ. विस्मयोदात्तभाषिणां. ११ ड. झ. ट. श्वोपलक्षितं. १२ ड. झ. ट. दृष्टार्थैरभवं. १३ ड. झ. ट. श्वसन. १४ च. छ. ज. दृष्टवानहं.

एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ॥ अत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६९ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

हनुमता वानरान्प्रति सीतादुरवस्थानिवेदनपूर्वकं तदसहिष्णुतया जांबवदादिपराक्रमप्रशंसनेन तत्साहाय्यात्कैमुल्येन स्वस्य रावणादिहननसामर्थ्यनिवेदनपूर्वकं सीतापुरस्करणेन रामदर्शनस्यौचित्योक्तिः ॥ १ ॥

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ भूयः समुपचक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥
सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः ॥ शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवर्णं मनः ॥
[आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः] ॥ २ ॥

तपसा धारयेल्लोकान्क्रुद्धो वा निर्दहेदपि ॥ सर्वथाऽतिप्रवृद्धोसौ रावणो राक्षसाधिपः ॥
तस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ३ ॥

न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती ॥ जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत्क्रोधकलुषीकृता ॥ ४ ॥

वानराणां श्रवणकुतूहलातिशयप्रकाशनं ॥ १६८-१६९ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टप-
ञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

तदेतदाख्याय उत्तरं वचनं वक्तुमुपचक्रामेत्यन्वयः
॥ १ ॥ अथ संप्रत्येव रावणं जित्वा सीतया सहैवा-
स्माभिः प्रतियातव्यमिति हृदि निधायाम्—सफल
इति । संभ्रमः त्वरा । उत्साह इत्यावत् । कुतस्साफ-
ल्यमित्याशङ्क्य सीतापातिव्रत्योपलम्भादित्याह—शी-
लमिति । शीलं वृत्तं । पातिव्रत्यमिति यावत् । अहं तु
प्रागेव तदेकशरण इत्याह—मम चेति । प्रवर्णं प्रह्वं
तत्परमिति यावत् । सीताचारित्रस्य न किञ्चिदसा-
ध्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥ तर्हि तं दुरात्मानं रावणं

स्पृशन्तमेव किमिति नादहदित्याशङ्क्य तस्यापि तपः-
संपत्तिसद्भावादित्याह—तपसेत्यादिना ॥ यद्वा राव-
णतपःकथनद्वारा सीतायाः पातिव्रत्यातिशयमाह—
तपसेत्यादिना ॥ तपसा अतिप्रवृद्ध इत्यन्वयः ।
कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोसौ राव-
णस्सर्वथा महातपस्संपन्नः । अतएव सीतास्पर्शेऽप्य-
विनाशित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बलम-
स्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—न तदिति ॥
सीताशीलमेव बलीयस्त्वादुपकरिष्यतीत्यर्थः । क्रोध-
कलुषीकृतेतिवचनाद्भर्तृमुखेन वैरनिर्यातनं वीरपत्नी-
धर्मः । अन्यथा महालाघवं भर्तुरित्यद्यापि पारतन्त्र्य-
पालनाय तादृक्क्रोधाकरणाद्रावणो जीवतीति गम्यते ।
एतदेवोक्तं प्राक्—“ असंदेशात्तु रामस्य तपसश्चानु-
पालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्माहं

स० उत्तरं उत्तमं ॥ १ ॥ ति० संभ्रमः आदरः । उत्साह इत्यर्थः । मममनः प्रीणितं तुष्टं । प्रवर्णमिति पाठेऽपि प्रवर्णं
संतोषप्रवर्णमित्यर्थः ॥ स० राघवोद्योगः सीतावृत्तान्तज्ञानोत्साहः । सुग्रीवस्यसंगमः सुग्रीवेणसहसख्यं च । सीतायाःशीलं पातिव्र-
त्यादिसद्वृत्तं । आसाद्य प्राप्य । दृष्टासफलइतिज्ञातः । एतादृश्याःस्त्रियाअन्यस्याःक्ताप्यभावेनास्याविषयेबहुलायासोपियन्नःकर्तव्य
एवेतिभावः । ति० सदृशं पतिव्रतानामरुन्धत्यादीनांसदृशमित्यर्थः । स० आर्यायाः पार्वत्याः । सदृशंशीलंसीतायाः । अथवा
आर्यायाः सीतायाः । शीलं सीतायाएवसदृशमित्यनन्वयालङ्कारः ॥ २ ॥ ति० तर्हि रावणंकिमितिनादहदित्यतआह—सर्वथेति ।
अतिप्रकृष्टः महातपस्संपन्नइत्यर्थः ॥ स० सर्वथा सर्वप्रकारेण । तपोबलादिनातिप्रकृष्टः अभिवृद्धः । कथमेवंज्ञायतइत्यतआह—
यथेति । सर्वथा रावणतपोबलेनसीतायाःकोपातिशयानुदयात्तस्यजीवनमितिफलितार्थः ॥ ३ ॥ ति० नैतावतासीताशीलंदुर्बल-
मित्याशङ्क्यमित्याह—नेति । यत्कुद्धासीताकुर्यात् तत् स्पृष्टाऽग्निशिखापिनकुर्यात् । इयंतुभर्तुःपराक्रमकीर्तये नाद्यापिकुध्यतीति

[पा०] १ ग. ड. झ. ट. तत्र. च. छ. ज. व. अतोयत्कर्मशेषनः. क. मयायन्नकृतंकर्मतत्सर्वंकर्तुमर्हथ. २ ठ. संगमः.
३ ड. झ. ट. प्रीणितं. ४ ड.—ट. पाठेऽपिदमर्धेदृश्यते. ५ ड. च. झ. ट. न्कुद्धावा. ६ ड. झ. ट. प्रकृष्टोसौ. ७ क. ग. घ.
ड. झ. ट. यस्य. च. छ. ज. व. यस्यसंस्पृशतो.

जाम्बवत्प्रमुखान्सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् ॥ अस्मिन्नेवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥
 न्याय्यं स सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ५ ॥
 अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ६ ॥
 किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः पुवगैः शूरैर्मवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ७ ॥
 अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरस्सरम् ॥ सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ८ ॥
 ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा ॥ यदि शक्रजितोस्त्राणि दुर्निरीक्षाणि संयुगे ॥ ९ ॥
 तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् ॥ भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ १० ॥
 मयाऽतुला विमृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा ॥ देवानपि रणे हन्यात्किं पुनस्तान्निशाचरान् ॥
 [भवतामननुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम्] ॥ ११ ॥
 सागरोप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि ॥ न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १२ ॥
 सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वकाः ॥ अलमेको विनाशाय वीरो^१ बालिसुतः कपिः ॥ १३ ॥
 पनसस्योरुवेगेन नीलस्य च महात्मनः ॥ मन्दरोप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १४ ॥
 सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु ॥ मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १५ ॥
 अश्विपुत्रौ महाभागावेतौ पुवगसत्तमौ ॥ एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १६ ॥
 पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ ॥ अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥ १७ ॥
 अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकपितामहः ॥ सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा ॥ १८ ॥
 वरोत्सेकेन मुक्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ॥ सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ पुवङ्गमौ ॥ १९ ॥
 एतावेव हि संकुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ २० ॥
 मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुनः ॥ राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २१ ॥
 जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २२ ॥
 अहं कोसलराजस्य दासः पवनसंभवः ॥ हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २३ ॥
 अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः ॥ अधस्ताच्छ्लिशुपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २४ ॥
 राक्षसीभिः परिवृता शोकसंतापकश्चिता ॥ मेघलेखापरिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा ॥ २५ ॥
 अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २६ ॥

तेजसा ” इति ॥ ४ ॥ एवं स्थिते युष्मदनुमत्या भृत्य-
 विजयोपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतारामपदावल-
 म्बादहमेव रावणं निर्जित्य सीतापुरस्कारेणैव राघवौ
 द्रक्ष्यामीत्याह—जाम्बवदिति ॥ ५ ॥ न चाशक्ति-
 शङ्का कार्येति बहुधा प्रपञ्चयन्नाह—अहमित्यादिना
 ॥ ६—९ ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानात् । पञ्च-
 म्यास्तसिः । मे विक्रमः तं रावणं रुणद्धि हन्तीत्यर्थः
 ॥ १०—११ ॥ अतियात् आर्षं द्रुस्वत्वं ॥ १२ ॥

पूर्वकाः तेषामितिशेषः ॥ १३—२० ॥ दग्धत्वेप्य-
 ज्ञारावस्था भवति सापि नास्तीत्याह—भस्मीकृतेति
 ॥ २१ ॥ नामविश्रावणमेवाह—जयतीति ॥ जयति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । तदुक्तं हरिणा—“जयिर्जया-
 भिभवयोरार्थेसावकर्मकः । उत्कर्षप्राप्तिराद्यर्थो
 द्वितीयर्थे सकर्मकः ” इति ॥ २२—२३ ॥ अथ
 सीतादुर्दशाविमर्शेपि संप्रत्यसौ समानेतव्येत्याशयेन
 तदशां दर्शयति—अशोकेत्यादिना ॥ २४—२६ ॥

भावः । अकुद्धायाअपिस्पर्शमात्रेणप्राप्तोनाशस्तु रावणतपसानिवारितइतिज्ञेयं ॥ ४ ॥ ति० कृतास्त्रैः देवांशत्वादस्त्रप्रयोगसमर्थः
 ॥ ७ ॥ स० युद्धेरावणं युद्धेलोकरावणं ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. ग. ड. च. झ. ज. ट. शक्तैः. २ ड. झ. ट. पाठेष्विदमर्थेद्वयते. ३ क. तेषांबालिसुतः. ४ झ. ट. पुव-
 गस्योरुवेगेन. ५ ग. ड. झ. ट. महावेगौ. च. छ. ज. ञ. महावीर्यौयौतौ. ६ क. मत्तौच. ग. मत्तौतौ. ७ ड.—ट. पुरी.

अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा ॥ अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरन्दरे ॥ २७ ॥
 तदेकवासस्संवीता रजोध्वस्ता तथैव च ॥ शोकसंतापदीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २८ ॥
 सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ २९ ॥
 एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ३० ॥
 रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥ कथंचिन्मृगशाबाक्षी विश्वासमुपपादिता ॥ ३१ ॥
 ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ ३२ ॥
 नियतः समुदाचारो भक्तिर्भर्तरि चोत्तमा ॥ यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा कृतागसम् ॥
 निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥ ३३ ॥
 सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता ॥ प्रतिपत्पाठशीलस्य विधेव तनुतां गता ॥ ३४ ॥
 एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ॥ यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपपद्यताम् ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अङ्गदेनापि स्वस्वीयपराक्रमप्रशंसनेन रावणादिरक्षःक्षपणपूर्वकं सीतासमानयनस्य कर्तव्यत्वोक्तौ जांबवता सयुक्तयुपन्यासं तत्प्रतिषेधनं ॥ १ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥ १ ॥

[अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् ॥ तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ २ ॥

पौलोमीव पुरन्दर इति । नहुषनिर्बन्ध इतिभावः ॥ २७—२८ ॥ प्रमदावने अशोकवनिकायां ॥ २९—३० ॥ विनिवृत्तार्था त्यक्तप्रयोजना । रावणप्रलोभनवाक्यैरवशीकृतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सर्वमर्थं रामोद्योगादिकं । दर्शिता बोधिता ॥ ३२ ॥ नियत इति ॥ समुदाचारः चारित्रमिति यावत् । नन्वेवंमाहात्म्या सीता स्वयमेव रावणं किमिति न हन्तीत्याशङ्क्याह—यन्न हन्तीति ॥ दशग्रीवं न हन्तीतियत् तत्र कारणं स दशाननः महात्मा महानुभावः । शापनिबन्धनदुर्मरणाभावादिति भावः । अतस्तस्य वधे

रामस्तु राम एव निमित्तमात्रं भविष्यति । तथा तस्योत्कर्षात् । सीता तु निमित्तकारणमिति शेषः । भर्त्रैव वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः । अन्यथा भर्तुर्महद्वाधवमिति मनीषया नस्वयं हन्ति नत्वसामर्थ्यादिति भावः ॥ ३३—३४ ॥ फलितमुपसंहरति—एवमिति ॥ उपपद्यतां अनुष्ठीयतां ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तस्येत्यादि ॥ १—३ ॥ वानरा इति संबोधनं

ति० रामेण रामप्रीत्या ॥ २७ ॥ शि० प्रमदानामवनं अतिरक्षायस्मिन् । पुरुषागम्येत्यर्थः ॥ २९ ॥ स० दशग्रीवं नहन्तियस्मात्स महात्मा । अनेन सीता रामकीर्त्यैरावणवधमुदास्ते इत्युक्तंभवति ॥ ३३ ॥ इत्येकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

[पा०] १ झ. रामे. २ झ. अनन्यचिन्तारामेण. ३ ग. ड. च. ज.—ट. हिमोदये. ४ ड. झ. ट. प्रकाशिता. ग. चदर्शितं. च. ज. व. प्रदर्शिता. ५ ग. प्रमुदिताभृशं. ६ ड. च. ज.—ट. मुपकल्प्यतां. ७ ग. ततस्तद्वचनंश्रुत्वा. एतदर्थानन्तरं झ. पाठे. अश्विपुत्रौमहावेगौबलवन्तौल्लवङ्गमौ । पितामहवरोत्सेकात्परमंदर्पमास्थितौ । अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोकापितामहः । सर्वावध्यलमतुलमनयोर्दत्तवानपुरा । वरोत्सेकेनमत्तौचप्रमथ्यमहर्तीचमूम । सुराणाममृतवीरौपीतवन्तौमहाबलौ । एतावेवहिंसक्रुद्धौसवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कानाशयितुंशकौसर्वेतिष्ठन्तुवानराः । इतिचलारःश्लोकाअधिकादृश्यन्ते । एतएवश्लोकाःअसदीयपुस्तकेएकोनषष्ठितमेऽध्यायेहनुमद्वाक्ये षोडशश्लोकानन्तरंदृश्यमानत्वात् अत्रनास्माभिर्मुद्रिताः. ८ एतदर्धपञ्चकं झ. पाठेदृश्यते.

किंपुनः सहितैर्वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः ॥ कृतास्त्रैः पुवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥
 वायुसूनोर्बलेनैव दग्धा लङ्केति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥]
 अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिश्च वानराः ॥ समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥ ४ ॥
 दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् ॥ अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः ॥ ५ ॥
 न हि नैः पुवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे ॥ तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ६ ॥
 [जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं रणे ॥ सीतामादाय गच्छामः सिद्धार्था हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥]
 तेष्वेवं हैतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता ॥ किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥ ८ ॥
 [रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जनकात्मजाम् ॥ किं व्यलीकैस्तु तान्सर्वान्वानरान्वानरर्षभान् ॥ ९ ॥]
 वयमेव हि गत्वा तान्हत्वा राक्षसपुङ्गवान् ॥ राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं सहलक्ष्मणम् ॥ १० ॥]
 तमेवं कृतसंकल्पं जाम्बवान्हरिसत्तमः ॥ उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ११ ॥
 [नैषा बुद्धिर्महाबुद्धे यद्वीषि महाकपे ॥ विचेतुं वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुत्तमाम् ॥ १२ ॥
 नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण धीमता ॥ कथंचिन्निर्जितां सीतामस्माभिर्नाभिरोचयेत् ॥ १३ ॥
 राघवो नृपशार्दूलः कुलं व्यपदिशन्खकम् ॥ प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयमग्रतः ॥
 सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति ॥ १४ ॥
 विफलं कर्म च कृतं भवेत्तुष्टिर्न तस्य च ॥ वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्धानरपुङ्गवाः ॥ १५ ॥
 तस्माद्रच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजाः कार्यस्यास्य निवेदने ॥ १६ ॥]
 न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राजपुत्र ॥
 यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ १७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

महेन्द्रपर्वतात्किष्किन्धागमनाय गगनमुत्पतितैरङ्गदादिभिः मध्येमार्गं दधिमुखरक्षिते सुग्रीवस्य प्रियतमे मधुवनेऽवतरण-
 म् ॥ १ ॥ सर्ववानरैरङ्गदानुज्ञया यथेच्छं मधुफलोपभोगे वृक्षक्षोभमधुफलविध्वंसनरुष्टेन दधिमुखेन बलात्प्रतिषेधने तैर्न-
 खदशनादिभिस्तत्परिपीडनं ॥ २ ॥

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः ॥ अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥
 प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरस्सराः ॥ महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुपुवुः पुवगर्षभाः ॥ २ ॥

॥ ४-१६ ॥ अथ जाम्बवानङ्गदवाक्यं बहु मन्यमान-
 स्सुहृद्भावेन प्रतिषेधति—नतावदिति ॥ अक्षमा अयुक्ता
 न किन्तु युक्तैवेत्यर्थः । यद्यपिसम्यगुक्तं समर्थैश्चापि
 रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यं न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥ १७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्टि-
 तमः सर्गः ॥ ६० ॥

सभाज्यमानं संपूज्यमानं । वहन्त इव दृष्टिभि-
 रिति । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनादृष्टिष्वारोप्य नयन्त

ति० अगृह्णन्त युक्तियुक्तत्वेनामन्यन्त ॥ १ ॥ स० प्रीतिमन्तः हर्षयुक्ताः । नागमनकाल इव चिन्तायुक्ता इत्यर्थः । पुपुवुः
 [पा०] १ झ. निवेदितुं. २ झ. ख्यातपौरुषैः. ३ झ. वःपुवने. ४ अयं श्लोकः झ. पाठे दृश्यते. ५ झ. हतशेषेषु.
 ६ इदं श्लोकद्वयं झ. पाठे दृश्यते. ७ एते श्लोकाः झ. पाठे दृश्यन्ते. ८ ड.—ट. महेन्द्राग्रात्समुत्पत्य.

मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः ॥ छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥
 सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् ॥ हनुमन्तं महावेगं बहुन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥
 राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः ॥ समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥
 प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ॥ सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥ ६ ॥
 पुवमानाः खेमाप्लव्य ततस्ते काननौकसः ॥ नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७ ॥
 यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् ॥ अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥
 यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः ॥ मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः ॥ वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥ १० ॥
 ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ॥ कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥
 ततः कुमारस्तान्वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखान्कपीन् ॥ अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥
 [ते] निसृष्टाः कुमारेण धीमता वालिसूनुना ॥ हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुलान् ॥ १३ ॥
 भक्षयन्त सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च ॥ जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभूवुश्च मदोत्कटाः ॥ १४ ॥
 ततश्चानुमताः सर्वे संप्रहृष्टा वनौकसः ॥ मुदिताः प्रेरिताश्चापि प्रनृत्यन्तोऽभवंस्ततः ॥ १५ ॥
 गायन्ति केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ॥
 पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ १६ ॥
 परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते परस्परं केचिदुपाक्रमन्ते ॥
 परस्परं केचिदुपब्रुवन्ते परस्परं केचिदुपारमन्ते ॥ १७ ॥
 द्रुमाद्रुमं केचिदभिद्रवन्ते क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् ॥
 महीतलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसंपतन्ति ॥
 [धावन्ति केचित्सुपतन्ति केचिन्महाबला वानरयूथमुख्याः] ॥ १८ ॥
 गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति ॥
 रुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति नुदन्तमन्यः प्रणदन्नुपैति ॥ १९ ॥

इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ अर्थनिर्वृत्तिं अर्थसिद्धिं । समा-
 धाय निश्चित्य संकल्प्य वा । समृद्धार्थाः सिद्धकार्याः ।
 कर्मसिद्धिभिः कार्यसिद्धिभिः । उन्नताः इतरेभ्य
 उत्कृष्टाः ॥ ५ ॥ रामप्रतीकारे रामप्रत्युपकारे । पुषु-
 वुरिति पूर्वणसंबन्धः ॥ ६—९ ॥ परमोत्कटाः परमो-
 त्सुकाः ॥ १० ॥ मधुपिङ्गलाः मधुवतिपङ्गलवर्णाः वान-
 राः ॥ ११ ॥ अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गं
 विसर्जनं । अनुमतिमिति यावत् ॥ १२—१४ ॥

पूर्वमेव सीतादर्शनात्प्रहृष्टाः ततः मधुवनभङ्गे
 अङ्गदेनानुमतास्सन्तस्ततो मुदिताः तत्प्रेरिताः प्रनृत्य-
 न्तोऽभवन् ॥ १५ ॥ मधुवनभङ्गाभ्यनुज्ञानकृतं
 वानरहर्षविकारमेव वर्णयति सर्गशेषेण—गायन्ति
 केचित्प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् ।
 पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति
 केचित् । इति पाठः । प्रणमन्ति अवाक्छिरसः
 पतन्ति । पतन्ति ऊर्ध्वपादाः पृष्ठेन पतन्ति ॥ १६—१९ ॥

वनप्रतीतिशेषः ॥ २ ॥ ति० रामप्रतीकारे रामकर्तव्येरावणप्रतीकारे । निश्चितार्थाः अभूवन्नितिशेषः ॥ ६ ॥ ति० हर्षमुदो
 बाह्यान्तरलक्षतोभेदः ॥ १५ ॥ ति० तत्रबाह्यमानन्दसूचकमाह—गायन्तीति ॥ १६ ॥ स० पुरुषाणि क्रूराणि । उवाच ।

[पा०] १ क. घ. प्रियाख्यानपराः. २ ख. ग. घ. खमुत्पल्य. क. समुत्पल्य. ३ ग.—ट. द्रुमशतायुतं. ४ ख. ग. ड.
 झ. ट. महावीरः. ५ ज. सोर्यं. ६ ड. झ. ज. ट. मनःकान्तमहावनं. ग. च. छ. ज. मनःकान्तमहद्वनम्. घ. मनःकान्त-
 तरमहत्. ७ ख. ह्वतामधुभक्षणे. ८ इदंलोकद्वयं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ९ च.—ट. सुसंहृष्टाः. १० ग. मुदिताश्चतत
 केचित्प्रनृत्यन्तितथापरे. क. घ.—छ. झ. ज. ट. मुदिताश्चततस्तेचप्रनृत्यन्तिततस्ततः. ११ इदमर्थं क. पाठेदृश्यते.

समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम् ॥
 न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव तृप्तः ॥ २० ॥
 ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् ॥
 समीक्ष्य कोपादधिवक्रनामा निवारयामास कपिः कर्पीस्तान् ॥ २१ ॥
 स तैः प्रवृद्धैः परिभत्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः ॥
 चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २२ ॥
 उवाच कांश्चित्पुरुषाणि धृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान ॥
 समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम कांश्चित् ॥ २३ ॥
 स तैर्मदात्संपरिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ॥
 प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २४ ॥
 नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः ॥
 मदात्कर्पिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

हनुमतादधिसुखप्रतिषिद्धवानरान्प्रति प्रतिषेधकप्रतिषेधनप्रतिज्ञानपूर्वकं निःशङ्कमधुपाननियोगे पुनर्वानरैः सषनक्षोभं यथारुचि मधुपानादिषुप्रवर्तनम् ॥ १ ॥ वानरैर्मधुपानजमदपरवशतयोन्मत्तवृत्तादिनानाचेष्टाविष्करणम् ॥ २ ॥ वानरैः स्ताडनादिनापीडितैर्वनपालैर्दधिसुखे तन्निवेदने तेनतैस्सह वानरान्प्रत्यायोधनम् ॥ ३ ॥ अङ्गदेन दधिसुखस्य सताडनंभूमौ निष्पेषणं ॥ ४ ॥ दधिसुखेन वनपालैःसह सुग्रीवे मधुवनधर्षणादिनिवेदनाय किष्किन्धामेत्य रामादिसंनिधौ सुग्रीवचरणयोःप्रणामः ॥ ५ ॥

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान्वानरर्षभः ॥ अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः ॥
 अहमावारयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ॥ १ ॥
 श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरेऽङ्गदः ॥ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २ ॥
 अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ॥ अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३ ॥
 अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ॥ साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४ ॥

मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मत्तचित्तचेष्टं ॥ २०—२४ ॥
 निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकं । चक्रुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तान् दधिसुखकलहव्याकुलितान् । अन्ये तु तानुवाचेत्यादिना पूर्वसर्गोक्तं संक्षेपेणानूद्य उपरि गच्छतीत्याचक्षते । अपरे तु सर्गमुखे केचिच्छ्लोकाः पतिता इत्याहुः ॥ १—२ ॥ अङ्गेति संबोधने निपातः ॥ ३ ॥ अङ्गदस्य स्वामिनः मुखाद्वचनं

ततोप्यधमान्कांश्चित् तलैः करचरणतलैः । स्वसमैः कलहंचकार । स्वतःप्रबलानङ्गदादीन् साम्राजगाम ॥ २३ ॥ ति० समापयन्तः मृतकल्पंकुर्वन्तः ॥ २५ ॥ इत्येकषष्टितमःसर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ क. घ. तैःपरिभक्ष्यमाणं. २ झ. ट. पुरुषाण्यभीतं. ३ घ. झ. ज. ट. मदादप्रतिवार्यवेगैः. क. च. छ. ज. मदाचाप्रतिवार्यवेगैः. ४ झ. ट. तेकपयः. ५ झ. ट. समन्तान्महावनं. क. ग. घ. समग्राबलाद्वनं. ख. समग्राभोधेवनं.
 वा. रा. १७६

पूजयित्वाऽङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ॥ जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेगा इव द्रुतम् ॥ ५ ॥
ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः ॥ अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् ॥
पपुः सर्वे मधु तदा रसवत्फलमाददुः ॥ ६ ॥

उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् ॥ ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान्मधुवने तदा ॥ ७ ॥
मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते ॥ पिबन्ति सहिताः सर्वे निघ्नन्ति स्म तथा परे ॥ ८ ॥
केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्रन्त्योन्यमुत्कटाः ॥ ९ ॥
अपरे वृक्षमूले तु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः ॥ अत्यर्थं च मदगलानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ १० ॥
उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् ॥ क्षिपन्ति च तदाऽन्योन्यं स्खलन्ति च तथापरे ॥ ११ ॥
केचित्क्ष्वेलां प्रकुर्वन्ति केचित्कूजन्ति हृष्टवत् ॥ हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता महीतले ॥ १२ ॥
कृत्वा केचिद्वसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतवत् ॥ कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद्वध्यन्ति चेतवत् ॥ १३ ॥
येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्तु ॥ तेपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १४ ॥
जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः ॥ अनुवन्परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १५ ॥
हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् ॥ वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १६ ॥
ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः ॥ हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान्हरीन् ॥ १७ ॥

हनुमदुक्तं श्रुत्वा ॥ ४ ॥ जग्मुर्मधुवनमिति प्रदेशभे-
दविवक्षया । यद्वा दधिमुखनिवारणेन भीतानां
हनुमदङ्गदाभ्यां पुनरनुज्ञापनेन पुनर्जग्मुरित्यर्थः
॥ ५ ॥ वीर्यतः बलात् । अतिसर्गात् अङ्गदाभ्यनु-
ज्ञानात् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीं दर्शनश्रवणाभ्यां च
हेतुना । वनपालानाक्रम्य आक्षिप्य ॥ ६ ॥ सक्तान्
वनपालान् रतान् ॥ ७ ॥ मधूनि मधुपटलानि ।
द्रोणमात्राणि द्रोणप्रमाणानि आढकप्रमाणानि ।
घ्नन्तिस्म पीतावशिष्टानि मधुपटलानि भिन्दन्तिस्म
॥ ८ ॥ अपविध्यन्ति अवक्षिपन्ति । मधूच्छिष्टेन
सिक्थकेन । “मधूच्छिष्टं तु सिक्थकं” इत्यमरः ।
उत्कटाः मत्ताः ॥ ९-१० ॥ हृष्टवत् हर्षयुक्तमिति
क्रियाविशेषणं । हृष्टार्हमितिवार्थः । क्षिपन्ति उत्क्षिप्य

पातयन्ति । स्खलन्ति पादेन नुदन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥
क्ष्वेलां सिंहनादं । “क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्”
इत्यमरः । कूजन्ति पक्षिवच्छब्दायन्ते ॥ १२ ॥
अन्ये अवाच्यं किञ्चिद्राम्यं कर्म कृत्वा हसन्ति ।
इतरत्तद्विलक्षणं ग्राम्यं कर्म केचित्कुर्वन्ति । केचिद-
न्यद्राम्यं कर्म कृत्वा अस्माभिरिदं कृतमिति वदन्ति
उच्चारयन्ति । केचिदितरद्बुध्यन्ति एवं करिष्यामीति
संकल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ जानुभिः प्रकृष्टाः ।
जानून्यवलम्ब्य कृष्टा इत्यर्थः । देवमार्गं अपानद्वारं ।
देवशब्दो वायुवाची । उपनिषदि वायुलोके देवलोक-
शब्दप्रयोगात् । दर्शिताः दर्शनं कारिताः । दृशेरुप-
संख्यानादणि कर्तुः कर्मत्वं । “प्यन्तात्कर्तुश्च
कर्मणः” इति तस्यैवाभिधेयत्वं च ॥ १५-१७ ॥

ति० अतिसर्गात् अङ्गदानुज्ञानात्तमधु पपुः रसवत्फलंचाददुः भक्षणार्थमितिशेषः ॥ ६ ॥ स० मधूनिपीत्वा अपविध्यन्ति
तत्करण्डमितिशेषः ॥ ९ ॥ स० इतरत् अप्रदर्शनीयावयवप्रदर्शनादि ॥ १३ ॥ ति० जानुभिः प्रकृष्टाः जानुपुगृहीत्वा आकृष्टाः ।
देवमार्गं दर्शिताः पादौ गृहीत्वोर्ध्वपक्षिस्ताइत्यर्थः । कर्णावङ्गुलिभिर्धूलोर्ध्वाकृताइतिवार्थ इत्यन्ये ॥ स० जानुभिश्च प्रकृष्टाः पश्चात्ता-
डिताः सन्तो देवमार्गं पुरवर्त्मदर्शिताः पश्चाज्जानुसंताडने मुखोर्ध्वा भवनेनाकाशावलोकनस्य जायमानत्वादेवमुक्तिः । पायुद्वारं वा ।
कपीनां हेलनसमये गुदप्रदर्शनस्य भागवतदशमोत्तरार्धे बलरामद्विविदप्रस्तावे अन्यत्रापि बहुशो दृष्टत्वात् ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. ग. ड. झ. नदीवेग इव द्रुतम्. २ ड. झ. ट. शक्तिः. ३ ज. अतिगर्वाच्च. ग. तेनिसर्गाच्च. घ. निसर्गाच्चापि. ख. निसर्गाच्चापिहरयो. ४ ग. ड. झ. ट. तेताडयन्तः शतशः. ५ पिबन्ति सहिता इत्यर्थस्य स्थाने क.—ट. पाठेषु. पिबन्ति कपयः केचित्संघशस्तत्र हृष्टवत् । घ्नन्ति स्म सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरे । इत्येकः श्लोको दृश्यते. ६ ग. घ. ड. ज.—ट. मूलेषु. ७ ड. च. ज.—ट. शाखागृह्य. ८ ड. झ. ज. ट. उन्मत्तवेगाः. ९ ख. हसन्ति च. १० झ. ज. ट. दृष्ट्वा केचित्. ११ ग. ड. झ. ट. जानुभिश्च प्रकृष्टाश्च. १२ क. ग.—च. ज.—ट. देवमार्गं च दर्शिताः. १३ ड. झ. ट. जानुभिर्धृष्टाः.

इहागच्छत गच्छामो वानरान्बलदर्पितान् ॥ बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम् ॥ १८ ॥
 श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः ॥ पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव सहसा ययुः ॥ १९ ॥
 मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसा तरुम् ॥ समभ्यधावद्वेगेन ते च सर्वे प्लवङ्गमाः ॥ २० ॥
 ते शिलाः पादपांश्चापि पर्वतांश्चापि वानराः ॥ गृहीत्वाभ्यगमन्कुद्रा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २१ ॥
 ते स्वामिवचनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् ॥ त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २२ ॥
 वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान्बलदर्पितान् ॥ अभ्यक्रामंस्ततो वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥ २३ ॥
 [वलान्निवारयन्तश्च आसेदुर्हयो हरीन् ॥ संदष्टोष्ठकुद्रा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ॥ २४ ॥]
 अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः ॥ अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमुखास्तदा ॥ २५ ॥
 'तं सवृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् ॥ आर्यकं प्राहरत्तत्र बाहुभ्यां कुपितोद्भटः ॥ २६ ॥
 मदान्धश्च न वेदेनमार्यकोयं ममेति सः ॥ अथैनं निष्पिपेषाशु वेगैर्वद्वसुधातले ॥ २७ ॥
 स भग्नबाहूरुजो विह्वलः शोणितोक्षितः ॥ मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥
 स समाश्वस्य सहसा संक्रुद्धो राजमातुलः ॥ वानरान्वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २९ ॥
 स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः ॥ उवाचैकान्तमश्रित्य भृत्यान्स्वान्समुपागतान् ॥ ३० ॥
 'एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः ॥ सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे ॥ अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३२ ॥
 इष्टं मधुवनं ह्येतत्सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३३ ॥
 स वानरानिमान्सर्वान्मधुलब्धान्गतायुषः ॥ घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः समुहजनान् ॥ ३४ ॥
 वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञां परिभाविनः ॥ अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः ॥ जगाम सहस्रोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३६ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ॥ सहस्रांशुर्मुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३७ ॥
 रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च ॥ समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपात ह ॥ ३८ ॥
 संनिपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः ॥ हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३९ ॥

गच्छाम इति तैः साहित्येन बहुवचनं । आत्मनि बहु-
 वचनं वा ॥ १८—३३ ॥ गतायुष इत्यधिक्षेपवचनं ॥ ३४ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण ।
 ॥ ३४ ॥ अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्त्यः । रोषस्य तज्जन्यत्वं वनालयः वानरः ॥ ३७ ॥ समप्रतिष्ठां समतलां ।

ति० एतागच्छतअग्रेइतिशेषः । गच्छामः । वयमप्यागच्छामइत्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० आर्यकः सुग्रीवमातुलत्वात्पूज्यः ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. एतागच्छत. २ ड. ज.—ट. वानरानतिदर्पितान्. ३ ड. झ. ट. प्रभुज्ञानान्मधूत्तमं. ४ ड. च. झ. ज. ट. सहिताः. ५ छ. ज. सुमहातरुं. ६ ड. झ. ट. पाषाणानपि. ७ अयंश्लोकः ड. झ. ट. पाठेषु दृश्यते. ८ ख. ग. च. ज. संक्रुद्धाहनु. ९ ख. ग. च. ज. स्ततः. १० ड. झ. ट. सवृक्षंतं. ११ ड. झ. ट. वेगवन्तंविजग्राहबाहुभ्यां. १२ ड. झ. ट. मदान्धोनकृपांचक्रेआर्यकोयं. १३ ड. झ. ट. वेगेनवसुधातले. १४ ड. झ. ट. सभग्नबाहूरुमुखो. ग. भग्नबाहुश्चविमुखो. ख. च. ज. ज. सभग्नबाहुर्विमुखो. १५ ड. झ. ट. प्रमुमोहमहावीरो. च. ज. मुमोहसमहावीर्यो. १६ ड. झ. ट. मागल्य. ख. ज. ज. मागम्य. १७ ग. झ. एतागच्छत. क. इहागच्छत. १८ घ. ड. च. ज.—ट. परिपन्थिनः. १९ ख. सहस्रोपेल्य. २० ख. ग. सुतःश्रीमान्. २१ झ. ज. संनिपत्य. २२ ख. ड. झ. ट. महावीरः.

स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ॥ सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥४०॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

दधिमुखे सुग्रीवे मधुवनवृत्तान्तं निवेदयति लक्ष्मणेन सुग्रीवंप्रति दधिमुखवचनार्थप्रश्नः ॥ १ ॥ सुग्रीवेण लक्ष्मणंप्रति तन्निवेदनपूर्वकं मधुवनध्वषणहेतुना सीतादर्शननिर्धारणोक्तिः ॥ २ ॥ तथा दधिमुखसमाश्वासनपूर्वकं तत्प्रत्यङ्गदादीनां शीघ्र-
प्रेषणचोदना ॥ ३ ॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः ॥ दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम ॥ अभयं ते भवेद्रीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥
[किं संभ्रमाद्वितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि ॥ कचिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥ ३ ॥]
सं तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नापि वालिना ॥ वनं निःसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तच्च वानरैः ॥ ५ ॥
[न्यवारयमहं सर्वान्सहैर्भिर्वनचारिभिः ॥ अचिन्तयित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ६ ॥]
एभिः प्रधर्षिताश्चैव वानरा वनरक्षिभिः ॥ मधून्यचिन्तयित्वेमान्भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ७ ॥
शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथा परे ॥ निवार्यमाणास्ते सर्वे भुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ८ ॥
इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः ॥ वारयन्तो वनात्तस्मात्कुद्वैर्वानरपुङ्गवैः ॥ ९ ॥
ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभ ॥ संरक्तनयनैः क्रोधाद्भयः प्रविचालिताः ॥ १० ॥

जगतीं भूमिं ॥ ३८—४० ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने
सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अन्यथा सुग्रीववाक्ये अङ्गदानुवादविरोधात् । भक्षि-
तमिति वनैकदेशमधुपटलविषयं ॥ ५—६ ॥ अचि-
न्तयित्वा अगणयित्वा । मधूनीति फलानामुपलक्षणं ।
भक्षयन्ति पिबन्ति चेत्युक्तेः । यद्वा मधून्येव भक्ष-
यन्ति भक्षवत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ शिष्टं अवशिष्टं
मधुपटलं । अत्र मधुवने । अपविध्यन्ति ध्वंसयन्ति ।
भक्षयन्ति मधुपटलमित्यर्थः ॥ ८ ॥ हिशब्दः पादपू-

उद्विग्नहृदयः भीतहृदयः । मानुलस्यापि पादपतनं
स्वामित्वानुसारेण ॥ १—४ ॥ न निःसृष्टपूर्वं यथे-
च्छभोगाय न दत्तपूर्वं । वानरैः अङ्गदप्रमुखैः ।

ति० तौ सर्ववानरपूज्यौ चरणवित्यन्वयः ॥ ४० ॥ इति द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

स० अभयंप्रदास्यामि प्रमादादपराधे प्रसक्तेपीति शेषः ॥ २ ॥ स० संभ्रमात्किं प्रयोजनं । यद्वक्तुमर्हसि तद्ब्रूहि । कस्मात्सं-
भ्रमः किं संभ्रमस्तस्मात् । इदं पादयोः पतनं । यतस्त्वं अर्हसि योग्योसि । अर्ह्यत इत्यर्थः स इवाचरतीत्युत्पत्त्या पूज्योसी-
त्यर्थ इति वा ॥ ३ ॥ शि० समहाप्राज्ञः महाप्राज्ञासहितः । प्राज्ञाशब्दः स्वार्थिकाणान्तः । डीवभावस्त्वजादित्वात् ॥ ४ ॥
ति० एभिः हनुमदाद्यैः प्रधर्षणायामारब्धायां वनपालकैर्वारितं । ममापि । अपिना इतरान्पालकानचिन्तयन् अचिन्तयन्तः

[पा०] १ ख. ड. झ. ट. सुग्रीवस्याशुतौ. २ ग. ड. झ. ट. प्रदास्यामि. ३ ख.—ड. ज. झ. ज. सत्यमेवा. ४ अयं-
श्लोकः ड. च. ज.—ट. पाठेषु दृश्यते. ५ ड. झ. ट. ससमाश्वासितः. ६ घ. सहसाप्राज्ञो. क. ख. ड. च. ज. झ. ट. समहा-
प्राज्ञो. ७ ख. ड. च. ज. झ. ट. निःसृष्टपूर्वतेनाशितं तत्तु. क. निःसृष्टपूर्वहिमथितं तत्तु. ८ अयंश्लोकः घ. ड. च. ज.—ट.
पाठेषु दृश्यते. ९ झ. प्रधर्षणायामारब्धायामं वनपालकैः. ड. च. ज. ज. ट. प्रध्वंयमाणाश्चवारिताः. १० ड. झ. मामप्यचिन्तय-
न्देवभक्षयन्तिवनौकसः. ट. मामप्यचिन्तयित्वाते. च. मधून्यचिन्तयित्वाते. ११ च. ज.—ट. भुक्कुटिर्दर्शयन्ति हि. १२ छ.
ज. ज. संरब्धनयनैः कूरैरसदीयाः प्रधर्षिताः. १३ झ. ट. संप्रधर्षिताः.

पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः ॥ प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ११ ॥
 एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तेरि ॥ कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रभक्ष्यते ॥ १२ ॥
 एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् ॥ अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १३ ॥
 किमयं वानरो राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः ॥ कं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ॥ लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १५ ॥
 आर्यं लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः ॥ अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥
 विचित्र्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ॥ १६ ॥
 नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ आगतैश्च प्रमथितं यथा मधुवनं हि तैः ॥
 धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं च वानरैः ॥ १७ ॥
 वनं यदाऽभिपन्नास्ते साधितं कर्म वानरैः ॥ १८ ॥
 [वारयन्तो भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः ॥ तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो बली ॥
 पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् ॥ १९ ॥]
 दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोस्य हनूमतः ॥ २० ॥
 कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन्वानरपुङ्गवे ॥ व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ २१ ॥
 जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः ॥ हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ २२ ॥
 अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हृतं मधुवनं किल ॥ वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहताः ॥ २३ ॥
 एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवाग्निह ॥ नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः ॥ अभिगम्य तथैव सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २५ ॥
 न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ ॥ वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः ॥ २६ ॥
 ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः ॥ श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥
 प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २७ ॥

रणे । संप्रधर्षणचिह्नस्य दृश्यमानत्वाभिप्रायेण प्रसि-
 द्विपरो वा ॥ ९—१५ ॥ अङ्गदप्रमुखैरिति । अत्र
 विशिष्यानुवादाद्दधिमुखवाक्ये वानरपुङ्गवैरित्यत्रापि
 विशेषपरत्वं बोध्यं ॥ १६ ॥ वनं प्रमथितं भग्नं ।
 धर्षितं आक्रान्तं । मधु च भक्षितं । यथा येन का-

रणे । एषामकृतकृत्यानामीदृश उपक्रमो न स्यादिति
 मन्य इति योजना ॥ १७ ॥ कृतकृत्यत्वं विशेषय-
 ति—वनमित्यादिना ॥ १८—२५ ॥ वनमिति ।
 मधुवनधर्षणमेव सीतादर्शने लिङ्गमिति भावः । दत्त-
 वरं दिव्यमित्यनेन ऋक्षरजसे ब्रह्मणा दत्तमित्यवग-

॥ ७ ॥ शि० देवमार्गदर्शिताः प्रक्षेपेणप्रापिताः ॥ ११ ॥ ती० सहैववसतोलक्ष्मणस्यकंचनार्थमभिनिर्दिश्यदुःखितोवाक्यमब्र-
 वीदितिप्रश्नकरणाद्दधिमुखेनवनभङ्गादिकंस्वात्युचितभाषयोक्तमित्यवगन्तव्यं । उपांशूक्तमितिवाद्ब्रह्मव्यं ॥ १३ ॥ ति० यत्
 यतः । वनमभिपन्नाः नाशयितुं प्रवृत्ताः ॥ १८ ॥ स० स्ववेदनावेदनवागपि रामकार्यसूचकत्वान्मधुरवाक् ॥ २४ ॥ इतित्रिष-
 णितमःसर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ क. वनपोराजन्वानरः. २ ड. झ. ट. मकृतकार्याणां. ३ ड. झ. ट. स्याद्यतिक्रमः. ४ च. ज. आत्मेच्छातः
 प्रहृष्टैश्चहृतमधुवनं. ५ झ. यदभिपन्नाः. ६ ड. झ. ट. तद्भुवं. ७ इदमर्षत्रयं ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. पाठेषुदृश्यते. ८ ड. झ.
 ट. कार्यसिद्धिर्हनुमति. ख. ग. घ. हनुमतःकार्यसिद्धिर्मतिश्चहरिपुङ्गवे. क. यदतःकार्यसंसिद्धिः. ९ क. च. छ. ज. ज. वीर्यंचसूर्ये
 तेजइवभुवं. १० क. स्याद्युवराजस्तथाङ्गदः. ११ ड.—ट. नतत्र. क. ग. नहस्य. १२ ख. घ. च. छ. ज. वारितास्सहिताःपा-
 लास्तथा. ज. पातिताःसहिताःपालास्तथा. क. वानरास्तुहताःपालास्तथा. ड. झ. ट. पातितावनपालास्तेतथा. १३ क. ड.—ट.
 यथा. १४ घ. विश्रान्ताः. क. विश्रुताःइवगर्षभाः. १५ घ. एतन्मधुवनंदिव्यं. १६ क. ख. घ. ड. च. ज.—ट. महायशाः.

श्रुत्वा दधिमुखस्येदं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च ॥ वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ २८ ॥
 ग्रीतोसि सोहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः ॥ मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ २९ ॥
 [गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तान् हनुमत्प्रमुखान्कपीन् ॥ ३० ॥]
 इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्जशाखामृगांस्तान्मृगराजदर्पान् ॥
 प्रैष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ ३१ ॥
 प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा ॥
 अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाहोरासन्नां सोतिमात्रं ननन्द ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

दधिमुखेन सुग्रीवसमीपात्पुनर्मधुवनमेत्य अङ्गदक्षमापणपूर्वकं तंप्रति शीघ्रागमनविषयकसुग्रीवचोदनानिवेदनम् ॥ १ ॥
 हनुमताञ्जदादिभिः सह सुग्रीवसमीपमेत्य श्रीरामंप्रति सप्रणामंसीताकुशलनिवेदनं ॥ २ ॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः ॥ राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥
 स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ ॥ वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥
 स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः ॥ निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥
 स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् ॥ विमदानुत्थितान्सर्वान्मेहमानान्मधूदकम् ॥ ४ ॥
 स तानुपागमद्वीरो बद्धा करपुटाञ्जलिम् ॥ उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥

म्यते ॥ २६—२७ ॥ द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभन-
 ग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षितः । क्रियाभेदेनापुनरु-
 क्तिर्वा ॥ २८—३० ॥ हनुमत्प्रधानान् हनुमत्प्रमु-
 खान् । कृतार्थान् कृतकृत्यान् । प्रयत्नं प्रयासं ।
 तेभ्यः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ अथ प्रत्युप-
 कारार्थं सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनात् भृशं नन-
 न्देत्याह—प्रीतिस्फीताक्षाविति । प्रीत्या संतोषेण ।
 संप्रहृष्टौ रोमस्विति शेषः । हृषितरोमाणावित्यर्थः ।
 “हृषेलोमसु” इति विकल्पादिडभावः । एवं अङ्गैः
 संहृष्टैरित्यत्रापि द्रष्टव्यं । कर्मसिद्धिं बाहोरासन्नां
 हस्तप्राप्तां । विदित्वा । निश्चिन्त्येत्यर्थः । जागतं वैश्वदे-
 वीवृत्तं । “पञ्चाश्रैश्छिन्ना वैश्वदेवी समौ यौ” इति
 लक्षणात् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-
 ण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमसर्गः ॥ ६३ ॥

सहितैः स्नेहातिरेकेणान्योन्यं युक्तैः । वानरैः
 सहितैरिति पाठः ॥ १—३ ॥ विमदानित्यत्र हेतु-
 माह—मेहमानानिति । मेहमानान् मेहयतः । मूत्र-
 यत इत्यर्थः । एतेन मूत्रणान्मधूनि जीर्णानीति
 गम्यते । अतएव विमदत्वं । मधूनि च उदकानि च ।
 मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । उदकानि चात्र अनु-
 पानत्वेन पीतानि । तदाह बाहटः—“अनुपानं
 हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितं । दध्नि मद्ये विसे क्षौद्रे
 कोष्णं पिष्टमयेषु च” इति ॥ ४ ॥ करपुटाञ्जलिं
 करतलयोरञ्जलिं । सम्यक्संयुक्तकरतलाञ्जलिभि-

ति० मधुपरिणामभूतमुदकं मधूदकं ॥ ४ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. धर्षितंमर्षणीयं. ग. च. छ. ज. ञ. अमर्षणीयमेतेषां. ख. मर्षणीयंचमेतेषां. २ अयंश्लोकः ड.
 झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ३ ख. ड. झ. प्रष्टुं. ४ क. प्रवृत्तिं. ५ क. ड.—ठ. प्रहृष्टैःकार्यसिद्धिं. ६ ग. ड. झ. ट. रासन्नामतिमात्रं.
 ७ ड.—ट. सहितः. ८ ख. ड.—ट. रुद्धतान्.

सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः ॥ अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥

[श्रान्तो दूरादनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु ॥ ६ ॥]

युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल ॥ मौख्यात्पूर्वं कृतो दोषस्तं भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥

[यथैव हि पिता तेऽभूत्पूर्वं हरिणेश्वरः ॥ तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु हरिसत्तम ॥ ८ ॥]

आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ॥ इहोपेयातं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ ९ ॥

स त्वदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्हरियूथपैः ॥ ग्रह्णो न तु रुष्टोसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ १० ॥

ग्रह्णो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ ११ ॥

श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः ॥ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १२ ॥

शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः ॥ [अयं च हर्षादाख्याति तेन जानामि हेतुना ॥]

तत्क्षणं नेह नः स्थातुं कृतेऽकार्ये परन्तपाः ॥ १३ ॥

पीत्वा मधु यथाकामं विश्रान्ता वनचारिणः ॥ किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १४ ॥

सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपाः ॥ तथाऽस्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १५ ॥

नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽसि यद्यपि ॥ अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं मया ॥ १६ ॥

ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमव्ययम् ॥ ग्रह्णमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥ १७ ॥

एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्वानरर्षभ ॥ ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥ १८ ॥

तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्य चित् ॥ सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छ्रमयोग्यताम् ॥ १९ ॥

त्यर्थः ॥ ५ ॥ एभिः वानरैः । अभिवारितः अभि-
वारितोऽसीति यत् अत्रार्थे रोषो न कर्तव्यः । भवन्त
इति पूजायां बहुवचनं । नच हनुमदादिकमादाय बहुव-
चनं उत्तरश्लोकेपि युवराजस्त्वमित्युक्तेः । अज्ञाना-
त्क्रोधात् । अज्ञानप्रयुक्तक्रोधादित्यर्थः । अभिवारित-
मिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । केचित्तु अज्ञानात्
क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इत्येतत् परिवारितं परि-
वारणं प्रति । रोषो न कर्तव्य इति योजयन्ति ॥ ६ ॥
क्रोधाद्वारणे कृते कुतो रोषो न कर्तव्यस्यादित्याश-
ङ्क्य क्रोधस्याज्ञानकृतत्वादित्याह—युवराज इति ॥
दोषः निवारणरूपापराधः ॥ ७—८ ॥ उपयातं
आगमनं ॥ ९—१२ ॥ अयं वृत्तान्तः अस्मदागम-
नवृत्तान्तः ॥ १३ ॥ किं शेषं न किञ्चिदपि शिष्टमित्यर्थः ।
किन्तु मे गुरुः सुग्रीवो यत्र वर्तते तत्र गमनमेवशेष-
मित्यर्थः । “ किंशेषं गमनं तच्च सुग्रीवो यत्र मे

गुरुः ” इति पाठे अस्माकं गमनं किंशेषं किञ्चिच्छेषं ।
तच्च गमनशेषं च सुग्रीवो यत्र तत्र गमनमिति
संबन्धः ॥ १४ ॥ विनयपूर्वकं सर्वसंमेलनं समर्थय-
ते—सर्व इति ॥ तथास्मि कर्ता आह्वानं करिष्यामी-
त्यर्थः । कर्तव्ये कार्ये भवद्भिः अहं परवान् । भव-
द्भिर्यथा नियुक्तं तथा करिष्यामि । गन्तव्यमित्युक्ते
गमिष्यामः स्थातव्यमित्युक्ते स्थास्याम इत्यर्थः ॥ १५ ॥
युवराजत्वाद्भवानेव कर्तव्याकर्तव्यनियन्तेत्यत आह—
नाज्ञापयितुमिति ॥ ईशः स्वतन्त्रः । कृतकर्माणः
कृतोपकाराः । यूयं मया धर्षयितुं अनादर्तुं परतन्त्री-
कर्तुमिति यावत् । अयुक्तं अयुक्ता इत्यर्थः ।
आर्षमव्ययमेतत् । शक्यमितिवत्सामान्योपक्रमान्नपुं-
सकैकत्वनिर्देश इत्यप्याहुः ॥ १६—१७ ॥ अहमिति
मन्यते गर्विष्ठो भवतीति यावत् ॥ १८ ॥ सन्नतिः

ति० तत् तस्मात् । अकार्ये वनविध्वंसनरूपे । कृतेसति इहस्थातुं । नोस्माकं नक्षमं नयुक्तं ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. यदेभिःपरिवारणं. ख. यदेभिर्नविचारितं. क. यदेभिरविचारितं. २ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषु
दृश्यते. ३ ड. झ. ट. रोषस्तद्भवान्. क. ख. घ. च. छ. ज. दोषस्तद्भवान्. ४ अयंश्लोकः ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ५ क.
ख. घ.—ट. यानं. ६ क. राजात्वामागतं. ड. झ. ट. भवदागमनंश्रुत्वासहैभिर्वनचारिभिः. ७ क. संग्रह्योनसंश्लु. ८ क.
मांचाब्रवीत्पितृव्यस्ते. ९ क. ख. ड. झ. ट. स्यैतद्वचनं. १० इदमर्थं ख. ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ११ ड. झ. ट. विक्रान्ताः.
१२ ड. झ. ट. यत्रवानरः. १३ ड. झ. ट. बलात्. च. छ. ज. रूपा. १४ ड.—ट. मुत्तमं.

सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः ॥ स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ २० ॥
 त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् ॥ कचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २१ ॥
 एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत ॥ बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २२ ॥
 उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः ॥ कृत्वाऽऽकाशं निराकाशं यच्चोत्क्षिप्ता इवाचलाः ॥ २३ ॥
 [अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥] तेऽम्बरं सहस्रोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः ॥
 विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ २४ ॥
 अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः ॥ उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २५ ॥
 समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः ॥ नागन्तुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः ॥
 [अङ्गदस्य प्रहर्षाच्च जानामि शुभदर्शनम् ॥ २६ ॥]
 न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ॥ युवराजो महाबाहुः प्लवतां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २७ ॥
 यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥ भवेत्स दीनवदनो भ्रान्तविभ्रुतमानसः ॥ २८ ॥
 पितृपैतामहं चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् ॥ न मे मधुवनं हन्यादहृष्टः प्लवगेश्वरः ॥ २९ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत ॥ दृष्टा देवी न संदेहो न चान्येन हनूमता ॥ ३० ॥
 न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधनेस्य हनूमतः ॥ हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मत्तिसत्तम ॥
 व्यवसायश्च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥ ३१ ॥
 जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः ॥ हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥ ३२ ॥

विनयः ॥ १९ ॥ कृतक्षणाः कृतावसराः । अव-
 सरप्रतीक्षा इति यावत् ॥ २०—२१ ॥ बाढमि-
 त्यङ्गीकारे । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेन पूर्वापरयो-
 रन्वेति । एवं तेषां वदतां तेषु वदत्सु । अङ्गदः बाढ-
 मिति प्रत्यभाषत । गच्छाम इत्युक्त्वापि उत्पपात
 ॥ २२ ॥ निराकाशं निरवकाशम् ॥ २३ ॥ तेम्बर-
 मिति अत्र जगुरित्यध्याहार्यं ॥ २४—२६ ॥ विनि-
 पातिते विभ्रिते ॥ २७ ॥ अकृतकृत्यानां अकृतका-
 र्याणां । ईदृशः मधुवनभङ्गरूपः । उपक्रमः उद्योगः ।
 यद्दि स्यात्तदाङ्गदो दीनवदनत्वादिविशिष्टो भवेत् ॥ २८ ॥
 पिता चासौ पितामहश्च । पित्रा ब्रह्मणा ऋक्षरजसे
 दत्तं पितृपैतामहं । प्लवगेश्वरः अङ्गदः ॥ २९ ॥ हे
 राम कौसल्या सुप्रजाः सुप्रजावती । “ नित्यमसिचू
 प्रजामेधयोः ” इत्यसिचूप्रत्ययः । एवं देव्यवस्था-
 नज्ञानेन भवतस्सत्तालाभादिदानीं कौसल्या सुप्रजा-
 वती अभूदिति शेषः ॥ ३०—३१ ॥ यत्र कार्ये ।

ती० ननुमधुवनधर्षणमात्रेणकथंकार्यसिद्धिः कापेयादिनापिसंभवादित्याशङ्क्यसत्यमन्येषांतादृशत्वेपि । अङ्गदसुनैतादृशइत्याशये-
 नाह—यद्यपीत्यादिश्लोकद्वयेन । अकृतकृत्यानामन्येषांवानराणां ईदृशउपक्रमः मधुवनभङ्गदृष्यापारोयद्यपिस्यात् । तथापि
 तत्राङ्गदसु दीनवदनो भ्रान्तविभ्रुतमानसश्चभवेत् । कुतः पितृपैतामहं पितृपितामहपरंपरागतं । मेमधुवनं जनकात्मजामदृष्टानह-
 न्यात् ॥ २८—२९ ॥ ती० हेराम कौसल्यासुप्रजाः । सीतायाःस्थितिपरिज्ञानेनभवतःसत्तालाभात् । इदानींकौसल्यासुपुत्रवत्यभू-
 दितिभावः ॥ ३० ॥ ति० अस्यकर्मणःसाधने तद्विधोहेतुरपरोनभवेत् नास्ति । इहहनूमति एतत्कार्यसाधिकासिद्धिः ब्रह्मवरज-
 न्यामतिश्चास्ति । हि यतः । व्यवसायः उद्यमः ॥ ३१ ॥ ति० नेता प्रधानः । अधिष्ठाता कार्यकरणोद्योगवान् ॥ ३२ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. साधुगच्छाम. २ च. छ. उत्पपातमहीतलात्. ख. घ. खमुत्पेतुर्महीतलात्. ३ ड. ज.—ट.
 यच्चोत्क्षिप्ताइवोपलाः. क. ख. ग. छ. यच्चोत्क्षिप्ताइवानलाः. ४ इदमर्थं ड. झ. ट. पाठेषुदृश्यते. ५ च. छ. ज. अ. तेऽङ्गदं
 पुरतःकृत्वा. ६ ड.—ट. शोकसंतप्तं. ७ ड.—ट. रतीतसमयैरिह. ८ इदमर्थं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. ९ क. ड. झ. ट.
 भवेत्तुदीनवदनो. ख. ग. घ. भवेयुर्दानवदनभ्रान्तविभ्रुतमानसाः. १० छ. ज. भ्रान्तविभ्रुत. ११ ड. झ. ददृष्टानजनकात्मजां.
 १२ क. घ.—ट. नह्यस्यकर्मणोहेतुस्साधनेतद्विधोभवेत्. ग. नह्यस्यसाधकोहेतुस्साधनेतद्विधोभवेत्. १३ क. च. छ. ज. अ.
 हनूमतिमतिश्चैवकर्मसिद्धिश्चसत्तम. १४ क. रघुसत्तम. १५ क. ख. ग. ड. छ.—ट. शौर्यचश्रुतंचापिप्रतिष्ठितं. १६ ख.—ट.
 हरीश्वरः. १७ ड. च. छ. झ. ज. ट. तत्र.

मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रमः ॥ ३३ ॥

[यदा हि दर्पितोदग्राः संगताः काननौकसः ॥ नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्यादुपक्रमः ॥
वनभङ्गेन जानामि मधूनां भक्षणेन च ॥ ३४ ॥]

ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे ॥ हनुमत्कर्मदत्तानां नेदतां काननौकसाम् ॥

किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३५ ॥

ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः ॥ आयताञ्चितलाङ्गूलः सोभवद्दृष्टमानसः ॥ ३६ ॥

आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥ ३७ ॥

तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुँदान्विताः ॥ निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३८ ॥

हनुमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ॥ नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३९ ॥

[दृष्ट्वा देवीति हनुमद्भदनादमृतोपमम् ॥ आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥ ४० ॥]

निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन्सुग्रीवः पवनात्मजे ॥ लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतं बहुमानादवैक्षत ॥ ४१ ॥

प्रीत्या च रममाणोऽथ राघवः परवीरहा ॥ बहुमानेन महता हनुमन्तमवैक्षत ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

रामेण सीतावृत्तान्तं पृष्टेन हनुमता तंप्रति शिशुपामूले राक्षसीमध्यस्थित्यादितद्वृत्तान्तकथनपूर्वकं तदुक्ताभिज्ञाननिवेदनेन सह तत्सन्देशकथनम् ॥ १ ॥

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् ॥ प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥

युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च ॥ प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥ २ ॥

रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् ॥ रामे समनुरागं च यश्चायं समयः कृतः ॥

एतदाख्यान्ति ते सर्वे हरयो रामसन्निधौ ॥ ३ ॥

नतो मन्त्री । बलेश्वरः सेनापतिः । अधिष्ठाता संरक्षक इत्यर्थः । तस्य कार्यस्य । गतिः सिद्धिः ।

अन्यथा विपरीता । न भवेत् । संप्रति चिन्तासंयुक्तो मा भूः ॥ ३२—३४ ॥ सिद्धिं कथयतामिव ।

उत्साहेनेति शेषः ॥ ३५ ॥ आयताञ्चितलाङ्गूलः

आयतः दीर्घीकृतः अञ्चितः माल्यवच्छृङ्गे समास्था-

पितः ॥ ३६—३७ ॥ प्रहृष्टाः सञ्जातपुलकाः ॥ ३८ ॥

नियतामिति । अक्षतत्वेऽप्यनियतत्वे वैयर्थ्यं नियत-

त्वेऽपि क्षतत्वे च तथा । ततः आवश्यकमुभयं संप्र-

हेण दर्शयति ॥ अस्मिन्सर्गे सार्धैकोनचत्वारिंशच्छ्लो-

काः ॥ ३९—४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरका-

ण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

प्रवृत्तिं वार्ता ॥ २ ॥ रोधं निरोधं । यश्चायं

समयः कृतः । मासद्वयादूर्ध्वं हनिष्यामीति यः

ति० नियतां पातिप्रत्यसंपन्नां । अक्षतां शरीरेणकुशलिनीं ॥ ३९ ॥ शि० परमया लक्ष्म्यापि परयासीतयेत्यर्थः ॥ उपेतो

मनसासंयुक्तः । राघवश्च महता प्रशंसनीयेन । बहुमानेनावैक्षत ॥ ४२ ॥ इतिचतुष्षष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

ति० रामसंनिधौ स्थिताइतिशेषः ॥ ३ ॥

[पा०] १ इदमर्धत्रयं ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ घ.—ट. नदतां. ३ ड. झ. ट. मदान्विताः. ४ अयंश्लोकः ड.—ट.

पाठेषुदृश्यते. ५ क. घ.—ट. निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन्सुग्रीवंपवनात्मजे । लक्ष्मणःप्रीतिमान्प्रीतो. ६ झ. ज. ट. परमोपेतो.

७ ख. ड. झ. मुपचक्रमे. ८ क. राक्षसीनांच. ९ ड. झ. ट. यथाच. १० ड. च. झ. एतदाख्यायते.

वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ क सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते ॥
 एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥ ४ ॥
 रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ ॥ चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥ ५ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनुमान्मारुतात्मजः ॥ प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति ॥
 उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ ६ ॥
 [तं माणिं काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ७ ॥]
 समुद्रं लङ्घयित्वाऽहं शतयोजनमायतम् ॥ अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ ८ ॥
 तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ ९ ॥
 तत्र दृष्ट्वा मया सीता रावणान्तःपुरे सती ॥ संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ १० ॥
 दृष्ट्वा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११ ॥
 दुःखमोसाद्यते देवी तैथाऽदुःखोचिता सती ॥ १२ ॥
 रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥ एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १३ ॥
 अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया ॥
 देवी कथंचित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४ ॥
 इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयताऽनघ ॥ सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५ ॥
 ततः संभाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता ॥ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६ ॥
 नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्वयि ॥ १७ ॥
 एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी ॥ उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥
 अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके ॥ चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १९ ॥
 विज्ञाप्यश्च नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया ॥ अखिलेनेह यदृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २० ॥

संकेतो रावणेन कृत इत्यर्थः । मासशब्दः पक्षपर इत्युक्तं प्राक् । तमिति शेषः ॥ ३—५ ॥ प्रणामश्च सीतायाः स्मरणकृत इति बोध्यं । सीताया दर्शनं यथेति । येन प्रकारेण सीतादर्शनं जातं तेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ दिदृक्षया नतु श्रोतुमिच्छया । मार्गमाण इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्र लङ्के कृते सति ॥ ९ ॥ हे राम रामा सीता । त्वयि मनोरथं स्वामिलाषं । संन्यस्य जीवन्ती । त्वद्विमिलाषेण धृतजीवितेत्यर्थः ॥ १०—११ ॥ दुःखमित्यर्थः । आसाद्यते आसीदति । आर्षो यत् ॥ १२ ॥ एकवेणीधरा

त्रिधा विभागं विना बद्धः केशपाशः एकवेणीत्युच्यते ॥ १३ ॥ अधःशय्या स्थण्डिलशायिनी । मर्तव्ये मरणे कृतनिश्चया ॥ १४—१५ ॥ सर्वमर्थं च दर्शिता सुग्रीवसख्यप्रभृतिः सर्वमर्थं च बोधिता ॥ १६ ॥ समुदाचारः परपुरुषाचिन्तकत्वादिः । त्वयि भक्तिश्च । वर्तते इति शेषः ॥ १७ ॥ तपसा अनशनेन ॥ १८ ॥ अभिज्ञानं चिह्नभूतं वाक्यं । तवान्तिके पूर्वं यथा येन प्रकारेण जातं तथा दत्तमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—चित्रकूट इति । सदस्यवक्तव्यत्वात्सूचनोक्तिः ॥ १९ ॥ अखिलेनेति । रावणागमनादिकमित्यर्थः

शि० सीताकवर्तते । मयिकथं केनभावेनवर्तते । वैदेहीं प्रति वैदेहीसंबन्धि । एतत्सर्वं यूयमाख्यात केनभावेनेत्युक्त्या हुतंस्वकर्तृकरावणवधाभावजनितसीतामर्षविषयकसंभावनासूचिता ॥ ४ ॥ ति० तीरे दक्षिणसमुद्रसंबन्धिद्वीपसंनद्धतीरे ॥ ९ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः ड.—ट. पाठेषुदृश्यते. २ क. ख. ड. ज.—ट. मापद्यते. ३ ड. झ. ज. ट. त्वयावीरमुखो-
 चिता. क. ख. घ. तवादुःखोचितासती. च. त्वयाऽदुःखोचिता. ४ क. त्वच्चित्तात्त्वत्परायणा. ५ ख. च. छ. ज. ज. कीर्त-
 यतामया. ६ ख. साचमेराजशार्दूल. ७ ड. झ. शनैर्विश्वासितातदा. ८ ख. रामसुग्रीवयोःसख्यं. ९ ड. झ. स्सदा. १० ड.
 झ. ट. विज्ञाप्यःपुनरप्येषरामो. ११ ड. च. झ. अखिलेनयथादृष्टमिति.

अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः ॥ ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २१ ॥
 एष चूडामणिः श्रीमान्मया सुपरिरक्षितः ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ २२ ॥
 त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते वारिसंभवः ॥ २३ ॥
 एतं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ ॥ जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥
 ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २४ ॥
 इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्लोचना ॥ २५ ॥
 एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा ॥ सर्वथा सागरजले संतारः प्रविधीयताम् ॥ २६ ॥
 तौ जाताश्चासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय ॥
 देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा संपूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

रामेण सीताप्रेषितचूडामणेर्वक्षसि निक्षेपेण सकरुणं बहुधा विलापपूर्वकं हनुमन्तं प्रति पुनः सीतावचननिवेदनचोदना ॥ १ ॥
 एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः ॥ तं मणिं हृदये कृत्वा प्रैरुरोद सलक्ष्मणः ॥ १ ॥
 तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्षितः ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला ॥ तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥
 मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे ॥ वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥

॥ २० ॥ सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे समीपे शृण्वति सति । एवं एष चूडामणिरित्यारभ्य रक्षसां वशमागतेत्यन्तवक्ष्यमाणप्रकारेण । वचनानि रामं प्रति मयोक्तवचनानि । ब्रुवता त्वया । अयं मणिरित्यर्थः । प्रदातव्यः ॥ २१—२४ ॥ मृगीवोत्फुल्लोचना । त्रासातिशयादिति भावः ॥ २५ ॥ सन्तीर्यतेनेनेति संतारः सेतुः ॥ २६ ॥ ताविति । पूर्ववद्वैश्वदेवीवृत्तम् । समुद्रतरणे सुरसानिरसनादिकं अक्षवधलङ्कादहनादिकं सजातीयेभ्यः पूर्वमुक्तमपि प्रभुसंनिधावात्मलाघायां पर्यवस्येदिति नोक्तमिति ध्येयम् । *स्ववृत्तान्तं सर्वमाख्यातवानिति सामान्येन वक्तुं युक्तत्वेऽप्यङ्गदसन्निधौ

प्रपञ्चनं गोप्यविशेषगोपनार्थं । अत्र त्वप्रपञ्चनं अकथनीयाकथनार्थं चेति ज्ञेयं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

यथा वत्सला वत्से स्नेहवती धेनुः । वत्सस्य स्नेहात् वत्सविषयकस्नेहात् । स्रवत्येव द्रवत्येव । तथा मणिरत्नस्य मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात्मम हृदयं द्रवति ॥ १—३ ॥ मणेरोगतिमाह—मणिरत्नमिति ॥ मे श्वशुरेण जनकेन । वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले । विवाहकाल इत्यर्थः । यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

शि० एवं वचनानि उपशृण्वतः सुग्रीवस्य समीपे ब्रुवता त्वया यत्नात् त्वत्प्रयत्नं विज्ञाय । सुपरिरक्षितः स्वदेह इति शेषः । अयं वृत्तान्तसमूहः त्वया प्रदातव्यः वक्तव्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स० स्मरस्व स्मर । स्व स्तत्रेति रामसंबोधनं वा ॥ २२ ॥ ति० मासात् विद्यमाना दशमासादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ति० संतारः सन्तारोपायः । प्रविधीयतां प्रविचार्यतां ॥ २६ ॥ इति पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥
 ति० वत्सस्येति त्रापि दर्शनादिति संबध्यते । तथा स्नेहात् स्रवतीत्यनुकर्षः ॥ ३ ॥ ति० वधूकाले वधूलसंपादके काले । सीतामातृहस्तादृहीत्वा दशरथहस्ते दत्तं । तच्च तस्मिन्काले यथाधिकं शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः ॥ स० वधूकरणकाले वैदेह्यामूर्ध्नि बद्धं यथा अधिकं शोभते तथा इदानीमपिशोभते । कालतस्तत्प्रकाशतिरोधानं नास्तीति महत्त्वं रत्नस्य ध्वन्यते ॥ ४ ॥

[पा०] १ घ. च. छ. ज. व. ट. इदं चास्मै प्रदातव्यमेतत्सुपरिरक्षितं. २ घ. च. छ. ज. व. मया ते परिरक्षितः. ३ क. ख. घ.—ट. स्तिलकं तत्स्मरस्वेति चाब्रवीत्. ४ क. घ. ड. झ. व. ट. एतं दृष्ट्वा. ५ क. घ. एतदेवं. ६ च.—ट. रुरोदसलक्ष्मणः. ७ ख. मणिवरं. ८ घ. च.—ट. मणिश्रेष्ठस्य.

अयं हि जलसंभूतो मणिः सैज्जनपूजितः ॥ यज्ञे परमतुष्टेन दैतः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥
 इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं यथा तातस्य दर्शनम् ॥ अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥
 अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः ॥ अस्याद्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ॥ ७ ॥
 किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनःपुनः ॥ पिपासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा ॥ ८ ॥
 इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसंभवम् ॥ मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ॥ ९ ॥
 चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति ॥ क्षणं सौम्य न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् ॥ १० ॥
 नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया ॥ न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥
 कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती सदा ॥ भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥
 शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः ॥ आवृतं वदनं तस्या न विराजति राक्षसैः ॥ १३ ॥
 किमाह सीता हनुमन्स्तत्त्वतः कथयाद्य मे ॥ एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥
 मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी ॥ मद्विहीना वरारोहा हनुमन्कथयस्व मे ॥
 [दुःखौदुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी] ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

हनुमता रामचोदनया काकासुरवृत्तान्तादिप्रतिपादकसीतावचनानां विस्तरेणानुवादः ॥ १ ॥ तथा तांप्रति स्वनार्थरूपाभिज्ञा-
 नयाचने तथाचूडामणिरूपार्थोभिज्ञानदाननिवेदनपूर्वकं रामादिषु कुशलप्रश्ननिवेदनचोदनादिरूपतद्वचनानुवादः ॥ २ ॥

एवमुक्तस्तु हनुमात्राघवेण महात्मना ॥ सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥

जनकेनापि कुतस्तल्लब्धं तत्राह—अयं हीति ॥ ५ ॥
 “मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति”
 इति सीतयोक्तप्रकारेण स्मरति—इममिति । इमं
 दृष्ट्वा तातस्य दशरथस्य । वैदेहस्य जनकस्य । दर्शन-
 मद्यावगतः प्राप्तोस्मि । तदा ताभ्यां तस्या मूर्ध्नि
 बद्धत्वादिति भावः । इह वैदेहग्रहणं सीताजनन्या
 अप्युपलक्षणं । सीतावाक्ये “वीरो जनन्या मम
 च” इत्युक्तेः । तत्र त्रयाणां संस्मरिष्यतीति त्रयग्र-
 हणं बहुमात्रोपलक्षणं । इह वैदेहस्यापि स्मरणोक्तेः

॥ ६—८ ॥ आगतं मणिमित्यन्वयः ॥ ९—११ ॥
 भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२—१३ ॥ तत्त्वतः
 संकोचेन न किञ्चिद्गोपनीयमिति भावः ॥ १४ ॥ मधुरा
 सुन्दरी । मधुरालापा । येन तद्वचनानुवादेऽपि भव-
 द्रचनं मधुरं भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्या-
 ने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

पूर्वं संकुचितं विस्तृणीते—मुख्येत्यादिना ॥

ति० परासुं मूर्च्छितं ॥ ८ ॥ ति० यदिमासंधरिष्यति जीविष्यति । तदा चिरंजीवति जीविष्यतीत्यर्थः । तांविना यथा-
 ऽहंनजीवेयं तथामांविना सापिनजीविष्यतीत्यर्थः ॥ स० यदिवैदेहीचिरंजीवति तर्हि मासंधरिष्यति । यदिमासंधरिष्यति तर्ह्येव
 चिरंजीवतीति तज्जीवनंमज्जीवनव्याप्तं । व्यतिरेकेणाप्याह—क्षणमिति । तामसितेक्षणांविना क्षणमहंनजीवेयंयथा तथा इयंसी-
 तापिमांविना नजीवा नविद्यतेजीवोयस्याःसेतियोजना । यद्वा वैदेहीयदिमासंधरिष्यतिप्राणान् तर्हि चिरंजीवति । वार्ताज्ञाना-
 नन्तरंमयाद्रुतथाजीवितुमशक्यमित्याह—क्षणमिति ॥ १० ॥ स० प्रवृत्तिं वार्ता । निराहारत्वादिप्रवृत्तिवा ॥ ११ ॥
 इतिषट्षष्टितमःसर्गः ॥ ६६ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. इदं हि जलसंभूतं मणिप्रवरमुत्तमं. २ ख. घ. झ. प्रवरपूजितः. ३ च. छ. ज. दत्तं. ४ क. ख. च.
 छ. झ. ज. तथा. ५ ख. झ. ज. ट. परासुमिव. ६ छ. स्रवन्ती. ७ झ. ज. यमिमं. ८ ख. झ. वीर. ९ च.—झ. तदा.
 १० छ. झ. ज. आवृतो. ११ झ. सांप्रतं. १२ क. छ. ज. झ. ट. कथयस्वमे. १३ इदमर्थं झ. ट. पाठयोर्न दृश्यते. १४ ख.
 राघवेणैवमुक्तस्तु हनुमान्मास्वतात्मजः । वाक्यमुत्तरमव्यप्रस्तमुवाचप्रहृष्टधीः.

इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ॥ पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥
 सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता ॥ वायसः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३ ॥
 पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्गे भरताग्रज ॥ पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥
 पुनःपुनरुपागम्य विरराद भृशं किल ॥ ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥
 वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया ॥ बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ॥ ६ ॥
 तां तु दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे ॥ आशीविष इव कुट्टो निर्ऋतसन्नभ्यभाषथाः ॥ ७ ॥
 नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं तु स्तनान्तरम् ॥ कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥
 निरीक्षमाणः सहसा वायसं समवैक्षथाः ॥ नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥
 सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः ॥ धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥
 ततस्तस्मिन्महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ वायसे त्वं कृथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११ ॥
 स दर्मं संस्तराद्ब्रह्म ब्रह्मस्त्रेण हंयोजयः ॥ स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभिमुखः खगम् ॥ १२ ॥
 क्षिप्तं वांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्मं तं वायसं प्रति ॥ ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्मोऽनुजगाम ह ॥ १३ ॥
 स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः ॥ त्रीँलोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥
 पुनरेवागतस्तस्त्वत्सकाशमरिन्दम ॥ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥
 वधाहमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १५ ॥
 मोघमन्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव ॥ भूमांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स स दक्षिणम् ॥ १६ ॥
 राम त्वां स नमस्कृत्य रीँजे दशरथाय च ॥ विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे खमालयम् ॥ १७ ॥

उभावपि पर्यायेण सुप्ताविति त्वया सार्धमित्युक्तं ॥ ३—६ ॥ दारितां विदारितां ॥ ७—१८ ॥

शि० पक्षी वायसः । देव्याः व्यथां स्पर्शादिनाऽस्वास्थ्यं । पुनःपुनर्जनयति । पुनःपुनर्जनयतीत्यनेन अयं रावणवधयोग्योस्ति न-
 वेतिपरीक्षार्थमागतइतिव्यक्तं ॥ ४ ॥ शि० विददार विदारणानुकूलव्यापारचकार । ततोन्तरं शोणितेन रुधिरबिन्दुना । समु-
 क्षितइत्वं तस्याः तया । बोधितः । शोणितोक्षितसादृश्यंचाल्यरुणबिन्दुविशिष्टसीतापटविशेषाच्छादितत्वेन । समुक्षितशब्दः आ-
 चारिबन्तप्रकृतिकर्तृक्किबन्तः । प्रातिभासिकं व्याख्यानंतुहेयमेव । अप्राकृताङ्गस्य रुधिरस्रावहेतुभूतविदारितत्वस्यासंभवात् ।
 अतएव “ योवेत्तिभौतिकदेहं रामस्य परमात्मनः । स सर्वस्माद्बहिष्कार्यः श्रौतस्मार्तविधानतः ” इत्यादिसंगच्छते । प्रमाणेरामस्ये-
 त्युपलक्षणं सीतायाः ॥ ५ ॥ ति० रादितं दारितमित्यर्थः ॥ स० पञ्चवक्त्रेण अङ्गुलिरूपपञ्चमुखेन हस्तेन । कः पुमान् । सरोषे-
 ण भोगिना तद्रूपया त्वया क्रीडति । पञ्चवक्त्रेण विस्तृतमुखेनेति वा ॥ ८ ॥ स० निरीक्षमाणः समन्तात्पश्यन् । नखैः पादनखैः
 ॥ ९ ॥ स० चिक्षेप चिक्षेपिथ । “ त्वं देव शक्त्या गुणकर्मयोगैरेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः ” इत्यादाविवयुष्मच्छब्दप्रयोगेपि
 प्रथमपुरुषः संभवति । “ त्वमग्रे प्रथमो मातरिश्चन ” इति ऋग्भाष्यटीकायामेतद्भागवतवाक्योदाहरणेन तथैवोक्तेः ॥ १३ ॥ स०
 भीतैः त्वत्तः । नाधिगच्छति न प्राप्तवान् ॥ १४ ॥ स० तत्र त्रायकशून्यकाले । शरण्यां क्षितौ अनाथतयानिपतितं । भूमौ
 “ भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे ” इत्यनुशासनात्स्थानमात्रं प्रकृत्यर्थः । सप्तम्यर्थश्चोद्देश्यत्वं । शरणागतं शरणा-
 यस्वरक्षणाय आगतं त्वमिति शेषः । शि० सीताङ्गस्पर्शमात्रेण तत्कल्याणप्रकटनमपहाय कोपप्रकटनद्वारा किमर्थं कृतमितितुनभ्रमि-
 तव्यं । प्रार्थनयैव परमकल्याणक्रियतइति स्वाभाविकपरमात्मरीतेः । तथाहि “ कर्णवानपि व्यक्तं शक्तः स्वाम्यपि देहिनां । अप्राथि-
 तोन गोपायेदितित्प्रार्थनामतिः ” इति पुराणं ॥ १५ ॥ स० हिनस्ति स अहिनः ॥ १६ ॥

[पा०] १ झ. ट. विददारस्तनान्तरं. २ क. ख. च. छ. ज. प्रसुप्तस्त्वं. ३ क.—ट. ततः पुनः. ४ ग. झ. ज. ट.
 विददार. ५ ख. घ. तद्वर्णच. ६ झ. ट. ततो वाक्यं त्वमूचिवान्. ७ घ. छ.—झ. रादितं वै स्तनान्तरे. ख. दारितासि स्तनान्तरे.
 ८ क. च. छ. ज. समुदैक्षत. झ. ट. समुदैक्षथाः. ख. ग. समवैक्षथ. ९ ख. च. ज.—ट. सदर्भसंस्तराद्ब्रह्म. १० ज.—ट.
 न्ययोजयः. ११ ग. च.—ट. सत्त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप. १२ क. च. ज. व. दर्भो भिजगामतं. १३ ज. झ. ट. भीतैश्च संपरित्यक्तः.
 १४ क. ख. ग. च.—ट. सुरैस्सर्वैश्च वायसः. १५ क. ख. ग. च. छ. ज. व. पुनरेवागतस्तत्र त्वत्समीपं. १६ च.—ज. व.
 ततस्त्वं निपतितं. क. ग. घ. सत्त्वं निपतितं. झ. ट. त्वं निपतितं भूमौ शरण्यं. १७ क.—घ. च. ज.—ट. ततस्तस्याक्षि. १८ घ.
 रामतुभ्यं. क. च. छ. ज. ततो रामं नमस्कृत्य. झ. ज. ट. वायसस्त्वं नमस्कृत्य. १९ क. ख. ग. च.—ट. राज्ञो दशरथस्य च.

एवमस्त्रविदांश्रेष्ठः सस्त्रवाञ्छीलवानपि ॥ किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ १८ ॥
 नै नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः ॥ न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रतिसमासितुम् ॥ १९ ॥
 तैस्त्र वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि संभ्रमः ॥ क्षिप्रं सुनिश्चितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २० ॥
 आतुरादेशमज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः ॥ स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥ २१ ॥
 शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २२ ॥
 ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न संशयः ॥ समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते परंतपौ ॥ २३ ॥
 वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं सांश्रु भाषितम् ॥ पुनरप्यहमार्थां तामिदं वचनमब्रवम् ॥ २४ ॥
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे ॥ रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २५ ॥
 कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥ इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २६ ॥
 तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रावनिन्दितौ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥ २७ ॥
 हत्वा च समरे रौद्रं रावणं सहबान्धवम् ॥ राघवस्त्वां वरारोहे स्त्रीं पुरीं नयते ध्रुवम् ॥ २८ ॥
 यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते ॥ प्रीतिसंजननं तस्य प्रदातुं त्वमिहार्हसि ॥ २९ ॥
 सौंभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेणुद्रुथनमुत्तमम् ॥ मुक्त्वा वस्त्राददौ मह्यं मणिमेतं महाबल ॥ ३० ॥
 प्रतिगृह्य मणिं दिव्यं तव हेतो रघूद्वह ॥ शिरसा तां प्रणम्यार्यामहमागमने त्वरे ॥ ३१ ॥
 गमने च कृतोत्साहमेक्ष्य वरवर्णिनी ॥ विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ॥ ३२ ॥
 अश्रुपूर्णमुखी दीना वार्ष्णेसंदिग्धभाषिणी ॥ ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोकवेगसमाहता ॥ ३३ ॥
 [मामुवाच ततः सीता सभाग्योसि महाकपे ॥ यद्रक्ष्यसि महाबाहुं रामं कमललोचनम् ॥
 लक्ष्मणं च महाबाहुं देवरं मे यशस्विनम् ॥ ३४ ॥
 सीतयाऽप्येवमुक्तोऽहमब्रवं मैथिलीं तथा ॥ पृष्ठमारोह मे देवि क्षिप्रं जनकनन्दिनि ॥ ३५ ॥
 यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ॥ राघवं च महाभागे भर्तारमसितेक्षणे ॥ ३६ ॥
 साऽब्रवीन्मां ततो देवी नैष धर्मो महाकपे ॥ यत्ते पृष्ठं सिषेवेऽहं स्ववशा हरिपुङ्गव ॥ ३७ ॥
 पुरा च यदहं वीर स्पृष्टा गात्रेषु रक्षसा ॥ तत्राहं किं करिष्यामि कालेनोपनिपीडिता ॥ ३८ ॥
 गच्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ ॥ इत्येवं सा समाभाष्य भूयः संदेष्टुमास्थिता] ॥ ३९ ॥

प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुं ॥ १९—२४ ॥ दिश इति । दिगवलोकनं राक्षस्यो दृष्ट्वा रावणाय
 त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः वक्ष्यन्तीति भयेन । वेण्यामुद्रुथयत इति वेणुद्रुथनं ।
 ॥ २५—२७ ॥ नयते नेष्यते । वर्तमानसामीप्ये वेणीधार्यमित्यर्थः । मुक्त्वा वस्त्रादिति वस्त्राञ्चलेन
 वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ २८—२९ ॥ सामिवीक्ष्य प्रथितं मणिं मुक्त्वा ततः ददावित्यर्थः ॥ ३०—

ति० अतःपरंपरिशोचितुं नकालःतवयोग्यइतिशेषः । चिरंलङ्कायामासितुंनकालोयोग्यइतिपाठान्तरेऽर्थः ॥ ति० इदंमुहूर्तं
 अस्मिन्नेवमुहूर्तेइत्यर्थः ॥ २६ ॥ इतिसप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. व. सत्त्ववान्बलवानपि. २ क. ग. घ. च.—ट. योजयसि. ३ झ. ट. नदानवानगन्धर्वाः.
 ४ ख. घ. झ. व. ट. तवराभरणेशक्तास्तथाप्रतिसमासितुं. ५ ख. ग. च.—ट. तववीर्यवतः. ६ झ. ट. सुनियतैः. ७ ग.
 घ. मादाय. ८ घ. समर्थावपितौ. ९ झ. ट. यन्मानरक्षेते. क. च. छ. ज. यन्मामुपेक्षेते. १० च.—ट. साधुभाषितं.
 ११ ख. घ. कालश्चिरमासितुं. १२ क. च.—ट. इदंमुहूर्तं. १३ च. छ. ज. व. पुत्रौमहाबलौ. झ. ट. पुत्रौपरंतपौ. १४ ग.
 विशालाक्षिस्त्रांपुरींप्रतिनेष्यति. ख. महाभागे. १५ झ. ट. स्वपुरीं. १६ क. ग. च.—ट. तत्त्वमर्हसि. १७ च. छ. ज. व.
 सासमीक्ष्य. १८ छ. झ. ट. दोर्भ्यां तव. क. ख. ग. च. ज. व. देव्यास्तव. १९ ग. घ. च. छ. झ. व. ट. संप्रणम्यैनां.
 २० झ. ट. बाष्पगद्गद. २१ मामुवाचेत्यादयः भूयःसंदेष्टुमास्थितेत्यन्ताःश्लोकाः झ. व. ट. पाठेषुदृश्यन्ते.

हनुमन्सिंहसंकाशाबुधौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया ह्यनामयम् ॥ ४० ॥
यथा च स महाबाहुर्मां तारयति राघवः ॥ अस्माहुःखाम्बुसंरोधात्वं समाधातुमर्हसि ॥ ४१ ॥

ईमं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च ॥

ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च तेऽध्वास्तु हरिप्रवीर ॥ ४२ ॥

एतत्तवार्या नृपराजसिंह सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् ॥

एतच्च बुद्ध्वा गदितं मया त्वं श्रद्धत्स्व सीतां कुशलां समग्राम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

हनुमता श्रीरामप्रतिराघवयोर्वानराणांच दुस्तरसागरतरणेसीताशङ्कायां तन्निवर्तकस्ववचनाद्यनुवादपूर्वकं स्वकृतसीता-
समाश्वासननिवेदनेनसह सीताकुशलनिवेदनम् ॥ १ ॥

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमः ॥ तव स्नेहान्नरव्याघ्र सौहार्दादनुमान्य वै ॥ १ ॥

एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया ॥ यथा मामाप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे ॥ २ ॥

यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम ॥ कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्रो गमिष्यसि ॥ ३ ॥

मम चाप्यल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वीर्यवन् ॥ अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्विमोक्षणम् ॥ ४ ॥

गते हि त्वयि विक्रान्ते पुनरागमनाय वै ॥ प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ ५ ॥

तर्वाददर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् ॥ दुःखाहुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ॥ ६ ॥

अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः ॥ सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्ष्युक्षेषु हरीश्वर ॥ ७ ॥

कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् ॥ तानि हर्ष्युक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ ८ ॥

त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने ॥ शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ ९ ॥

तदस्मिन्कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे ॥ किं पश्यसि समाधानं ब्रूहि कार्यविदां वर ॥ १० ॥

काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ॥ पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ११ ॥

बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा रावणमाहवे ॥ विजयी स्त्रीं पुरीं रामो नयेत्तस्याद्यशस्करम् ॥ १२ ॥

४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
भूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने
सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

दात् सुहृद्भावात् । आप्तत्वादिति यावत् । अनुमान्य
समान्य । उत्तरं ततः परं । उत्तरं कार्यं वा । पुनर्दे-
व्याहमुक्त इत्यन्वयः । ससंभ्रमः गमनत्वरान्वित
इत्यर्थः ॥ १—३ ॥ शोकविपाकस्य शोकवृद्धेरित्यर्थः
॥ ४—९ ॥ कार्यनियोगे कार्यगतौ । दुरतिक्रमे

हे नरव्याघ्र तव स्नेहात् । मयीति शेषः । सौहा-

[पा०] १ झ. व. ट. संरोधात्तत्त्वमाख्यातुमर्हसि. क. च. ज. संरोधात्तत्त्वमाधातुमर्हसि. २ ग. घ. झ. व. ट. इदंच.

३ झ. व. ट. नृपसंयतासा. ४ झ. व. ट. गदितोयथात्वं. क. च. छ. ज. गदितं प्रियायाः. ५ घ. झ. ट. ससंभ्रमं. ६ च. छ.

ज. व. मांप्राप्नुयात्. ७ झ. व. ट. वानर. ८ झ. ट. तवादर्शनजंचापिभयंमां. ग. तवादर्शनतश्चापिशोकोमां. घ. तवादर्श-

नजश्चापिशोकोमां. ९ ग. दुःखाहुःखाभिभूतांमांदुःखितां. ख. च. छ. दुःखाहुःखाभिभूतांचदुःखितां. घ. दुःखाहुःखतरंयातांदुः-

खितांदुःखसागरे. १० ग. हर्ष्युक्षप्रवरेषुच. क. ख. च. छ. ज. व. हर्ष्युक्षेषुनसंशयः. झ. हर्ष्युक्षेषुअसंशयः. ११ झ. व. ट.

सागरस्येह. १२ घ. च. झ. व. ट. वायोर्वातवचानघ. १३ क. ग. त्वंहि. १४ झ. ट. वाक्यविदां. १५ झ. ट. स्वपुरीं.

१६ च. छ. ज. नयेन्मांतद्यशस्करं.

यथाऽहं तस्य वीरस्य वनादुपधिना हृता ॥ रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः ॥ १३ ॥
 बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः ॥ मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ १४ ॥
 तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः ॥ भवत्याहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ १५ ॥
 तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् ॥ निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवम् ॥ १६ ॥
 देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः पुवतावरः ॥ सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥
 तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥
 येषां नोपरि नाधस्तान् तिर्यक्सज्जते गतिः ॥ न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥
 असकृच्चैर्महोभागैर्वानरैर्वलदपितैः ॥ प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥
 मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ॥ मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१ ॥
 अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ॥ न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥
 तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते ॥ एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥
 मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ त्वत्संकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥
 अरिम्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
 नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् ॥ वानरान्वारणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ २६ ॥
 शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ॥ नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसि स्वनम् ॥ २७ ॥
 निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् ॥ अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥

ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता ॥

जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवापि शोकेन तदाऽभिपीडिता ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां

सुन्दरकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

॥ सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥

दुर्निर्वहे ॥ १०—२२ ॥ मन्युः दैन्यं । “मन्यु-
 दैन्ये क्रतौ कुधि” इत्यमरः ॥ २३—२८ ॥ तव
 शोकेनापि नैव दंशानित्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा
 मम पुरस्तादभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया ।
 शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः । अभिप्रसादिता शान्तिं
 दुःखनिवृत्तिं जगाम ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने

सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥
 इत्थं कौशिकवंशमौक्तिकमणिर्गोविन्दराजामिधो
 वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकपदद्वन्द्वैकसेवारतः ॥ पूर्वा-
 चार्यकृता विलोक्य विविधा व्याख्या मुहुर्जा-
 नकीकान्तस्याप्रतिमाज्ञयैव तिलकं सौन्दर्यकाण्डे-
 व्यधात् ॥ १ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. ज. शैरस्तु. २ ग. च. छ. झ. ज. तत्त्वमेवोपपादय. ३ झ. ट. स्त्वदर्थे. ४ ख. झ. ट. सदृशः.
 ५ ख. च. छ. ज. ज. महाभागैःससागरधराधरा. ६ घ. ड. झ. ट. बलसंयुतैः. ७ घ. चन्द्रसूर्याविवांबरे. ८ च. छ. ज. ज.
 त्वत्समीपं. ९ ड.—ट. धनुष्मन्तं. १० घ.—ट. सुपागतं. ११ झ. ट. उवाह. १२ ख. वियोगशोकेनतथा.

इदं किष्किन्धाकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे
 मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३४ सन १९१३.